Lärobok i fäderneslandets historia samt grunddragen af Norges och Danmarks historia för skolans högre klasser

---

Förord till den elektroniska utgåvan

Under arbete...

M^4

t, ,

:-\'

/ v

"" ^

^

&*:

.•a

i

:i

1:^

s

* "V

• * / l y

k-<:: \j>: '

l#: -

St- -'v ---'

\ /^

<-IV-

i>

4 '4

>:; -r,

M

/

J '

•\.v

.m;«

7\" ' \

m-tArvid LagerstedtLÄROBOK

I -

FÄDERNESLANDETS HISTORIA

SAMT

GRUNDDRAGEN AF NORGES OCH DANMARKS HISTORIA

FOR SKOLANS HÖGRE KLASSER

AF C. T. ODHNER

MED KARTOR OCH ILLUSTRATIONER

TEXTEN I ÖFVERENSSTÄMMELSE MED ÅTTONDE DELVIS OMARBETADE UPPLAGAN

STOCKHOLM

P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAGSTOCKHOLM

KUNGL. BOKTRYCKERIET. P. A. NORSTEDT & SÖNER

1899Förord.

Den åttonde upplagan af denna lärobok säger sig vara delvis omarbetad. Det bör här nämnas, efter hvilka grunder omarbetningen skett.

Hvad som genast faller i ögonen är, att boken tryckts med större stil än förut och att den är försedd med färglagda kartor intryckta i texten. Under de gamla hufvudrubrikerna har jag infört ett stort antal speciellare rubriker, hvilka tjäna till att närmare utmärka innehållet och underlätta öfversikten. Bokens titel har blifvit ändrad för att öfverensstämma med den mindre lärobokens.

Hvad innehållet beträffar, har jag ansett mig böra något inskränka krigens och den yttre politikens historia men däremot utvidga det kulturhistoriska elementet af den inre historien. De kulturhistoriska uppgifter, som varit införda i återblickarna, äro inarbetade i den historiska berättelsen; återblickarna afse nu endast samhällsskickets utveckling samt förhållandet emellan de nordiska länderna. Dock är en del af de kulturhistoriska ujjpgif-terna för medeltiden, såsom icke hänförliga till ett visst tidskifte, fortfarande att finna i återblickarna. Af de båda andra nordiska rikenas historia har sådant, som står i nära sammanhang med Sveriges, blifvit i vidsträcktare grad än hittills inarbetadt i Sveriges historia.

För öfrigt har omarbetningen sträckt sig äfven till andra delar af innehållet, äfvensom till framställningssättet, där sådant varit behöfligt eller lämpligt. Förändringen torde vara märkbarast för Gustaf I:s, Karl XI:s, frihetstidens och nyaste tidens historia.

Lärobokens plan har sålunda undergått flera modifikationer men är i hufvudsaken densamma som förut. Boken vill fortfarande vara en lärobok, icke en läsebok. Detta måste betonas, enär man riktat en del anmärkningar mot boken, som äga giltighet endast under förutsättning, att förf. velat skrifva en läsebok eller åtminstone en lärobok, som skulle ersätta läseboken. Sådan har dock ingalunda min afsikt varit. Jag har alltid betonat, att en läsebok eller muntlig berättelse af läraren är behöflig vid sidan af läroboken. Fn sådan läsebok behöfver ingalunda vara mycket omfångsrik. Meningen är icke, att, såsom i Ekmarks läsebok skett, hela lärobokens innehåll skall i läseboken återgifvas i utvidgad form. Läseboken bör af lärobokens innehåll upptaga endast de ämnen, som äro karakteristiska för de olika tidsskedena och väl lämpa sig för en liffull, konkret framställning. Såsom exempelpå

en läsebok med lämpligt urval och tillika lyckligt framställningssätt nämner jag B. Estlanders »Allmänna historien i berättelser». Detta, exempel visar, att läseboken, ifall dess författare rätt förstår sin uppgift, ej behöfver vara till omfånget mycket större än läroboken, hvilket äfven medför den fördelen, att hvarje lärjunge kan åläggas skaffa sig boken och begagna den vid undervisningen. En och annan lärare har på den sista tiden återupptagit den plan, som låg till grund för P. G. Ålanders lärokurs i Sveriges historia, och föreslagit en utförligt skildrande lärobok (— läsebok) jämte en schematisk ledtråd till stöd för lärjungens minne. Jag tviflar ej på, att äfven en sådan bok kan nu liksom förr under en god ledning användas med fördel. - Men jag tror, att de flesta erfarna lärare skola gifva mig rätt däri, att vid en dylik lärokurs faran för missbruk ligger nära till hands. Läroboken måste blifva så vidlyftig, att lärjungarne, strängt sysselsatta som de äro i de högre klasserna, ej hinna noggrant genomgå den; många skola nöja sig med den korta ledtråden, och det blir egentligen denna, som kommer att bestämma, deras historiska vetande, öfverallt där ej läraren är mycket sträng och fordrande. .

Ännu en missuppfattning, som låtit höra sig i anledning af min lärobok, vill jag här vidröra. Man har yrkat, att allt, som omtalas i läroboken, skall vara noga förklaradt och utveckladt, ja om möjligt genom konkreta exempel åskådlig g jordt. Detta må äga sin giltighet med afseende på den mindre, för de lägre klasserna afsedda läroboken. Men här är det ja ej fråga om en lärobok för tioåringar utan för ynglingar vid 15—18 års ålder. För deras skull beliöfver man ej så ängsligt väja för en och annan oförklarad term, ett och annat kortfattadt, abstrakt uttryck. Där deras egen uppfattning ej räcker till, hafva de ju läraren att tillgå, hvilken självmant eller på tillfrågan förklarar hvad som behöfver förklaras och utvecklar hvad som läroboken endast kan antyda. Må man ej begära, att läroboken skall kunna träda i lärarens ställe!

Det är mig ett nöje att härmed erkänna den förbindelse, hvari jag står till doktor A. Rydfors för det värdefulla biträde jag .vid revisionen haft af hans insikt och erfarenhet.

Genom förlagsfirmans försorg har äfven denna större lärobok blifvit försedd med illustrationer. Vid valet af dessa ha i allmänhet icke medtagits bilder, som i tillfredsställande skick förekomma i andra illustrerade, allmänt brukliga läroböcker, t. ex. Warburgs litteraturhistoria, . utg. 1899. Illustrationerna torde därför vara till större delen nya för den studerande ungdomen.

Stockholm i juni 1899.

C. T. Odhner. '*Gånggrift, befriad från den omgifvande jordhögen.*

FORNTIDEN eller HEDNA TIDEN.

Från äldsta tider till omkring 1060.

I. Förhistoriska tiden.

De tre förhistoriska åldrarna.

Äldre stenåldern. Det fanns en tid, då Norden var uppfylld af stora skogar och till största delen obebodd. Här och där i skogarna, vid sjöarna och hafskusterna bodde människor, hvilka icke kände bruket af metaller. Deras verktyg och vapen, såsom yxor, mejslar och pilspetsar, voro mest af *sten*, i synnerhet flinta, och groft tillhuggna genom *knackning* med andra stenar. Till denna tid höra de stora afskrädeshögar (på danska *kjökkenmöddinger*), hvilka man funnit på Danmarks kuster; de innehålla lämningar efter invånarnes måltider, såsom ostronskal och ben af fiskar, fåglar och andra djur, samt däribland äfven grofva redskap af flinta, ben och lera. Dessa Nordens urinvånare lefde uteslutande af jakt och fiske, de ägde intet annat husdjur än hunden. Den tid, då de ensamma bebodde Norden, har man kallat den äldre stenåldern.

Yngre stenåldern. Huru länge detta urfolk lefvat ensamt i Norden, kan ingen säga. Men slutligen blef det undanträngdt eller underkufvadt af ett nytt folkslag, som invandrade i landet. Till detta folkslag hörde äfven det

svenska folkets förfäder. När de först bosatte sig i Norden, voro de obekanta med metaller, men de förstodo att med mycken skicklighet bearbeta flintan; genom slipning gåfvo de yxor och mejslar en skarpare egg, än som kunde åstadkommas genom knackning Ofta hittas i vår jord stridsyxor, dolkar, hammare

och andra föremål från denna tid, som äro tillverkade med stor konstfärdighet. Knappt någonstädes finner man så vackra stenredskap som i Norden.

Den tid, som nu följde, plägar kallas den yngre stenåldern. Redan under denna tid ägde våra förfäder nästan alla viktigare husdjur, såsom hund, nötkreatur, häst, får och svin. Det är sannolikt, att de redan då kände till jordbruket, men hufvudsakligen lefde de dock af boskapsskötsel, jakt och fiske.

De viktigaste minnesmärkena från denna tid äro grafvarna. Under stenåldern begrof man sina döda i ett slags grafvar, som kallas stendösar, hällkistor och gånggrifter. Dessa äro uppförda af väldiga stenhällar samt täckta med jordhögar; inuti äro de fyllda med jord och människoben, bland hvilka äfven hittas flintsaker, prydnader af ben och bärnsten m. m. Man ser, att liken blifvit insatta i grafven obrända. En dylik graf kammare har varit begagnad under lång tid af det ena släktet efter det andra.

Landets bebyggande. Stenålderns grafvar och fornsaker äro mycket ojämnt spridda i Nordens olika delar. Af deras

Plan af en graf från stenåldern (gånggrift) i Västergötland.

utbredning kan man sluta sig till, på hvilken väg våra förfäder invandrat till Norden och hvar de först bosatt sig. De tillhörde det folkslag, som sedan blifvit kalladt det skandinaviska, och utgjorde en särskild afdelning af den stora folkstam, som kallas germaner och till hvilken äfven tyskar och engelsmän höra.* Våra nordiska förfäder invandrade hit från det nuvarande Tyskland. De slogo sig ned först på de fruktbara danska öarna och gingo därifrån öfver till de närmast liggande delarna af Sverige, Skåne, Halland och Bohuslän. Eran västkusten drogo de sig småningom utefter de halländska åarna in i Västergötland. Här slogo de sig ned på den fruktbara Västgötaslätten emellan Vänern och Vättern; de talrika gånggrifter, som där finnas, bevisa, att detta är den äldsta bebyggda trakt i mellersta Sverige. Först senare, i slutet af stenåldern, hade befolkningen spridt sig äfven till andra landskap i Grötaland, till Östergötland, Synåland och Bleking, samt till södra delarna af Svealand och Norge.

Bronsåldern. Under stenåldern lefde nordboarne mest för sig själfva och skilda från beröring med den öfriga världen. Men med tiden funno främmande folk vägen till vår aflägsna Nord; de lockades hit genom den myckenhet af bärnsten, som fanns

på Danmarks kuster. På detta sätt blefvo våra förfäder bekanta med sydligare mera bildade folkslag. Genom dem

Stenyxa med skafthål. Södermanland.

Indo-européer.

Inder och. perser (arier). Greker och romare.

Kelter. Germaner. Slaver.

Romanska folk (italienare, fransmän m. fl.). Skandinaver. Svear o. götar. Norrmän. Daner.

Goter. Tyskar.

Nordtyskar Syd-(angler o. sach- tyskar, sar, friser m. fl.).

lärde de känna bruket af metaller, i synnerhet bronsen, hvilken är bildad genom blandning af koppar och tenn; äfven guldet infördes nu i Norden. Bronsen användes till svärd, dolkar och sköldar, stridslurar, yxor och knifvar; dessa götos i formar och voro ofta fint arbetade och vackert utsirade. Skrifkonsten var ännu okänd; man afbildade märkliga händelser genom inristningar på bergväggarna (hällristningar). Många sådana äro ännu att se på Bohusläns klippor och i andra delar af Sverige. — Bronsen blef bekant i Norden omkr. 1500 år före Kristi

födelse; det årtusende, som sedan följde, har blifvit kalladt bronsåldern. I början af bronsåldern brukade man begrafva de döda i kistor af sten eller i urholkade trädstammar; sedermera uppkom seden att bränna dem och nedlägga benen i urnor. Öfver grafven uppkastades vanligen stenrös eller jordhögar.

Äldre järnåldern. Omkring 500 år före Kristi födelse blef järnet bekant i Norden; denna fasta och härdiga metall kom alltmera i bruk i stället för bronsen. Härmed tog järnåldern sin början. Utom järnet lärde man sig nu att använda äfven silfver, bly, glas och elfenben. Grenom beröring med romarne, hvilka på kejsar Augusti tid började framtränga i Tyskland, lärde man känna bruket af mynt; äfven romerska vapen och konstsaker hafva blifvit funna i Norden. De romerska och grekiska bokstäfverna hade af germanerna ombildats till ett slags skriftecken, som kallades runor och snart blefvo kända i Norden. Dessa äldre runor finnas inristade ej blott på minnesstenar utan äfven på vapen och smycken; inskrifterna visa, att språket i Norden närmast liknade det, som talades af folkvandringens goter.

Det tidskifte af järnåldern, under hvilket Norden påverkades af den romerska odlingen, kallar man den äldre järnåldern. De största fynden från denna tid förekomma i danska torfmossar, som fordom varit sjöar, där krigsbyten blifvit nedsänkta såsom offer åt gudarne. Här har man upp-gräft en mängd fornsaker: allt hvad som hör till krigarens och hästens utrustning, båtar, romerska mynt från kejsartiden m. m. Vapen och smycken utmärka sig för mycken finhet och prakt, somliga af dem äro romerskt arbete, andra äro tydligen tillverkade i Norden.

Redan i första århundradet efter Kristi födelse nämnes Norden hos den klassiska forntidens författare. Plinius ä. ä.

talar om den stora ön Scandinavia* eller Scandia, Tacitus om svionernas samhällen, mäktiga genom vapen och skepp. Här möter oss första gången det svenska namnet.

Nordens folkstammar. Vid denna tid var redan en stor del af den skandinaviska Norden befolkad. Sydligast bodde de stammar, som sedan med ett gemensamt namn kallades daner; de innehade halfön Jylland samt danska öarna och Skåne. Norr om dem bodde gutår (på ön Gotland), vir-dar (i Värend) samt götar, fördelade i västgötar och östgötar. Ännu längre i norr, på andra sidan om de stora skogarna Tiveden och Kolmården, bodde en annan nordmannastam, som kallade sig svear (Taciti svio-ner). Dessa hade sitt första hem norr om Mälaren, där de brutit bygd redan under bronsåldern; här bildade de tre större menigheter eller folkland, hvilka kallades Ti-undaland, Attundaland och Fjädr undaland. ** Genom nybyggen utbredde de sig småningom till landet i väster eller Västmanland och landet i söder eller Södermanland, sålunda rundt omkring Mälaren, samt till Hjälmaren (Närke). I Norge hade befolkningen dels landvägen, dels till sjös utbredt sig

Kvinnodräkt från oronsåldern. Funnen i en graf på Jylland.

*' Scandinavia anses vara bildadt af Skandin-avi, en gotisk språkform = Skan-ey, Skåne.

** D. v. s. landen med tio, åtta och fyra hundaren eller härad.

allt längre mot norr; invånarne blefvo med tiden kallade norrmän.

Emellertid hade i mellersta och södra Europa den stora follwandringen tagit sin början; den fortgick under 5:e och 6:e århundradena. De söder och sydost om Östersjön boende germanska folken trängdes ur sina gamla boningsorter, och många sökte nya bostäder hos sina stamförvanter i Norden. Nu började äfven de aflägsnare och ofruktbarare delarna af Norden att befolkas. Så uppstodo nybyggen i det småländska höglandet, i Dals och Värmlands skogsbygder, vid Siljan (Dalarne), vid Ljusneälf (Helsingland) och utefter Bottniska vikens kuster.

Yngre järnåldern. Med den stora folkvandringens början begynte i Norden den yngre järnåldern (från omkr. 400 e. Kr.). Den samfärdsel, som förut ägt rum mellan Norden och det romerska riket, afbröts genom folkvandringen, i det att slaviska stammar ryckte fram efter de germanska i mellersta Europa och vid Östersjöns södra kuster. Vapen och smycken från denna tid äro ofta praktfulla men röja en gröfre tillverkning och en råare smak än den,

som rådde under äldre järnåldern. De äro utsirade med drakslingor och andra djurornament. Den runskrift, som då begagnades,* var mycket olika den äldre skriften; tecknen hade förenklats och voro färre till- antalet, språket hade fått de egendomligheter, som utmärka de nordiska tungomålen till skillnad från de tyska. Från denna tid finnas en mängd runstenar; af de nordiska länderna är Sverige rikast på runstenar, och bland

SkoldbucLla af brons. Halland.

* Skrif tecknen i den yngre runraden voro följande sexton:

futhork:hnia

t b 1 m -r

Sveriges landskap räknar Uppland det största antalet. Under hela järnåldern var graf skicket omväxlande; stundom blefvo liken obrända nedlagda i grafven, stundom blefvo de brända å bål och benen, förvarade i urnor, nedsatta i jorden. Graf-platsen plägade utmärkas genom stora jordhögar, bautastenar med eller utan runskrift samt stensättningar i olika former. Den yngre järnåldern sammanfaller till sin senare del med Nordens första historiska tidehvarf eller vikingatiden.

Det fornnordiska samhällsskicket.

Folklynnet. Det mest utmärkande karaktärsdraget hos den nordiska folkstammen var ett starkt personlighets-medvetande, d. v. s. känsla af den enskilda människans och i synnerhet den frie mannens personliga kraft och oberoende. Att vara sin egen herre och ej bero af någon annan, därefter sträfvade hvarje fri man. Styrka, tapperhet och mod voro de

Bronssvärd, Västergötland.

egenskaper, som aktades högst af våra förfäder och som gåfvo rätt till heder i lifvet och berömmelse efter döden. Då deras lidelser kommo i svallning, voro de hämndgiriga och oförsonliga i sin vrede, vilda och omättliga i sina begär. Härmed förenade sig en hög grad af klokhet och sinnesnärvaro samt snabbhet i beslut och handling. List försmådde de ingalunda; dock aktades högt den man, som var öppen och ärlig mot sin fiende, ädelmodig mot de svaga och skyddsökande samt trofast i sina löften. Troget iakttogos ock gästfrihetens lagar, och en gäst hade intet att frukta, äfven om han befann sig under sin fiendes tak.

Familjen och ätten. Det samhällsskick, som först uppstod bland våra förfäder, var patriarhalisM; det grundade sig på familjen och det husbondevälde, som husfadern utöfvade öfver alla dem, som hörde till hans hus eller familj. Husfadern var familjens styresman; han förvaltade dess egendom och brukade dess jord eller odal,* hvaraf han kallades

* Odal, jordegendom, som innehafves med full äganderätt.

odalman eller londe.* I sitt hus var han oinskränkt herre eller husbonde. Öfver trälarnes lif rådde han fritt, och de nyfödda barnen kunde han efter behag förskjuta eller upptaga; stundom utsattes de i vildmarken att förgås, men vanligen upptogos de i faderns knä, vattenöstes och fingo namn. Kvinnan behandlades i Norden med större aktning än hos de flesta forntida folk. Äktenskapet föregicks af ett slags köp, i det mannen till svärfadern erlade en viss lösen för sin brud, men sedan hon en gång blifvit hans laggilla hustru eller adalkona, intog hon såsom husmoder (husfröja, husfru) en aktad ställning och hade mycket att säga i huset. Det var dock ej ovanligt, att mannen hade bihustrur eller frillor.

Spännbuckla af brons. Gotland.

Ur familjen såsom ett frö utvecklade sig efter hand det nordiska samhället. De familjer, som voro närmast besläktade, utgjorde tillsammans en ätt och grundade gemensamt en by, där hvar familj hade sin tomt samt del i åker och äng. Hvarje ätt utgjorde ett litet samhälle för sig och höll trofast ihop mot alla andra. Dess medlemmar voro pliktiga att hjälpa hvarandra i all nöd. När en man bragtes om lifvet, var det för hans efterlefvande fränder

en helig plikt att utkräfva blodshämnd på dråparen och hans släkt. Därigenom uppstodo mellan ätterna blodiga tvister, som ofta slutade först med enderas undergång.

Häradet och landskapet. Tingen. De ätter eller bysamhällen, som bodde hvarandra närmast, slöto sig för gemensamt skydd tillsammans och bildade ett härad eller hundare.** Flera härad förenade sig med hvarandra till ett större förbund, som kallades folkland eller fylke, land eller landskap.

* Bonde, egentl, boende, d. v. s. bofast man. ** Härad och hundare betyda båda en förening af hundra familjer eller ätter.

Slutligen blefvo äfven landskapen genom eröfring eller fri öfverenskommelse förenade till ett större helt, ett rike. Ett samhällsskick, som grundar sig på en dylik förening af mindre och större samfund, kallar man förbundsförfattning.

Så väl häradet som landskapet afgjorde sina gemensamma angelägenheter på ting — häradsting och landsting. De, som ledde förhandlingarna på häradstingen och verkställde de fattade besluten, voro häradshöfdingarne eller hersarne; det var ock de, som förestodo offren. Med tiden valde sig landskapen särskilda föreståndare, hvilka kallades lagmän, därför att de skulle känna lagen och tolka dess bud för menigheten. Tinget hölls under öppen himmel på en fridlyst plats i närheten af offerstället. Här samlades bönderna beväpnade för att stifta lag, afdöma tvister och besluta om krig och fred; vid samma tillfälle anställdes offer till gudarne, och marknad hölls af den församlade menigheten. De straff, som tinget pålade, bestodo mest i böter; med böter kunde de flesta brott försonas. För dråp emottogos dock sällan böter; den dödes släkt föredrog vanligen att utkräfva blodshämnd. Äfven för personlig oförrätt hämnade sig den förolämpade vanligen på egen hand genom tvekamp; denna hölls ofta på en öde holme och kallades då holmgäng. Tjufnad förekom ytterst sällan bland fria män. Vissa brott straffades med fredlöshet; sådana voro nidingsdåd samt kränkning af tempelfriden.

Fylkeskonungarne. Vid sidan af lagmän och häradshöfdingar omtalas i Norden ett annat slags höfdingar, nämligen fylkeskonungar eller småkonungar. Dessa uppkommo på det sätt, att en flock krigare, som drog ut i härnad, utropade sin anförare till sin drotten eller konung.* Kom han därpå hem med rikt byte och krigsära, så behöll han konunganamnet äfven i fredstid; med tillhjälp af sitt följe förvärfvade han en högre myndighet i sin hemort, och konungavärdigheten gick i arf till hans afkomlingar. Konungen hade ingen annan företrädesrätt än att hedras framför andra samt emottaga vissa frivilliga gåfvor och större andel af krigsbytet; hans

* Drotten betyder höfding, af drott krigarfölje; hans gemål hette drottning. Konung betyder högättad man, enligt andra fader.

Spjutspets af järn. Öland.

befattning var att offra till gudarne för folket och att anföra det i krig. För öfrigt fortfor folket att själft afgöra sina angelägenheter på tingen, där alla självägande bönder hade lika mycket att säga. Styrelsesättet liknade alltså hvad man kallar folkvälde (demokrati); men då endast odalmännen ägde någon talan och hela den öfriga befolkningen var utesluten, så ingick i detta styrelsesätt ett starkt drag af stormansvälde (aristokrati). Alltså funnos i Norden redan under forntiden grunddragen till både folkvalde, stormansvälde och 'konungavälde.

Massiv halsring af guld. Södermanland.

Gudalära och gudsdyrkan i Norden.

Åsatron. Den gudalära, som nordboarne hyllade, eller åsatron är oss bekant genom de fornnordiska kväden och sägner, hvilka på 1200-talet samlades och upptecknades på Island i den äldre och yngre Eddan. Dessa kväden och sägner beskrifva dock icke den fornnordiska gudaläran i dess ursprungliga skick utan sådan den utbildades under vikingatiden, då nordboarne trädt i beröring med det kristna Europa; på den tiden inblandades däri många lån från kristendomen, kanske äfven från den klassiska forntidens sagor.

I sina enklaste grunddrag var åsaläran gemensam för alla germanska folk, men den blef i många stycken olika

hos olika stammar. 1 Sverige synes Tor alltid ha varit den bland gudarne, som mest dyrkades af menige man; i Uppsala tempel intog hans bild platsen emellan Oden och Frej (Frö). Tor var ej blott åskans och den kroppsliga styrkans gud, han var också den, som skyddade både gudar och människor mot jättar och troll och annat ondt. Det är möjligt, att Oden och Frej först senare börjat dyrkas i vårt land; Odens-kulten skulle då ha kommit till Sverige från Tyskland och dyrkan af Frej jämte Njord och Freja från Danmark. Oden var från början en krigsgud, men hans betydelse utvidgades småningom. Han blef himmelens gud, och solen var hans öga, med hvilket han såg allt hvad som tilldrager sig i världen; han blef den allseende och allvise, den ordnande och styrande guden, och slutligen dyrkades han såsom gudars och människors skapare och fader, Allfadem.

Gudarne fattades först såsom personifierade naturkrafter men fingo med stigande utveckling tillika en andlig och sedlig betydelse. På samma sätt fattades dat onda först såsom det råa, vilda, förstörande i naturen, representeradt af jättarne, men sedan utvecklade sig därur begreppet af det moraliskt onda. Loke var från början den allt förhärjande eldens herre men blef slutligen den onde guden, som inför sveket och annat ondt bland gudar och människor. Slutligen anstiftar han Balders död (Balder = det lifgifvande solljuset, sedan oskuldens och rättrådighetens gud), och därmed är stödet för världsordningen fallet; det stundar till världens undergång eller ragnarök.

Gudstjänsten. Gudarne dyrkades hufvudsakligen genom blodiga offer eller blot, och dessa offer förrättades dels under bar himmel på ett slags stenaltaren, som kallades harg, dels i gudahus eller hof, hvilka vanligen pryddes med gudarnes bilder. De förnämsta tempel i Norden voro de i Uppsala (de höga salarna), Lejre på Själland och Mären nära Trondhjem. Gudstjänsten var så enkel, att den ej kräfde något särskildt prästestånd; folkets höfdingar voro hvar på sin ort gudstjänstens vårdare och tempelföreståndare. Hvarje år höllos tre stora offerfester, vårblotet, höstblotet samt midvinter- eller jul-blotet, som var det förnämsta. I allmänhet offrades djur men stundom trälar och krigsfångar; ja, sagan berättar, att till och med konungar blifvit offrade af folket till gudarnes försonande.12

FOKNTIDEN.

Siyurdsristnvnyvrt, på Ramsundsberget i Södermanland.

Nordens äldsta hjältesagor.

De fornnordiska hjältesagorna ha blifvit till vår tid bevarade dels genom isländska författare och samlare, dels genom den danske historieskrifvaren Saxo Grammaticus († 1206?). Sverige har numera inga dylika fornsägner i behåll, men flera af dem, som finnas, handla om Sverige. Dessa sagor ha ofta hämtat sina ämnen från den historiska verkligheten, men de ha så omskapat dem genom dikten, att man numera ej kan skilja dikt från verklighet. Hvad man i dem lär känna, är ej vissa historiska tilldragelser utan tidens anda, lif och åskådningssätt; de hjältar, som skildras, äro ej alltid historiska personer, de äro uttryck af hvad folket på den tiden tänkt sig ypperst och härligast. ^

Yölsungasagan. Den mest storartade af de nordiska hjältesagor, vi känna, är den, som handlar om Völsunga- och Gjuk unga-ätterna. Diktens hufvudhjälte är Sigurd Fåfnes-bane, som trolofvar sig med valkyrjan Brynhild men glömmer henne för konungadottern Gudrun och därefter på Brynhilds anstiftan dödas af sina svågrar Gjukungarne. Dessa träffas snart af samma öde, i det de besvikas och dödas af Gudruns andre gemål, konungen i Hunaland, hvarpå Gudrun af honom utkräfver en grym hämnd. Völsungasagan var gemensam för alla germanska stammar.

Andra nordiska hjältesagor, som kommit till vår kännedom, äro Völundsagan, hvilken handlar om den store konstnären smeden Völund; Hervararsagan, som handlar om Arngrimssönerna och det olycksbringande svärdet Tyrfing samt om Hjalmar och Ingeborg; sagorna om Hagbard och Signe, om den jättelike kämpen Starkad den gamle m. fl.

Sköldungasagan* En sagokrets, som särskildt tillhör Danmark, är den, som handlar om Sköldungarne. Dessa omtalas såsom Danmarks äldsta konungasläkt och hade sitt säte i Lejre på Själland; deras stamfader Sköld var

enligt sagan en son till Oden. Äfven denna hjältesläkt förföljes af ett olyckligt öde och dukar under genom svek af sina närmaste. Konung Half dan dräpes af sin onde broder Frode, hans unga söner Hoar och Helge förföljas af Frode men utkräfva slutligen hämnd på denne och bestiga tronen. Efter någon tids samregering dräpes Roar af sin systerson; Helge åter äktar ovetande sin dotter Yrsa och faller därpå för egen hand. Sonen af Helge och Yrsa, Rolf Krake, var Sköldungarnes förnämste ätteman och tillika en af sagans ädlaste hjältekaraktärer. Han samlade omkring sig en hird af Nordens yppersta kämpar, med hvilka han utförde många i sagan frejdade bedrifter. Slutligen föll han ett offer för sin syster Skulds trolöshet, och hans kämpar följde honom i döden.

Ynglingasagan. Hvad Sköldungasagan är för Danmark, det är Ynglingasagan för Sverige. Denna saga känna vi blott genom berättelser hos den isländske häfdatecknaren Snorre Sturlasson och gamla skaldevers, som han återgifver († 1241). I spetsen för Ynglingaätten låter han Oden, Njord och Frej uppträda såsom Sveriges första konungar. Den egentliga Ynglingaätten börjar med Yngve (Inge), som gifvit släkten dess namn; han säges hafva förlagt konungasätet till Gamla Uppsala och byggt det stora gudahuset därstädes. Möjligen låg häri ett dunkelt minne af Frejkultens införande i Sverige. Släktens olycksöden börja med Vanlande och Visbur, hvilka genom trolöshet mot sina gemåler draga fördärf öfver sig själfva och förbannelse öfver hela sin släkt. Domaide offras af sitt vredgade folk, och Agne förgöres af sin egen gemål. Därpå rasa släktmorden fruktansvärdt inom Ynglingaätten; samkon ungarne Mr ek och Erik, Alf och Yngve falla för hvarandras händer, och Ön (Aun) den gamle offrar nio söner efter hvarandra för att själf få lefva. De följande Ynglingarne föllo alla genom svärd eller olyckshändelse, till dess omsider Ingjald Illråde svekfullt bragte om lifvet en stor del af sina fränder, småkonungarne i landet, och slutligen för att ej falla i sina fienders händer innebrände sig på sin gård jämte sin dotter och allt sitt folk.

Bland Ynglingakonungarne finnes en och annan, som omtalas i utländska källor. Sådana voro konungarne Ottar och hans son Adils,

hvilka antagligen lefde på 500-talet, och troligen voro flera af deras efterträdare historiska personer.

Sagotidens afslutning. Så väl Ynglinga- som Sköldungasagan hafva blifvit fortsatta genom senare tillägg. En hofskald hos norske konungen Harald Hårfagre ville leda dennes ättartal upp till den berömda Ynglingaätten och antog därför, att denna släkt fortplantats genom en son af Ingjald vid namn Olof {Trätälja), som skulle ha flytt till Värmland och hvars ättlingar sedan öfvergått till Norge. Sköldungasagan åter har fått en fortsättning genom sägnerna om Ivar Vidfamne, Harald Hildetand och Bråvalla slag. Ivar göres af sagan till en ättling af Sköldungastammen; han besegrar Ingjald, eröfrar hans rike och härskar öfver hela Norden. Han beskrifves såsom ond och svekfull och liknar däri sin motståndare Ingjald. Däremot skildras hans dotterson och efterträdare Harald Hildetand såsom en hugstor hjältekonung. Han och hans motståndare Bing (Sigurd Ring) äro de sista af de egentliga sagokonungarne, och Bråvalla slag, i hvilket de sammandrabbade, är en storartad afslutning af Nordens hjältetid. Det beskrifves i ett gammalt kväde såsom en jättekamp mellan Nordens stammar. Oden skall själf ha anstiftat och ledt striden, i hvilken själfva gudarne deltogo jämte en mängd hjältar från skilda tider och sagokretsar, däribland den vidunderlige Starkad, som ock skall hafva diktat kvädet om Bråvalla slag.

II. Vikinga- och Omvändelsetiden.

Omkr. 800—1060.

Nordmannatågen.

Länge var Norden så godt som okänd för de härskande folken i västra Europa, franker och ang elsachs ar. Men från tiden omkring 800 började Norden träda i beröring med dessa folk, och genom deras krönikor erfara vi därefter ett och annat om de skandinaviska landen. Denna beröring föranleddes i synnerhet genom Karl den stores eröfringar å-t norr samt nordmannatågens begynnelse.

Karl den store och danskarne. DåKarldenstore kämpade mot de hedniska sachsarne, fingo dessa bistånd af sina grannar i norr, danerna. Efter att hafva underkufvat sachsarne kom Karl den store i början af 800-talet i strid med

danerna och deras konung Godfred. Denne försvarade sig med framgång mot den mäktige kejsaren men föll inom kort för en lönmördares hand. Hans efterträdare Hemming slöt fred med kejsaren på villkor, att floden Ejder skulle vara gräns mellan båda rikena (811). Därpå utbröto i Danmark häftiga tronstrider mellan täflande konungaätter; en konung af det besegrade partiet vid namn Harald flydde till kejsar Ludvig den fromme, lät döpa sig och medförde vid sin återkomst till Danmark Nordens apostel Ansgar.

Nordmannatågens orsaker. Snart började de nordiska folken att i sin ordning hemsöka det frankiska rikets kuster, då nordmannatågen togo sin början. Vikingafärderna hade dittills inskränkt sig inom Nordens egna haf och skär. Men efter år 800 började nordboarne att utsträcka sina sjötåg till vidt aflägsna trakter och i stora skaror utvandra från hemmet för att söka sin lycka i främmande land. Somliga drefvos därtill af äfventyrslust men ännu flera af öfverbefolkning i Norden, där jordens odling icke höll jämna steg med befolkningens starka tillväxt. Äfven de politiska förhållandena i Norden voro en bidragande orsak till nordmannatågen. I Sverige och Danmark hade uppträdt mäktiga konungaätter, hvilka kufvat småkonungarne, förenat allt flera landsdelar och bildat större välden. Sådana voro Uppsalakonungarne i Sverige och Lejrekonungarne i Danmark,

Vikingaskepp.

hvilka från början åtnjutit större anseende såsom hufvud-templens föreståndare. I Sverige utgör sagan om Ingjald Illråde ett dunkelt minne af småkonungarnes utrotande. Efter medlet af 800-talet inträffade detsamma i Norge. Dessa storkonungar drefvo vikingarne bort från Nordens farvatten. Mången stolt och krigisk höfding, mången frihetsälskande odalman ville ej underkasta sig de nya härskarne; de samlade följen, utrustade flottor och sökte sig nya bostäder på främmande kuster.

De trakter, som värst hemsöktes af nordmännen,* voro kusterna af Västerhafvet, och härfärderna till dessa nejder kallades VåsterviMng. I denna deltogo danerna lifligast, ty genom sitt lands läge kommo de mest i beröring med västra Europa.

Svenska vikingatåg. Äfven svenskarne deltogo i de västliga sjötågen, men deras vikingafärder höllo sig dock mest inom Östersjön och vände sig mot dess östra kuster eller hvad som kallades Östervåg. Dessa trakter voro redan förut af svenskarne kända; långt före Kristi födelse voro svenskar bosatta här och där på Finlands kuster. Större delen af Östersjöns Östra kuster innehades af finska folkstammar. I norr kring Bottniska viken bodde lappar och Jcväner, och Östersjöländerna innehades af egentliga finnar, tavaster, hareler, ester, Hver och Jcurerr hvilka tagit i besittning de efter dem benämnda landen. Längre åt öster i det inre af nuvarande Ryssland bodde andra finska folk, bland hvilka de mäktigaste voro bjarmerna vid Hvita hafvet, äfvensom slaviska stammar. Med dessa folk hade svenskarne alltid stått i nära beröring; de kallades af finnarne ruotser, af slaverna rus eller varjager.** Den ryska fornsagan berättar, att vid medlet af 800-talet tre värj agiska bröder med sina följen begifvit sig öfver hafvet till de slaver, som bodde söder om Ladogasjön, och där grundat ett rike. Den äldste af bröderna, Burik (Rörek), blef snart ensam härskare och tog sitt säte i Novgoroä, det nordiska Holmgård, vid sjön Umen. Ett annat varjagiskt rike grundades kort därpå i Kijev vid Dnjepr; detta förenades med det förra i slutet af 800-talet, hvarefter Kijev blef hufvudorten och hela folket efter sina härskares stam började kallas

* Nordmän var det gemensamma namnet på samtliga Nordens invånare. ** Värj äger eller var äg er är den ryska formen af det nordiska väringar (edsvurna krigare, hirdmän).

ryssar. Det nya väldet, i Norden kalladt Gårdarike* utbredde sig hastigt åt alla sidor; det förstärkte sig esomoftast med stridbara män från Norden, hvilka på sina flottor drogo utför Dnjepr till Svarta hafvet och därifrån hotade själfva Konstantinopel (det nordiska Mildagård). Härigenom kommo nordboarne i beröring med det byzantinska kejsarriket och araberna; många togo värfning i kejsarens lifvakt, det berömda väringegardet i Konstantinopel. En liflig handelsförbindelse uppstod, som hade sin väg öfver Grotland, Dyna och Dnjepr. Därigenom blef Gotland rikt och välmående. I dess jord har man funnit en stor mängd dyrbarhejber och utländska mynt; ingen svensk provins kan uppvisa en sådan rikedom af jordfynd som Gotland.

Blysigill användt af väringarnes tolk i Konstantinopel.

Norska vikingatåg. Norska vikingar visade sig i början af 800-talet på de skotska öflockarna och på Irland, där de sedan grundade flera små konungariken, det förnämsta i Dublin. Utvandringarna från Norge tilltogo i slutet af 800-talet, då Harald Hårfagres tryckande envåldsstyrelse begynte. Nu befolkades af norska utvandrare först Färöarna ** och de skotska öarna Hjaltland*** Orkenöama och Suderöama.**** Men då Harald förföljde dem äfven dit, sökte de en tillflyktsort på en stor obebodd ö fjärran i Nordhafvet, hvilken nyligen blifvit upptäckt och kallades Island. År 874 bosatte sig här de första norska nybyggarne, och under de följande sextio åren

* Gårdarike, så kalladt efter de »gårdar» eller borgar, som vikiägarne anlade.

** Färöarna — fåröarna. — *** Shetlandsöarna. — **** Hebriderna och Man.

Bysantinskt guldmynt (solidus) från Öland.

togs hela Island i besittning af nordiska utvandrare, af hvilka de flesta voro från Norge. De ny by ggar familj er, som bodde hvarandra närmast, förenade sig snart till ett samfund under en gode, som förestod på en gång gudstjänsten och rättskipningen. Därpå vidgades kretsen alltmer, och slutligen (omkr. 930) antogo alla Islands bygder en gemensam lag och upp-

20____________10_____________O IO 20 30

Gen.Stab..Lit. Arist.

rättade ett samfäldt ting, alltinget eller allsh arj artinget, som årligen hölls på Tingvallarna i öns sydvästra hörn under ledning af en lagman. Den isländska fristaten har haft en stor betydelse i Nordens historia, ty det var där, som fornsägnerna om Nordens gudar och hjältar bäst bevarades i minnet, det var där, som de flesta af dem upptecknades och samlades; och intet nordiskt land har intill denna dag bevarat Nordens

gamla språk så oförfalskadt som Island. — Från Island upptäcktes det närbelägna Grönland, där isländska nybyggare satte sig ned, och därifrån uppnådde en djärf seglare, år 1000, Norra Amerikas fasta land, 500 år före Kolumbus. Flera nordboar öfvervintrade där i en trakt, som de kallade Vinland, antagligen en del af n. v. Nya Skottland.

Knappen af Alfred den stores spira.

Danska vikingatåg. Ännu mer omfattande och följdrika blefvo danskarnes härfärder i västra Europa, i synnerhet i England och Frankrike. Först anlände de i mindre hopar och med långa mellanskof, från slutet af 700-talet, men snart öfversvämmades hela Yästerhafvet af vikingaflottor, hvilka hemsökte de olyckliga länderna med mord och brand. Hvarken franker eller angelsachsar ägde någon flotta; de voro vid denna tid svaga och söndrade, ty det karolingiska väldet delades 843 i tre riken, och dessa splittrades ytterligare genom länsväsendet. Nordmännen mötte därför ringa motstånd. De slogo sig vanligen ned på öar vid kusten, hvarifrån de gjorde strandhugg, inträngde på floderna djupt in i landet och genomströfvade det härjande från den ena änden till den andra. Slutligen företogo de sig att göra planmässiga eröfringar och grundlägga nya riken.

Till England ankom (865) en dansk flotta, anförd af vikingahöfdingen Lodhro~ks söner. Danskarne stannade kvar i landet och eröfrade den nordöstliga hälften däraf eller pro-

vinserna Northumberland, Östangeln och Mercia. De lyckades till och med att intaga angelsachsarnes hufvudland Wes sex och förjagade dess konung Alfred den store. Denne återkom emellertid snart och slog vikingarne men slöt därpå (efter 878) med danskarne ett fördrag, genom hvilket han åt dem öfverlämnade de nordöstliga

provinserna eller hvad som sedan kallades Banelagen. Där bosatte sig en mängd nordboar under sina egna höfdingar och lagar; de antogo snart kristendomen och började sammansmälta med angelsachsarne men bibehöllo dock länge sitt hemlands språk, lagar och sedvanor.

Samtidigt härmed hade nordmännen bosatt sig äfven i norra Frankrike. De hade först härjat på kusterna af Frisland och Flandern; därpå kom ordningen till Frankrike, som kring medlet af 800-talet sköflades af vikingahöfdingen Bågnar (Lodbrok?), sedan af Lodbroks son Björn Järnsida och Hasting. Dessa fortsatte sina härjningar i Spanien, inträngde i Medelhafvet och hemsökte dess nordliga kuster. Mot århundradets slut förnyades nordmännens anfall; nu härjades Rhentrakterna och nordvästra Tyskland, till dess konung Arnulf (891) tillfogade nordmännen nederlaget vid Löwen (i Belgien). Andra skaror belägrade Baris och genomströfvade norra Frankrike. Här uppträdde vid århundradets slut vikingahöfdingen Bollo eller Bolf, som tog sitt säte i Bonen och där grundade en fast bosättning. För att göra slut på Frankrikes lidanden öfverlät konung Karl den enfaldige landet kring nedre Seine (Normandie) såsom län åt Rolf, 911, hvarefter denne öfvergick till kristendomen. Här uppstod nu ett mäktigt, blomstrande hertigdöme, föga beroende af den franske konungen. Normanderna sammansmälte snart med landets gamla invånare, men flera spår af deras nordiska härkomst hafva kvarstått intill våra dagar i språk och sedvanor. Af normanderna grundades snart nya riken i andra delar af Europa, nämligen konungariket Neapel och Sicilien samt det nyare konungariket England (1066).

Med nordmännens bosättning i Danelagen och i Normandie upphörde de egentliga nordmannatågen, ty de nordiska eröfrarne försvarade sina nya hem mot vikingarne och gjorde slut på deras angrepp.

Nordmannatågens följder. Nordmannatågen hade för Nordens länder de viktigaste följder. Genom dem kommo Nordens invånare i beröring med det kristna Europa och hemförde därifrån många frön till en högre odling. GenomSVERIGE OCH DANMARK TILL ÅR 1000. 21

lån från kristendomen fick den nordiska gudaläran en högre utbildning och blef sådan, som hon framträder i Eddasångerna med deras sagor om Valhall och Hel, om Balder, Loke och ragnarök. Men på samma gång verkade kristendomen under-gräfvande och upplösande på åsaläran. Denna förlorade alltmer sin makt öfver sinnena. Det fanns vikingar, som föraktade gudarne och trodde blott på sin egen makt och styrka. Om konung Harald Hårfagre förtäljes, att han ej erkände mer än en gud i himmelen, den som skapat solen, världen och människorna. Härifrån var steget ej långt till tron på »Hvite Krist». Den katolska gudstjänstens yttre glans, bilderna, kordräkterna, rökelsen och sången, slog an på nordboarnes praktlystna sinnen. Många vikingar läto döpa sig under sina färder i kristna länder. Men om folket i sin helhet skulle kunna omvändas till kristendomen, måste kristna läran förkunnas i dess eget hemland, och därtill gjordes en början, medan ännu nordmannatågen fortgingo.

Sverige och Danmark till år 1000.

Ansgar. Det är redan omtaladt, att den danske konungen Harald erhöll dopet i Tyskland (826) och att Nordens apostel Ansgar följde honom tillbaka till Danmark. Ansgar var då en ung munk i det westfaliska klostret Ny-Korvey, utmärkt för lärdom, fromhet och en brinnande tro. Under några år verkade han för kristendomen i Nordens sydligaste gränsland, i trakten af Hedeby eller Slesvig. Men då svearne genom sändemän till kejsar Ludvig den fromme förklarade sig villiga att mottaga kristna lärare, så fick Ansgar kejsarens uppdrag att begifva sig till Sverige. Efter en resa full af faror och äfventyr ankom han omkr. 830 till svearnes förnämsta hamn och köpstad Birka, belägen på en ö i Mälaren.* Konungen, som hette Björn, emottog Ansgar väl och lät honom fritt förkunna den kristna läran. Efter halftannat års verksamhet i Birka återvände Ansgar till kejsaren. Han blef nu utnämnd till ärkebiskop i det nyupprättade ärkestiftet Hamburg, med uppdrag att predika evangelium för de nordiska folken. Men då Hamburg inom kort förstördes af vikingar, blef i dess

* Birka låg på n. v. Björkön, vid farleden mellan Södertälje och Mariefred. På denna ö har man vid gräfningar funnit en mängd fornsaker och mynt, grafvar och lämningar af en forntida stad.

ställe Bremen Ansgars biskopssäte och boningsort. Därifrån begaf han sig omkr. 853 på sin andra resa till Sverige. Där hade emellertid hedningarne tillställt ett upplopp mot de kristna och förjagat de af Ansgar ditsända prästerna. Då han nu själf återkom till Birka, mötte han först häftigt motstånd, men genom klokhet vann han på sin sida både folket och konungen, hvilken på den tiden hette Olof. Saken föredrogs på tinget i landets båda hufvuddelar,* och det beslöts, att kristendomen skulle allt framgent få predikas. Efter att hafva återupprättat den kristna församlingen i Birka återkom Ansgar till Bremen, där han afled 865. Så länge han lefde, arbetade han nitiskt för Nordens omvändelse, i det han uppfostrade nordiska ynglingar och hemsände dem såsom lärare. Så gjorde ock hans vän och efterträdare Rim-hert, som äfvenledes besökte Sverige.

Erik Emundsson. Men därefter fick det nordiska omvändelseverket ligga nere i lång tid, medan vikingatågen rasade som häftigast. I Sverige regerade inemot slutet af 800-talet konung Erik Emundsson. Erik var en mäktig konung och stor krigare; han drog i härfärd till Österväg och gjorde flera Östersjöprovinser till svenska skattländer. Men när han ville utvidga sitt välde äfven åt väster och underlade sig gränstrakterna mot Norge, Värmland, Markerna (Dal) och Bana fylke (Bohuslän), kom han i strid med Norges konung Harald Här fagre, som gjorde anspråk på samma provinser, och slutet blef, att Harald fråntog Erik de om-

* På denna och nästföljande tid synes Sverige ha ägt närbesläktade sam-konungar. Deras släkttafla var ungefär sådan:

Uppsala-konungar. Birka-konungar.

Emund (Anund). Björn.

Erik Emundsson. Olof.

Björn Eriksson. Ring.

Olof. Erik Segersäll, Erik och Emund.

I g. m. Sigrid Stor-j råda.

Styrbjörn Starke, Olof Skötkonung, g. m. 1. Edla. g. m. Tyra. 2. Estrid.

1. Emund Gamle. 1. Astrid. 2. Ingegärd, 2. Anund Jakob,

| g. m. Jaroslav,

storfurste

Anund, En dotter, ~ -o i j

n..j ».. n j i af Ryssland,

död fore fadern, g. m. kon. J

Stenkil.

tvistade provinserna. Värmland och Markerna återkommo snart under Sverige, Ranafylke däremot förblef norskt.

Erik Segersäll och Styrbjörn Starke. Efter Erik Emunds-son omtalas hans son Björn Eriksson såsom konung i Uppsala och i Birka en konung Ring. Björn efterlämnade två söner, Olof och Erik, hvilka efterträdde honom såsom samkonungar. Under hela denna tid gjorde kristendomen ringa framsteg i Sverige. I Danmark däremot började den alltmer vinna insteg genom beröring med Tyskland. Danske konungen Harald Gormsson med tillnamnet Blåtand* lät förmå sig att mottaga dopet och visade sig sedan som en stor vän af de kristna.

Harald Blåtand var en mäktig konung, som sökte utbreda sitt välde åt alla sidor. Genom honom grundades Jomsborg, som var en dansk koloni i vendernas land, på ön Wollin. Det blef ett tillhåll för vikingar från hela Norden, och joms-vikingarne blefvo Nordens mest frejdade krigare. De fingo slutligen till höfding den svenske konungasonen Styrbjörn Starke. Dennes fader, sveakonungen Olof, dog, medan sonen var barn. När han växt

upp, visade han ett så hårdt och trotsigt sinnelag,** att hans farbror, konung Erik, sände honom bort ur landet i spetsen för en vikingaflotta. Sedan han blifvit jomsvikingarnes anförare, beslöt han att af sin farbror utkräfva sitt fädernearf. Han fick af Harald Blåtand en dansk flotta till hjälp, landsteg med sin här på Svealands kust och ryckte mot Uppsala. På Eyrisåns strand eller Ey risvallarna kom det till en väldig kamp, i hvilken Styrbjörn stupade med större delen af sin här. Däraf fick konung Erik tillnamnet Segersäll. Detta tilldrog sig före år 985.

Erik Segersäll beslöt att hämnas på danskarne, för det de bistått Styrbjörn. Han vände sina vapen mot Danmark, där Harald Blåtand nyss aflidit, förjagade hans son Sven

* Gorm den gamle,

g. m. Tyra Üauabot.

Harald Blåtand.

Sven Tveskägg, g. m. 1. Gunhild, Tyra, g. m. 1. Styrbjörn,

2. Sigrid Storråda. 2. en kon. af Venden, 3. Olaf Tryggvesson.

1. Harald. 1. Knut den store. 2. Estrid, ________________________ |_______________ g. m. Ulf Jarl.

Harald Harfot, Hardeknut. Gunhild, Sven Estridsson.

ton. i England. g. m. kejsar Henrik III.

** Styrbjörn betyder den vilde, obändige Björn.

Tveskägg från hans fädernerike och härskade någon tid öfver Danmark. Sven drog då i vikingafärd och härjade i England. Ej långt därefter afled Erik Segersäll (före 994) och efterträddes af sin son Olof Skötkonung.* Med honom ingick Sven Tveskägg förlikning, han återfick sitt fädernerike och förmälde sig med Olofs moder, Sigrid. De båda konungarne förenade därefter sina vapen emot det tredje nordiska riket, Norge, som nu hade en stor krigshöfding till konung.

Norge till år 1000.

Norge** framträder i historien senare än Sverige och Danmark. Dess äldre historia är bättre känd än Sveriges och Danmarks, ty de isländska sagoförtäljarne sysselsatte sig mest med Norge, hvarifrån deras förfäder utvandrat.

Harald Hårfagre. I följd af Norges söndersplittring i afskilda dalar fanns där ingen naturlig medelpunkt, sådan som Mälartrakten var för Sverige och Själland för Danmark; det dröjde därför länge, innan de norska fylkena förenades till ett helt. Vid medlet af 800-talet hade en höfdingaätt, som ansågs härstamma från de svenska Ynglingarne, vunnit större anseende än de andra och förenat under sig största delen af de sunnanfjällska fylkena. Af denna ätt var norska rikets grundläggare Harald Härfagre. Han öfvergick först Dovre och vann det nordanfjällska Norge. Från. denna tid blef trakten omkring Trondhjemsfjorden eller Tröndalaget landets förnämsta bygd. Därefter intog han det västra Norge, och då de återstående fylkeskonungarne i södra Norge förbundo sig mot honom, vann han den afgörande sjösegern i Hafrsfjord,*** omkr. 872. Yid dessa eröfringar gick Harald strängt och egenmäktigt till väga. Han tvang de förut skattefria odalmännen att erlägga dryga utskylder till konungen, och då många fördenskull utvandrade, indrogos deras gods. Öfver hvarje fylke satte Harald en jarl, och denne fick under sin befallning flera lenderman, hvilka mot krigstjänst belan ades med kungliga gårdar.

* Enligt somliga Skottkonung, d. v. s. Skattekonung. ** Namnet är bildadt af Nord-vegr (Noregr, Norge) och betyder nordligt land.

*** En vik pä Norges kust ej långt från Stavanger.

Håkon den gode. På sin ålderdom skiftade Harald Hårfagre riket emellan sina många söner* och gaf dem alla konunganamn; till öfverkonung förordnade han sin äldste son Erik, för sitt stridslystna sinnelag kallad Blodyx.

Den yngste af bröderna, Håkon, som uppfostrats hos konung Ethelstan i England, begaf sig vid femton års ålder öfver till Norge till sin faders vän Sigurd jarl. Denne ställde den unge konungasonen fram för bönderna på tinget, och då Håkon lofvade att afskaffa sin faders pålagor, utropade de honom strax till konung. Erik måste rymma landet, drog i vikingafärd o.ch stupade i England.

Konung Håkon var en folklig och vänsäll man och blef därför kallad den gode. Då han i England blifvit kristen, ville han äfven omvända sitt folk till kristendomen. Men när han sökte förmå trönderna att låta döpa sig, satte de sig till motstånd, brände de nybyggda kyrkorna och nödgade konungen själf att deltaga i de hedniska offerfesterna.

Håkon jarl. Emellertid gjorde Erik Blodyx' söner upprepade anfall mot Norge, och i en af dessa strider sårades Håkon till döds (omkr. 960). Norge behärskades därefter någon tid af Erikssönerna och sedan af danske konungen Harald Blåtand. Men snart gjorde sig en af dennes jarlar, Håkon, oberoende i det nordanfjällska Norge. Håkon jarl var en nitisk hedning och blotman och sträfvade att upprätthålla den fallande åsatron. Men genom sin våldsamhet väckte han böndernas missnöje; de reste sig emot honom och hyllade en ättling af Harald Hårfagre vid namn Olaf Tryggvesson, som just då hemkom från vikingafärd. Håkon jarl öfvergafs af alla, gömde sig i en svinstia och mördades där af sin träl (omkr. 995).

Olaf Tryggvesson. Slaget vid Svolder. Olaf Tryggvesson, Norges nye konung, hade såsom litet barn blifvit undan sina

* Harald Håv fagre f omkr. 933.

Erik Blodyx, Olaf, kon. Björn Farman, kon. Sigurd, kon. Håkon den gode,

g. m. Gunhild. i Viken. i Vestfold. i Kingerike. »Adalstensfostre>

Sju söner, hvaribl. Tryggve. Gudröd.

Harald Gråfäll. \ \

Ingeborg, Olaf Tryggves- Harald Grenske,

g. m. Ragnvald son, g. m. Tyra. g. m. Asta. jarl i Västergötland. |

Olaf den helige. Harald Hårdråde,

CT j T" stamfader för

Magnus den gode, -f.T ,,..,. ,

% 1A/,_ ' Norges fon ande

+ 104/. , n J

konungar.26

förföljare förd ur landet och uppfostrad i Gårdarike; under sina vikingafärder hade han i England emottagit dopet och blifvit en ifrig kristen. Han beslöt att omvända sina landsmän till kristendomen. Åtföljd af kristna lärare, drog han från bygd till bygd, gaf bönderna att välja mellan dop och kamp, tvang och lockade dem ömsevis; på detta sätt kristnades större delen af landets invånare, åtminstone till namnet. Äfven i Sverige beredde han kristendomen insteg, då han gaf sin syster Ingeborg till äkta åt Bagnvald jarl i Västergötland, på det villkor att denne lät döpa sig och mottog kristna lärare. Genom Olafs inflytande antogs kristendomen, äfven af isländarne.

Olaf Tryggvessons kristna nit blef en anledning till hans undergång. Han friade till Olof Skötkonungs moder, Sigrid, för sin stolthet kallad Storråda, och blef af henne väl mottagen. Men när han uppmanade henne att låta döpa sig, sade hon nej därtill. Då förifrade han sig och slog henne i ansiktet med sin handske, utropande: »Hvi skulle jag gifta mig med dig, din hundhedning!» Förbittrad svarade Sigrid: »Detta månde varda din bane!», och

när hon kort därefter förmälde sig med danske konungen Sven Tveskägg, anstiftade hon emot Olaf ett förbund emellan sin man och sin son, Olof Skötkonung. Till förbundet slöto sig äfven Håkon jarls båda söner Erik och Sven. De förbundna passade på, då Olaf Tryggvesson återvände hem från en färd till Venden, och anföllo honom med stor öfvermakt vid S vol der.* Här uppstod ett väldigt sjöslag, som blef vida berömdt i Norden. Olaf Tryggvesson försvarade sig med lysande tapperhet från sitt ståtliga drakskepp Ormen långe; då detta var fullt af fiender, störtade han sig i hafvet — och syntes aldrig mer. Detta tilldrog sig omkring år 1000. Norge delades emellan danakonungen och sveakonungen, men dessa behöllo blott mindre delar för sig själfva och lämnade det mesta åt jarlarne Erik och Sven såsom lydregenter.

De tre nordiska rikena 1000—1060.

Kristendomens införande i Norden.

Olof Skötkonungs dop. Efter slaget vid Svolder härskade fred och sämja mellan Nordens riken i femton år, hvarunder

* En ö eller ett sund, troligen nära Eugen.

kristendomen fick alltmera insteg. Sven Tveskägg blef under sina krigståg i England omvänd till kristendomen; genom engelska och tyska lärare kristnades småningom de danska öarna och Skåne. Äfven till Sverige kommo lärare från England; den märkligaste bland dessa var den helige Sigfrid, som förkunnade kristendomen i Värend och Västergötland. 1 sistnämnda landskap vann kristendomen först utbredning och stadga; det var ock där, vid Husaby, som Sigfrid skall hafva döpt Olof Skötkonung. Detta skedde vid år 1008.

Knut den store i Danmark och England. Under Erik Segersälls regering hade Sveavälde varit det mäktigaste bland Nordens riken. Men Olof Skötkonung var ej lika krigisk som fadern; han satt mest hemma i ro, omgifven af skalder och vittra män, och höll ett präktigt hof, medan Sveriges skattländer i öster gingo förlorade. Samtidigt härmed vann Danavälde allt större makt genom eröfringar i England. Där hade angelsachsarne svekfullt öfverfallit och ihjälslagit de i södra delen af landet bosatta danskarne {danamordet). Till hämnd för detta nidingsdåd ansattes England värre än någonsin af nordiska krigarskaror, och slutligen eröfrade Sven Tveskägg hela landet och fördref det gamla konungahuset (1013). Men då han följande år afled, upplågade striden på nytt, och först efter flera års strider blef hans son Knut erkänd såsom konung öfver hela England. Efter sin äldre broders död förenade han härmed Danmarks krona. Den härskarkraft, hvarmed han styrde sina båda riken, förskaffade honom tillnamnet den store. Efter att hafva betryggat sitt välde i England vände Knut sin uppmärksamhet till Norden, där under tiden märkliga händelser timat.

Olaf Haraldsson i Norge. En norsk småkonung af Harald Hårfagres ätt vid namn Harald Grenske efterlämnade en son Olaf, som för sin undersätsiga växt kallades Olaf Digre. Sedan denne länge tumlat om i vikingafärd, begagnade han tillfället, då Knut den store var sysselsatt i England, och uppträdde i Norge såsom tronkräfvare (1015). Han skaffade sig snart ett anhang, och efter en afgörande seger öfver Sven jarl hyllades Olaf Haraldsson såsom Norges konung. Han återställde Norges själfständighet och forna gränser samt gjorde för alltid slut på fylkeskonungarne i Norge. Varm kristen gjorde han till sin förnämsta uppgift att i Norge befästa den nya läran. Liksom Olaf Tryggvesson drog han genom Norges bygder, undervisade och döpte, byggde kyrkor och förordnade

1018

präster samt införde kristna grundsatser i lagstiftningen. Därmed var Norges omvändelse fullbordad.

Olaf Haraldsson och Olof Skötfeonung. Genom att göra sig till Norges konung kom Olaf Haraldsson i fientligt förhållande till landets förra öfverherrar, konungarne i Sverige och Danmark. Särskildt blef Olof Skötkonung hans bittre ovän och rustade sig till krig mot Norge. Detta misshagade dock svenskarne, som ville lefva i fred och grannsämja med norrmännen. I synnerhet ledo västgötarne af ofreden, emedan de ej fingo hämta sill och salt från

de norska köpstäderna. Västgötarnes jarl, Ragnvald Ulfsson, slöt därför på eget bevåg stilleстånd med Norge och ville stifta fred och vänskap genom giftermål mellan Olaf Haraldsson och den svenske konungens dotter Ingegärd. Åtföljd af Ragnvald jarl, begaf sig en norsk sändeman till Uppsala för att framföra sin konungs fredsanbud och frieri på det stora vintertinget {disatinget).* På

vägen dit besökte de resande den gamle lagmannen i Tiunda-land, Torgny, den visaste och myndigaste man i landet, och försäkrade sig om hans bistånd.

Tinget hölls på en fridlyst plats under bar himmel. I midten satt konungen på sin stol, omgifven af sina hofmäny och rundt omkring stodo bönderna i täta skaror. Först förehades konungens ärenden, och sedan de voro afgjorda, uppsteg det norska sändebudet och framförde sin konungs anbud. Men konungen afbröt honom midt i hans tal, och då Ragnvald jarl understödde hans förslag och sökte beveka konungenr utfor denne häftigt mot jarlen och kallade honom förrädare. Då reste sig lagman Torgny och tog å böndernas vägnar till ordet. Annorlunda, sade han, är nu sveakonungars sinnelag, än det fordom varit. Förr i tiden voro de folkvänliga och läto tala med sig, men den konung, som nu är, vill ej höra annat än det honom behagar och envisas att behålla Norge,, som ingen sveakonung förut eftertraktat. Detta vilja vi bönder ej längre tåla, utan vi fordra, att du gör fred med Norges konung och gifver honom din dotter till äkta. »Men vill du icke göra såsom vi säga, skola vi öfverfalla och

Silfvermynt slaget för Olof Skötkonung i Sigtuna.

* Disatinget, Distingen, af dis = gudinna.

dräpa dig, liksom våra förfäder plägade göra med själf rådiga konungar. Säg nu strax, hvilketdera du väljer!» Så slutade Torgny sitt tal, och menigheten gaf till känna sitt bifall genom vapenbrak och stort gny. Nu gaf konungen genast vika och lofvade göra, såsom bönderna ville. Men inom sig var han besluten att ej hålla sitt löfte. Ingegärd blef väl trolofvad med Olaf Haraldsson, men hennes fader upphäfde snart förlofningen och lät den norske konungen förgäfves vänta på sin brud. Då föreslog Ragnvald jarl, att konung Olaf i stället skulle gifta sig med svenske konungens andra dotter, Astrid, som just var hos jarlen på besök. Både Olaf och Astrid samtyckte härtill, och så blef Astrid utan sin fäders vetskap den norske konungens maka. Men efter detta vågade Ragnvald jarl ej längre stanna i Sverige utan drog ur landet i prinsessan Ingegärds följe, då hon kort därpå gifte sig med storfursten af Ryssland.

Både västgötarne och upp-svearne voro högligen förbittrade öfver sin konungs löftesbrott. De förra afsände till Uppsala lagman JEmund af Skara, en vältalig och förslagen man, som sökte intala folket, att Olof Skötkonung och hans ätt borde afsättas; härom trädde han ock i rådplägning med uppsvearne. Konungens rådgifvare insågo den fara, hvari han sväfvade; de infunno sig med konungens unge son Jakob på de missnöjdas sammankomst, omintetgjorde där Emunds anslag och förmådde uppsvearne att hylla Jakob såsom konung. Men då namnet Jakob syntes dem främmande, gåfvo de honom i stället det nordiska namnet Anund. Den nye konungen delade dock makten med sin fader, på det villkor att denne förlikte sig med sin måg, Norges konung. Detta skedde ock på ett möte mellan konungarne i Konghäll omkr. 1020. Två år därefter dog Olof Skötkonung, hvarpå styrelsen odelad öfvertogs af Anund Jakob.

Olaf Haraldsson och Knut den store. Vid den tiden var Knut den store betänkt på att återställa Danmarks öfverhöghet öfver Norge. Mot den mäktige danakonungen sökte Olaf Haraldsson bistånd hos sin svåger Anund Jakob. De båda konungarne slöto förbund och härjade på de danska kusterna. Då kom Knut ifrån England med en flotta och

Silfvermynt slaget för Anund Jakob i Sigtuna.

stötte på sina fiender i Helga-å i Skåne; han råkade här i stor fara, men striden blef oafgjord. I Norge anstiftade Knut uppror mot Olaf Haraldsson; de norska höfdingarne voro missnöjda öfver Olafs stränghet, och därför, då

Knut med en stark flotta infann sig i Norge, föllo norrmännen honom genast till och hyllade honom som konung. Öfvergifven af sitt folk, måste Olaf fly och begaf sig till sin gemåls släktingar i Gårdarike. Efter någon tids vistelse där beslöt han att söka återvinna sitt rike och vände tillbaka till Norden. På återvägen lade han till vid Gotlands kust och gjorde början till öns omvändelse. Därpå drog han till Sverige, samlade dar en liten här och tågade med den öfver Jämtland in i Tröndabygden. Vid Stiklastad mötte han den öfverlägsna norska bondehären, och det kom till en hård strid, i hvilken Olaf Haraldsson tappert kämpande stupade år 1030. Efter hans död inträffade ett hastigt omslag i folkets stämning: fiendskapen förvandlades till beundran, rykten spredo sig om järtecken, skedda vid hans lik, och det blef en allmän tro, att han var en helig man. Det dröjde ej länge, innan han allmänt dyrkades såsom Helge Olaf, Norges skyddshelgon.

Hvad som bidrog att omstämma folket var det snart utbrytande missnöjet med det danska väldet. Förbittrade öfver danskarnesförtryck, återkallade norrmännen den helige Olafs ende son, Magnus, och förjagade främlingarne 1035. Samma år afled i England Knut den store. Det är sagdt om honom, att hans välde var det största, någon nordisk konung behärskat; han var på en gång Danmarks, Norges och Englands konung, och äfven Skottland och Venden erkände hans öfverhöghet.

Konungaätternas utslocknande. Knut den store efterträddes i Danmark och snart äfven i England af sin son Harde-knut (starke Knut). Denne rustade sig till krig mot konung Magnus i Norge, men de unga konungarnes rådgifvare uppgjorde en förlikning på sådana villkor, att om en af konungarne doge utan söner, skulle den andre ärfva hans rike. Detta fall inträffade snart, ty Hardeknut dog redan 1042 utan afkomma. Härmed utdog den gamla danska konungaätten, härmed upphörde ock danskarnes herravälde i England. Nu blef konung Magnus af Norge, med tillnamnet den gode, hyllad äfven såsom Danmarks konung. Men den nya kronan invecklade honom i många strider: han oroades af ständiga uppror, hvilka leddes af Knut den stores systerson, Sven

Estridsson. Äfven i Norge fick Magnus en medtäflare om makten. Det var Olaf den heliges halfbroder Harald Sigurdsson, hvilken nu hemkom efter att hafva förvärfvat ära och rikedom såsom anförare för väringarne i Konstantinopel. Magnus antog Harald till samkonung, och när han vid unga år afled 1047, blef efter hans förordnande Harald konung i Norge, Sven Estridsson i Danmark, hvarmed nya konungaätter intogo tronerna i dessa riken.

Detsamma inträffade ej långt därefter äfven i Sverige. Där hade Anund Jakob fört en lång och för det mesta fredlig regering, hvarom man dock föga känner. Då han (omkr. 1050) afled utan söner, efterträddes han af sin bror Emund Gamle. Denne var en ljum kristen och synes äfven ha varit en svag konung; man antager, att det var han, som till Danmark afträdde det ursprungligen svenska landskapet Bleking. Med Emund Gamles död utslocknade i Sverige den gamla konungaätten, omkr. 1060.

Samhällsskick och odling vid forntidens slut.

Område. Vid forntidens slut var Norden delad i tre skilda riken: Sverike, Danmark och Noregr eller, såsom de med tillägg af sina skattländer kallades, Svea-, Dana-och Noregs-välde. De folk, som bodde i dessa tre riken, utgjorde ett enda folkslag med samma språk och lynne, seder och inrättninger. Gränserna emellan de tre rikena voro ännu ej fullt bestämda, och vissa gränsprovinser voro omtvistade. Sådana voro: Värmland och Dal, hvilka stannade hos Sverige, Jämtland och Härjedalen, hvilka snart kommo under Norge, samt Bleking, som tillföll Danmark. Viken (Bohuslän) var ett norskt land; Skåne och Halland tillhörde Danmark. Got-land var nästan oberoende men räknades till Sverige.

Styrelsesätt. Öfver hvartdera af dessa tre riken härskade numera en enda storkonung eller tjod-konung.* Fylkeskonungarne hade försvunnit; somliga af dem blefvo undanröjda, andra utvandrade i spetsen för vikingaskaror eller underkastade sig. De nya konungarne voro naturligtvis mäktigare än de gamla; de omgåfvo sig med en talrik hird (följe) af huskarlar eller handgångna män och ägde jordegendomar spridda omkring i landet. Dessa gods, de äldsta kronogodsen, kallades i Sverige Uppsala öd;** konungen lefde hufvudsakligen af dem samt de gåfvor och sammanskott, som han mottog

* Det isländska fijod betyder folk; däraf Svitjod, Sveafolket. ** Aucfr eller öd = egendom.

af bönderna, när han färdades i landet, och som voro första ursprunget till skatter. För öfrigt var folket ej underkastadt andra bördor än ledingen eller skyldigheten att utrusta ett visst antal skepp och män till rikets försvar. I Sverige hade konungen ej annan makt öfver folket, än att han i landskapen tillsatte jarlar och andra tjänstemän, hvilka skulle förvalta hans egendom, uppbära hans inkomster samt uppbåda folket, då krig förestod. De egentliga föreståndarne för landskapen voro fortfarande lagmännen. De skulle icke allenast vara ordförande vid landstingen, föredraga och tolka lagen för allmogen samt tillämpa dess bud, då dom fälldes; de skulle äfven bevaka folkets rätt i förhållande till konungen och hans tjänare samt för dem tillkännagifva folkets vilja och beslut. Hvilken myndighet lagmännen ägde vid hednatidens slut, synes bäst af berättelsen om Torgny lagman och hans uppträdande på Uppsala ting.

Silfverskål från yngre järnåldern med kant och botten förgyllda. Gotland.

I Sverige ägde hvarje landskap sin särskilda lag och lagman samt sitt särskilda ting. Landskapen stodo ännu ej i något annat inbördes samband, än att de hyllade samme öfverkonung och tillerkände ett visst företräde åt det landskap, hvarifrån konungen härstammade. Upplands lagmän voro de förnämsta i Sverige, dess invånare eller uppsvearne ägde att »taga» konung, hvilken därpå hyllades i de öfriga landskapen, och det stora vintertinget i Uppsala, Disatinget, hade stort anseende öfver hela landet. Där var ock Nordens förnämsta gudatempel beläget, det i Gamla Uppsala, och i denna nejd brukade konungen vanligen uppehålla sig (i Sigtuna, Uppsala, Birka). Bland Götalandskapen var Västergötland det äldsta och mest ansedda.

Folkklasser. Under forntiden funnos i Norden egentligen blott två skilda folkklasser, nämligen fria och ofria eller trälar. Trälarne voro dels krigsfångar, dels afkomlingar af landets äldsta, underkufvade befolkning; de blefvo efter kristendomens införande bättre behandlade och oftare frigifna. De fria voro ej ännu fördelade i olika stånd, men de hade dock ej alla

samma heder och värdighet. Kärnan bland de fria utgjordes af odalmännen, som voro i åtnjutande af alla medborgerliga och politiska rättigheter. Under dem stodo landboarne, hvilka mot afgift brukade odalmännens jord; de voro friborna men ägde ingen röst i allmänna angelägenheter. De förnämsta bland odalmännen voro deras valda föreståndare, höfdingar och lagmän. Öfver dem i rang och heder men ej i myndighet stodo tignarmännen, d. v. s. de, som voro af konunga- eller jarlarätt. Att tillhöra en berömd ätt skattades högt, och redan började vissa ätter i följd af rikedom eller släktskap med konungahuset att höja sig öfver mängden. Äfven de, som stodo i konungens personliga tjänst och tillhörde hans hird, skilde sig alltmer från den stora hopen af odalmän.

Landets odling. Nordens länder voro ännu föga uppodlade. De spridda bygderna voro skilda genom vidsträckta skogsmarker och öde trakter, hvilka endast långsamt uppröjdes af nybyggare. Bäst odlade voro de tidigast bebyggda del ärna af Norden, t. ex. de danska öarna, Skåne samt delar af Väster- och Östergötland. Äfven landet kring Mälaren var väl uppodladt. De särskilda landskapens invånare stodo föga i beröring med hvarandra, de betraktade hvarandra ännu såsom utländingar. Samfärdseln öfver de stora gränsskogarna försvårades genom brist på vägar och genom stigmän. Lättare var förbindelsen sjövägen. På den tiden voro stora sträckor af hvad som nu är land betäckta med vatten, hafsvikarna skuro djupare in i landet, sjöarna och åarna voro talrikare än nu för tiden äfvensom större och djupare. I följd däraf fanns ett stort antal segelleder i det inre af landet, där nu sådana saknas, och dessa anlitades i stället för vägar.

Våra förfäder bodde mest i större byalag men i skogstrakter äfven på enstaka, spridda gårdar. En fornnordisk gård. bestod af flera sammanhängande smärre trähus, af hvilka det förnämsta innehöll ett större rum i form af en aflång fyrkant (stugan eller hällen). Detta rum var öppet ända till takåsen, ljuset inkom genom gluggar i väggen och taket; midt på golfvet af stampad jord var eldstaden, från hvilken röken sökte sig väg genom öppningen i taket. Utefter väggarna, som voro behängda med vapen eller väfda dukar, stodo bänkar och bord; midt på ena långsidan hade husfadern sin plats i

Större guldring, med smärre som betalningsmedel använda spiralringar. Från Södermanlaud.

Odhner, Historia. N:r 1. III. uppl.

högsätet, den andra långbänken tillhörde gästerna, och tvärbänken var kvinnornas plats. Ingången var på gafveln genom en där belägen förstuga.

Näringslifvet. Fastän nordboarne älskade krig och vapenbragder, föraktade de dock ingalunda fredliga yrken. De lefde af jakt och fiske, af boskapsskötsel och åkerbruk. De ägde hornboskap, hästar, får och svin samt gäss och höns. Biskötsel var äfvenledes känd. Jorden brukades mest genom svedjande. Korn eller bjugg var det vanligaste sädesslaget; det maldes på handkvarnar till mjöl för att användas till bröd eller bereddes till malt, hvaraf bryggdes öl. Äfven hafre, råg och hvete odlades redan under forntiden, så ock lin. Våra förfäder förstodo sig på att smida goda vapen och bygga snabbseglande fartyg. Kläder tillverkade de af skinn och pälsverk, af ylle (vadmal) och linne. Smycken gjorde de af guld, silfver och brons; praktfulla spännen, armringar och hängsmycken hafva bevarats ända till vår tid. Järn förstodo de att bereda af myrmalm, men de ädla metallerna inkommo

i landet genom vikingatåg och handel. Mynt af guld och silfver hit-fördes i stor mängd, först romerska och byzantinska, därpå arabiska (kufiska), angelsachsiska och tyska. De äldsta i Norden slagna mynt, som man känner, äro från början af 1000-talet, de svenska präglade under Olof Skötkonung. Handeln stördes genom vikingatågen, men den främjades ock genom dem, enär vikingen ofta tillika dref köpenskap eller förlänade köpmännen sitt skydd. Härigenom uppblomstrade handeln med främmande land, såsom England, Tyskland, Ryssland och Orienten; i Sverige voro Birka,* Lödöse och Kalmar samt Visby på Gotland de förnämsta hamnarna för den utländska handeln. Den inre handeln åter var ringa och bestod mest i byte af landets alster, hvilket skedde på de årliga tings- och offermötena. Där dessa höllos, uppstodo med tiden marknadsplatser och köpstäder.

Språk och bildning. Det tungomål, som under forntiden .talades i Norden, kallades det norröna och liknade närmast det fornnorska, som under hela medeltiden talades i Norge, och det isländska, som ännu talas på Island. På detta språk diktades om Nordens gudar och hjältar de sköna fornkväden, som längre fram upptecknades och samlades i den äldre Eddan. Språket utbildades genom skalder och sagoförtäljare, af hvilka de flesta voro isländare. Skaldekonsten och dess

Arabiskt silfvermynt prägladt 903 i Samarkand. Funnet på Gotland.

* Birka förstördes på 900-talet, troligen genom utländska vikingar.

utöfvare åtnjöto i forntiden stort anseende, och ofta voro konungar och hjältar tillika skalder. Men ännu var ingenting af Nordens sånger och sagor upptecknadt i skrift. Självfva lagarna voro ännu oskrifna, men de inpräglades i minnet genom att affattas i versform och ordnas i flockar; så säges Västgötalagen hafva blifvit ordnad af lagman Lumb, Upplandslagen af Viger Spå. Runskriften kom ej till vidsträckt användning; runor ristades på trä, metall men förnämligast på minnesstenar, som upprestes öfver bortgångna släktingar och vänner {bautastenar). De flesta af våra runstenar äro dock yngre och tillhöra följande tidehvarf.

Vid midten af 1000-talet inträdde nya förhållanden i Nordens länder. Vikingatidens utvandringar och ständiga fejder hade för en tid försvagat Nordens krafter och medfört en viss# afmattning. I följd däraf samt genom inflytande af den kristna kyrkan och flera nya, söder ifrån inträngande samhällsbegrepp började nu för Norden en ny tid, som man kallar medeltiden.

Runsten.MEDELTIDEN eller KATOLSKA TIDER

Från omkring 1060 till 1521.

I. Den äldre medeltiden.

Från omkr. 1060 till 1319.

Stenkilska ätten. Omkr. 1060—1125.

Sverige valrike. Så länge den gamla konungaätten fortlefde, var kronan fäst vid denna och gick enligt gammal häfd i arf. Men då denna ätt utslocknat och de nya ätter, som sedan valdes, hvarken blefvo gamla eller vunno allmänt erkännande i landet, så utvecklade sig Sverige småningom till ett valrike. Dittills hade de öfriga landskapen, af vördnad för den gamla konungaätten och den stora nationalhelgedomen i Uppsala, tillerkänt uppsvearne ett visst företräde i politiskt inflytande, men nu, sedan den gamla ätten utdött och uppsalatemplet genom kristendomen förlorat sin forna helgd, fordrade de samma rätt och makt som uppsvearne. Därigenom uppstod en långvarig, förbittrad kamp emellan Sveriges olika landskap, och som götalandskapen antogo kristendomen, medan uppsvearne ännu höllo fast vid den gamla läran, blef detta en kamp äfven mellan kristendom och hedendom. Den tid, under hvilken denna strid rasade, är den minst kända och på historiska källor fattigaste inom Sveriges medeltid.

Stenkil. Till en början förenade sig alla om att välja till konung Eniimd Gamles måg, jarlen Stenkil Ragnvaldsson, bördig från Västergötland.. Ehuru Stenkil var en god kristen, lyckades han dock genom sin klokhet bibehålla vänskap med de hedniska uppsvearne. Han gynnade visserligen kristendomen och understödde de lärare, som hitskickades från Bre-

men. Så verkade Adalvard den äldre i Grötaland och grundade i Skara det första svenska biskopsstiftet; Adalvard den yngre predikade i Uppland, och biskop Egino från Lund arbetade med nit på svenskarnes omvändelse. Men då Adalvard d. y. och Egino uppgjorde en plan att förstöra det hedniska gudatemplet i Uppsala, så afstyrde Stenkil detta våld, som blott skulle hafva förbittrat hedningarne.*

Efter Stenkils död (vid 1066) kom fiendskapen emellan hedningar och kristna till utbrott; det följde en tid af inbördes krig och skakningar, hvarom vi känna nästan intet.

Halsten och Inge d. ä. Omkring 1080 voro Hal sten och Inge hyllade såsom konungar af västgötarne, och äfven svearne erkände dem. Konung Inge, som var en varm kristen och af påfven Gregorius VII uppmanades till kristligt nit, beslöt att utrota hedendomen i Svealand. Han påbjöd därför på svearnes ting, att de skulle antaga den kristna tron. Detta syntes dem vara en kränkning af deras frihet och rätt; de gåfvo därför konungen att välja mellan tvenne villkor, nämligen att antingen rätta sig efter gammal sed och offra åt gudarne eller afstå från konungadömet. Då Inge framhärdade i sin mening, förbittrades svearne och drefvo honom med stenkastning från tinget. Nu framträdde Inges svåger Sven och erbjöd sig att upprätthålla offren, om de ville antaga honom till konung. Härtill samtyckte de; en häst framleddes genast till blot eller offring, och en stor offerfest anställdes. Sven, som häraf fick namnet Blot-Sven, blef nu svearnes konung. Men efter tre års förlopp begaf sig Inge med en hop folk i tysthet till Svens gård samt omringade och antände den. Sven själf nedhöggs, då han sökte fly ur det brinnande huset. Efter detta kom Inge troligen åter till väldet i Svealand, och under hans beskydd gjorde kristendomen stora framsteg öfver hela riket.

* Stenkilska ätten.

Stenkil Ragnvaldsson, g. m. Emund Gamles dotter.

Halsten. _______Inge d. ä.

Filip. Inge d, y., Margareta Fredkulla, g. m. Ragnvald,

g. m. Ulfhild. 1. Magnus Barfot, I

2. Nils Svensson, kon. i Danmark. |

2. Magnus Nilsson, kon. i Västergötland

Ingrid, g. m. Henrik Skadelår, dansk prins.

1. Magnus Henriksson, troninkräktare i Sverige.38 MEDELTIDEN.

Om Stenkilssönernas senare regeringstid känner man ingenting annat, än att krig utbröt emellan Inge och konung Magnus Barfot i Norge. Kriget fördes mest i närheten af Göta älf. Slutligen erbjöd konung Erik Ejegod i Danmark sin bemedling, och Nordens tre konungar sammankommo 1101 till ett möte i staden Konghäll. Här bilades striden, gränserna mellan rikena fastställdes nogare, och freden beseglades genom giftermål emellan konung Magnus och Inges dotter Margareta, som däraf fick tillnamnet Fredkulla (fredsjungfru). Ett nytt föreningsband emellan de nordiska rikena blef ärkebiskopsstolen i Lund, som upprättades 1104 och fick primat öfver hela Norden.

Filip och Inge cL y. Huru länge Inge d. ä. lefde, känner man ej med visshet; troligen var han redan död, då konung Ey stein i Norge vid år lill öfvertalade jämtarne att skilja sig från Sverige och gifva sig under Norges konung. Stenkilssönernas efterträdare Filip och Inge d. y., Halstens söner, voro fridsamma till lynnet. De rådde ej öfver hela riket: samtidigt med dem regerade i Svealand en konung Erik Ar säll, som säges ha varit Blotsvens son; han var hedning och blotman. Konung Filip dog efter en kort regering, och Inge d. y. afled, som det troddes af gift, omkring 1125. Med dem utslocknade Stenkilska ättens manliga linie, men på kvinnolinien funnos flera afkomlingar, hvilka snart uppträdde med anspråk på Sveriges tron.

Kristendomens utbredning. Under denna tidrymd hade kristendomen småningom blifvit utbredd i landet genom präster och lärare. Bland dem, som arbetade på svenskarnes omvändelse, märkas särskildt engelsmännen David och Äskil, tysken Stefan och svensken Botvid, af hvilka de tre sistnämnda ledo martyrdöden. Äskil och Botvid blefvo Södermanlands apostlar, David Västmanlands och Stefan Norrlands apostel. Det gjordes äfven ett försök att med våld utbreda kristendomen i Sverige, i det att norske konungen Sigurd Jorsalafare företog ett korståg till Kalmartrakten och tvang därvarande hedningar att emottaga dopet. Länge dröjde hedendomen kvar i aflägsna delar af landet; ännu i slutet af 1100-talet funnos många hedningar i nordliga Dalarne. Det var då 350 år, sedan Ansgar predikade i Birka.

Långsamt banade sig alltså kristendomen väg i vårt land. Många voro kristna endast till namnet. Deras kristendom bestod däri, att de voro döpta och i Kristus sågo en mäktigareSTENKILSKA ÄTTEN.

39

hjälpare än de gamla gudarne, hvilka i folktron fortlefde såsom onda väsenden. Prästerna arbetade först på att mildra de råa sederna och afskaffa hedniska bruk. Genom vigseln gaf kyrkan helgd åt äktenskapet; genom dopet motverkades barnautsättning, genom fastetider omåttligheten i mat och dryck, och våldsamheten stäfjades genom förbud mot bruket att ständigt bära vapen, genom påläggande af botöfningar, i värsta fall genom bannlysning. Så vandes folket att rätta sig efter kyrkans bud och stadgar och fullgöra de utvärtes gärningar, som för katolska kyrkan voro hufvudsaken.

Sverkerska och Erikska ätterna.

1130—1250.

Sverker d. ä. Efter Stenkilska ättens utslocknande rådde i Sverige mycken förvirring, och olika konungar utropades i olika landsdelar. Så blef danske prinsen Magnus Nilsson, som var dotterson till Inge d. ä., erkänd såsom konung af västgötarne. Svearne åter valde till konung Ragnvald Knap-häfde, och denne fordrade hyllning äfven af västgötarne; men då han utan iakttagande af gamla sedvanor drog in i Västergötland, blef han ihjälslagen af de förbittrade bönderna (omkr. år 1130). Ej långt därefter beslöto östgötarne att välja sig en egen konung; deras val föll på Sverker, en ansedd man i deras land och gift med Inge d. y:s änka. Troligen hyllades Sverker snart äfven af svearne och västgötarne. Därmed var en ny konungaätt, den Sverkerska,* antagen i Sverige. Då ätten härstammade från Östergötland, fick detta landskap från den tiden större betydelse.

Kyrkliga inrättningar. Sverker var fridsam och okrigisk och sysselsatte sig mest med kyrkliga angelägenheter.

Under

* Sverkerska ätten.

Sverker d. ä. g. m. 1. Ulfhild, Inge d. y:s änka. 2. Rikissa från Polen.

Karl (Vil) Sverkersson, En dotter, g. m. Sofia, styfdotter,

g. m. Kristina, Valdemar kon. Knut Magnusson g. m. Valdemar I I:s systerdotter. i Danmark. af Danmark.

Sverker d. y. Karlsson, Rikissa, g. m. Erik

g. m. 1. Benedikta från Dan- Knutsson.

mark, af Hvidesläkten. 2. Ingegärd, Birger Brosas dotter.

1. Elin, g. m. Folkungen 2. Johan (I) Sverkersson. Sune Eolkesson.

hans regering kom den kristna kyrkan till full stadga i Götaland, och ett nytt biskopsstift upprättades iLinköping. Genom honom blef ock klosterväsendet infördt i Sverige. På den tiden lefde i Frankrike den helige Bernhard af Clairvaux, hvilken omskapade klostren i västra Europa. Till honom vände sig konung Sverker och hans drottning med begäran, att han ville hitsända munkar af sin orden. * Flera sällskap af munkar kommo nu till Sverige och anlade med konungaparets bistånd de första kloster i landet, vid Älvastra i östergötland, Nydala i Småland och Varnhem i Västergötland. Bernhardinmunkarne slogo sig alltid ner på landsbygden; de undervisade folket ej blott i religionens läror utan ock i åkerbruk och trädgårdsskötsel, byggnadskonst och handaslöjder. De vårdade sig äfven om de sjuka och fattiga. Vid klostren uppstodo de första skolorna i vårt land. Klostren blefvo sålunda i dessa råa tider en fristad för högre odling och mildare seder.

Vid denna tid började äfven påfven att ägna större uppmärksamhet åt den skandinaviska Norden och hitskickade en legat** med uppdrag att ordna de kyrkliga förhållandena. Legaten, som hette Nikolaus, kardinalbiskop af Albano, besökte först Norge och upprättade där en särskild ärkebiskopsstol; därpå reste han till Sverige och höll 1152 ett möte med rikets och kyrkans förnämsta män i Linköping. Äfven i Sverige ville legaten förordna en särskild ärkebiskop, men då svear och götar ej kunde komma öfverens, i hvilken landsdel ärkebiskopen skulle ha sitt säte, blef hela saken tills vidare uppskjuten. Däremot lyckades legaten förmå dem att i likhet med flera andra folk erlägga den så kallade peterspenningen, en årlig afgift till påfvestolen.

När kyrkomötet i Linköping hölls, var föreningen emellan Sveriges hufvuddelar redan bruten. Sverker var såsom östgöte illa omtyckt af uppsvearne och blef slutligen af dem afsatt. I Östergötland regerade han till omkr. 1156, då han mördades af sin hästesven julnatten under färden till ottesången. Östgötarne hyllade hans son Karl såsom konung.

Erik den helige. Efter Sverkers afsättning (omkr. 1150) hade uppsvearne valt till konung en ansedd man i sin ort

* Orden benämnes Cisterciensernas orden efter orten, där den först uppstod, eller Bernhardinorden efter den hel. Bernhard, som ordnade den.

** Leg äter voro de sändebud, genom hvilka påfven utöfvade sin uppsikt öfver hela den katolska kristenheten.g&*sdsasæ&^^

K-^^K-jnn*TBpi-K'.l»X-f-X

il mmmmmmmmsÊåmÊMm^m

Biskop Henriks på 1300-talet förfärdigade grafhall. I Nousis kyrka i Finland.

vid namn Erik, son af Jedvard, som enligt krönikan var »en god och rik bonde». Erik, stamfader för den Erik ska konungaätten,* var en varm kristen; han befäste kristendomen i Svealand, byggde kyrkor och förordnade kristna lärare. Han sökte äfven införa en kristlig anda i folkets seder och lagar. Han skall bland annat hafva stiftat den lag, som tillerkände hustrun giftorätt i boet; därigenom ville han höja aktningen för äktenskapet och kvinnan. Till medhjälpare i kristendomsverket hade Erik biskop Henrik, som var engelsman till börden. Henrik var den förste

med säkerhet kände biskopen i Uppsala stift.

Första korståget till Finland. På den tiden rådde i Europa en allmän ifver för korståg, och väldiga skaror drogo nästan årligen till Heliga landet för att kämpa mot de otrogna. Äfven till Norden spred sig denna fromma hänförelse, och flera sjötåg afgingo därifrån till Palestina, i synnerhet från Norge. Men de nordiska folkens korstågsifver riktade sig mest emot Östersjöns östra och södra kustländer, som beboddes af de hedniska finnarne, esterna och venderna. Dessa folk voro genom sina sjöröfverier och härjningar ett plågoris för sina kristna grannar. Medan nu venderna kufvades af danskarne, vände sig svenskarne till det närbelägna Finland. Med detta land hade de allt ifrån hedenhös stått i mångfaldiga förbindelser; långt före Kristi födelse funnos spridda svenska nybyggen på kusterna af Finland.

Af finska stammar bodde i landets sydvästra del egentliga finnar och tavaster, i öster hareler och i norr lappar. Dessa folk lefde söndrade i en mängd små samhällen och befunno sig på en låg bildningsgrad. De dyrkade mest dunkla naturmakter, goda och onda, men äfven ett slags halfgudar med mänskliga egenskaper, hvilka omsider fingo största anseendet; bland dessa märkes främst den gamle siaren Väinämöinen, som är upphofsmannen till all odling. Han har uppfunnit skaldekonsten; med sitt strängaspel tjusar han både naturen

* Erikska ätten.

Erik {IX) Jedvardsson den helige, g. m. Kristina af Stenkilska ätten.

Knut Eriksson. Margareta, g. m. kon. Sverre i Norge

Erik (X) Knutsson, Tre söner † 1205. Sigrid, g. m. g. m. Rikissa af Danmark. Folkungen Knut

| Birgersson.

Ingeborg, g. m. Erik {XI) Eriksson, Magnus Broke.

Birger Jarl. g. m. Katarina |

4C i-----'Y" """""" af Folkungasläkt. v 4- 7/r v

Den kungl, grenen ° Knut Magnusson

af Folkungaätten. † 1251.

Knut Långe.

Holmger Filip † 1248. †1251.

och andevärlden. Finnarne älskade sång och skaldekonst, de besjöngo sina gudar och hjältar i folkdikter och kväden, af hvilka en del be; varats i folkets mun ända till vår tid och upptecknats under namn af Kalevala-sångerna.

Lifvad af fromt nit beslöt konung Erik att omvända finnarne till kristendomen och drog med en korshär till Finland. Då finnarne ej ville öfvergifva sina fäders tro, slog han dem i öppen strid och tvang de besegrade att mottaga dopet. Detta tilldrog sig omkring 1157, sannolikt i Finlands sydvästra del (n. v. Åbo län). Konungen återvände därpå till Sverige men kvarlämnade svenska nybyggare och präster, däribland biskop Henrik. Denne blef inom kort dödad af en nyomvänd finne, som hyste agg till honom. Han dyrkades sedermera såsom Finlands skyddshelgon.

Erik den heliges död. Återkommen till Sverige föll konung Erik snart offer för ett lömskt öfverfall. Han satt en dag och åhörde mässan i Östra Aros (n. v. Uppsala) kyrka, då det kom bud, att en fientlig här var i annalkande. Erik gick med en ringa hop sina fiender till mötes och stupade efter ett tappert försvar, hvarpå hans hufvud afhöggs, 1160. På den plats, där hans blod flöt, skall en klar källåder ha uppsprungit ur jorden, och det blef en sägen, att underverk skedde vid hans graf. I folkets ögon var han en helig man och blef med tiden dyrkad såsom Erik den helige, Sveriges skyddshelgon. På hans dödsdag (den 18 maj) firades årligen en högtidlig åminnelsefest, ersmässan, och hans kvarlefvor nedlades längre fram i ett dyrbart silfverskrin, som ännu förvaras i Uppsala

domkyrka. Hans fana ansågs bringa seger och begagnades under den följande medeltiden såsom Sveriges riksbaner; de dyraste eder aflades under åkallande af »Grud och Sankt Erik konung».

Karl Sverkersson. Erik den heliges baneman, danske prinsen Magnus Henriksson, fick ej länge njuta frukterna af sitt dåd. Öfverallt i Svealand reste sig folket emot honom, och möjligen har Karl Sverkersson i spetsen för östgötarne förenat sig med svearne. Visst är, att troninkräktaren blef slagen och dödad i närheten af Uppsala (1161) och att Karl Sverkersson äfven af svearne blef vald till konung. Karl Sverkersson var den förste konung i Sverige, som burit det ärorika namnet Karl, fastän han i senare tider genom missförstånd fått heta Karl den sjunde. Karl är ock den förste konung efter Stenkils tid, om hvilken man med säkerhet vet,

cnsione mw

ij u^on^tatp d

UG4 /p» t,

Början af det äldsta till vår tid bevarade, i Sverige skrifna pergamentsbref. Brefvet, skrifvet på 1160-talet, är från ärkebiskop Stefan.

att han regerat öfver hela riket. Han sökte återknyta de brustna banden emellan landets olika delar och att förena dem till ett folk. Från denna tid omtalas ej mer jarlar för särskilda landskap utan blott en jarl för hela riket, hvilken

biträdde konungen i riksstyrelsen (r i k sj a r 1). Äfven fingo landskapen nu en gemensam kyrklig styrelse, då Sverige af påfven Alexander III förklarades för en särskild kyrkoprovins under egen ärkebiskop med säte i Uppsala, 1164. Till förste ärkebiskop vigdes en munk från Alvastra vid namn Stefan. Dock fortfor ärkebiskopen i Lund att vara svenska kyrkans primas.

Erik den helige hade efterlämnat söner, af hvilka den äldste, Knut, snart uppträdde med anspråk på tronen. Först måste han vika och flydde till Norge, men han återkom plötsligt därifrån, öfverföll och dödade konung Karl på Visingsö 1167. Knut Eriksson. Efter en femårig kamp med motkonungar af Sverkerska ätten blef Knut Eriksson allmänt erkänd såsom konung, och freden återställdes. Den enda händelse af vikt, som för males från Knut Erikssons tid, var ett anfall af hedniska sjöröfvare, förmodligen Jcareler och ester. En fientlig

Ärkebiskop Stefans sigill.

flotta visade sig (1187) plötsligt i Sveaskären; den inträngde under härjningar i Mälaren,.ärkebiskopen öfverfölls på sin gård och dräptes, och den blomstrande köpstaden Sigtuna brändes. Efter detta blef man betänkt på att bättre försvara inloppet till Mälaren. Ett fäste anlades därinvid på Stockholmen,* och här uppväxte inom kort en stad, som skulle vara »ett lås för Mälarens sjö» och som efter hundrafemtio år blef Sveriges hufvudstad.

Under Knut Erikssons regering omtalas biskopsstift äfven i Strängnäs, Västerås och Växjö.

Sverker d. y. Karlsson* Den mäktigaste och rikaste herreätt i Sverige var på den tiden Folkungaätten.** Dess stamfader Folke Digre lefde omkring 1100; därefter tillväxte den hastigt i rikedom och inflytande och blef genom äktenskap befryndad med samtliga Nordens konungahus. Till denna släkt hörde konung Knuts mäktige jarl Birger med tillnamnet Brosa. Då Knut afled vid år 1195, blef jarlens måg Sverker d. y. Karlsson utan strid hyllad såsom konung, oaktadt Knut efterlämnade söner. Sverker sökte befästa sig på tronen genom kyrkans ynnest. Genom ett bref af år 1200 stadgade han, att när kyrkans män beginge förbrytelser, skulle de ej dragas inför världslig rätt utan stå till svars vid biskopens domstol (den andliga domsrätten). Vid samma tid var tionden allmänt införd i Sverige; den utgick med en tiondedel af all den afkastning, som folket hade af åkerns frukter, af boskapsskötsel, jakt och fiske.

Efter Birger Brosas död upphörde enigheten emellan konung Sverker och Knuts söner, och tronstriderna började å

* Stockholm betyder möjligen en holme skyddad genom pålverk. ** Folkungaätten före tronbestigningen.

Folke Digre omkr. 1100, g. m. Knut d. heliges dotter. Bengt.

Birger jarl Brosa † 1202, g. m. k. Harald Karl jarl d. Magnus Minnesköld.

Gilles dotter Birgitta. döfve†l220. |

1200

, g. m. Knut, g. m. Folke jarl Ulf jarl Fase Askil, Karl, Bengt, Birger jarl d. y.,

Sverker d. y. Knut Eriks- † 1210 † 1248. lagm. bisk. bisk. g. m. Erik X:s

sons dotter. J[J^ †1220. dotter Ingeborg.

Magn. Broke. Sune Folkes- Karl Ulfsson. Den kungl, gre-

son, g. m. nen af Folkunga-

Elin Sverkers- ätten,

dotter.

Knut Magnusson Katarina, g. m. † 1251. kon. Erik XI.

nyo. I en sammandrabbning vid Älgarås* 120*5 stupade tre af Knuts söner, och den fjärde, Erik, måste fly till Norge, där han ägde släktingar. Efter två års förlopp återkom Erik, och Sverker, som under tiden råkat i oenighet med Folkungarne, måste nu i sin tur fly och begaf sig till sina fränder i Danmark. Den mäktige konung Valdemar Sejr utrustade till hans hjälp en stark här, och i spetsen för denna återvände Sverker till Sverige. Han möttes af Erik Knutsson och svenskarne vid Lena** i Västergötland 1208. Här uppstod ett väldigt slag, det blodigaste våra häfder omtala alltsedan striden på Fyrisvall; danskarne ledo ett fullständigt nederlag, och af den ståtliga danska hären återkom blott en ringa skara till Danmark, däribland konung Sverker själf. Denne sökte nu återvinna sin tron med påfvens hjälp; den mäktige Innocentius III hotade Erik med bannlysning. Men då Sverker ännu en gång pröfvade krigslyckan och med en dansk här åter inbröt i Västergötland, stupade han i slaget vid Gestilren*** 1210. Detta slag var den sista striden emellan de Svérkerska och Erikska konungaätterna.

Erik Knutsson regerade därefter i fred och med god berömmelse. Han är den förste konung i Sverige, om hvilken man med visshet känner, att han låtit kröna sig; därigenom ville konungadömet ställa sig under kyrkans skydd. Erik försonade sig med sin forne fiende Valdemar Sejr och förmälde sig med hans syster Bikissa. Efter en kort regering sotdog han på Visingsö, 1216. Efter hans död födde drottningen en son, äfven benämnd Erik; men de andliga och världsliga store valde ej honom utan Sverker d. y:s femtonårige son Johan till konung.

Johan Sverkersson plägar kallas den unge men äfven den fromme. Makten låg i händerna på de store, i synnerhet biskoparne. Om denne konung är intet annat märkligt att förtälja, än att han, åtföljd af sin jarl och sin kansler, företog ett korståg till Estland. Detta tåg utföll dock ej bättre, än att den här, som konungen vid sin hemfärd kvarlämnade, öfverfölls och nedgjordes af esterna, hvarvid både jarlen och kanslern stupade. Ej långt därefter afled den unge konungen på Visingsö, och med honom utslocknade Sverkerska huset, 1222.

%* Älgarås, en ort söder om Tiveden i Västergötland. ** Nu Kungslena, en kungsgård och by norr om Falköping. *** Gestilren en ort ett stycke norr om Lena.

Erik Eriksson. Den sexårige Erik Eriksson blef nu, såsom den ende konungasonen i Sverige, upphöjd på tronen; han har fått öknamnet den läspe och halte. Under hans omyndighet fördes styrelsen af hans rådsherrar och fränder. En af dessa vid namn Knut Långe gjorde uppror och öfvervann det kungliga partiet (1229) samt innehade därpå tronen i fem år. Under tiden vistades Erik hos sin morbror, konung Valdemar J i Danmark. Efter Knuts död åter- j}-i kom Erik och blef å nyo tagen till iij konung. Han sökte stöd hos Folkungaätten, hvars förnämsta medlemmar på den tiden voro bröderna ty Äskil, lagman i Västergötland, och jj Birger till Bjälbo.

Birger fick konungens syster Ingeborg till äkta och blef hans jarl. Ett uppror, som anstiftades af Knut Långes son Holmger, kufvades af Birger; Holmger blef året därpå gripen och afrättad (1248).

Katolska kyrkan befästad. Vid denna tid besöktes Sverige af en påflig legat vid namn Vilhelm af Sabina, hvilken sammankallade rikets och kyrkans förnämsta män till ett möte i Skeninge 1248. Det viktigaste af de beslut, som där fattades, var, att prästerna skulle lefva ogifta (celibatet)', afsikten därmed var att skilja dem från. världsliga intressen och fästa dem helt och hållet vid kyrkan. Äfven ålades biskoparne att studera den kanoniska lagen,* på det att denna småningom skulle vinna insteg i landet. Dessutom förordnade legaten, att biskoparne skulle med uteslutande af all världslig myndighet väljas af domkapitlen** och att sådana skulle finnas vid alla

Broderi, som legat på Holmgers graf. Inskriften berättar, att under skett vid grafven. Broderiet kan ej vara äldre än slutet af 1300-talet.

1248

* Kanoniska lagen var en samling af canones eller stadgar, hvilka ansågos gälla för kyrkan.

** Ett domkapitel var en förening af kaniker (canonici) eller korbröder, d. v. s. präster, som voro anställda vid stifts- eller domkyrkorna.

biskopssäten, äfvensom att de andliga ej finge aflägga trohetsed till världslig öfverhet. Genom alla dessa anordningar var den katolska hierarkien befästad i Sverige; den svenska kyrkan var nu ordnad i likformighet med hela den öfriga katolska kristenheten. Prästerna blefvo alltmer afskilda från det öfriga folket; de bildade ett särskildt stånd, som kallades prästerskapet eller det andliga ståndet.

Kort förut hade till Sverige inkommit munkar af franciskanernas och dominikanernas * ordnar, i Norden efter sin dräkt kallade gråbröder och svartebröder. De byggde sina kloster i städerna; de hade inga jordagods utan lefde af allmosor och kallades därför tiggarmunkar. Dessa munkar, hvilka ej af stängde sig från världen utan tvärt om gingo ut att verka bland människorna, fingo stort inflytande på folket och uppfostrade det till blind vördnad för kyrkan och påfven.

Andra korståget till Finland. Sedan Birger jarl återställt ordning och lugn inom riket, ville han återupprätta det svenska väldet i Finland och där fullfölja Erik den heliges verk. Det svenska nybygget i Finland hade sedan hans tid haft föga hjälp från moderlandet. Det hade sin medelpunkt i Åbo, där en stad och ett biskopsstift uppstodo, men det hade svårt att värja sig mot kareler och ryssar, hvilka foro fram med den största grymhet. Nu företog Birger jarl 1249 ett stort korståg till Finland, inträngde i Tavastland, tvang dess inbyggare att låta döpa sig samt anlade fästet Tavastehus till ett värn för den nya eröfringen. Från denna tid var svenska väldet befästadt i det egentliga Finland (Åbo län), Nyland och Tavastland. Troligen hade Birger ämnat fortsätta sina eröfringar i Finland, men då bud kom, att konung Erik aflidit, skyndade jarlen tillbaka 1250 till Sverige, 1250.

Folkungaätten till 1319.

1250 — 1319.

Birger jarl.

Konungavalet. Med konung Erik Eriksson utslocknade Erik den heliges ätt på manssidan, och kronan måste alltså öfvergå till en ny ätt. Ingen i landet kunde i makt och

* Franciskanorden stiftades 1208, dominikanorden 1215.

anseende jämföras med Birger jarl. Men han var ej af kunglig börd, och herrarne föredrogo därför hans son Valdemar, emedan dennes moder var konungadotter (se stamtaflan!).* En mäktig man i landet vid namn Joar Blå skyndade att utlysa konungaval, innan jarlen återkommit från Finland, och Valdemar blef då korad till konung. När jarlen kom hem och fick veta hvad som händt, blef han vred och tillsporde herrarne, huru de vågat utan hans vetskap välja hans son till konung. Då framsteg Joar Blå och förklarade, att om Birger vore missnöjd, kunde man

väl få en konung honom och hans son förutan. »Hvem skolen I då taga till konung?» frågade jarlen. Herr Joar svarade stolt: »Under den kappa, jag bär, skulle jag väl ock kunna skaka fram en konung.» Då teg jarlen och lät sig nöja. Men som Valdemar ännu var ett barn, blef jarlen den styrande.

Birger som fredsstiftare. Såsom Valdemars förmyndare hade Birger först att skydda hans tron emot medtäflare och upprorsstiftare. Sådana voro Holmgers bror Filip och Folkungen Knut Magnusson, hvilka ansågo sig äga bättre anspråk på tronen än Valdemar; de värfvade en utländsk krigshär och inföllo i landet. Vid Härvadsbro** var jarlen den fientliga hären till mötes, nedgjorde en stor del däraf, fick hufvudmännen i sitt våld och lät halshugga dem (1251). Efter detta vågade ingen vidare sätta sig upp emot Birger; han kunde nu ostörd arbeta på landets inre utveckling, på

* Folkungaätten: kungliga grenen:

Birger jarl d. y., g. m. 1. Ingeborg, kon. Erik X:s dotter. 2. Mektild, änka efter kon. Abel i Danmark.

Valdemarf 1302. Magnus Ladulås, Erik † 1275. Bengt, Eikissa, g. m. Håkon, g. m. Sofia af g. m. Helvig af biskop. Norges tronföljare.

Danmark. Holstein.

Erik, Birger, g. m. Ingeborg, g. m. Erik, g. m. Valdemar,g. m.

svensk rådsherre, Margareta af k. Erik Menved Ingeborg Håkons- Ingeborg

stamfader för en Daumark. i Danmark. dotter af Norge. Eriksdotter af

svensk adlig släkt. | | Norge.

Magnus † 1320. Magnus Eriksson, Eufemia, g. m.

g. m. Blanche af hertig Albrekt d. ä. Namur. af Mecklenburg.

Erik (XII), g. m. Håkan, g. m. Albrekt.

Beatrix af Brandenburg, Margareta af † 1412.

kejsar Ludvigs sondotter. Danmark.

^01^f"†^"387P

kon. i Danmark

o. Norge.

** Belägen i Västergötland eller Västmanland, ovisst hvilketdera.

samma gång han förskaffade det en aktad ställning i förhållande till främmande makter.

Inom Norden hade Sverige länge varit det svagaste bland de tre rikena, men genom Birger jarl vann det åter anseende och inflytande. Med Norges konung Håkon den gamle trädde han i nära förbindelse och höll ofta möten med honom vid Göta älf. När strid utbröt emellan konungarne i Norge och Danmark, uppträdde jarlen såsom medlare. En dansk konungadotter, Sofia, blef den unge konung Valdemars gemål, och själf ingick jarlen på gamla dagar nytt äktenskap med danska änkedrottningen MeMild.

Äfven med Tyskland började Sverige nu träda i närmare beröring. Vid denna tid stiftade de nordtyska handelsstäderna med Lybeck i spetsen det berömda Hanseförbundet. Sverige och Lybeck slöto ett fördrag, hvarigenom de beviljade hvarandra infödingsrätt och handelsfrihet. Svenskarne hade på den tiden för liten erfarenhet i handel att kunna rätt begagna sig af en dylik frihet; det var därför de rika och driftiga lybeckarne,

som drogo största nyttan däraf. Men Sverige hade äfven gagn af förbindelsen med Tyskland. Därifrån inflyttade många näringsidkare, hvilka blefvo svenskarnas läromästare i bergshandtering och slöjder. Våra städer förkofrades i handel och näringsflit och började inrättas efter tyskt mönster. Bland städerna blef Stockholm inom kort den förnämsta, det befästes af Birger med murar och torn, och ett starkt slott uppfördes i nordöstra delen däraf.

Birger som lagstiftare. Det ärorikaste minnesmärket af Birger jarls styrelse voro de nya lagar, han stiftade. Hittills hade kvinnor endast då fått ärfva sina föräldrar, när manlig arfvinge ej fanns;* i annat fall togo sönerna allt efter det gamla lagbudet: »Gånge hatt till och hufva ifrån.» Nu stiftade Birger, vid Valdemars bröllop, den lag, att syster alltid skulle ärfva hälften mot broder. Den gamla, själfhämnden kunde ej ännu afskaffas men blef af Birger inskränkt så, att den, som hämnades efter sluten förlikning eller på gärningsmannens släkt och fränder eller som kränkte hemfriden, kvinnofriden, kyrkofriden och tingsfriden, straffades med fredlöshet och förlust af all lösegendom (fridslagarna). Därjämte skall Birger jarl hafva afskaffat bruket, att den anklagade skulle bevisa sin oskuld med järnbörd, d. v. s. att

* Ett undantag utgjorde dock landet Värend, där dotter af gammalt tog arf lika med son.

han skulle bära glödande järn med blottade händer eller vandra döröfver med bara fötter. Slutligen har Birger jarl inskränkt träldomen, i det han förbjöd den dittills gängse seden, att fattiga människor frivilligt gåfvo sig till trälar {gafträlar). Genom denna lagstiftning har Birger jarl kraftigt främjat svenska folkets sedliga lif och borgerliga ordning samt lyft det ur råhet och mörker till högre odling och upplysning. Han är den förste regent i Sveriges historia, som förtjänar namn af en verklig statsman.

I de länder, där länsväsendet härskade, var det sed, att äfven konungarnes yngre söner erhöllo furstendömen såsom län af kronan. Efter detta föredöme har Birger jarl gifvit förläningar åt sina yngre söner, Magnus, Erik och Bengt. Magnus erhöll Södermanland med titel af hertig, hvilken värdighet nu första gången förekommer i Sverige. Birger själf fortfor att kallas jarl; han blef den siste, liksom han var den mäktigaste, bland Sveriges jarlar. Han dog år 1266.

Valdemar och Magnus Ladulås.

Valdemar Birgersson. Konung Valdemar hade unde.r faderns lifstid föga deltagit i styrelsen. Han var ock föga duglig därtill: han var en lättsinnig vekling, som endast tänkte på sina nöjen. Hans broder Magnus åter bråddes på fadern; han var en rådklok herre, därjämte äregirig och lysten efter makten. Konung Valdemar och hans drottning sågo med afund hertigens växande anseende. Den yngste brodern Bengt, som ägnade sig åt kyrkans tjänst, sökte försona de tvistande bröderna men förgäfves. Oenigheten kom slutligen till utbrott. Magnus, åtföljd af sin broder Erik, drog till Danmark och fick hjälp af dess konung Erik Glipping; med en välrustad ryttarehär framträngde han genom Västergötland och mötte den kungliga hären på gränsskogen Tiveden. Sorglös låg Valdemar med en del af sina trupper norr om skogen, då ilbud kom, att den föruttågande bondehären blifvit slagen af Magnus vid Hofva, 1275. Nu förlorade Valdemar besinningen och flydde hals öfver hufvud från sin här men blef på flykten tagen till fånga. Magnus blef därpå af upp-svearne hyllad såsom konung på Mora ting s. å.

Valdemar höll sig ej länge stilla. Redan följande år begaf han sig till sin svåger konung Magnus Lagaböte

Norge för att söka hjälp; men då denne ej ville bistå honom med vapenmakt, vände han sig till Erik Glipping i Danmark, hvilken under tiden råkat i tvist med konung Magnus. Genom Danmarks hjälp återfick Valdemar en del af Götaland; men då danske konungen öfvergaf honom och slöt fred med Magnus, var det slut med Valdemars motståndskraft. Han såg sig tvungen att till Magnus afstå sin andel af riket, mot det att han fick behålla sina arfvegods.

Magnus och stormännen. Nu begynte Magnus kalla sig Svea och Göta konung; och detta blef hädanefter svenske konungens titel i stället för Svea honung, såsom han dittills vanligen hetat.

Samtidigt härmed hade nya oroligheter utbrutit inom landet. Konung Magnus älskade prakt och utländska seder, och denna smak ökades genom hans giftermål med den holsteinska grefvedottern Helvig. Han visade stor ynnest mot de utländska riddare, som besökte hans hof, så att de svenska herrarne ansågo sig tillbakasatta och intogos af harm och afund. Några bland dem sammansvuro sig mot utländingarne. Då konungens svärfar besökte Sverige och sammanträffade med drottningen på borgen Gälakvist vid Skara, infunno sig de sammansvurna, nedhöggo en af konungens utländska gunstlingar och bortförde hans svärfar i fångenskap. Magnus dolde sin vrede, tills hans svärfar kommit på fri fot, och insöfde upprorsmännen i den tron, att allt vore glömdt. Men då de på hans inbjudning infunno sig på Gälakvist, fängslade han dem, lät döma dem som majestätsförbrytare och halshugga hufvudmännen, däribland den mäktige Johan Filipsson (1280).

Magnus som konung och lagstiftare. Genom denna stränghet gjorde sig Magnus fruktad och åtlydd af stormännen. Han gaf konungamakten en höghet och helgd, som den aldrig förut ägt i vårt land, och utvidgade dess myndighet på alla områden. På ett herremöte i Skeninge 1285 förbehöll han sig rätt att med sitt råd och sina goda män lagstifta i sådana fall, hvarom ingenting fanns stadgadt i de gamla lagarna.* Vid samma tillfälle förbjöd han alla hemliga föreningar emellan de store och förordnade, att ingen finge okallad infinna sig på herremötena. Men konung Magnus

* Dätta anses vara upphofvet till konungens ekonomiska lagstiftningsrätt, d. v. s. hans rätt att ensam stifta lag i sådant, som rör landets ekonomi och förvaltning.

var ingen själfrådig man. Han öfverlade i viktiga saker med sitt råd, hvilket bestod af landets yppersta män, såsom biskopar och lagmän. Stundom kallade han ett större antal herrar till rådplägningar, hvilka benämndes konungens samtal, sedermera herredagar. De förnämsta i rådet voro drotsen och marsken, hvilka voro konungens medhjälpare i riksstyrelsen, samt kansleren, som hade att uppsätta och utfärda de kungliga skrifvelserna och därför alltid togs ur det andliga ståndet.

Det viktigaste herremöte under konung Magnus' regering var det, som hölls på Alsnö* i Mälaren (vid år 1280). Vid detta tillfälle förnyade Magnus sin fader Birgers fridslagar och stadfäste dem med sin ed och de förnämsta männens i riket — däraf kallades dessa lagar edsöreslagarna. Någon tid därefter tillökade han dem med kungsfriden. På Alsnö möte förbjöd han äfven våldgästning. På den tiden rådde nämligen den oseden, att herrarne, då de färdades i landet med sina beridna följen, togo in hos bönderna och i deras visthus och lador tillgrepo hvad de behöfde utan betalning. Detta förbjöd Magnus strängeligen och förordnade, att i hvarje by skulle tillsättas en rättare, som mot betalning skaffade de vägfarande föda och härberge. Allmogen älskade därför konung Magnus och gaf honom tillnamnet Ladulås, emedan han liksom satt lås för bondens lada.

Adliga frälset och riddarväsendet. På Alsnö möte beslöts äfven den viktiga inrättning, som kallas rusttjänsten.** Det fornnordiska ledingsväsendet var egentligen beräknadt för sjökrig. Efter hednatidens slut blefvo sjökrigen mera sällsynta, och när krig fördes till lands, började man alltmer använda ryttare, som voro från topp till tå klädda i järnrustning. En här af fotfolk kunde ej motstå ett dylikt rytteri, då det i tätt slutna led sprängde fram till anfall med lansarna sträckta framför sig. Äfven i Sverige hade konungarne sådana ryttare i sin tjänst, men de voro ej nog talrika, ty krigstjänst till häst var mycket kostsam. Därför stadgade Magnus på Alsnö möte, att icke blott hans och hans broder Bengts hirdmän utan enhvar, som gjorde krigstjänst till häst, skulle åtnjuta frälse*** eller skattefrihet för sig och sina gods. Då fordom hvarje fri man varit krigare, så blef krigstjänsten

* En ö och kungsgård i Mälaren nordväst om Södertälje, nu Adelsö. ** Egentligen rosstjänst af ross, häst. *** Frälse af fräls = fri.

nu alltmer ett yrke. Det nya rytteriet blef en från mängden afskild krigarklass, och som denna klass äfven åtnjöt skattefrihet och andra privilegier, började den snart att såsom ett frälsestånd höja sig öfver den stora hopen af skattskyldiga, hvilka benämndes ofrälse. De släkter, som i flera led fullgjort dylik krigstjänst, började snart att betrakta frälset såsom en ärftlig rätt; därmed var grunden lagd till en ärftlig adel.

Redan i början af 1200-talet begynte de stora släkterna att afskilja sig från mängden genom bruket af

sköldemärken och andra ridderliga seder efter utlandets exempel, men först under Magnus Ladulås kom riddarväsendet till full utbildning. Riddarne bildade kärnan inom rytteriet och voro de yppersta inom frälseståndet; endast de fingo heta herrar och bära gyllene sporrar, de utnämndes högtidligen af konungen, omgjordades med svärdet och svuro att alltid uppföra sig såsom kristna och riddersman anstår. En lägre grad inom riddarklassen voro svennerna eller vagnarne. Genom riddarväsendet ville Magnus Ladulås gifva glans åt sitt hof och styrka åt sin krigsmakt; han anställde esomoftast torner-spel och andra ridderliga öfningar, till hvilka han inbjöd riddersman från både när och fjärran.

Andliga frälset. Konung Magnus Ladulås var mycket kyrkligt sinnad och bevågen mot de andliga. Han stadgade 1281, att all den egendom, som kyrkorna då innehade, skulle vara fri från de vanliga skatterna till konungen. Denna skattefrihet kallades det andliga frälset till skillnad från det världsliga frälset eller den skattefrihet, som följde med rusttjänsten. Det andliga frälset utsträcktes sedermera till många andra gods, som kyrkan förvärfvade. Nya kloster anlades, och i ett af dessa, Gråmunkeklostret i Stockholm (vid n. v. Riddarholmskyrkan), utsåg Magnus sin hvilostad. Magnus och gutarne. Under Magnus Ladulås var Sverige det mäktigaste af Nordens riken. Magnus7 stora anseende hade till följd, att ön Gotland, som dittills varit så godt som självständig, frivilligt ställde sig i närmare beroende af Sveriges konung (1285). Gotland hade allt ifrån vikingatiden varit medelpunkten för östersjöhandeln och därigenom samlat stora rikedomar. Visby var den förnämsta handelsorten och den rikaste staden i Norden, prydd med präktiga kyrkor och stenhus samt omgifven af ringmur och torn. Staden var medlem af Hanseförbundet och bebodd af

en mängd tyska köpmän. Dessa ville behärska hela ön, men bönderna reste sig emot dem, en fejd utbröt emellan stad och land, som slutade så, att konung Magnus påbjöd fred och dömde staden till dryga böter.

För att befästa sin ätt på tronen lät Magnus Ladulås hylla sin äldste son Birger såsom tronföljare. Konung Magnus dog redan 1290, djupt sörjd af sitt folk, och efterlämnade tre minderåriga söner: Birger, som efterträdde honom på tronen, samt hertigarne Erih och Valdemar.

Torgils Knutsson. Konung Birger och hans bröder.

Torgils Knutsson som förmyndare. Till förmyndare för sina söner hade Magnus på dödsbädden utnämnt marsken Torgils* Knutsson. Denne förde statsrodret med kraft och skicklighet; såsom regent gick han i Birger jarls och Magnus Ladulås' fotspår, och det kan med sanning sägas, att den tid, dessa tre styrde riket var den för Sverige lyckligaste under hela medeltiden. Marsken fortsatte sina företrädares lagstiftningsverksamhet. Redan tidigare hade västgötarne samlat och upptecknat sin lag; nu gjorde östgötarne detsamma, och äfven de tre folklanden beslöto att öfverse och ordna sina lagar. Detta skedde under ledning af tiundalagmannen Birger Tersson till Finsta i samråd med de förståndigaste män i landskapet; därpå blef Upplandslagen i sin nya form antagen af landstinget och erhöll kunglig stadfästelse 1296. Torgils Knutsson förstod att upprätthålla kronans myndighet bland de mäktiga i landet. Äfven i förhållande till kyrkan iakttog han kronans rätt; han ådrog sig därigenom en hotande bulla från påfven Bonifacius VIII, men påfvens hotelser skrämde ingalunda den myndige marsken.

Tredje korståget till Finland. Torgils Knutsson hade ej mindre framgång i krigets än i fredens värf. Han fullbordade, hvad Erik den helige och Birger jarl begynt, i det han utvidgade Sveriges gränser och utbredde kristen bildning i Finland. På sitt första finska tåg 1293 vände han sig mot Jcarelerna, grundade på deras kust den starka fästningen Viborg och underlade sig en del af deras land. Men då ryssarne sökte hindra svenskarnes framsteg, vände marsken

* Torgils eller Tyrgils, orätt kallad Torkel.

sina vapen emot dem. Den ryska fristaten Stora Novgorod var på den tiden Sveriges närmaste granne i öster. På sitt andra finska tåg framträngde marsken till Ladoga och Nevafloden, men dessa eröfringar gingo snart åter förlorade; Sverige behöll endast västra Karelen. — Tillika fortgick under regeringens skydd den svenska kolonisationen i Österbotten.

Torgils Knutsson fullbordade den dubbla förbindelse mellan Sveriges och Danmarks konungahus, som blifvit tidigare aftalad, i det att svenska prinsessan Ingeborg bortgiftes med konung JEriJc Menved i Danmark och den unge konungen förmälde sig med den danska konungadottern Margareta (Märta). Vid samma tid (1298) blef konung Birger myndig, men marsken fortfor att vara hans främste rådgifvare.

Birger Magnusson i strid med sina bröder. Magnus Ladulås' tre söner voro opålitliga och oroliga till karaktären. Den mest begåfvade af dem var den mellerste, hertig Erik; han var en vänsäll och ridderlig herre men lysten efter makt och ära. För honom öppnade sig nya utsikter, då han blef förlofvad med arftagerskan till Norges krona, konung Håkons tvååriga dotter Ingeborg. Kort därpå tillträdde hertigarne sina förläningar, Erik Södermanland och Valdemar Finland. Efter detta räckte enigheten emellan bröderna ej länge. Hertigarne uppförde sig själf rådigt och ville ej lyda konungens bud; de begåfvo sig slutligen till Norge och återkommo med norska hjälptrupper. Men då konungen och marsken ansatte dem med en stark här, måste de söka förlikning och lofvade å nyo trohet.

Lagmän Birger Persson.

Efter hans grafsten i Uppsala domkyrka.

Hertigarne insågo, att de ej kunde vinna sina ärelystna syften, så länge Torgils Knutsson stod vid konungens sida, och beslöto därför att störta honom. De ställde sig in hos konungen och inbillade honom, att det var marsken, som anstiftat oenigheten emellan bröderna. Den redlige marsken vistades, intet ondt anande, på gården Lena i Västergötland, då de tre bröderna med sina följen kommo ridande och fängslade honom; därpå fördes han med fötterna hopbundna under hästbuken till Stockholm, dömdes af konungen till döden och halshöggs 1306. När Torgils fängslades, yttrade han: »Blygd hafven I häraf, herre konung, så länge I lefven.» Birger hade ej blott skam däraf utan äfven skada. Knappt hade hertigarne genom Torgils' död fått fria händer, förrän de afkastade masken; vid ett vänskapligt besök hos konungen på hans gård Håtuna* öfverföllo de honom samt togo honom och hans familj till fånga, s. å. Efter denna tilldragelse, som plägar kallas Håtunaleken, bemäktigade sig hertigarne inom kort hela riket.

Vid öfverfallet på Håtuna blef Birgers äldste son Magnus af en trogen tjänare förd till sin morbroder Erik Menved i Danmark. Denne rustade sig att komma den fångne Birger till hjälp och inbröt i Sverige med härsmakt. Efter någon tid kom Birger på fri fot och begaf sig till Danmark, och då äfven konung Håkon i Norge förenade sig med Danmark emot de svenska hertigarne, blef dessas ställning ganska farlig. Men hertig Erik var så skicklig både i försvar och underhandling, att fördelen slutligen stannade på hertigarnes sida. Striden slöts 1310 genom ett stort fredsmöte i Helsingborg, i hvilket deltogo Nordens tre konungar, de svenska hertigarne samt andra furstar och herrar. Konung Birger återfick nu ungefär en tredjedel af Sveriges rike, och alla öfriga tvister emellan Nordens riken uppgjordes.

Brödrastridens slut. Nu härskade någon tid fred inom Sverige och hela Norden, men det var ej därför någon lycklig tid. Sveriges rike var skiftadt emellan tre herrar, hvilka utarmade landet genom en yppig hofhållning och godtyckliga pålagor. Hertig Erik, som nu gift sig med den norske konungens dotter, var den mäktigaste af bröderna. Han behärskade ett sammanhängande område på gränsen emellan Nordens tre riken, af Sverige Västergötland, Dal och Värm-

* Belägen vid Mälaren ej långt från Sigtuna.

Hertig Valdemar Magnusson. Efter hans sigill.

land, af Danmark norra Halland och af Norge Konghäll. Hans späde son Magnus var Norges tronföljare, och i Sverige hoppades han kunna stöta den svage Birger från tronen. Men dessa högtflygande planer stäcktes plötsligen genom ett nytt dåd, som öfvergick alla de föregående i trolöshet. Konung Birger kunde ej glömma den orätt hans bröder tillfogat honom och sökte efter ett tillfälle att hämnas. På inrådan af sin drottning Märta och

den illistige drotsen Brunke beslöt konungen att genom svek bringa hertigarne i sitt våld. Är 1317 uppehöll han sig med sitt hof på Nyköpings slott. Här bjöd han hertigarne i all vänlighet till sig, mottog dem på det hjärtligaste och undfägnade dem med ett festligt gille. Hertigarne kände sig härigenom trygga och gingo efter gästabudets slut till hvila i slottet, medan deras tjänare inhystes nere i staden. Men midt i natten inträngde konungens folk med vapen och bloss i hertigarnes sofrum, grep dem och slog dem i bojor. Konungen tilltalade dem med bister uppsyn. »Minnens I Håtunaleken?» sade han; »denna leken skall ej blifva eder bättre», och därpå lät han inspärra dem djupt ned i slottstornet. Detta nidingsdåd plägar kallas Nyköpings gästabud.

Nu trodde sig Birger hafva hela Sverige i sin makt. Men följden af hans gärning blef en helt annan, än han hoppats. Öfverallt i landet reste sig folket under ledning af hertigarnes vänner och tågade till Nyköping för att befria dem. Hertigarne lefde omkring ett halft år såsom fångar, men slutligen, sedan konungen flytt från Nyköping, omkommo de i fängelset, troligen af hunger, 1318. Ej långt därefter intogs Nyköping efter en långvarig belägring. Birgers unge son Magnus, som med dansk hjälp försvarade Stegeborg, måste gifva sig. Brunke tillfångatogs och afrättades utanför Stockholm på den

sandås, som efter honom bär namnet Brunkeberg. Slutligen flydde konung Birger med sin gemål till Danmark. Till rikets höfvitsmän valde herrarne riddaren Matts Kättilmunds-son, som därpå hemsökte Skåne och tvang Erik Menved att öfvergifva Birgers sak. Följande år sammankommo ombud från alla Sveriges landskap på Mora ting och utkorade till konung i Birgers ställe den treårige Magnus Eriksson, den omkomne hertig Eriks ende son. Kort förut hade konung Håkon i Norge aflidit, och som Magnus Eriksson var hans närmaste arfvinge, blef han hyllad äfven såsom Norges konung. Men den fångne konungasonen Magnus Birgersson blef, ehuru han intet förskyllt, enligt rådets dom halshuggen; han uppoffrades till försoning för faderns brott och till betryggande af landets framtida lugn. Underrättelsen därom förkrossade den landsflyktige Birger och påskyndade hans död (1321).

Hertig Erik Magnusson. Efter hans sigill.

1319

Norge.

Harald Hårdråde och hans ätt. Med konung Harald Sigurdsson hade en ny gren af Harald Hårfagres ätt intagit Borges tron (1047, se s. 31). Harald var härsklysten och hård och fick däraf tillnamnet Hårdråde. Han ville återupplifva Nordens herravälde öfver England och utrustade en väldig flotta emot konung Harold Godwinsson. Sedan han landat i Northumberland, blef han plötsligt angripen af den engelska

hären vid Stamfordbro; norrmännen ledo ett stort nederlag, och Harald Hårdråde stupade efter lysande tapperhetsprof, 1066.

Detta slag hade viktiga följder för både England och Norge. Det försvagade den engelska hären; därigenom möjliggjordes Vilhelm Eröfrarens seger vid Hastings s. å. och den därpå följande normandiska eröfringen af England. Norge åter behöfde en lång tid för att hämta sig efter det svåra nederlaget. Också var Haralds son och efterträdare Olaf en fredsälskande man; däraf fick han tillnamnet Kyrre, d. v. s. den stillsamme. Han var en stor vän af kyrkan och inrättade de första fasta biskopsstift i Norge; han främjade ock handel och näringar och gynnade städerna.

Med Olafs son Magnus fick Norge åter en krigisk konung. Först vände han sig mot de skotska öarna och lade dem åter under Norges välde. På detta tåg antog han den skotska klädedräkten, kort rock utan benkläder, och kallades därför Barfot. Han ville ock återupplifva norrmännens forna välde på Irland och eröfrade en del däraf men råkade ut för ett fientligt bakhåll och stupade i striden (1103).

Nu blefvo Magnus Barfots tre söner samkonungar. Den andre af bröderna, Sigurd, var hugstor och krigslysten; ban drog med en ståtlig flotta i korståg, kom till Heliga landet och kämpade där mot de otrogna. 1 Norge hade under tiden hans äldre broder Eystein fört. en fredlig regering; på fredlig väg vann han Jämtland åt Norge. Sigurd, som efter sitt besök i Jerusalem fick tillnamnet Jorsalafare, öfverlefde sina bröder; han satt på sin ålderdom hemma i fred, verkade för kyrkans utbildning, byggde kloster och påbjöd tionde. I slutet af hans

regering infann sig en man från Irland vid namn Harald Gille, som gaf sig ut för en son ;af Magnus Barfot. Detta måste han bevisa med järnbörd, hvilket prof han med prästernas bistånd lyckligt genomgick. Sigurd erkände honom för sin broder på det villkor, att han ej gjorde anspråk på tronen.

Tronstridernas början. Så snart Sigurd Jorsalafare var död, 1130, tvang Harald Gille hans son Magnus att afstå en del af riket. Nu begynte en lång tid af inbördes krig mellan täflande konungar och partier, af hvilka Norge sönderslets i 110 år. En hufvudorsak till denna ofred var tronföljdens obestämdhet. Ty visserligen var kronans ärftlighet inom Harald Hårfagres ätt en afgjord sak, men denna arfsrätt varNORGE. 61

ej ordnad eller fäst vid äldste sonen, utan hvarje konungason, antingen han var af äkta eller oäkta börd, var berättigad till konungadömet eller andel däri. I följd häraf framträdde alltjämt föregifna konungasöner, hvilka bevisade sin härkomst genom järnbörd, skaffade sig anhang i landet och höjde upprorsfanan. Först täflade Harald Gille och Magnus Sigurdsson om makten och omkommo bägge på våldsamt sätt. Därefter gick det på samma sätt med Harald Gilles tre söner, och slutligen visste man ej annat, än att konungastammen var utdöd på manssidan. Då valde höfdingarne till konung Magnus Erlingsson, son af den mäktige Erling Skakke och Sigurd Jorsalafares dotter. Den nya konungaätten stödde sig på stormännen (lendermännen, se s. 24) och på kyrkan, hvilken vunnit ökad makt genom upprättandet af ärkebiskopsstolen i Nidaros. Detta hade skett 1152 genom påflige legaten Nikolaus af Albano.

Sverre och birkebeinarne. Det dröjde ej länge, innan nya »kungsämnen» framträdde och samlade upprorsflockar omkring sig. Af dessa flockar blef ingen märkligare än birke-beinarne, hvilka hade sitt namn däraf, att de af brist på skodon måste binda björknäfver om benen. Först blefvo de slagna af Erling, och deras konung stupade. De kvarlefvande af partiet begåfvo sig då till Värmland, där enligt ryktet en norsk konungason uppehöll sig. Denne var Sverre, en man från Färöarna, som sade sig vara son till en af de förra konungarne; han blef nu af birkebeinarne utropad till konung, hvarpå han med 70 trasiga äfventyrare uppbröt från Värmland för att eröfra Norges rike, 1177. Efter ett mödosamt tåg genom Dalarne och Jämtland inbröt han med sin skara i Tröndalaget och hyllades såsom konung i Nidaros. Men snart måste han fly därifrån, och i två års tid irrade han med sina trogna birkebeinar omkring från bygd till bygd under otroliga mödor och faror. Efter många vapenskiften lyckades det honom att slå och fälla först Erling Skakke och slutligen äfven konung Magnus Erlingsson (1184).

Det inbördes kriget hade dittills varit en strid emellan konungarne och deras krigarflockar; nu blef det tillika en kamp emellan motsatta styrelsesystem. Ty Sverre ville återupprätta det försvagade konungadömet, och därför upphöjde han sina lågättade birkebeinar på de gamla släkternas bekostnad samt förödmjukade den öfvermäktiga kyrkan. Ärkebiskopen flydde ur landet och ådrog Sverre en påflig bann-62

MEDELTIDEN.

lysning. Hemma i landet stiftade biskop Nikolaus af Oslo ett nytt motparti, som blef farligare än något föregående; det kallades baglerna.* Emellan birkebeinar och bagler uppstod nu en hård kamp, i hvilken dock Sverre segrade före sin död, 1202.

Sverres son Håkon sökte försona partierna och återvann kyrkans ynnest men dog efter två års regering. Nu rasade åter det borgerliga kriget emellan birkebeinar och bagler, till dess partierna förenade sig om att hylla såsom konung Sverres sonson, som äfven hette Håkon, 1217.

Håkon den gamle. Tronstridernas slut. Äfven mot Håkon HäJconsson reste sig upprorsflockar, den ena efter den andra. Den sista kampen hade Håkon att utstå mot sin svärfar, den mäktige SJcule jarl. Denne nöjde sig ej med en tredjedel af riket och hertigtitel utan stämplade mot sin måg och lät slutligen utropa sig till konung. Han blef dock slagen af Håkon vid Oslo, flydde till ett kloster och dödades, då han kom ut ur den antända byggnaden, 1240.

Härmed slutade de långvariga partistriderna. Under dessa hade de gamla stormansätterna till stor del utrotats; de återstående underkastade sig konungamakten. Håkon afskaffade järnbörden och stadgade tronföljden genom en ny arfslag. Han var en vis konung, känd och aktad i hela Europa. Under honom vann Norge sin största

utsträckning, i det han förmådde Grönland och större delen af Island att underkasta sig Norges rike. Den isländska fristaten hade dittills styrt sig själf under ledning af biskopar och höfdingar, men dessa blefvo med tiden oeniga och gjorde ön till skådeplats för blodiga fejder. En af dessa höfdingar var den berömde historieskrifvaren Snorre Sturlasson, som någon tid var Islands lagman och den mäktigaste på ön. Men genom sin härsklystnad skaffade han sig bittra fiender, hvilka slutligen öfverföllo honom på hans gård och dråpo honom, 1241. Efter nya utmattande inbördes krig gåfvo sig isländarne under Norges konung 1262 (och 1264). — Håkon den gamle, såsom han blifvit kallad, dog på Orkenöarna under hemfärden från ett krigståg till Skottland (1263).

Magnus Lagaböte och hans söner. Håkons son och efterträdare Magnus var en fredsälskande man; han slöt fred med Skottland och afträdde till detta rike Suderöama med Man

* Af bagall (baculus), biskopsstaf.DANMARK. 63

mot en årlig afgift. Han arbetade med ifver på att förbättra lagarna och erhöll däraf tillnamnet Lagaböte. Dittills hade hvart och ett af de fyra tingslagen haft sin egen lag (se Geogr, öfversikt); nu antogs en gemensam lag för hela landet. Magnus gynnade hansestäderna och tilldelade dem stora handelsfriheter; från den tiden gick det tillbaka med Norges handel och sjöfart, och på samma gång började äfven dess fordom så starka krigsflotta förfalla.

Konung Magnus efterlämnade två söner, Erik och Håkon, af hvilka den förre efterträdde honom på tronen (1280). Konung Erik erhöll tillnamnet Prästhatare i anledning af den strid, som under hans minderårighet fördes emellan kronan och biskoparne. Under sin egen regering var Erik mest upptagen af ett långvarigt, förödande krig med Danmark. Detta krig fortgick äfven under Eriks broder och efterträdare Håkon, med tillnamnet Hålägg (högben), och sammansmälte slutligen med det, som fördes i Sverige mellan Magnus Ladulås' söner. Inom riket regerade Håkon med stor myndighet och utvidgade ytterligare konungamakten. Den fordom så mäktiga lendermansklassen upphäfdes nu helt och hållet, och de kungliga ämbetsmännen öfvertogo hela styrelsen.

Med konung Håkon, af namnet den femte, utdog den manliga grenen af Harald Hårfagres frejdade stam, 1319, och enligt den gällande arfslagen öfvergick Norges krona till hans dotterson Magnus Eriksson af Sverige.

Danmark.

Sven Estridsson och hans söner. Konung Sven Estridsson, som efter Magnus den gode besteg Danmarks tron, blef stamfader för den berömda Estridska ätten, hvilken har sitt namn efter Svens moder, Knut den stores syster Estrid. Sven var en vänsäll, upplyst och rättrådig konung men ej lycklig i krig. Han arbetade med ifver på att befästa kristendomen i Danmark, omvände dess sista hedniska landskap, Bornholm och JBleJcing, och grundade nya biskopsdömen, däribland det i Lund.

Af Sven Estridssons många söner uppstego ej mindre än fem efter hvarandra på Danmarks tron. De märkligaste bland dem voro Knut den helige och Erik Ejegod.64

MEDELTIDEN.

Knut var en sträng härskare. För religionen och kyrkan hyste han ett brinnande nit och sökte utrota hedniska plägseder, såsom blodshämnd och träldom, men gjorde detta utan hänsyn till folkets gamla vanor. Ett uppror utbröt emot honom, bönderna satte efter den flyende konungen till Odense, och då han här tog sin tillflykt i en kyrka, dödades han vid högaltaret med ett genom fönstret kastadt spjut (1086). — Äfven den yngre brodern, Erik Ejegod,* var en stor vän af kyrkan. Vid ett besök i Rom utverkade han påfvens tillstånd i tvenne frågor, som lågo honom om hjärtat. Det ena var, att hans broder Knut erkändes såsom helgon; han blef Danmarks skyddshelgon, liksom Olaf den helige var Norges och Erik den helige blef Sveriges. Det andra var, att en särskild ärkebiskopsstol för de nordiska rikena upprättades i Lund 1104. Året förut hade Erik Ejegod under en pilgrimsfärd till Heliga landet aflidit på ön Cypern.

Tronstriderna. Nu hyllades Sven Estridssons yngste son, Nils Svensson, såsom konung. Sedan konung Nils' son Magnus svekfullt dödat sin kusin, Erik Ejegods son Knut Lavard** 1131, började en tid af inbördes strider, som

varade tjugufem år. Förvirringen nådde sin höjd under striden emellan de tre fränderna Sven Eriksson, Knut Magnusson och Valdemar, Knut Lavards son. Danmark blef nu ett värnlöst byte för vendernas härjningar och var nära att nedsjunka till en tysk vasallstat. Slutligen ingicks förlikning emellan de tre konungarne, hvilka delade Danmark emellan sig. Därpå inbjöd Sven sina medtäflare till gille i Roskilde och lät midt under festen sina drabanter öfverfalla de intet ondt anande fränderna. Knut mördades, men Valdemar undkom i förvirringen, flydde till Jylland och mötte med sina anhängare konung Sven på Gradeheden, där Sven förlorade både krona och lif 1157. Häraf fick Sven sedermera tillnamnet Grade.

Valdemar den store och Absalon. Med Valdemar I, äfven kallad den store, uppgick en ny tid för Danmark, en tid af storhet och ära. Denna storhet var dock ej ett verk af Valdemar ensam utan äfven, och kanske ännu mer, af hans trogne medhjälpare Absalon, som tillhörde den berömda Hvide-ätten. Denne man, som slutligen blef Danmarks ärkebiskop, var lika utmärkt såsom statsman, fältherre och biskop

* Ejegod = alltid god. ** Lavard (jfr det engelska lord) = herre.

och. blef själen i alla Danmarks företag under en mansålder. Valdemar och Absalon upprättade Danmark ur dess förfall, återupplifvade folkets gamla krigaranda och kväste venderna för alltid. Från sin borg vid fiskläget Havn, sedermera staden Köpenhamn, höll Absalon utkik mot de vendiska sjöröfvarne; han hemsökte dem gång på gång i deras eget land och intog med stormande hand den vendiska hedendomens hufvudsäte, tempelborgen ArJcona på Eugen med guden Svantevits beläte, hvarpå hela ön underkastade sig det danska väldet.

Under Absalons tid förvärfvade kyrkan allt större makt i nära förbund med konungen och gynnad af denne. Biskoparne voro landets mäktigaste herrar, men jämte dem fingo nu äfven de världsliga store eller herremännen* stora företrädesrättigheter; de erhöllo, för det de åtogo sig den kostsamma rytteritjänsten, dels skattefrihet, dels län af konungen. Därtill infördes riddarväsendet från Tyskland.

Valdemar efterträddes (1182) af sin äldre son Knut (VI), som helt och hållet följde Absalons ledning. Han trotsade Tysklands mäktige kejsare Fredrik Barbarossa, underlade sig Holstein samt delar af Pommern och Mecklenburg och antog titeln slavernas honung. Under Knuts senare regeringsår drog sig Absalon tillbaka, och i hans ställe framträdde vid konungens sida dennes yngre bror, hertig Valdemar, en ridderlig, äregirig och statsklok herre.

Valdemar Sejr. Då konung Knut dog utan barn 1202, uppsteg Valdemar II på tronen. Han fortsatte sina företrädares eröfringar och befäste genom nya segrar sitt välde i norra Tyskland. Äfven i Norden sökte Valdemar utvidga sin makt men afstod därifrån efter de olyckliga slagen vid Lena och Gestilren. Så mycket större var hans framgång åt söder och öster. Danmarks eröfringar i Nordtyskland sträckte sig slutligen från Ejder ända till Danzig, och på Östersjöns östra kust fattade Valdemar fast fot genom ett korståg till Estland 1219. Han segrade öfver hedningarne i ett blodigt slag nära Reval (»Volmar-slaget»), då det danska riksbaneret

* Herremän d. v. s. en herres män; de flesta af dem voro konungens män, men äfven furstar och biskopar hade sådana.

1202

Mynt med Valdemars och Absalons bilder.

danebrogen första gången begagnades. Därpå blef en stor del af Estland eröfrad och kristnad.

I följd af dessa lysande vapenbragder har Valdemar i en senare tid fått tillnamnet Sejr (segraren). Hans förnämste medhjälpare i krigsföretagen var hans systerson grefve Albert af Orlamunde, liksom ärkebiskop Andreas Suneson var hans rådgifvare i politiska och kyrkliga ting.

Det inre af Lunds domkyrka, byggd under 1100-talet.

Nu var Valdemar ej långt ifrån sitt mål, ett stort östersjövälde, då den stolta byggnaden på en gång störtade samman. En af Valdemars tyska vasaller, grefve Renrik afDANMARK.

Schwerin, ansåg sig förorättad af konungen och rufvade på hämnd. Han begagnade tillfället, då Valdemar och hans äldste son förlustade sig med jakt på en liten ö söder om Fyen; här öfverföll han dem, medan de sofvo i sitt tält, och förde dem fångna till Tyskland, 1223. Genast afföllo de flesta af de underkufvade furstarne, och grefve Albert förmådde ej hålla dem stången. Konungen måste på hårda villkor återköpa sin frihet, och då han af påfven löstes från sin ed och åter grep till vapen, förlorade han det afgörande slaget vid Eornhöved i Holstein 1227. Danmark måste sluta fred och behöll af alla sina eröfringar endast Estland och Bugen. Ejder blef åter gräns mot söder.

Valdemar blef på sin ålderdom lika utmärkt i fredens värf, som han förut varit i krigets. Redan förut hade landskapslagarna i Skåne och på Själland blifvit samlade och upptecknade; nu lät konungen utarbeta den jutska lagen, som antogs på allmänt ting, kort innan konungen afled, 1241.

Valdemar Sejrs söner. Valdemar Sejr efterlämnade tre söner, Erik, Abel och Kristoffer, af hvilka den äldste efterträdde honom på tronen och de yngre efter tidens sed fingo förläningar. Under konung Erik, med tillnamnet Plogpenning, började Danmark åter hemsökas af inre strider. Ett blodigt krig utbröt emellan konung Erik och hans broder Abel, som fått Sönderjylland till hertigdöme. Det kom till förlikning, men då konungen gjorde ett vänligt besök hos sin broder i Slesvig, lät Abel gripa och halshugga honom samt kasta liket i sjön (1250). Brodermördaren svor sig fri från delaktighet i brottet och antogs af de store till konung på ett allmänt riksmöte eller danehof, det var första gången städernas ombud voro kallade till riksmöte. Abel njöt ej länge frukterna af sitt brott, ty efter två års regering stupade han i ett slag mot de upproriska friserna, och hans lik nedsänktes i ett kärr. Nu blef den tredje brodern, Kristoffer I, vald till konung. Han invecklades i strid med den härsklystne ärkebiskopen i Lund Jakob Erlandsson] ärkebiskopen fängslades, och hans anhängare fördrefvos, men just då det inbördes kriget höll på att utbryta, dog konung Kristoffer, troligen af förgift.

Erik Glipping och Erik Menved. Emot Kristoffers omyndige son Erik Glipping reste sig det kyrkliga partiet och förde en långvarig kamp, som slutade med en förlikning. Därefter invecklade sig Erik Glipping i fruktlösa strider med68 MEDELTIDEN.

Sverige och Norge, och hemma retade han- de store genom sitt öfvermod. Några af honom förorättade adelsmän sam-mansvuro sig under ledning af marsken Stig Andersson] då konungen på en jakt tillbragte natten i en lada, inträngde de, förklädda till munkar, och mördade honom (1286). Hans unge son Erik Menved hyllades utan motstånd som konung, och konungamördarne dömdes fredlösa. De funno en tillflykt hos den norske konungen och hemsökte därpå sitt fädernesland med eld och svärd. De gynnades i hemlighet af ärkebiskop Jens Grand] han blef därför satt i fängelse, men då inblandade sig påfven i saken och satte landet under bannlysning. Konung Erik måste slutligen böja sig för påfven och kyrkan. Men de världsliga stormännen höll han i tygeln och nedslog med stränghet hvarje motstånd. Han dog 1319.

Samhällsskick och odling under den äldre medeltiden.

Jämför man de tre nordiska rikenas tillstånd under denna tid, så finner man, att Sverige utvecklade sig långsammare än Danmark och Norge. En af orsakerna härtill var Sveriges sena omvändelse till kristendomen. Den starka motsatsen emellan de svenska landskapen fördröjde landets politiska enhet, och genom sitt geografiska läge var Sverige stängdt från Västerhafvet och hänvisadt till samfärdsel med de på andra sidan Östersjön bosatta råa finska och slaviska folken. Men sedan Sverige med Folkungaättens uppstigande på tronen trädt i närmare beröring med det bildade Europa, tillägnade det sig snart en högre odling och upphann lätt de båda grannrikena.

I alla tre rikena förekom på 1100-talet en tid af inbördes krig och förvirring, men därefter vunno de inre ordning

och yttre makt genom kraftfulla regenter, Danmark under Valdemarerna, Norge under Sverres ätt och Sverige under de första Folkungarne.

Konungamakten. Konungadömet förblef i Norge ärftligt inom Harald Hårfagres gamla berömda ätt. Sverige och Danmark åter blefvo efter de borgerliga krigens slut valriken, dock så att konungens äldste son vanligen togs till hans efterträdare och ofta redan under faderns lifstid hyllades såsom sådan. I Sverige tillkom det enligt landskapslagarna uppsvearne att välja konung på Mora ting och deras lagman att »döma honom till konung». Därpå skulle han rida sin eriksgata* och därunder mottaga de öfriga landskapens

* Eriksgata kommer sannolikt af namnet Erik (möjligen Erik den helige).

hyllning samt slutligen krönas af ärkebiskopen. Eriksgatan utgick från Uppland och fortsattes »rättsyles» genom Södermanland, Östergötland, Småland, Västergötland, Närke och Västmanland. Hvarje landskaps inbyggare voro konungen till mötes vid gränsen, ledsagade honom först till sitt ting, där ömsesidiga eder gåfvos och mottogos, och därpå till nästa landskaps gräns. Konungen hade ännu icke någon viss residensstad; han uppehöll sig mest på Visingsö och Stockholms slott, på Uppsala, Alsnö, Håtuna m. fl. kungsgårdar.

Konungens kall bestod i att »landom råda, rike styra, lag styrka och frid hålla»; han var alltså högste ledaren af krigsväsendet, rättsväsendet samt landsstyrelsen i allmänhet.

Från urgamla tider var krigsväsendet i Norden så ordnadt, att de flesta trakter voro indelade i skeppslag, af hvilka hvarje utrustade ett skepp med besättning till rikets försvar. I fredstid erlades i stället en skatt, ledungslamen, som var den förnämsta pålagan. I detta tidehvarf började krigen föras mer till lands än till sjös, och konungarnes sträfvan blef att förskaifa sig ett starkt rytteri, beväpnadt efter tidens sed. Sjöförsvaret fick alltså förfalla, och därmed upphörde ej blott Nordens gamla öfverlägsenhet till sjös utan äfven befolkningens sjömansduglighet och håg för sjöfart. I nordbornas ställe blefvo hanseaterna herrar på Öster- och Nordsjön och bemäktigade sig både sjöfart och handel. — Hvad rättsväsendet angår, började konungen numera anses såsom den högste domaren. De lägre domarne, lagmännen och häradshöfdingarne, fortforo att väljas af folket men började snart anses för konungens män och sluta sig till stormansklassen. Domarens kall bestod i att i hvarje mål tillämpa lagens bud; men huruvida en anklagad skulle frias eller fällas, afgjordes först af tingsmenigheten själf, längre fram af nämnder, utsedda bland menigheten. Såsom bevisningsmedel användes först gudsdom (järnbörd m. m.), sedan edgäräsmän% och slutligen vittnen. Den gamla själfhämnden inskränktes och ersattes småningom af statens straffrätt. — Landsstyrelsen ombesörjdes af konungen genom särskilda tjänstemän, som kallades länsmän, hvilka förvaltade konungens gods i landets olika delar, bevakade hans rätt och meddelade folket hans bud.

Samhällsutvecklingen gick i den riktningen, att allmogens gamla själfstyrelse inskränktes och att makten öfvergick i andra händer. Folkfriheten började försvagas, då landskapen förenades till ett större politiskt helt, ty därigenom blef det offentliga lifvet så inveckladt och vidtomfattande, att bönderna ej längre förmådde leda det utan måste öfverlåta detta åt konungarne i samråd med de statskloka höfdingarne och de boklärda prelaterna. Till och med fol-

* Edgärdsmän (eller mededsmän) svuro, att de voro öfvertygade om sanningen af svarandens utsago.

Mynt från Visby, s. k. Gutår.

kets urgamla rätt att på landstingen beskatta sig själft och att själft stifta sina lagar började inskränkas. Skatter pålades ofta af konungen utan folkets hörande, och de flesta lagförbättringar, som omtalas denna tid, t. ex. Birger jarls och Magnus Ladulås', utgingo från regenterna och herrarne. Magnus förbehöll sig till och med rätt att stifta lag i sådant, som ej förut var i lag bestämdt {Skeninge stadga, se s. 52).

De andliga och världsliga stormännen aflägsnade sig alltmer från allmogen i lefnadssätt, bildning och makt; de afskilde sig småningom såsom särskilda stånd från det öfriga folket och grundade ett stormansvälde (aristokrati).

Andliga frälseståndet. Af de båda högre stånden kom det andliga tidigare till utbildning. De viktigaste rättigheter, som de andlige eftersträfvade, voro: oberoende af världslig myndighet vid tillsättning af andliga ämbeten, skattefrihet för kyrkans personer och ägodelar samt egen domsrätt enligt kyrkans lag, den kanoniska (jfr ss; 45, 47, 54). Dessa anspråk kunde i Norden aldrig fullständigt genomdrifvas; de framkallade ständiga tvister emellan den andliga och den världsliga makten, i synnerhet i Norge och Danmark, ty i dessa riken uppträdde kraftfullare prelater än i Sverige. — Norden var delad i tre kyrkoprovinser med hvar sin ärkebiskop i spetsen; deras samband med hela kyrkans öfverhufvud, den romerske påfven, upprätthölls genom påfliga skrifvelser (bullor) samt besök af påfliga legater. Biskopsstiften voro i Sverige sju, i Norge fem, i Danmark åtta, alla försedda med domkapitel i stiftstäderna samt indelade i prosterier och socknar.

Det världsliga frälseståndet, sedermera kalladt adeln, har i Norden uppkommit af två beståndsdelar: de rika, mäktiga odal-mannasläkterna samt den kungliga hirden (lifvakten). Hvad som mest bidrog att häraf bilda ett afskildt, privilegieradt

Murare från 1400-talet.

och ärftligt stånd var ombildningen af krigsväsendet, behofvet af rytteri och järnklädda riddare. Ty detta slags krigstjänst erfordrade en särskild öfning och utbildade därigenom en från mängden afskild JcrigarMass. Vidare var denna tjänst så kostsam, att den måste ersättas genom skattefrihet eller frälse, ett privilegium, som lockade äfven de oberoende stormännen, jorddrottarne, att med sina beridna följen ingå i konungens tjänst. Slutligen då vissa släkter i flera led efter hvarandra åtnjutit frälse, ansågos de innehafva ärftligt frälse eller adelskap. Äfven riddarväsendet, som redan på 1100-talet började införas i Norden, bidrog mycket till utbildningen af ett adelsstånd (jfr ss. 53, 54).

Rådet och herredagarne. Konungen och hans hird voro först de enda föreningsbanden emellan de skilda landskapen; därtill kommo nu de båda frälsestånden, ty deras medlemmar voro spridda öfver hela riket och sinsemellan förbundna genom gemensamma intressen. Till dem vände sig därför konungen, när han. behöfde råd och biträde i rikets allmänna angelägenheter. Än kallade han ett mindre antal till rådsmöten, än samlade han kring sig herrar och män till större antal, hvilka möten kallades i Sverige herredagar, i Danmark danehof. De personer, som konungen företrädesvis plägade rådfråga i rikets ärenden, började kallas hans rådgifvare och utgjorde tillsammans hans råd. Dit hörde i första rummet jarlen, så länge en sådan fanns, vidare kansleren, som var en andlig man, ofta en biskop. Från Magnus Ladulås' tid framträdde drotsen och marsken* i jarlens ställe såsom de förnämsta i rådet; de voro från början tjänstemän vid hofvet men fingo, liksom rådet i sin helhet, snart en självständig ställning såsom rikets högsta ämbetsmän. I konungens råd sutto vanligen äfven biskoparne och lagmännen (jfr s. 53).

Städerna. Jämte de tvenne maktägande stånden uppväxte i tysthet ännu ett tredje, det borgerliga, i köpstäderna. De betydligare bland städerna, såsom Visby, Stockholm, Söderköping, hade sina egna lagar (Stockholms lag kallades Bjärköarätten). Visby stod nu på höjden af rikedom och makt; därnäst voro Stockholm, Kalmar, Söderköping och Lödöse de viktigaste handelsstäderna. De förnämsta af städernas borgerskap voro inflyttade tyskar. Handtverkarne voro fördelade i gillen, hvilka styrdes hvart efter sitt skrå (stadga).

Allmogen. Ällmogen lefde ungefär på samma sätt som under forntiden. Bönderna klädde sig liksom då i vadmal och skinn. De bodde fortfarande i ryggåsstugor med vindöga i taket; eldstaden var dock flyttad intill väggen och ofta försedd med murad ugn och skorsten. Hedendomens seder och vanor fortlefde långt in i den kristna tiden. Bönderna gingo vanligen beväpnade. De voro snara att gripa till yxan

* Drots egentligen drotsete, kommer af drott, följe, lifvakt. Marsk eller marskalk är ett tyskt ord, som betyder hästesven, stallare. Deras ämbeten voro ännu icke noga bestämda.72

och togo sig hellre rätt med våld, än de begärde lagens hjälp. Men sederna ombildades småningom genom

kristendomen och genom en förbättrad lagstiftning (fridslagarna m. m.) De stora hedniska festerna ersattes af kyrkliga högtider. Den gamla julen eller midvinterfesten firades nu till åminnelse af Jesu födelse, den hedniska vårfesten kallades Valborgsmässan (den 1 maj) och höstfesten Mårtensmässan. Alla sådana fester firades ej * blott med mässor och böner utan äfven med gillen och gästabud.

Näringslifvet. Landets utseende förändrades småningom, i det att skogarna uppröjdes och vattenståndet sjönk. Åkerbruk blef landets hufvudnäring; jorden började få större värde och uppskattas i penningar. Man lärde sig att begagna plog i stället för årder. Utom de vanliga sädesslagen odlades äfven ärter, bönor, rofvor samt lin. Vattenkvarnar förekommo tidigt, därpå äfven väderkvarnar. Trädgårdsskötseln infördes af munkarne, hvilka lärde folket att odla fruktträd, humle och andra trädgårdsväxter. Äfven bergshandtering började idkas i större omfång, och bergslag uppstodo i de malmrika trakterna. Norberg var den äldsta och förnämsta af järnbergslagen; under Magnus Ladulås började äfven Stora Kopparberget bearbetas. Från sydligare länder infördes konsten att bränna kalk och tegel och därmed uppföra byggnader. Af sten byggdes först kyrkor och kloster; därefter började de rika och mäktiga att uppföra stenhus i städerna samt murade fästen eller borgar, i hvilka de kunde försvara sig mot fiender.

Vägarna voro dåliga, och broar saknades ofta öfver vattendragen. Man färdades vanligen till fots, till häst eller i båt, sällan i vagn.

Andlig odling. Den andliga odlingen tillhörde hufvudsakligen kyrkan. Skolor funnos vid domkyrkorna och i klostren; där undervisades i latinska språket samt i teologiska ämnen. De, som ville förvärfva högre bildning, begåfvo sig till utländska läroanstalter; i synnerhet var universitetet i Paris flitigt besökt af nordbor. Latinet var de lärdes språk öfver hela Europa; på detta språk skrefvos vanligen äfven konungarnes bref och förordningar samt rättshandlingar. Bland nordiska författare, som skrifvit på latinska språket, är ingen märkligare än klerken Saxo Grammaticus, hvilken på Absalons uppmaning författade en utförlig dansk historia.

Det fanns dock äfven en inhemsk odling i Norden, och denna var ett arf från den hedniska forntiden. Det gamla norröna språket förgrenade sig från medeltidens början i tre

Skr addar ämbetets sigill på Gotland. Från 1300-talet.

särskilda tungomål. I Norge och på Island bibehöll det sig tämligen oförändradt, men i Sverige och Danmark utvecklade sig därur skilda språkarter. Af runstenarna restes de flesta under detta tidehvarf. Men äfven större skriftliga uppteckningar skedde, och de viktigaste bland dessa äro de gamla lagarna. Västgötalagen i sin äldre bearbetning är den äldsta bok vi äga på svenskt språk, den tillhör förra hälften af 1200-talet; de öfriga lagarna upptecknades i slutet af samma århundrade och i början af nästa (se s. 55). De svenska landskapslagarna voro upplands-, Helsinge-, Västmanna-, Dala-, Södermanna-, Östgöta-, Guta-, Västgöta-, Värma-, Närkes-och Smålandslagen, men af dessa finnas de tre sistnämnda och Dalalagen ej mer i behåll. Under denna tidrymd diktades äfven en mängd folkvisor, Kämpavisor och helgonsagor (legender) m. m.

Skola under medeltiden. Ur ett i Rom 1555 tryckt arbete om Norden af Olaus Magni.

Men allt detta öfverträffades vida af hvad som frambragtes på Island. På denna aflägsna, ödsliga och fattiga ö uppblomstrade en rik litteratur på det norröna språket. De äldsta isländska författare voro prästerna Åre frode (den lärde) och Sämund frode, hvilka lefde i förra hälften af 1100-talet och skrefvo historiska berättelser eller sagor. De efterföljdes af en hel rad sagamän (historieskrifvare), hvilka mest sysselsatte sig med Islands och Norges historia. Den berömdaste af dem alla var lagmannen Snorre Sturlasson, hvars ödé är förut omtaladt; hans förnämsta verk var Norges konungasagor intill Sverres tid. Slutligen blefvo äfven de fornnordiska guda- och hjältekvädena, hvilka på Island bevarats i minnet genom muntlig fortplantning, upptecknade och samlade under förra hälften af 1200-talet i den äldre

Eddan. Den yngre eller prosaiska Eddan framställer den fornnordiska gudaläran ock reglerna för verskonsten.

Interiör från Varnhems klosterkyrka.

De sköna honsterna tjänade mest till att pryda kyrkor och kloster. Kyrkorna byggdes först i den romanska stilen (rundbågestil), sedan i den gotiska (spetsbågestilen); de utsirades med fina stenhuggerier, bilder ock målningar. De äldsta bland våra domkyrkor äro de i Lund (romansk stil) samt i Skara och Linköping (först romansk, sedermera gotisk stil). Uppsala domkyrka började byggas på konung Valdemars tid och uppfördes i rent gotisk stil. Af klosterkyrkorna voro Varnhem och Alvastra de förnämsta.

Geografisk öfversikt.

Staden Stockholms sigill i hör jan af 1300-talet.

Sveavälde, Svearike eller S ve rike sträckte sig vid medeltidens början i norr ungefär till Ångermanälfven, men ända till Skellefteå bodde vid kusten enstaka svenska nybyggare. Nordliga delen af nuvarande Norrland var befolkad af lappar och kväner. I väster utsköt en flik af Sverige mellan Norge och Danmark till Kattegatt vid# Grötälfvens södra utlopp; i öster begränsades landet af Östersalt och Helsing abott en (Bottniska viken); först i slutet af tidehvarfvet eröfrades Finland. Efter sina båda hufvudstammar delades Sverige i två afdelningar, svearnes land och götarnes land, hvilka hvar för sig bestodo af flera lagsagor, d. v. s. landskap med egna lagmän och landsting.

I. Svealand (på isländska Sviftjöd) åtskildes från Grötland genom de stora skogarna Kolmård, Tived och Tiomilaskog ; det kallades därför landet ofvanskog eller nordanskog. Dess hufvuddel utbredde sig kring sjöarna Mälaren och Hjälmaren. Det bestod af följande lagsagor:

1. Upland, d. v. s. de uppåt (norr) liggande landen, hvilkas invånare kallades uppsvear, innefattade de tre urgamla folklanden Tiundaland, Attundaland och Fjädrunda-Yand, hvilka slutligen förenades till en lagsaga. Hit räknades äfven kustlandet Boden (Roslagen) och Gcestringaland i norr.

Hufvudorterna voro: Gamla Upsala,* Östra Aros nära Fyrisåns utlopp med kungsgård och hamn, efter ärkebiskopssätets ditflyttning (1273) kalladt Upsala. Sigtuna urgammal, Stockholm anlagdt efter Birkas och Sigtunas förödelse. Upplands landsting hölls i Uppsala, men konungarne valdes och hyllades på Mora ting, vid gränsen mellan Tiunda- och Attundaland.

Till Upplands lagsaga räknades äfven Helsingaland eller helsingarnes land, som innefattade hela det svenska Norrland. Det hade sin egen lagbok men stod under Upplands lagman. I söder skildes det från Uppland genom skogen Ödmärd.

2. Västmannaland eller västmännens land sträckte sig långt åt norr och innefattade äfven bergslagen eller Järnbäraland samt Dala hundare eller Doalarne kring Siljan och Dalälfven. Hufvudorter: Västra Aros, där tinget hölls, Arbuga gammal köpstad.

3. Sudermannaland eller södermännens land; bland dess orter märkas: Strängenäs, Tälgia, Nyköpung.

4. Närke, hvars medelpunkt var Orabro.

II. Götland eller landet sunnanskog utbredde sig omkring sjöarna Vänir och Vätur. Dit räknades följande lagsagor:

5. Västra Götland, hvars hufvuddel låg emellan de båda stora sjöarna, innefattade äfven landet Dal eller Markerna. Landets ting hölls i Skara, en urgammal stad; dess förnämsta handelsort var Lödöse vid Götälfven. Vidare märkas: Faluköpung gammal köpstad, Gälakvist slott nära Skara.

6. Värmaland eller värmarnes land var uppkommet genom nybyggen från Västergötland och ännu föga befolkadt. Från Norge skildes landet genom Edaskog, från Svealand

fenom Tiomilaskog. Tinget hölls i Tingvalla vid utloppet af 'ingvallaälfven (Klarälfven).

7. Östra Götland sträckte sig emellan skogarna Kolmård och Holaveä, emellan Vätur och Östersalt. Dess hufvudort var Liongaköpung; betydande handelsorter voro äfven Suderköpung och Skeninge. — Till Östgöta lagsaga hörde äfven den östra delen af nuvarande Småland, nämligen Kalmarna fogati (fögderi), innefattande Tjust och Möre m. m. Hufvudorten var den gamla staden Kalmar.

8. Värend var ett litet afskildt landskap för sig, bebodt af virdar; under dess lag förenades sedan äfven bygderna Njudung i norr och Finnved i väster, hvarefter hela lagsagan kallades Tiohärads. Denna lagsaga samt de i norr angränsande trakterna sammanfattades under namnet Småland, d. v. s. de små landen. Orter: Växsior, Junaköpung, Visingsö med kungligt slott.

* Upsala, Sigtuna, Skara äro egentligen genitivformer af Upsalir, Sigtunir, Skärir..

9. Öland med hufvudorten Borkholm.

Grutaland eller gutarnes land utgjorde mera en.fristat under sveakonungens skydd än en svensk provins. Ön hade sin egen lag men ingen lagman. Visby var öns förnämsta ort och medelpunkt för hela östersjöhandeln.

I kyrkligt hänseende blef Sverige indeladt i följande biskopsstift, hvilka här uppräknas efter sin ålder: 1. Skara stift, 2. Linköpings st., 3. Uppsala st. (ärkestift 1164), 4. Strängnäs1 st., 5. Västerås" st., 6. Växjö st., 7. Åbo st.

Noregsvälde innefattade utom det egentliga Norge äfven skattlanden: Finnmarken vid Ishafvet, bebodd af lappar och finnar, samt Färöarna, Hjaltland, Orkenöarna och Suderöarna med Man, hvartill längre fram kommo Island och Grönland. Norges fylken hade tidigt blifvit samlade till fyra stora tingsföreningar med hvar sin lag, nämligen:

1. Frosta-tingslaget, som hade sitt namn af halfön Frosta, där tingstället befann sig. Dit hörde först och främst de fylken, som kallades Trondhjem eller Tröndalaget och som hade sin medelpunkt i den af Olaf Tryggvesson anlagda staden Nidaros.

2. Grula-tingslaget, som omfattade n. v. Bergens stift och större delen af Kristiansands. Tinget hölls i närheten af Gula-fjorden. Hufvudorten var Bergvin (Bergen), snart Norges förnämsta handelsstad.

3. Eidsiva-tingslaget, hvars tingsplats låg vid Eidsvold, omfattade bygderna kring sjön Mjörs eller Upplanden, Baumarike, Gudbrands dalen m. fl. Stad: Härnar.

4. Borga-tingslaget, med medelpunkt i staden Borg (Sarpsborg), motsvarande Viken i vidsträckt mening eller kusttrakterna kring n. v. Kristianiafjorden i sydost ända till Götälfven. N. v. Bohuslän hette Bana fylke. Hufvudorter: Tunsberg, Oslo och Konungahella (Konghäll), gamla och ansenliga städer.

Till ingendera af dessa tingsföreningar hörde följande tre landsändar: Jämtaland, norsk provins omkr. lill men i kyrkligt hänseende hörande till Uppsala stift, Härjar dal, af ålder norskt, och Hålogal and, n. v. Nordlanden,

Island var bebyggdt utefter kusterna, medan det inre af ön var ett af ödemarker och jöklar (isfjäll) uppfylldt klippland. Ön var delad i fyra fjärdingar: Sydlandet — hvarest märkes Tingvallarna, där alltinget hölls —, Västlandet, Nordlandet och Östlandet.

Danavälde var vid medeltidens början inskränkt till det egentliga Danmark, som sträckte sig från Ejder inemot Grötälfvens utlopp, där alla tre rikenas gränser möttes. Af Valdemarernas stora eröfringar behöllos endast Estland och BUgen någon tid. Danmark bestod af tre stora afdelningar med hvar sin lag, nämligen:

1. Själand, d. v. s. Sjöland, jämte närliggande öar: Låtand, Falster, Möen. Märkliga orter: Lejre och 'Roskilde, efter hvarandra konungasäten, Havn eller Köpmannehavn af yngre ursprung.

2. Skåne, hvars lag följdes äfven af Halland, Bleking och ön Borgundeholm (Bornholm), ehuru dessa hade särskilda landsting. Skånes gamla hufvudorter voro: Lund, där Skånes landsting hölls, Helsingborg, Skanör och

Malmöge, betydande köpstäder.

3. Jutland, nu Jylland, mellan Ejder och Skagen, deladt i Nörre- och Sönder jutland, utgjorde jämte öarna Fjun (Fyen) och Langeland ett helt med samma lag. På Fyen låg det urgamla Odensö; j)å halfön städerna Viborg, Bipe, Flensborg och Sliesvik (Slesvig, det forna Hedeby).

II. Unionstiden.

Från 1319 till 1521.

Unionens förberedelse.

1319—1389.

Magnus Eriksson och hans söner.

Förmyndarstyrelsen. Sverige och Norge förenades 1319 för första gången under samme konung, den treårige Magnus Eriksson. Denna förening var mycket lös: utom konungens person hade de båda rikena ingenting, ej ens krig och fred, gemensamt. Under konungens minderårighet skulle rikena styras hvart och ett af sitt riksråd; men konungens moder, hertiginnan Ingeborg, och hennes gunstling, den danske riddaren Knut Förse, inblandade sig i styrelsen och vållade mycken oro. För att göra slut härpå sammanträdde trettiofem andliga och världsliga herrar i Skara (1322) och slöto en förening att troget hålla samman emot hertiginnan och hennes utländska gunstlingar. Knut Porse måste efter några års fejder lämna landet och begifva sig till Danmark, där han äktade hertiginnan Ingeborg.

Kriget med republiken Novgorod, som med några afbrott fortgått allt ifrån Torgils Knutssons tid, bragtes ändtligen

till slut 1323 genom freden i Nöteborg;* därigenom afträddes västra Karelen med Savolaks till Sverige, och gränsen emellan rikena bestämdes. Detta var det första fredsfördraget emellan Sverige och Ryssland. Härmed var Finlands förening med Sverige betryggad, och Einland knöts allt närmare till moderlandet, ej genom våld och tvång utan genom delaktighet i Sveriges högre odling och friare samhällsskick. Finnarne vunno genom föreningen med Sverige frihet och upplysning, medan deras stamförvanter i Estland och Livland, som kommo under Tyska orden, förtrycktes af det där härskande tyska ridderskapet. — Äfven lapparne började från denna tid att underkasta sig det svenska väldet och betala skatt till Sveriges konung. I Norrland gick odlingen framåt med stora steg, och svenska nybyggen uppstodo på de dittills obebodda kusterna i Västerbotten.

En så långvarig förmyndarstyrelse kunde ej annat än utvidga stormännens makt och försvaga konungens. Från denna tid fick stormansväldet öfverhand i Sverige. Herrarne och deras väpnade flockar huserade självrådigt i landet, och förmyndarstyrelsen förmådde ej hålla dem i styr. Hushållningen med rikets medel var ej heller den bästa; det fanns ej en enda mark i statskassan, när Magnus Eriksson 1332 själf tillträdde regeringen såsom myndig.

Magnus Eriksson vinner Skåne och mister Norge. Magnus Erikssons regering började med lysande utsikter. Danmark befann sig på den tiden i upplösningstillstånd. Efter Erik Menveds döe? (1319) hade hans broder Kristoffer II blifvit konung, men han var det endast till namnet; makten tillföll de stora herrarne, bland hvilka grefvarne Gert och Johan af Holstein innehade största delen af riket såsom pant. När Kristoffer dog, reste sig skåningarne mot grefve Johan, förjagade tyskarne och gåfvo sig under Sveriges konung. Magnus mottog anbudet och hyllades 1332 af Skånes förnämsta män, hvarpå den holsteinske grefven fann för godt att afstå både Skåne och Bleking mot en dryg lösesumma. Den öfriga delen af Danmark var åtta år utan konung, skif-tadt emellan herrarne. Slutligen, sedan grefve Gert blifvit dödad af danske adelsmannen Nils JEbbesson, blef Kristoffer II:s son Valdemar erkänd som konung af Danmark (1340); härmed blef det åter dag i Danmarks land, och däraf har ban fått

* Stad och fäste i Ingermanland vid Nevas utflöde ur Ladoga.

tillnamnet Atterdag. Han gjorde till sin uppgift att åter samla de spridda delarna af riket till ett belt, och han gjorde det utan hänsyn till medlen, både med svek och våld. Men i början måste han gå varsamt till väga. Han afträdde till konung Magnus ej blott Skåne och Bleking utan äfven Halland. Den lösesumma, som Magnus hade att betala för alla tre provinserna, uppgick till 50,000 mark silfver. * Denna ofantliga summa kunde blott genom lån och förpantningar anskaffas, och därigenom råkade konungen i en penningnöd, som sedan följde honom under hela hans regering.

Medan skåningarne sökte förening med Sverige, sträfvade norrmännen att skilja sig därifrån. De voro missnöj da däröfver, att Magnus sällan besökte Norge och försummade dess angelägenheter. Konungen måste gifva vika för deras önskan och på ett herremöte i Varberg (1343) utnämna sin yngre son Hd-kan till konung öfver Norge, dock så, att ^ Magnus behöll rege-^ ringen till år 1355. Den äldre sonen, Erik, valdes sedermera till tronföljare i Sverige. Nya lagar för land och stad. Såsom lagstiftare gick Magnus Eriksson i sina förfäders fotspår. Då han red sin eriksgata, aflyste han träldomen i de trakter af Sverige, där den ännu fanns kvar (1335). Hans största lagstiftningsverk var dock Sveriges första allmänna, för alla landskap gemensamma lagbok. Han lät en nämnd utarbeta ett för-1347 S*ag därt^ ^et var färdigt 1347, granskades noga och blef efter hand antaget i de särskilda landskapen. Denna lagbok kallas Magnus Erikssons allmänna landslag.

* Denna summa motsvarar ungefär 1,500,000 kronor eller, om man äfven beräknar myntvärdets fall sedan den tiden, omkr. 15 millioner kronor.

Konung Magnus Eriksson. Efter hans sigill.

I sammanhang härmed utarbetades en allmän stadslag för Sveriges städer.

Det första kapitlet i landslagen, konung abalken, stadgade, att Sverige var ett valrike. Men det var ej längre uppsvearne, som ägde att utse konungen. När val förestod, skulle lagmännen samt tolf »vittre och snälle» män från hvar lagsaga sammankomma på Mora äng nära Uppsala och förrätta valet. Den valde skulle därpå aflägga sin konungaed och rida sin eriksgata samt slutligen krönas af ärkebiskopen. Till medlemmar af sitt råd skulle han utse ett antal andliga och världsliga herrar. I sin ed lofvade konungen att styra riket med råds råde, upprätthålla lag och rätt, skydda fattig som rik och värja landet mot fienden. Han skulle ej påtvinga folket någon ny lag utan dess eget samtycke, och behöfde han någon ny skatt, skulle hvart landskap för sig genom en nämnd bestämma, huru mycket som borde beviljas.

Genom landslagen ordnades konungens domsrätt vid r äf stoen rättartingen, hvilka skulle hållas i landsorterna å konungens vägnar. Äfven blef rusttjänsten närmare ordnad. Lagen stadgade, att årligen skulle hållas vapensyner eller mönstringar med alla frälsemän, hvilka där skulle infinna sig till häst och i full rustning; då kunde äfven bönder anmäla sig och vinna frälse.

Enligt stadslagen skulle styrelsen i städerna utöfvas af borgmästare och rådmän jämte konungens fogde. Af stadens råd skulle halfva antalet vara tyskar; så mycket insteg hade tyskarne fått i landet. Städernas invånare eller köpstadsmännen voro dels köpmän dels handtverkare; äfven de började genom särskilda företrädesrättigheter skilja sig från det öfriga folket såsom ett särskildt stånd, hvilket med tiden blef kalladt borgarståndet.

Heliga Birgitta. Vid Magnus Erikssons hof lefde någon tid en af Nordens märkvärdigaste kvinnor, den heliga Birgitta. Hon var dotter af lagman Birger Persson till Finsta och gift med riksrådet Ulf G-udmarsson. Redan som barn visade hon ett svärmiskt sinnelag, och sedan hon blifvit änka, ägnade hon sig helt och hållet åt andaktsöfningar. Hon trodde sig ha syner och uppenbarelser från himmeln; hvad som då meddelades henne, upptecknades i skrift af henne själf eller andra. Genom varningar och råd sökte hon föra jordens mäktige på bättre vägar; särskildt varnade hon konung Magnus och hans drottning, Blanche (Blanka) af Namur, och bestraffade

Prof på Birgittas handstil.

flärden och lättsinnet vid deras hof. Slutligen begaf hon sig till Rom, där hon sedan lefde och verkade i samma anda. Hon arbetade på att återupprätta den sjunkna kyrkan och återföra påfven från Avignon till Rom. Hennes

hufvudsyfte var dock att stifta en ny klosterorden, för hvilken hon utsett ett hem i Vadstena, och påfven stadfäste denna stiftelse. Hemkommen från en pilgrimsfärd till Jerusalem, dog hon i Rom 1373, sjuttio år gammal. Aderton år därefter blef hon af påfven under stora högtidligheter förklarad för helgon (kanoniserad).

Klostret i Vadstena blef med tiden det rikaste och berömdaste i Norden, och efter dess föredöme anlades många birgittinkloster både där och i andra länder. Det egendomliga för dessa kloster var, att de mottogo både nunnor och munkar. I dem idkades med framgång litterära studier, och modersmålet användes både i skrift och i predikan.

Digerdöden. Senare delen af Magnus Erikssons regering var en olycklig och orolig tid. Olyckorna började därmed, att Norden hemsöktes af den förskräckliga böldpest, som under namn af »svarta döden» från Asien spridt sig öfver hela Europa. Smittan kom genom handelsfartyg till Danmark och Norge och utbredde sig från båda sidorna till Sverige, där den rasade under året 1350. Pesten kallades i Sverige digerdöden, i Norge stora mannadöden. I Norden anses den hafva bortryckt åtminstone en tredjedel af invånarne; i somliga bygder utdog nästan hela befolkningen, åkrarna för-

vildades, kyrkor och gårdar blefvo öde. Länge kändes i Norden följderna af denna hemsökelse.

Magnus och hans son Erik. Vid samma tid företog Magnus Eriksson tvenne fälttåg emot ryssarne i Ingermanland, men dessa krig tjänade endast till att nedsätta konungens anseende och ådraga honom nya skulder. Han fick låna penningar af påfven men kunde ej betala sin skuld och blef därför bannlyst. Han sökte förbättra sina inkomster genom indragningar från kyrkan och stormännen, men då förbittrades dessa emot honom. Missnöjet blef ännu större, när han upphöjde sin gunstling, Bengt Algotsson, till hertig af Finland och Halland och i allt följde hans råd. Herrarne uppeggade nu mot konungen hans äldre son, den unge tronföljaren Erik; så gjorde äfven konungens illistige svåger hertig Albrekt af Mecklenburg, och med deras bistånd gjorde Erik 1356 uppror emot sin fader. Magnus måste gifva vika, tillerkände sin son södra och östra Sverige jämte konungatitel och dref Bengt Algotsson i landsflykt; denne blef kort därefter dödad af sina ovänner.

Förlusten af Skåne. Alltsedan konung Valdemar måst till Magnus afträda de skånska provinserna, hade han lurat på ett tillfälle att återvinna dem. Nu syntes honom tillfället gynnsamt. Men första gången han försökte sin lycka, förenade sig Magnus och Erik emot honom och omintetgjorde hans anslag. Kort därpå afledo konung Erik och hans gemål i en farsot, och Magnus blef åter ensam konung i Sverige, 1359. Men herrarne voro honom fortfarande afvoga och understödde honom lamt emot Valdemar. Genom förräderi kom Valdemar i besittning af Helsingborgs slott, och därefter bemäktigade han sig med lätthet Skåne, Bleking och södra Halland, hvilka sålunda återförenades med Danmark 1360. Följande år hemsökte han Gotland med sin flotta, slog gutarne i flera träffningar och brandskattade det rika Visby.

Magnus och hans son Håkan. Efter Eriks död sökte stormännen uppvigla emot Magnus hans yngre son Håkan, konung af Norge. Men sedan d^nne blifvit hyllad som svensk konung och faderns medregent (1362), slöto de båda konungarne förlikning och förenade nu sina krafter för att bekämpa de trotsiga herrarne. För att kunna göra detta med framgång sågo de ingen annan utväg än att förbinda sig med sin forne fiende, konungen i Danmark. Konung Håkan bröt sin förlofning med den prinsessa, som rådet utsett åt honom, och äktade

Valdemars elfvaåriga dotter Margareta, hvarigenom han hoppades med tiden kunna återvinna de förlorade landskapen. Därmed hade Håkan oåterkalleligen brutit med de missnöjda herrarne. Dessa, hvilka länge stått i förbindelse med hertig Albrekt af Mecklenburg, erbjödo Sveriges krona åt hertigens andre son, Albrekt d. y. Fadern emottog med nöje anbudet; understödd af flera tyska furstar, öfverföll han 1363 sin intet ondt anande svåger, bemäktigade sig utan motstånd Stockholm och lät på Mora ting utropa sin son Albrekt till Sveriges konung (1364).

Albrekt, Håkan och Margareta.

Albrekt mot Magnus och Håkan, Nu började mellan båda partierna ett inbördes krig, som med några afbrott

fortgick i åtta år. Magnus och Håkan blefvo slagna i närheten af Enköping 1365; Magnus tillfångatogs i slaget och sattes i förvar på Stockholms slott. Håkan fortfor likväl att innehafva de till Norge gränsande delarna af riket, och hans svärfar konung Valdemar bemäktigade sig norra Halland, Gotland samt gränstrakterna mot Danmark, som det hette för att hjälpa Håkan men i självfva verket för egen räkning. Det förtryck, som tyskarne öfvade mot folket, framkallade slutligen en resning bland allmogen i Svealand. Bönderna utfärdade en uppmaning till sina bröder sunnanskog att tillsammans med dem göra slut på tyskarnes herravälde och åter uppsätta på tronen »den gode och ärlige herren» konung Magnus. Af denna resning begagnade sig Håkan, framträngde med sin här ända till Stockholm och lägrade sig på Norrmalm, 1371. Nu hade det varit slut med Albrekts konungadöme, om icke de svenska herrarne af båda partierna slutit fred på konungarnes bekostnad. Albrekt fick behålla Sveriges krona men måste förbinda sig att i allt rätta sig efter rådsherrarnes vilja; dessa skulle äga att självfva invälja nya ledamöter i rådet och fritt förfoga öfver rikets slott och län. Detta är den första konungaförsäkran, som omtalas i Sveriges historia. Magnus frigafs ur fångenskapen men måste betala en dryg lösen samt erkänna Albrekt såsom Sveriges konung. Härmed var föreningen emellan Sverige och Norge fullkomligt upplöst. Magnus Eriksson lefde sedermera några år hos sin son i Norge, tills han på en sjöresa led skepps-

brott och omkom. I Norge var han alltid väl liden och har där blifvit kallad den gode; i Sverige åter har han fått ett sämre rykte, än han förtjänade, och är känd under öknamnet Smek.

Albrekts af Mecklenburg och hans gemåls grafvård i Doberan i Mecklenburg.

Albrekt och herrarne. I flera år voro tyskarne, i första rummet konungens fader hertig Albrekt, Sveriges herrar, och den unge konungen gick i deras ledband. De innehade under panträtt stora sträckor af landet och behandlade dem såsom sin egendom. Tyskarnes inflytande minskades dock snart,

och konung Albrekt kom i stället i beroende af det svenska rådet, i synnerhet drotsen Bo Jonsson (Grip). Denne mäktige man ägde ofantliga rikedomar samt innehade såsom pant eller förläning hela Finland och två tredjedelar af Sverige. Han gjorde ett dåligt bruk af sin makt; med lock eller pock slog han under sig andras ägodelar och for fram med våld och olag, ja, en af sina fiender dödade han vid självfva högaltaret i kyrkan. På samma sätt betedde sig andra herrar; biskopen i Linköping blef på en resa öfverfallen och mördad af en riddare; våldgästningar, plundringar och enskilda fejder hörde till ordningen för dagen. Öfverallt i landet uppstodo slott och befästa gårdar, från hvilka allmogen förtrycktes, och den urgamla svenska bondefriheten var nära att gå under. Konung Albrekt kunde eller ville intet göra för att afhjälpa det onda. Ändtligen dog Bo Jonsson (1386), och konungen begagnade då tillfället att söka återvinna makten. Han gjorde sig till förmyndare för Bo Jonssons änka och barn för att därigenom kunna råda öfver det stora arfvet. Men Bo Jonsson hade utnämnt tio af rikets herrar till verkställare af sin yttersta vilja; och dessa ville ej släppa hans besittningar ur händerna utan vände sig, då de ansattes af Albrekt, till regentinnan i Norge och Danmark Margareta med anhållan om hjälp.

Albrekt och Margareta. Margareta Valdemarsdotter hade förestått regeringen i Danmark alltsedan 1375. Detta år dog Valdemar Atterdag, och den EstridsJca ätten utsloclmade på manssidan. Då valde danskarne till konung hans dotterson^ den femårige Olof, Margaretas son med konung Håkan i Norge. Redan 1380 dog konung Håkan, hvarpå Olof i kraft af arfsrätt hyllades såsom Norges konung under sin moders förmynderskap. Olof hade efter sin fader ärft anspråk äfven på Sveriges krona, och Margareta arbetade nu på att förskaffa honom denna. Hennes planer fingo en svår stöt, då konung Olof 1387 plötsligt afled — därmed utslocknade äfven Folkungaätten på manssidan —, men hennes anseende var så stort, att hon utan motstånd hyllades både i Danmark och i Norge såsom rikenas »fullmäktiga fru och rätta husbonde», d. v; s. såsom regentinna.

Margareta var den enda, som förmådde hjälpa de svenska herrarne mot Albrekt; de måste därför i sin nöd ej blott erkänna henne för Sveriges regentinna utan ock åt henne upplåta en god del af Bo Jonssons besittningar, 1388. Härigenom kom större delen af landet i hennes händer. Men

ionung Albrekt for öfver till Mecklenburg och återkom snart med en tysk krigshär, med hvilken han trodde sig vinna en lätt seger öfver »kung byxlös», såsom han hånande kallade Margareta. När han inryckte i Västergötland för att undsätta det belägrade Axevall, skickade drottningen emot honom en dansk-norsk här, med hvilken de svenska herrarne förenade sig, och de fientliga härarna stötte på hvarandra ej långt ifrån Falköping. Tyskarne ledo här ett fullkomligt nederlag, och Albrekt själf blef jämte sin son tagen till fånga, 1389.

1389

Unionens fullbordan.

1389—1448.

Under loppet af 1300-talet hade de tre nordiska rikena kommit i närmare beröring med hvarandra genom unionerna mellan Sverige och Norge, Sverige och de skånska provinserna samt emellan Danmark och Norge. Stormännen i de tre länderna förenades genom gemensamma ståndsintressen och sträfvanden och befryndades genom äktenskap. De tre rikena behöfde ock hvarandras hjälp, om de skulle kunna försvara sitt oberoende emot det mäktiga Tyskland, emot Hanseförbundet samt emot de mecklenburgska och holsteinska furstehusen. Det kraftigaste värnet låg i en närmare förening emellan Nordens folk. Ingen var bättre skickad att genomföra denna enhet än den statskloka Margareta, som var född i Danmark men genom sin uppfostran tillhörde Sverige och Norge.

Armborst.UNIONSTIDEN.

Margareta och Erik af Pommern.

1398

Yitalianerna. Efter slaget vid Falköping innehade tyskarne ännu flera fasta orter i Sverige, först och främst Stockholm. Här befäste de sin makt genom ett skändligt dåd. De tyska borgarne i staden, hvilka kallades hättebröder, öfverföllo och fängslade de svenska, marterade somliga till döds och innebrände andra i ett gammalt trähus på Käpplingeholmen* {Käpplingemordet). Furstarne och städerna i Mecklenburg utrustade en mängd kapare, hvilka, under förevändning att undsätta Stockholm och befria Albrekt ur fångenskapen, drefvo sjöröfveri i Östersjön och hemsökte Nordens kuster med eld och svärd. Mot dessa sjöröfvare var Norden så godt som värnlös, ty sedan hanseaterna bemäktigat sig skeppsfarten, hade dess sjöförsvar förfallit. Fribytarne, hvilka kallade sig vitalianer,** huserade i Östersjön under åtta år, anlade öfverallt röfvarnästen och slogo sig ned på Gotland, som blef medelpunkten för deras företag. Slutligen tillvägabragte hanseaterna ett fredsmöte på Lindholms slott i Skåne, där Albrekt då hölls fången, och bemedlade ett stillestånd. Albrekt och hans son frigåfvos på det villkor, att de efter tre år skalle antingen betala en stor lösesumma till Margareta eller ock åt henne öfverlämna Stockholm, (1395). Men vitalianerna frågade ej efter detta fördrag utan fortsatte från Gotland sina härjningar, till dess Tyska orden i Preussen passade på tillfället och eröfrade ön 1398. Samma år fick Margareta på grund af Lindholmsfördraget taga Stockholm i besittning, hvarefter vitalianernas härjningar upphörde.

Kalmarunionen. Sedan drottning Margareta stadgat sitt välde öfver de tre nordiska rikena, blef hon betänkt därpå,

Borgaräräkt från slutet af medeltiden.

* Nuvarande Blasieholmen. ** Af viktualier = lifsförnödenheter, emedan de skulle undsätta Stockholm med sådana.

huru hon skulle kunna för all framtid förena dem under samme konung. Ty hon menade, att de hvar för sig vore svaga men att de förenade skulle kunna bättre värna sin självständighet och betyda något i världen. För att nå sitt mål måste hon först och främst grunda en ny, gemensam konungaätt i Norden. Eedan 1389 genomdref hon, att hennes systerdotterson, den sju-årige Erik af Pommern, erkändes såsom Norges arf konung; men först 1396 blef Erik vald och hyllad till konung äfven i Sverige och Danmark. Det nästa steget var att förena de tre rikenas råd

till gemensamma rådplägningar och beslut; ett sådant unionsråd förekom redan på fredsmötet 1395. Då den unge konungen skulle krönas, sammankallade Margareta de tre rikenas stormän till ett möte i Kalmar 1397. Här blef Erik krönt till konung öfver alla tre rikena på en gång, hvilket gaf tillkänna, att de skulle utgöra ett verkligt politiskt helt. För att äfven för framtiden betrygga sitt verk önskade Margareta, att en formlig unionsakt skulle antagas. En sådan akt uppsattes i Kalmar och undertecknades af en del herrar; den innehöll,- att de tre rikena skulle evinnerligen vara förenade, alltid välja ny konung gemensamt och därtill utse en af den siste konungens söner, ifall sådana funnes; i förhållande till främmande makter skulle de vara såsom ett rike men för öfrigt styras hvart och ett efter sina egna lagar. Detta är hvad man brukar kalla Kalmar-unionen (d. 20 juli 1397); den var dock ej annat än ett förslag, som aldrig erhöll laga kraft eller giltighet, och den blef ej ens allmänt bekant förrän långt senare.

Margaretas inre styrelse. Det var konungamakten, som skulle sammanhålla de tre rikena, och därför ville Margareta göra konungen mäktigare än förr. Kronans ärftlighet lyckades hon ej genomdrifva i Danmark och Sverige, men hon försvagade riksrådens myndighet och tillsatte ej vidare drots-och marskämbetena. Hon reste själf omkring, vakade öfver lag och rätt och höll de stora i tygeln. Därtill genomdref hon både i Sverige och Danmark en grundlig reduktion af kronans afsöndrade gods och räntor. De svenska stormännen måste på herredagen i Nyköping 1396 medgifva, att alla krono-och skattegods, som det adliga och andliga frälset sedan 1363 slagit under sig, skulle återgå till sin förra natur och ägare, alla under tiden uppförda borgar nedrifvas och all olagligt förvärfvad frälserätt upphäfvas. Detta beslut blef

med stränghet satt i verket, en stor mängd gods indrogos från adeln och kyrkan, och kronans inkomster förbättrades. Alla dessa viktiga åtgärder utförde Margareta på en gång med varsamhet och kraft. Margareta förstod att lämpa sig -efter de tre folkens olika lynnen. Ehuru hon var kvinna, lyckades hon bättre än någon af unionstidens konungar böja -de självrådiga herrarne under sin vilja. Af kyrkan utkräfde hon sin rätt, på samma gång hon alltid var dess under-gifna dotter. Hon utverkade, att den heliga Birgitta blef kanoniserad, och själf lät hon inskrifva sig som syster i Vadstena kloster. Allmogen betungades visserligen med dryga skatter, men den skyddades också mot öfvervåld genom en förbättrad rättskipning. Emellertid voro svenskarne ej så nöjda med Margareta som danskarne, för hvilka hon hyste en afgjord förkärlek.

Drottning Margaretas grafvård i Roskildes domkyrka.

Margareta och Erik af Pommern. I sina sista lefnadsår sökte Margareta återvinna de delar af Norden, som under de föregående oroligheterna gått förlorade, nämligen ön Gotland och Sönderjylland (Slesvig). Hon förmådde Tyska orden att mot en dryg lösen afstå från sina anspråk på Grotland, hvarefter ön (1408) öfverlämnades åt konung Erik. Denne tillsatte danska fogdar på ön, ehuru dess inlösen bekostats af Sverige. — Vid denna tid började Erik att taga

en verksam del i regeringen, men han var ingalunda vuxen, sitt höga kall; han var egensinnig, häftig och oklok. Hans fostermor sökte på fredlig väg återvinna Sönderjylland från de holsteinska grefvarne, men genom Eriks otålighet utbröt. (1410) ett krig, som slutade först efter tjugufem år. Margareta begaf sig till Flensborg för att medla fred. När hon skulle hemresa, insjuknade hon plötsligt och dog ombord på sitt fartyg i hamnen, 1412.

Eriks yttre politik. Konung Erik blef nu ensam regent öfver Norden. Han fortsatte kriget mot holsteinarne med stor envishet men utan framgång. Då Erik företog sig att kräfva tull af alla fartyg, som seglade genom Öresund, fick han till fiender äfven de vendiska hansestäderna,* bland dem det mäktiga Lybeck (1426). Nu måste Erik inskränka sig till försvarskrig. Han hade god hjälp af sin kloka och modiga drottning, Filippa, dotter till Henrik IV af England. Genom hennes rådighet tillbakaslogs ett anfall, som hansea-terna gjorde på Köpenhamn, och då de svenska fartyg, som voro kallade till hjälp, förliste i en storm, tog hon vård om de skeppsbrutna och återsände dem till hemmet. Under ett besök i Sverige afled hon i Vadstena kloster, där hon ock ligger begrafven. Omsider aftynade kriget, och stillestånd slöts, men först 1435 kom det till ett formligt fredsslut.

Eriks inre styrelse. Det långvariga kriget väckte mycket missnöje i Norden. Men ännu större var missnöjet, särdeles-i Sverige, öfver den dåliga inre styrelsen. Landet utarmades genom de dryga skatter, som utskrefvos för krigetr och det hårda sätt, hvarpå de utkräfdes. Brytningen med hansestäderna framkallade stockning i rörelsen och dyr tid. Kyrkan förbittrades däröfver, att Erik påtvang henne ovärdiga biskopar; så utnämnde han till ärkebiskop i Uppsala, en person, som för sitt skändliga lefvernes skull måste afsättas. Konungen besökte mycket sällan Sverige och Norger men likväl tillsatte han i dessa länder ingen regering; det fanns ingen tillsyn öfver stormän och fogdar, utan dessa-huserade efter behag i landet. Fogdarne, hvilka mest voro utländingar, plågade bönderna på allt upptänkligt vis. Värst beryktad var höfvitsmännen öfver Västmanland och Dalarne, dansken Jösse Eriksson. Om honom berättas det, att då bönderna ej kunde betala skatterna, tog han ifrån dem derasdragare, och när de sedan skulle göra dagsverken till kronan r

* D. v. s. Lybeck, Wismar, Rostock, Stralsund, Hamburg och Liineburg.

spände han dem själfva för plogen och deras hustrur för hölassen. Sveriges allmoge var på väg att förlora både sin jord och sin frihet och att såsom bönderna i Danmark och andra länder nedsjunka i lifegenskap.

Engelbrekt och Karl Knutsson.

Dalkarlarnes resning. I de undangömda dalar, som utbreda sig kring Siljan och Dalälfven, bland bergen, ur

hvilka malmen med svett och möda brytes, bodde ett härdadt och frihetsälskande folk, som bättre än andra bevarat fädrens, mannamod och enkla seder. Detta landskap, som dittills föga omtalats i häfden, trädde på en gång fram ur sitt dunkel till det svenska folkets räddning. På den tiden bodde i Dalarne* en bergsman af frälsesläkt, vid namn Engelbrekt Engelbrektsson] han var liten till växten men hugstor och dristig samt krigskunnig, rådig och vältalig, och ett redligt svenskt hjärta klappade i hans-bröst. Till honom vände sig dalamännen i sin nöd. Han åtog sig deras sak, begaf sig till Danmark och framförde deras klagomål till konungen,, hvilken hänsköt saken till svenska rådets granskning. Rådet intygade sanningen af hans uppgifter, och med detta intyg infann sig Engelbrekt för andra gången hos konungen. Då blef konung Erik vred och sade: »Du klagar ständigt, gå och kom aldrig mer för mina ögon!» »An en gång lär jag väl komma igen», svarade-Engelbrekt. När han kom hem med sådant besked, beslöto' dalkarlarne att själfva skaffa sig rätt och drogo under Engelbrekts befäl till Västerås, där Jösse hade sin bostad-Två gånger tågade dalkarlarne åstad, två gånger förmådde

Jösse Erikssons bild på en korstol i

Västerås kyrka. Nu i statens

historiska museum.

* Troligen vid Norberget, som på den tiden räknades till Dalarne.Större delen af

NORDEN

under Unionstiden

ÖSt.LlJQfcGreeTrw: 1J2

Skala l:7mill.

Gen.Stab. Lh-Anst94

dem utskickade rådsherrar att återvända under löften om rättelse; men då de sågo, att det ej var något allvar med löftena, reste de sig vid midsommartiden 1434 för tredje gången, fast beslutna att ej vända åter, förrän främlingarne voro drifna ur landet.

Engelbrekts vapen.

Dalarnes vapen.

Befrielsekriget. Dalahären vände sig först emot fogdenästet Borganäs vid Dalälfven, hvilket stormades och förstördes. Därpå gick tåget utan hinder till Västerås och därifrån till Uppsala, hvarest Engelbrekt talade till den församlade menigheten och efterskänkte en tredjedel af skatterna. Till alla landsändar afgingo skrifvelser med uppmaning till folket att resa sig. I Finland satte sig Erik Puke i spetsen för resningen och tågade därifrån till Norrland. Södermännen intogo Gripsholms slott, och från alla håll flockade sig väpnade bondeskaror kring Engelbrekt. Sedan han slutit stillestånd med konungens höfvitsmän öfver Stockholm, drog han vidare med sin här genom Södermanland in i Östergötland. Här sporde han, att rikets råd var församladt i Vad-stena till rådplägning; åtföljd af en skara bönder, begaf han sig dit, sammankallade herrarne och talade till dem. Han uppmanade dem att besinna folkets nöd och med honom frälsa landet från utländskt herravälde; slutligen fordrade han, att de skulle uppsäga konungen tro och lydnad. Då

rådsherrarne sade nej härtill, grep Engelbrekt några af dem i kragen och hotade att utlämna dem till den förbittrade allmogen. Nu blefvo de späka och underskrefvo genast det uppsägelsebref till konungen, som Engelbrekt uppsatte. Därefter rensades Östergötland och Småland från utländingar; äfven värmarne reste sig och förstörde alla fogdeborgar i den nejden. Själf genomtågade Engelbrekt med sin skara Västergötland, öfvergick riksgränsen och eröfrade Halland men slöt ett stillestånd med skåningarne. Nu var största delen af landet i Engelbrekts våld; endast Stockholm och några fasta slott stodo konungen åter. Hela befrielseverket hade fullbordats inom mindre än fyra månader, och de väldiga bondehärarna hade genomtågat landet i så god ordning, att enligt sägen ingen bonde förlorat så mycket som en hönas värde. Riksmöten och rikshöfvitsmän. Engelbrekt hade redan hemförlofvat sitt folk, då konung Erik ankom till Stockholm med krigsfolk, hösten s. å. Genast uppbådades bondehären å nyo och lägrade sig kring hufvudstaden, men herrarne bemedlade ett stillestånd, och konungen fick oantastad draga hädan. Därpå samlade sig rikets råd, herrar och män i Arboga och valde Engelbrekt till rikshöfvitsmän, jan. 1435. Detta är det första riksmöte i Sverige, om hvilket man med säkerhet vet, att det bevistades äfven af köpstadsmän och menig allmoge. Konungens vänner arbetade ifrigt på att försona honom med svenskarne, och flera möten höllos i detta syfte. Slutligen infann sig Erik på ett möte i Stockholm, hösten 1435, och blef af rådet åter erkänd som konung, emot löfte att han skulle styra öfver land och slott med råds råde och genom infödda svenska män. Han återupplifvade nu drots-och marskämbetena och nämnde till drots den gamle sluge Kristiern Nilsson (Vasa), till marsk den unge lysande ädlingen Karl Knutsson (Bonde). Men konungen bröt genast sina löften och plundrade på hemfärden i de svenska skären. Då brast ändtligen tålamodet, rådet sammankallade å nyo en allmän riksdag i Arboga, jan. 1436, och där uppsade svenskarne konung Erik tro och lydnad. Herrarne, som voro afundsjuka på den lågättade, folklige Engelbrekt, anställde nu nytt val af rikshöfvitsmän, och därvid erhöll Karl Knutsson de flesta rösterna. Men då Engelbrekt och menige man harmades öfver valets utgång, delades makten mellan Karl och Engelbrekt på det sätt, att Karl ledde Stockholms belägring, medan Engelbrekt åter drog rundt om landet för att bort-96

drifva Eriks nya fogdar. Han tågade utefter östra kusten, inneslöt eller eröfrade slotten, intog Bleking och Halland och lägrade sig slutligen framför Axevalls slott i Västergötland. Där blef han sjuk och reste därför till Örebro, som var hans förläning.

Svenska rikssigillet 1436.

Engelbrekts slut. Medan Engelbrekt vistades i Örebro, mottog han från rådet en kallelse att infinna sig i Stockholm. Oaktadt han ännu ej var frisk, begaf han sig genast på vägr åtföljd af sin hustru, och färdades i båt öfver Hjälmaren. Mot aftonen lade han till vid en liten holme, som ännu kallas Engelbrektsholmen, för att där tillbringa natten. I närheten låg gården Göksholm, bebodd af riksrådet Bengt Stensson (Natt och Dag), med hvilken Engelbrekt legat i tvist men nyligen ingått förlikning. Därifrån kom en båt roende mot holmen, och Engelbrekt, som trodde, att det var ett vänskapligt besök, gick stödd på krycka de ankommande till mötes. Ur båten sprang Bengts son, Mäns Bengtsson, rusade under hotelser emot Engelbrekt och högg till honom med en

yxa. Det första hugget afvärjde Engelbrekt med kryckan, de följande huggen träffade honom i hufvudet, så

att han störtade död till marken, hvarpå mördaren genomborrade hans kropp med pilar och förde hans hustru och svenner fångna till Göksholm, (d. 27 april) 1436. Bönderna upptogo den älskade höfdingens lik och följde det under tårar till grafven.

Så slutade Engelbrekts korta hjältebana. Knappt i tre år deltog han i det offentliga lifvet men hann likväl utföra ett storverk utan like. Han återgaf Sveriges allmoge dess forna frihet och självständighet, han kallade äfven borgare och bönder till rikets möten, och han väckte den slumrande nationalkänslan till lif, i det han förenade de skilda menigheterna såsom en man till det gemensamma fosterlandets räddning. Från hans tid kan man tala ej blott om olika landskap, stånd och klasser i Sverige utan äfven om en svensk nation.

Konung Eriks afsättning. Efter den store bondehöfdingens död hade herrarne friare händer att främja sina intressen. Men de kunde ej förlikas sinsemellan. Drotsen och marsken skulle styra landet gemensamt, men Karl Knutsson, som var ung och äregirig, tillvällade sig snart högsta makten. I spetsen för folkpartiet uppträdde Engelbrekts vän Erik Puke; han stämplade mot Karl Knutsson och uppviglade allmogen till resning men blef slutligen vid ett möte gripen och halshuggen. Drotsen Kristiern Nilsson och hans parti arbetade på att återinkalla Erik, tillställde flera möten med danskarne och uppgjorde ett nytt förslag till unionsakt. Men Eriks egensinne gjorde alla bemödanden om intet. I stället valdes Karl Knutsson formligen till riksföreståndare (1438); det är första gången denna titel förekommer i svenska historien. Sedan drotsen tillfångatagits af marskens folk och förvisats till Viborg, blef Erik på en riksdag i Tälje 1439 oåterkalleligen afsatt.

Äfven i Norge och Danmark ledsnade man slutligen vid konung Eriks usla styrelse. I Norge utbröt ett stort bond-uppror, hvilket endast genom eftergifter åt allmogen kunde stillas. I Danmark rönte Erik så mycket motstånd, att han i vredesmod öfvergaf landet och slog sig ned på Gotland, där han bodde på slottet Visborg. Nu tillföll makten äfven i Danmark rådet. Detta inkallade Eriks systerson hertig Kristoffer af Bajern och uppsade Erik tro och lydnad.

Kristoffer af Bajern.

Efter Eriks afsättning fick unionspartiet med biskoparne i spetsen öfverhand i Sverige; man förmådde Karl Knutsson att nedlägga riksföreståndarskapet och nöja sig med Finland och Öland såsom förläning, hvarpå Kristoffer af rådet valdes äfven till Sveriges konung, 1440. Rådet begagnade nu tillfället och affordrade Kristoffer en konungaförsäkran, hvarigenom han förband sig att i alla viktiga saker inhämta rådets mening; endast svenska män skulle användas i rikets tjänst. Därefter kom Kristoffer till Sverige, hyllades på Mora ting och kröntes till konung. Slutligen valdes han äfven i Norge till konung; unionen var sålunda återställd.

Kristoffer var en kortväxt och fetlagd herre, till lynnet glädtig samt väl anskrifven hos de stora, emedan han rättade sig efter deras vilja. Allmogen däremot var honom mindre gunstig, ty i Sverige inträffade under hans regering hungersnöd och dyr tid, så att folket måste blanda bark i brödet; däraf fick Kristoffer tillnamnet JBarJcehonung. I Danmark utbröt ett svårt bondeuppror, som endast med svårighet kväfdes af konungen och adeln. Efter detta blef den danska allmogens ställning mycket försämrad; på Själland och smauarna gick det så långt, att landbönderna blefvo bundna vid torfvan och betraktades såsom herremannens egendom.

Det är i synnerhet två saker, som bevarat Kristoffers minne åt eftervärlden. Det ena var, att han flyttade Danmarks konungasäte från Roskilde till Köpenhamn, det andra, att Sveriges allmänna lag, i någon mån omarbetad, erhöll kunglig stadfästelse, 1442. Under namn af konung Kristoffers landslag fortfor denna lag att gälla intill 1736; dock var Magnus Erikssons landslag under medeltiden mer i bruk än Kristoffers.

Konung Kristoffer afled plötsligt 1448.

Unionens upplösning.

1448 — 1521.

Karl Knutsson och Kristian I.

Karl Knutsson och Kristian I konungar. Vid underrättelsen om Kristoffers död uppdrog svenska riksrådet riksstyrelsen åt bröderna Bengt och Nils Jönsson (Oxenstierna). Kort därefter blef ärkebiskopsstolen ledig. Till ärkebiskop valdes Bengts son Jöns, en lidelsefull och härsklysten man, som nu trädde i spetsen för unionspartiet. Till detta hörde släkterna Oxenstierna, Vasa* m. fl. samt de flesta prelater. Det nationella partiet, som leddes af Bondesläkten och stödde sig på det meniga folket, önskade upplösning af unionen och en inhemsk konung. Ständerna voro kallade till riksdag i Stockholm för att välja konung. Åtföljd af 800 riddare och svenner skyndade Karl Knutsson från Fin-

Konung Karl Knutssons svensk-norska sigill.

* Släkterna Vasa och Oxenstierna: Kristiern Nilsson (Vasa), riksdrots † 1442.

Karl. I

Jöns Bengtsson (Oxenstierna).

Johan, Kristina, g. m. Bengt Jönsson. Nils Jönsson, g. m. Birgitta Sture. riksföreståndare.

Kättil Karlsson, Erik Karlsson. Erik Johansson † 1520, Jöns Bengtsson, Kristiern.

biskop, riksföre-stånd. † 1465.

g. m. Cecilia Månsdotter till Eka.

I

ärkebiskop,

riksföreståndare,

† 1467.

Margareta, Ebba g. m. Gustaf 1. Margareta, g. m. Sten Kri- Bengt.

g. m. Bernh. Erik Abrahamsson 1. Joakim Brahe † 1520. stersson.

v. Mehlen. Leijonhufvud 2. gr. Joh. v. Hoya.

† 1520.

Margareta, g. m. Märta, g. m. Gustaf 1. Svante Sture d. y.

Kristiern. †1520.

land till Stockholm. Ridderlig, vänsäll och frikostig vann han folkets gunst; vid valet erhöll han de flesta rösterna samt blef genast hyllad och krönt till Sveriges konung, 1448. Kort därpå valde danskarne till konung grefve Kristian* af Oldenburg, hvilken äktade sin företrädares änka Dorotea af Brandenburg och blef stamfader för den oldenburgska konungaätten. * *

Tvisterna om Gotland och Norge. Nu hade Sverige och Danmark efter sextio års förlopp åter olika konungar. En strid emellan dem kunde ej länge undvikas, ty bägge voro ärelystna, och dessutom funnos särskilda tvisteämnen, nämligen Gotland och Norges krona, på hvilka båda gjorde anspråk. Till Gotland sände konung Karl krigsfolk, som intog ön och belägrade konung Erik på Visborg. I detta trångmål kallade Erik danskarne till hjälp; och striden slutade så, att den svenske anföraren Magnus Gren af oskicklighet eller förräderi lät öfverrumpla sig af

danskarne och måste åt dem upplåta hela ön, 1449. Erik flyttade nu öfver till sina pommerska besittningar och dog där.

I Norge hade efter Kristoffers död uppstått tvenne partier, af hvilka det ena hyllade konung Kristian, det andra med ärkebiskopen i spetsen inkallade Karl Knutsson. Denne följde kallelsen, hyllades på landstingen och kröntes af ärkebiskopen i Trondhjem 1449. I norska allmogens namn utfärdades ett bref, i hvilket det skrefs, att »dessa två riken, Sverige och Norge, dem Gud så landfast sammanfogat, aldrig skulle i tvedräkt åtskiljas». De blefvo dock åtskilda inom mindre än ett år. De båda konungarne öfverenskommo nämligen att låta sina tvister slitas på ett möte i Halmstad genom en nämnd af tolf svenska och tolf danska rådsherrar. De svenska herrarne, som voro afvoga mot Karl, medgåfvo, att han skulle afstå Norges krona åt konung Kristian; och då de uhder-

* De två första konungarne af detta namn skrefvo sitt namn Christiern.

** Oldenburgska huset:

Kristian I † 1481, g. m. Dorotea af Brandenburg.

Hans † 1513, g. m. Kristina Fredrik I † 1533, Margareta, g. m. kon.

af Sachsen. stamfader för Danmarks Jakob III af Skottland.

| följande konungar.

Kristian II † 1559, g. m. Elisabet af Österrike.

Hans † 1532. Dorotea, g. m. Kristina, g. m.

Fredrik af Pfalz. Frans af Lothringen.

Renata, förlofvad med Erik XIV.

stöddes af sina hemmavarande medbröder, måste Karl med harm i hjärtat foga sig efter deras vilja och afsäga sig Norge. Nu blef Kristian utan motstånd hyllad och krönt till Norges konung, 1450. Från denna tid var Norge med kort afbrott förenadt med Danmark ända till 1814.

Karl Knutsson och Kristian i öppen strid. Konung Kristian nöjde sig ej länge med Danmarks och Norges kronor; han önskade äfven blifva Sveriges konung och började därför krig. Karl besvarade hans fientligheter med ett anfall i Skåne. På detta krigståg medförde han tjugu »kärrebyssor med pulver och stenar» (kanoner med krut och stenkulor), och detta är första gången kanoner omtalas i ett svenskt fälttåg.* Skåne härjades vidt och bredt; bland andra orter brändes äfven, staden Lund, som på den tiden ägde icke mindre än tjugufyra kyrkor och kloster. Följande vår anfölls Sverige af danskarne både till lands och sjös. Men flottan tillbakadrefs, och östgötabönderna, anförda af sin lagman, slogo danskarnes förtrupper på skogen Holaved, hvarpå Karls kusin, den ädle riddaren Tord Bonde, dref danskarne ur Västergötland. Därefter hvilade vapnen i två år; när kriget åter utbröt, blef herr Tord riksmarsk, kämpade segerrikt mot fienden och inträngde slutligen i Bohuslän. Men här blef han på fiendens anstiftan mördad under sömnen af en förrädisk tjänare (1456). Därmed var det slut på konung Karls lycka.

Karl Knutsson var en god och välsinnad konung men ägde likväl många ovänner och afundsmän bland herrarne; den farligaste af dessa var ärkebiskopen Jöns Bengtsson. Medan konungen var stadd på tåg mot fienden, anstiftade ärkebiskopen uppror; han trädde fram för högaltaret i Uppsala domkyrka, nedlade där sin biskopshatt och svor att ej återtaga den, förrän det blifvit annorlunda i Sverige; därpå klädde han sig i harnesk och band svärd vid sidan. Vid underrättelsen härom skyndade konungen med krigsfolk tillbaka men blef i Strängnäs nattetid öfverrumplad af ärkebiskopens folk och flydde sårad till Stockholm. Då han äfven där fruktade förräderi, samlade han sina dyrbarheter, steg ombord på ett skepp och seglade till Danzig, 1457.

Kristian I såsom unionskonung. De upproriska valde ärkebiskopen och Erik Axelsson (Tott) till riksförestån-

* Fästningskanoner omtalas redan 1395 såsom befintliga på Stockholms slott.

dare och inkallade därpå konung Kristian. Denne kom och blef genast af herrarne vald till Sveriges konung samt därefter på vanligt sätt hyllad och krönt. Unionen var sålunda återställd men betraktades af folket med oblida ögon. De första åren af Kristians regering förflöto dock lugnt. Han gjorde vid denna tid ännu ett stort landförvärf, då den holsteinska grefveätten, som äfven innehaft Slesvig, utdog på manssidan och Kristian valdes till hertig af Slesvig och grefve af Holstein 1460. Sedan Knut den stores tid hade ingen nordisk konung behärskat ett så vidsträckt område som Kristian I. Men den yttre storheten motsvarades ej af den inre styrkan.

Förvärfvet af Holstein kom att stå Kristian dyrt, ty han måste med stora penningsummor tillfredsställa dem, som hade rättsanspråk på landet; därigenom råkade han i svår penningnöd och måste hopskrapa penningar genom lån och dryga skatter. Allmogen i Sverige gaf honom därför öknamnet »bottenlös tom taska». Slutligen ledsnade bönderna vid de många utpressningarna och vägrade att erlägga en påbjuden gärd. Konungen var då i Finland, stadd på krigståg emot ryssarne, och ärkebiskopen förde styrelsen i Sverige. Bevekt af allmogens knot eftergaf ärkebiskopen skatten, konungen kom missnöjd tillbaka, och en ordväxling uppstod, som slutade så, att ärkebiskopen fängslades och fördes fången till Danmark (1463). Ärkebiskopens behandling härmade hans mäktiga fränder af släkterna Oxenstierna och Vasa. Hans kusin, den djärfve biskop Kättil Karlsson (Vasa) i Linköping, gjorde uppror, kallade allmogen till vapen och förklarades för riksföreståndare. Vid underrättelsen härom skyndade Kristian med krigsfolk tillbaka från Danmark och ryckte från Stockholm mot Dalarne, som höll på att resa sig. Då hän hunnit till HällesTiogen i Västmanland, stötte han oförmodadt på den svenska bondehären, anförd af biskop Kättil och Sten Gustafs-

Kättil Karlssons biskopsmössa.

son Sture. Danskarne mottogos med en skur af pilar och måste efter en kort strid vika samt återtågade, förföljda af bondehären, till Stockholm.

Karl Knutsson andra gången konung. Sedan Kristian fördrifvits, hördes bland allmogen ett allmänt rop efter konung Karl, och herrarne gåfvo sitt samtycke mot villkor, att •det framfarna skulle vara glömdt. Så återkom Karl sommaren 14fi, 1464 och hyllades för andra gången. Men glädjen blef ej lång, ty han kom snart i missämja med biskop Kättil, och konung Kristian försonade sig med ärkebiskop Jöns; denne återkom till Sverige, samlade sina anhängare och inneslöt Karl i Stockholm. Redan i jan. 1465 måste Karl åter ned- 14fiS lägga kronan och nöja sig med Baseborgs slott och län i Finland. Den fordom så mäktige konungen lefde där några år i sådant betryck, att han icke en gång kunde betala en skuld på femtio mark.*

Tre riksföreståndare inom tre år. Efter Karl Knuts-sons andra fall valde herrarne åter till riksföreståndare biskop Kättil och, då han s. å. afled, ärkebiskop Jöns. Denne skref sig med den stolta titeln: »Vi Jöns, med Guds nåde ärkebiskop i Uppsala, Sveriges förste (primas) och föreståndare». Men de världsliga herrarne ledsnade snart vid ärkebiskopens styrelse. Först reste sig emot honom Karl Knutssons vän och släkting, riddaren Nils Bosson, som var af släkten Natt och Dag men efter sin moder upptagit Sturenamnet.** Äfven de mäktiga bröderna Axelsson (Tott) blefvo hans motståndare. Dessa bröder hade förut tillhört unionspartiet men blefvo genom släktförbindelser och enskilda intressen dragna öfver på Karl Knutssons sida. Slutligen blef Erik Axelsson vald till riksföreståndare i ärkebiskopens

* 50 mark motsvarade ungefär värdet af 16 oxar. ** Släkterna Bonde och Natt och Dag (Sture).

Törd Bonde, riddare. Sten Bosson (Natt och Dag).

Knut. Karl. Bo, g. m. Karin Sture. Nils. Bengt.

Karl (VIII) Knutsson, g. m. Tord Brita, g. m. Nils Bosson Måns Bengtsson,

1. Birgitta 2. Katarina riksmarsk Sture † 1494. Engelbrekts

(Bielke). (Gumsehufvud). † 1456. | mördare.

1. Kristina, g. in. 2. Magdalena, Svante Sture, riksförest., JohanMänsson† 1520,

Erik Eriksson g. m. Ivar g. m. 1. Iliana Gädda. g. m. Anna (Bielke).

(Gyllenstierna). Axelsson (Tott). 2. Mätta Dyre.

Nils. 1. Sten Sture d. y., riksförest.,

V • i.- " at-i n 1.4.—' %• m- Kristina Nilsdotter

Kristina Nilsdotter, ' ln -,-, ,. x 0, c, , ' (Gyllenstierna),

g. m. Sten Sture d. y. v J '

ställe, och nu utbröt en häftig kamp emellan båda partierna, det ena anfördt af Tottarne och Sturarne, det andra af ärkebiskopen och biskop Kättils broder EriJc Karlsson (Vasa). I denna strid segrade det nationella partiet, ärkebiskopen måste fly till danskarne och dog kort därefter.

Karl Knutsson tredje gången konung. Nu blef Karl 14ft. Knutsson för tredje gången utropad till Sveriges konung, 1467. Men icke ens nu fick Karl bära sin krona oantastad. Inom kort uppblossade åter det inbördes kriget, och konung Kristian inträngde i riket för att hjälpa sina vänner. Den djärfve Erik Karlsson samlade en väldig bondehär emot konung Karl och besegrade hans folk i flera drabbningar. Men då han öfvermodig inträngde i Dalarne för att angripa Sturarne, mötte honom dessa i spetsen för dalkarlarne och slogo honom i grund, så att han måste fly till Danmark. Midt under krigsbullret slöt Karl Knutsson sin oroliga, skiftesrika lefnad, 1470.

Sten Sture d. ä. och Kristian I.

Slaget på Brunkeberg. På dödsbädden uppdrog konung Karl styrelsen åt sin släkting Sten Sture, som varit hans trogne vän och medhjälpare. Men tillika varnade han honom för att eftertrakta kronan, ty denna, sade han, hade bragt honom själf endast sorg och olyckor. Unionspartiet gjorde väl ett försök att undantränga Sten Sture, men denne, som 1.71 understöddes af dalkarlarne, Stockholms stad samt de mäktiga Tottarne,* blef s. å. af rådet vald och följande år på en riksdag i Arboga erkänd såsom riksföreståndare.

Då beslöt konung Kristian att uppbjuda hela sin makt för att återvinna Sveriges krona och begaf sig med en stark krigshär sjövägen till Stockholm, där han lade sig för ankar.

> Släkten Tott. Släkten Sture.

Axel Pedersson (Tott) danskt riksråd Gustaf Anundsson Sture,

af en skånsk släkt. g. m. Birgitta, Karl Knutssons

| halfsyster.

Olof, Äke. Erik, riksförest., Ivar, g. m. 5 andra Sten Sture d. ä., Birgitta, g. m.

dansk amiral.

g. m. Elin Sture Magdalena, söner. riksförest.,og. m. Johan Kris-† 1481. Karl Knutssons Ingeborg Åkes- tersson

dotter. dotter (Tott). (Vasa).

Ingeborg, g. m. Klas, stamfader

Sten Sture d. ä. för grefliga ätten

Tott.

Först sökte han med godo blifva antagen till konung. Rådet med ärkebiskop Jakob Ulfsson i spetsen uppehöll honom med underhandlingar, medan Sturarne drogo omkring i landet och samlade allmogen. Slutligen landstego danskarne, intogo en fast ställning på Brunkeberg såsen strax norr om staden och började belägra Stockholm. Emellertid hade Nils Sture I spetsen för dalkarlarne förenat sig med Sten Sture, som anförde de sydliga landskapens allmoge, och hela den svenska* hären ryckte norr ifrån mot Brunkeberg. Under sång och inbördes

uppmuntringar drog hufvudhären under riksföreståndarens eget befäl uppför höjden på den västra sidan, medan Nils Sture med dalkarlarne tågade en omväg för att anfalla fienden från öster och Stockholms borgerskap under Knut Posses befäl gjorde ett utfall från staden. Under växlande hopp och ängslan åskådades striden från stadsmurarna. Två gånger såg man svenskarne storma och plantera sin fana på höjden, två gånger såg man dem vika för danskarnes krigsvana skaror. Omsider vände sig svenskarne mot den danska afdelning, som stod nedanför berget vid S:ta Klaras kloster. Danskarne skyndade då ned från höjden de sina till hjälpr och en förbittrad kamp uppstod. Just som danskarne började vika, hann Nils Sture med sin skara fram till stridsplatsen och fullbordade segern. Höjden stormades för tredje gången, konungen sårades och måste draga sig ur striden, flykten blef snart allmän, och själfva det danska hufvudbaneret föll i svenskarnes våld, omgifvet af 500 danska ädlingars lik. Med möda lyckades återstoden af den danska hären rädda sig på skeppen och undkomma till Danmark.

Sten Sture d. ä:s vapen.

Genom segern på Brunkeberg den 10 oktober 1471 räddades Sveriges frihet, och landet fick nu i tjugufem år vara i fred för danskarne.

S:t Göran och draken. Bild, som Sten Sture lät uppsätta i Stockholms storkyrka.

Sten Stures inre styrelse. De första tio åren efter slaget på Brunkeberg förflöto under ostörd ro, och landet fick hämta sig efter den sista tidens skakningar. Sten Sture lyckades för en tid förena partierna genom sin statsklokhet och personliga öfverlägsenhet. Han stod i början på god fot med rådet och dess mäktigaste män, såsom ärkebiskop Jakob Ulfsson, Nils Sture och Tottarne, men han var dock egentligen en folkets man. Han var högt älskad af bönderna, ty han vårdade sig om deras bästa, rådgjorde med dem på tingen och besökte dem i deras hem. Det svenska borger-

skåpet hade i honom en beskyddare mot tyskarnes anspråk; det orimliga lagbadet, att halfva rådet i städerna skulle bestå så tyskar, upphäfdes kort efter slaget på Brunkeberg.

Sten Stures regering är i den svenska odlingens historia märkvärdig genom tvenne tilldragelser. Sedan konung Kristian vid ett besök i Rom förvärfvat påfvens tillstånd till upprättande af ett universitet i Köpenhamn, skyndade den svenska kyrkan att utverka hans privilegier för ett universitet i Uppsala. Den nya högskolan invigdes och började sin verksamhet 1477, men det dröjde mer än ett århundrade, innan hon gjorde fullt skäl för sitt namn. Universitetet i Köpenhamn kom till stånd 1479. Några år därefter blef èoktrycJcarkonsten från Tyskland införd i Sverige; de första böcker trycktes i Sverige år 1483. Det är troligt, att ärkebiskop Jakob Ulfsson hade största förtjänsten af båda dessa framsteg i vår odling.

Sten Sture d. ä. och Hans.

Hans konung i Danmark och Norge. Kalmar recess.

Konung Kristian I hade med drottning Dorotea två söner, Hans och Fredrih. Då fadern dog 1481, delade bröderna herraväldet öfver Slesvig och Holstein, men i Danmark blef Hans ensam konung. 1 Norge däremot mötte han motstånd af landets mäktiga prästerskap. Men då Hans utfärdade en tandfästning för Danmark och Norge, som mycket utvidgade rådets och adelns makt, hyllades han af de norska herrarne. Samma handfästning erbjöds nu äfven Sveriges herrar, ifall de ville förnya unionen, och detta anbud kunde de ej motstå Titan valde på sådana villkor Hans till Sveriges konung vid ett möte i Kalmar 1483. Genom handfästningen, som kallades Kalmare recess, lofvade konungen att icke utan rådets hörande antaga nya rådsherrar eller bortgifva slott och län samt att styra sina riken genom goda inländska män och ej »draga dem någon vanbörding öfver hufvudet»; adeln fick rättighet att befästa sina gårdar och kunde där neka självfve konungen inträde. Bröte konungen sin ed, så ägde undersåtarne rätt till väpnadt motstånd.

I Kalmar utf aste sig Hans äfven att återställa Gotland till Sverige, ifall han blefve Sveriges konung. Då nu detta

löfte icke fullgjordes, hade Sten Sture ett godt skäl att utestänga konung Hans från riket. Gotland innehades jämte

flera andra län af Sten Stures frände Ivar Axelsson (Tott), Denne satte sig upp mot riksföreståndaren och trotsade honom länge. Slutligen kom det till strid, och Sten Sture bemäktigade sig alla hans besittningar — utom Gotland, ty här förekoms han af konung Hans, till hvilken Ivar öfverlämnade ön (1487). Nu blef förhållandet emellan Sten Sture och konung Hans fientligt. Äfven emellan riksföreståndaren och svenska rådet uppstod split och missämja, hvilken slutligen öfvergick till öppen brytning.

Ryska kriget. Sten Stures fall. Under Sten Stures regering hade Finland gång efter annan blifvit hemsökt af härjande infall från den ryska sidan. En dylik ofred på den östra gränsen var mindre farlig, så länge republiken Novgorod var Sveriges granne, men vid denna tid kufvades Novgorod af storfursten i Moskva Ivan III Vasiljevitsch, hvilken samlade de spridda ryska furstendömena till ett stort och mäktigt rike. Från denna tid blef Ryssland en farlig granne för Sverige. Kriget blef dock ej af någon betydenhet förrän 1495, då ryssarne inföllo i Karelen och belägrade Viborgs slott. Här blefvo de med stor förlust tillbakaslagna af Knut Posse, som förde befälet, men i stället förhärjade de det öppna landet vidt omkring. Sten Sture kom väl öfver med en krigsmakt men råkade snart i oenighet med sin underbefälhafvare Svante Nilsson (Sture). Denne var son till riksföreståndarens gamle krigskamrat Nils Bosson men hade genom en egendomstvist blifvit herr Stens ovän. Han hade försvarat Finland under Stens frånvaro och ville, när denne själf ankom, återvända hem, men däröfver vredgades herr Sten och kallade honom »fältflykting». Förbittrad öfver denna skymf hemreste Svante med sitt folk, och riksföreståndaren följde snart efter, sedan han inledt fredsunderhandlingar med ryssarne.*

Nu bröt stormen lös emot riksföreståndaren. Hemkommen öfverhopades han med beskyllningar och afsattes af rådet, 1497. Men herr Sten vädjade från rådet till samtliga rikets inbyggare, uppbådade allmogen samt belägrade ärkebiskopen och hans vänner på det fasta Stäket. Till deras hjälp inbröt konung Hans med en stor krigshär i Sverige och afsände sjövägen en betydande styrka till Stockholm. Herr Sten inneslöts i hufvudstaden, och då dalkarlarne norr ifrån kommo dragande till hans hjälp, gingo danskarne dem till mötes

* Fredén slöts 1497 och förnyades sedermera flera gånger, 1510 på 60 år.

och slogo dem vid Rotebro. Återvändande med de tagna svenska fanorna framför sig, lockade danskarne herr Sten till ett utfall från staden och slogo äfven honom. Då såg han sig nödsakad att gifva vika, och ett fördrag slöts, enligt hvilket Sten Sture erkände Hans såsom konung samt erhöll ITinland m. m. i förläning.

Hans såsom unionskonung. Därpå höll konung Hans sitt intåg i Stockholm samt hyllades och kröntes; vid kröningen tilldelade han en mängd svenska herrar det efterlängtade riddarslaget. Två år senare blef konungens son Kristian på allmän riksdag hyllad såsom Sveriges tronföljare.

Konung Hans sökte försona partierna och ställa alla till freds men lyckades ej göra någon i lag, ty svenskarne kunde ej glömma, att han med vapenmakt eröfrat Sveriges krona. Missnöjet gaf sig luft, då en olycka tillstötte för konungen. Han beslöt nämligen att kufva de frisiska bönderna i Ditmarsken,* hvilka länge trotsat de holsteinska herrarne och värnat sin frihet bakom sina dammar och grafvar. En ståtlig riddarhär inryckte i Ditmarsken; den möttes af bönderna nära Hemming stedt vid en trång genomfart, omgifven af vattenfyllda gräfvar. Här uppstod trängsel och förvirring i den stora hären, konungen led ett fullkomligt nederlag, och själfva danebrogen gick förlorad i slaget, 1500.

Vid underrättelsen om konungens ofärd började de missnöjda i Sverige röra sig. Själen i den resning, som nu förbereddes, var doktor Hemming Gad, utvald biskop i Linköping, en man af stora själsgåfvor, lärd och vältalig, statsklok och snarrådig. Han bar ett glödande hat till Danmark och gjorde till sitt mål att upplösa unionen. Det lyckades honom att försona Sten och Svante Sture och att förena dem emot konung Hans. Sturarne, Gad och några andra herrar slöto ett förbund emot konungen och uppsade honom tro och lydnad.

Sten Sture andra gången riksföreståndare. Upproret grep hastigt omkring sig i landet, och Sten Sture blef för

andra gången vald till riksföreståndare, 1501. Konungen, som då var i Stockholm, skyndade genast till Danmark att hämta folk och anförtrodde försvaret af Stockholms slott åt sin gemål, Kristina af Sachsen. Snart såg hon sig innesluten af svenskarne men försvarade sig hjältemodigt i åtta månader

* Ditmarsken är det låga kustlandet vid Holsteins västra kust.110

och uppgaf slottet först i den yttersta nöd. Inom kort vörå danskarne åter fördrifna ur landet. Drottning Kristina, som länge kvarhölls i fångenskap, lösgafs ändtligen och följdes af Sten Sture till gränsen. På återvägen därifrån insjuknade riksföreståndaren och dog, 1503 (dec).

Svante Sture och Hans.

Hemming Gad höll riksföreståndarens död hemlig, till dess rådet blifvit samladt, då Svante Sture enhälligt utsågs-till hans efterträdare, 1504 (jan.). Denne var sin företrädare lik i mandom och krigsduglighet men honom underlägsen i statsklökhet, hvarför ock hans vän Hemming Gad blef den ledande mannen i Sverige under Svantes åttaåriga regering. Hemming Gad var outtröttlig; än höll han ljungande tal emot danskarne och eldade allmogens stridslystnad, än utbytte han kräcklan emot svärdet och stormade i spetsen för sina knektar fästningsmurarna. Konung Hans utverkade påfvens bannlysning öfver Hemming Gad samt tyske kejsarens* aktförklaring * mot hela Sveriges folk, och han ödelade dess handel genom kapare. Svenskarne å sin sida slöto förbund med konungens fiender, lybeckarne, och förde kriget i början med framgång. Men slutligen vände sig krigslyckan, och den danske tronföljaren Kristian, som var vicekonung i Norgey inbröt därifrån i Västergötland och Småland. Därigenom fick fredspartiet bland herrarne öfverhand; rådet ville afsätta-riksföreståndaren, men denne vägrade att nedlägga sitt ämbete, och ett inbördes krig var nära att utbryta. Herr Svante drog till Västerås för att rådslå med sina vänner bergsmännen; bäst han talade till dem, fick han ett slaganfallr sjönk till golfvet och var inom några ögonblick död, 1512 (jan.).

Sten Sture d. y. och Kristian II.

Sten Sture d. y. riksföreståndare. Kort efter Svante Stures död samlade sig rådet och valde till riksföreståndare Erik Trolle, en unionsvän och fiende till Sturarne. Rådet affärdade ock sändebud till Danmark och slöt för Sveriges-räkning fred med konungen, med förpliktelse att erlägga till honom en årlig afgift — hvilken dock aldrig kom att betalas.

* En kejserlig aktförklaring medförde akt eller fredlöshet inom hela. Tyska riket.STEN STURE D. Y. OCH KRISTIAN II.

Svante Sture efterlämnade en tjuguårig son, Sten, vanligen kallad Sten Sture den yngre, hvilken genom sin vän-sällhet och sitt ridderliga väsen gjort sig omtyckt bland folket. Hans faders vänner innehade de förnämsta slotten, allmogen och den yngre adeln stodo på hans sida; rådet måste därför snart gifva vika och erkänna Sten såsom riksföreståndare, s. å. Sten förstod att genom ädelmod vinna flera af sina forna motståndare, och de öfriga drogo sig tills vidare tillbaka.

Kristian II.

Kristian II i Danmark och Norge. Äfven Danmark och Norge fingo vid samma tid en ny styresman, då konung Hans 1513 afled och efterträddes af sin son Kristian II. Redan som gosse röjde denne konung ett klart förstånd och en bestämd vilja men äfven vildhet i lynnet och okufliga112 UNIONSTIDEN.

lidelser. Efter sin tronbestigning började han snart gå rådet förbi och styra riket genom sina förtrogna, hvilka han valde ur de borgerliga klasserna. Största inflytandet hos honom ägde en kvinna vid namn Sigbrit, en holländska, som han lärt känna i Bergen och hvars dotter Dyveke blifvit hans älskarinna. Mor Sigbrit underblåste Kristians ovilja mot •de högre stånden, och denna ovilja kom snart till utbrott. Först lät han olagligt af rätta en adelsman

vid namn Torbern Oxe, som han misstänkte att hafva förgiftat Dyveke, och därpå började förföljelser emot den ene stormannen efter den andre. Men missnöjet häröfver tillbakahölls genom den kamp mot Sverige, som vid samma tid utbröt.

Sten Sture och Gustaf Trolle. I Sverige hade enigheten ej varat länge. Då den gamle ärkebiskopen Jakob Ulfsson nedlade sitt ämbete, utsågs till hans efterträdare Erik Trolles son Grus t af, en stolt och härsklysten man samt •en hätsk fiende till riksföreståndaren. Sten Sture önskade fred och förlikning; han begaf sig därför till Uppsala och räckte ärkebiskopen i domkyrkan handen till försoning. Men •G-ustaf Trolle afvisade honom hånfullt, sammansvor sig med andra missnöjda herrar och underhandlade i hemlighet med konung Kristian. Riksföreståndaren förekom dock sina fiender, upptäckte deras anslag och inneslöt ärkebiskopen på hans borg Stäket. Därpå sammankallade han en allmän riksdag i Arboga, där det enhälligt beslöts, att Kristian-II aldrig skulle antagas till Sveriges konung. Äter erbjöd herr Sten ärkebiskopen förlikning, ifall han ville utrymma Stäket. Men denne vägrade å nyo, ty han hade fått löfte om undsättning från Danmark. Efter läng väntan nalkades den danska flottan, och hjälphären landsteg nära Stockholm på Ladugårdslandet, men här blef den angripen af Sten Sture vid Vädla och led ett fullkomligt nederlag, 1517. Nu sammanträdde en ny riksdag i Stoekholm, där ärkebiskopen mot lejd infann sig och försvarade sig i trotsiga ordalag. Förbittrade beslöto ständerna, att Stäkets slott skulle jämnas med jorden och att ärkebiskopen skulle såsom landsförrädare afsättas från sitt ämbete. De närvarande förbundo sig att gemensamt ansvara för hvad som beslutits och beseglade* riksdagsbeslutet; biskopen i Linköping Hans Brask var dock nog försiktig att under sitt vaxsigill smyga en liten lapp med påskrift: »Härtill är jag

* Offentliga handlingar plägade på den tiden icke underskrifvas utan beseglades med vaxsigill, som påtrycktes eller vidhängdes.

nödd och tvungen.» Beslutet sattes genast i verket; Stäket intogs och nedrefs, och Gustaf Trolle hölls under bevakning.

Kristians andra krigståg. Konung Kristian utrustade emellertid en ännu större krigsmakt för att hämnas det lidna nederlaget och begaf sig sjöledes till Stockholm, som han började belägra. Snart kom herr Sten söder ifrån tågande till stadens undsättning; hans hufvudbanér fördes af en ung ädling vid namn Gustaf Eriksson (Vasa). Härarna möttes vid Brännkyrka; efter en skarp strid slogo svenskarne fienden tillbaka och undsatte Stockholm. Väl fortsatte Kristian belägringen men nödgades slutligen genom nöd och myteri i hären att åter inskeppa sig. Han öppnade nu underhandlingar med riksföreståndaren och sökte först locka denne ut till den danska flottan; slutligen erbjöd han sig att själf komma in i staden, och sex förnäma svenskar sändes honom såsom gisslan, bland dem den gamle Hemming Gad och den unge Gustaf Eriksson. Så snart de sex herrarne kommit i danskarnes våld, förklarades de för fångar, och flottan afseglade till Danmark 1518.

Kristians tredje krigståg. Återkommen till Danmark började Kristian genom väldiga rustningar bereda sig till sitt tredje tåg mot Sverige. Han upptog lån, pålade dryga skatter och utkräfde en del af den brudskatt, han fått med sin gemål Elisabet af Österrike, kejsar Karl V:s syster. Hjälptrupper erhöll han både af Frankrike och Skottland. Påfven, som ogillade Gustaf Trolles afsättning, utfärdade på Kristians begäran bannlysning öfver Sten Sture och alla hans anhängare samt allmänt interdikt* öfver Sveriges rike. Verkställandet af dessa straffdomar uppdrogs åt Kristian.

Strax på nyåret 1520 inbröt den danska hufvudstyrkan från Halland i Västergötland under anförande af Otto Krumpen. Sten Sture inväntade fienden vid staden Bogesund (Ulricehamn) och hade uppställt sitt folk på stranden och isen af sjön Asunden. Genast vid slagets början blef herr Sten, där han red i spetsen för sin här, svårt sårad i benet af en kanonkula och måste föras ur striden. Svenskarne, nedslagna och utan anförare, måste efter ett tappert motstånd vika; de samlade sig åter på skogen Tiveden och försvarade sig bakom väldiga bråtar, men äfven där drefvos de efter en blodig kamp tillbaka. Kort därefter kom underrättelse, att den sårade riks-

* Allmänt interdikt var en bannlysning, som drabbade ett helt land och medförde inställande af alla eller de flesta kyrkliga förrättningar.

föreståndaren på färd till Stockholm aflidit i en släde på Mälarens is. Nu uppstod en allmän förvirring och rådvillhet. Allmogen ville försvara sig men saknade anförare; af herrarne höllo sig somliga undan, andra, såsom biskop Mattias (Lilje) i Strängnäs och Erik Abrahamsson (Leijonhufvud), underhandlade med danskarne, och på ett möte beslöto tio rådsherrar med Grustaf Trolle i spetsen att hylla Kristian såsom Sveriges konung.

Gustaf Trolle anklagar biskoparne. Samtida bild.

Men det fanns äfven andra, som ej förlorade modet och ej misströstade om fäderneslandets räddning. I spetsen för dessa fosterlandsvänner uppträdde en ung kvinna, nyss blifven änka och omgifven af fyra små barn; denna kvinna med en manlig själ var Sten Stures husfru Kristina Nilsdotter (Gyllenstierna). Biträdd af rådsherren Magnus Gren tog hon befälet på Stockholms slott och eldade stadens borgerskap till mod och uthållighet. Flera af rikets fästen följde Stockholms föredöme. Bönderna samlade sig i stora hopar, slogo mindre

afdelningar af den danska hären och gjorde slutligen ett anfall på hufvudhären, som låg i Uppsala. Det kom till en blodig kamp på Fyrisslätten; bondehären segrade först men blef, då den skingrat sig, åter angripen af danskarne och led ett svårt nederlag.

Stockholms blodbad. Samtida bild.

Kristian II Sveriges konung. På varen 1520 ankom konung Kristian själf med flottan, och nu inneslöts Stockholm både till lands och sjös. Belägringen skred långsamt framåt, och när hösten kom, blef Kristians ställning ganska svår. Han sökte då vinna sitt mål genom lockelser och löften och använde som underhandlare Hemming Gad, hvilken blifvit ovänligt behandlad af Sten Sture och därför öfvergått på Kristians sida. På detta sätt lyckades han slutligen öfvertala fru Kristina och hennes medhjälpare till dagtingan. Därpå höll Kristian (II) sitt intåg i Stockholm, och hela landet erkände honom.

Efter ett kort besök i Danmark återkom konungen till Stockholm, hvälfvan de mörka planer i sitt sinne. Först genomdref han, att rådet erkände honom såsom Sveriges arfhonung, och i denna egenskap hyllades han af rikets ständer, hvilka voro sammankallade i Stockholm. Därpå kröntes han och aflade sin konungaed att hålla Sveriges lag och rätt. Stora festligheter följde nu, och flera herrar slogos till riddare,

dock ingen svensk. Härunder rådslog konungen med sina närmaste förtrogna, ärkebiskop Grustaf Trolle och den tyske klerken Didrik Slag-heck, och öfverlade med dem, huru han bäst skulle kunna straffa sina motståndare.

Stockholms blodbad. Den 7 november kallades riksrådet samt de förnämsta herrar och fruar, klerker och borgare upp på slottet. Inför konungen, där han satt på sin tron, framträdde Gustaf Trolle och begärde upprättelse för allt hvad han lidit och straff öfver dem, som förorättat honom. Konungen lofvade honom full rättvisa. Nu tog fru Kristina till ordet och erinrade, att det ej var några enskilda personer utan samtliga rikets ständer, som år 1517 straffat Gustaf Trolle, samt framvisade riksdagens beslut. Detta var ett farligt vapen i anklagarens hand, ty han riktade sig nu emot dem, som beseglat detta beslut, och de flesta af dem fängslades; biskop Brask frikändes, då han framtog lappen under sitt sigill. Följande morgon (den 8 nov.) tillsattes en andlig domstol, som leddes af den danske biskopen Jens Andersson (Beldenacke); ingen af dess ledamöter vågade motsätta sig konungens vilja, och efter en kort rannsakning förklarades de anklagade för uppenbara kättare. Därmed var deras öde afgjordt; de fingo ej ens åtnjuta sakramentets tröst. Allt var på förhand ordnadt för afrättningen; på Stortorget var spetsgården uppställd, och dit fördes slaktoffren emellan knektarnes

Kristian II.s rustning.

led. Först halshöggos biskoparne Mattias från Strängnäs och Vincentius från Skara, därpå de världsliga herrarne, hvaribland Erik Abrahamsson, Erik Johansson (Vasa) och Joakim Brahe, slutligen stadens styresmän och förnämsta borgare, tillsammans ej mindre än åttiotvå personer. Följande dagar fortsattes mördandet bland de afrättades tjänare och stadens invånare; borgare grepos i sina hem eller rycktes från sitt arbete till afrättsplatsen. Liken blefvo af bödlarne brända på ett stort bål å Södermalm, och dit kastades äfven Sten Stures lik, som man upptagit ur grafven. Fru Kristina och flera förnäma kvinnor sattes i fängelse. De afrättades egendom indrogs under kronan.

Denna hemska tilldragelse har blifvit kallad Stock-§nOT holms blodbad, och dess upphofsman bär ännu i Sverige 1520 namnet Kristian Tyrann. Blodsutgjutelsen var därmed ej slut; den utsträcktes äfven till Finland, där bland andra Hemming Gad måste vandra till afrättsplatsen. Under Kristians återresa till Danmark fortsattes grymheterna; galgar och afrättningar betecknade hans väg. Regeringen i Sverige uppdrogs åt Didrik Slagheck, Grustaf Trolle, Jens Andersson och några andra.

Nu ansåg sig Kristian hafva injagat skräck hos Sveriges styfsinta folk och för alltid kväst dess upprorsanda. Men hans grymheter verkade raka motsatsen till hvad han åsyftat. Svenska folket reste sig emot sin förtryckare såsom en man och med en våldsamhet, som sprängde unionen och för alltid gjorde slut på det danska väldet i Sverige.

Samhällsskick och odling under unionstiden.

Unionen och de tre rikena. Sedan de tre nordiska folken under 1300-talet kommit i närmare beröring med hvarandra, sökte Margareta förena dem till ett politiskt helt och grundade en stark konungamakt, som skulle utföra detta. Men konungamakten förföll åter genom hennes efterträdares oduglighet, det utländska förtrycket väckte nationalkänslan till lif i Sverige, och Engelbrekts uppror skakade unionens grundvalar. Häraf begagnade sig herrarne för att återställa stormansväldet i de tre rikena; de återställde äfven unionen men blott för att tillgodose sin egen makt under en svag unionskonung. Fiendskapen mellan de båda konungarne Karl Knutsson och Kristian I och deras barbariska krigssätt ökade bitterheten emellan svenskar och danskar, och denna känsla118

stegrades genom de följande krigen. Slutligen blefvo eröfring ock våld de enda medlen att återställa unionen, och därmed var den dömd till undergång. Andra bidragande orsaker till unionens upplösning voro: de nordiska rikenas ofantliga utsträckning, som försvårade deras sammanhållning, Danmarks sträfvan efter öfvermakt inom unionen, Norges politiska omyndighet samt de svenska stormännens oro och partistrider.

Af de tre rikena var Danmark allt ifrån Valdemar Atterdags ^ tid det mäktigaste och bäst ordnade liksom det mest välmående. Sverige var under större delen af unionstiden försvagadt^ genom split och inre oro men bevarade därjämte mycken inre lifskraft, som bådade en stor framtid. Kampen och brytningen väckte till lif folkets slumrande krafter; därur framgingo den vaknande nationalkänslan och den pånyttfödda bondefriheten. Norge däremot befann sig i ett ständigt sjunkande; dess krafter voro hårdt medtagna genom de långa inbördes krigen och genom digerdödens härjningar; därtill kom, att den enväldiga konungamakten i Norge förk väf t folkets själf verksamh et och hindrat uppkomsten af en ny adel, som kunde hafva gått i spetsen för folket. Kyrkan var i Norge kraftfull men kunde ej ensam värna landets sj älf st än digh e t.

Liksom förut Norge, fick äfven Sverige i detta tidehvarf en allmän landslag för hela riket, först under Magnus Eriksson, därpå under Kristoffer (ss. 80, 98). Denna lag lämnade Sveriges gamla samhällsskick tämligen orubbadt, men i verkligheten undergick det stora förändringar.

Konungamakten. Det är redan omtaladt, på hvad sätt konungavalet skulle försiggå enligt landslagens konunga-balk (sid. 81). Den sålunda stadgade ordningen iakttogs väl i allmänhet, men den nedsjönk till en tom formalitet, en blott hyllningsakt, och det var stormännen, som på förhand afgjorde saken. De kunde därigenom förelägga konungen särskilda villkor och bundo hans händer genom konungaförsäkringar eller handfästningar. Den första

af dessa handfästningar, konung Albrekts, yar också den för konungen mest förödmjukande (sid. 84). Äfven konung Hans' handfästning, Kalmar recess af år 1483, inskränkte konungamakten långt mer, än tillbörligt var (sid. 107). Medan landslagen blott ålade konungen att styra riket med råds råde, blef konungen genom Eandfästningarna beroende af rådets samtycke i flera viktiga punkter.

Rikets råd. Rådet var sålunda på väg att blifva en själfständig myndighet vid sidan af konungen. Men äfven i förhållande till folket ökades rådets makt. Enligt lagen skulle rådet tillse, att konungen och folket hölle de eder^ de svurit hvarandra. Rådet ansåg sig därför såsom folkets målsman inför konungen och inkräktade på flera af de rättigheter, som tillkommo folket. Enligt lagen ägde folket rätt att landskapsvis deltaga i lagstiftningen och beskattningen (sid. 81),

men i verkligheten var det rådet och herredagarna, som beslöto både om nya lagar och nya skatter. Rådets medlemmar bodde spridda i landsorterna och infunno sig blott på särskild kallelse af konungen eller riksföreståndaren till rådplägning. Den främste och mäktigaste af rådets ledamöter var ärkebiskopen.

Skepp från början af 1500-talet.

Förvaltningen. I riksstyrelsen skulle konungen biträdas af de höga riksämbetsmännen, drotsen eller hofmästaren, marsken och kansleren, af hvilka drotsen började anses för rättsväsendets, marsken för krigsväsendets öfverhufvud. Rättskipningen kom till stor del i stormännens händer, i det att de innehade de flesta lagmans- och häradshöfdingetjänsterna. Den kungliga domsrätten blef närmare ordnad; den utöfvades dels af konungen personligen, #> dels af hans ombudsmän på räfst- och rättarting (s. 81). Äfven rådet började blifva en dömande myndighet. — Den gamla ordningen för landets försvarsväsen eller skeppslagsinrättningen upplöstes denna tid

helt och hållet och ersattes dels af rusttjänsten, dels af det allmänna uppbådet. — Äfven landsstyrelsen undergick en fullkomlig omskapning genom länsväsendets inflytande samt uppkomsten af en mängd fasta slott och slottslän. Dessas innehafvare, under namn af fogdar och höfvitsmän, utöfvade både den civila och den militära makten öfver sina län. De vunno dock aldrig ärftlig besittning af länen utan fingo dem af konungen och rådet på viss tid mot skyldighet att göra rusttjänst. Dessa län voro ett ständigt tvisteämne mellan de store, hvarifrån många inbördes strider under unionstiden ledde sitt upphof.

Visby på 1600-talet.

Frälsestånden. Det världsliga frälseståndet eller adeln tillväxte mycket i antal, därigenom att landslagen gaf bonde rätt att mot rusttjänst blifva frälseman (sid. 81). Men det var en stor skillnad emellan de rika och högättade frälsemännen, som ofta voro rådsherrar, riddare eller svenner, och de simpla frälsemännen, knapadeln. De förra ökade alltjämt sin makt både i politiskt och ekonomiskt hänseende. Visserligen satte Margaretas reduktion en gräns för adelns godsförvärf och skattefrihet (sid. 89), och frälset fick sedan ej slå under sig skattejord efter behag. Men adeln riktade sig i stället genom förläningar; och tog i anspråk flera nya fri-och rättigheter. Genom Kalmar recess fick adeln rätt att befästa sina gårdar och kunde där vägra konungen tillträde, ja, till och med taga andra frälsemän i försvar emot konungen. Sköldemärken blefvo nu allmänna, äfven ett och annat familj e-

namn började begagnas. — De högre andliga ämbetena besattes ofta med män ur de stora släkterna, och dessa uppförde sig alldeles såsom de världsliga store, byggde fasta slott, omgåfvo sig med krigsfolk och deltogo i partistriderna, vanligen på unionspartiets sida. Detta har mer än något annat skadat den katolska kyrkan i Sverige.

Kyrkan och det andliga ståndet gjorde i detta tidehvarf inga synnerliga framsteg i makt och rikedom. Margaretas reduktion träffade kyrkan ej mindre än adeln. Esomoftast måste kyrkan erlägga dryga afgifter till påfvestolen, som därför hitskickade sina uppbördsmän. Emot konungens intrång sökte kyrkan skydda sig genom förbund med adeln.

Ofrälse stånden. Det borgerliga ståndet förmådde i Norden icke höja sig till större betydenhet, oaktadt regenterna gynnade städerna på landsbygdens bekostnad och ville åt dem förbehålla allt slags handel och köpenskap. I

Sverige ägde endast Stockholms stad något större inflytande, Visby däremot förföll från slutet af 1300-talet, då handeln på Ryssland öfvergick i andra händer. Hanseaternas öfvermakt i städerna nådde sin höjd under senare delen af 1300-talet men aftog mot tidehvarfvets slut.

Den roll, som tredje ståndet spelade i det öfriga Europa, nämligen att gå i spetsen för en friare samhällsutveckling, denna roll tillföll i Sverige det fjärde ståndet eller allmogen. Äfven i Sverige var allmogen i början af 1400-talet på väg att mista både sin borgerliga och politiska frihet men räddade bådadera genom resningen under Engelbrekt, medan den danska allmogen nedsjönk allt djupare i ofrihet. De svenska bönderna, ledda af krigsvana höfdingar, fäktande till fots, väpnade med båge, spjut och pålyxa, blefvo liksom schweizarne och husiterna fruktansvärda motståndare äfven för riddarhärar. De återupplifvade den gamla landskapsförfattningen, rådplägade på sina landsting om rikets angelägenheter och blefvo åter en makt i samhället. Genom deras segerrika kamp mot utländska unionskonungar väcktes och närdes nationalkänslan hos folket, genom deras inflytande framkallades tvenne viktiga nationella inrättningar i vårt land, nämligen riksföreståndarskapet och den allmänna riksdagen. Riksföreståndarne voro väl också adliga partihöfdingar, men de förnämsta bland dem, Engelbrekt och Sturarne, stödde sig hufvudsakligen på allmogen; deras makt förvandlades * sedan i Grustaf Vasas hand till ett nationellt konungadöme. Den allmänna ståndsriksdagen uppstod på det sätt, att man i tider af oro och bonduppror ej vågade gå de lägre klasserna förbi utan inkallade ombud för köpstäder och allmoge till herredagarna.* Dessa allmänna möten förekommo ännu ej regelbundet och hade ingen bestämd myndighet, de voro ej heller ännu fördelade efter de fyra stånden.

* Redan Magnus Eriksson utfärdade en kallelse till allmänt riksmöte (1359), men det är ovisst, om något dylikt möte blifvit hållet före Engelbrekts tid.

Näringslifvet. Landets hufvudnäringar, jordbruket och boskapsskötseln, hämmades i sin utveckling genom digerdödens förödelser och genom den inre och yttre oron. Genom frälsets tillväxt uppstodo öfverallt större jordagods dels vid herregårdar, dels vid kloster och kyrkor, men den jordbrukande allmogens tillstånd försämrades. Större var välståndet bland bergsmännen, hvilka ock spelade en ledande roll vid allmogens resningar. Bergsbruket gick raskt framåt. Dannemora järngrufvor började bearbetas på Sten Sture d. ä:s tid, silfver-frufvan vid Sala under Svante Stures. Sillfisket vid Skånes ust var mycket lifligt; det drefs mest af danskar och han-seater och hade sin medelpunkt i Skanör och Falsterbo, hvilkas marknader besöktes af många tusen människor.

4%ä^'

Bonde och bondkvinna.

Andlig odling. Det religiösa och sedliga tillståndet bland folket försämrades i följd af tidens oro och kyrkans förfall. Det kyrkliga förfallet var dock i Norden ej så djupt som i sydligare länder. För att hejda det inbrytande fördärfvet stiftade den fromma sierskan Birgitta en ny klosterorden, birgittii]orden, som fick sin medelpunkt i Vadstena och därifrån utbreddes öfver hela den katolska kristenheten; för samma ändamål deltog äfven Norden i kyrkomötet i Basel, som skulle reformera kyrkan. Men allt var förgäfves, missbruken tilltogo och nådde sin höjd i aflatshandeln, hvilken i slutet af medeltiden infördes äfven i Norden.

Birgittinorden fick sin största betydelse för Norden genom sin litterära verksamhet och den andliga gemenskap, som dess kloster underhöllo emellan Nordens länder; i dessa kloster författades en mängd religiösa skrifter på modersmålet. Sverige har från denna tid en rik litteratur på modersmålet; dit höra,

utom skrifterna från birgittinklostren, åtskilliga riddarsagor, öfversatta från andra språk, samt rimkrönikorna, hvilka i rimmad vers förtälja Sveriges historia från Folkungaättens början. Det svenska språket blef denna tid starkt uppblandadt med platt-ty ska ord; äfven mottog det många inflytelser från det danska språket. Det fornnorska språket upphörde att begagnas i Norge, och danskan blef detta lands skriftspråk.

Aflatsskrin, som tillhört aflatskrämaren Archimboldus.

De nya universiteten i Uppsala och Köpenhamn voro under medeltiden mindre betydande. Vid Uppsala universitet verkade Sveriges äldste historieskrifvare Ericus Olai. De flesta prelater gjorde fortfarande sina studier vid främmande lärosäten och besökte vanligen äfven Rom. De kommo därigenom i beröring med den tidens härskande bildningsriktning, renässansen, hvars idéer sålunda äfven vunno insteg i de nordiska folkens konst och vetenskap.

Geografisk öfversikt.

Sverike eller Sverige (jfr sid. 75 ff.) behöll under detta tidehvarf sina forna gränser mot väster och söder, om man undantager Skånes och Blekings korta förening med Sverige (1332—1360) samt södra Hallands (1341—1360) och norra124

Hallands (1305—1366). Om ön Gotland, se nedanför. Däremot förändrades gränserna åt norr och öster. Svenska väldet utsträcktes rundt om Bottniska vikens kuster; lapparne började nu underkasta sig och öfvergå till kristendomen. Norr om Jämtland betraktades fjällryggen såsom gräns mellan Sverige och Norge. I öster var Sveriges gräns genom Torgils Knutssons eröfringar i Finland betydligt utvidgad; gränsen emot republiken Novgorod gick enligt fredsslutet 1323 från utloppet af Systerbäck (midt emot Kronstadt) i nordlig riktning upp emot norra Ishafvet. Längst i norr sammanflöto Sveriges, Norges och Rysslands gränser utan åtskillnad.

Uppland. Stockholm var numera hufvudort i landet och från medlet af 1300-talet residensstad. Ännu voro blott holmarna mellan Norr- och Söderström bebyggda, nämligen den egentliga Stadsholmen, som var omgifven med murar och hvars nordöstra del upptogs af det starka slottet, Gråmunkeholmen (nu Riddarholmen) med ett stort franciskan-kloster samt Helgeandsholmen med ett helgeandshus (sjukhus). Staden var genom vindbryggor förbunden med Norr- och Södermalm. På Norrmalm höjde sig det obebyggda Brunkeberg, vid hvars fot låg S:t Klaras nunnekloster. — Gäfle, ännu obetydligt. AlmarStäket, fäste tillhörigt ärkebiskopen.

Helsingland. Detta namn blef nu inskränkt till n. v. provinsen Helsingland, medan hela landet i norr därom började kallas Norrland. De särskilda delarna af Norrland voro: Medelpad, Ångermanland, Västerbotten.

Västmanland och Dala hundare. Fästen: Västeråshus och Morganas på ett näs i Dalälfven.

Södermanland. Fasta slott: Nyköpingshus, ett af de starkaste i riket; Gripsholm (anlagdt af Bo Jonsson Grip).

Västergötland med Dal. Ny stad: Ny-Lödöse, nära n. v. Göteborg. Utefter danska och norska gränserna fanns en hel rad af fasta slott, hvaribland märkes Elvesborg vid utloppet af Göta älf. Axevall var ett starkt slott emellan Skara och Sköfde.

Östergötland. Nya städer: Norrköping, Vadstena, som uppstod omkring birgittinklostret. Slott: Stäkeborg (Stegeborg) på en ö i Slätbaken. I det öfriga till Östgöta lagsaga hörande området märkes slottet Kalmarehus.

Gotland hade denna tid växlande öden. Ön stod under danskt välde 1366—1394, under Tyska^ordens 1398--1408 och blef sedan ett tvisteämne mellan Sverige och Danmark; den innehade stundom en självständig ställning, under Erik af Pommern efter hans afsättning och sedan under Ivar Axelsson (Tott); Slott: Visborg invid Visby.

Finland benämndes under medeltiden Österland; det utgjorde ett enda biskopsdöme men delades i två lagsagor. Det sträckte sig i norr till Kemi älf och bestod af följande hufvuddelar. 1. Egentliga Finlando med Åland. Hufvudort var biskopssätet Åbo, med slottet Ahohus. 2. Satakunda om-

kring Kumo älf. 3. Nyland vid Finska viken, med slottet Baseborg. 4. Tavastland norr om Nyland i det inre af landet, med slottet Tavastehus. 5. Osternorrland eller Österbotten, kustlandet i norr, med slottet Korsholm. 6. Västra Karelen med Savolaks, längst åt öster; stad Viborg med det starka fustet Viborgshus. — Svensk

befolkning bodde uteslutande på Åland, öfvervägande i Nyland, fanns spridd i Österbotten och på några punkter af egentliga Finland och Satakunda; den svenska lagen var vid 1400 allmänt gällande i landet.

Norge förlorade under detta tidehvarf sina återstående skattländer vid skotska kusten, och kolonien på Grönland öfvergafs. Det ägde kvar endast Färöarna och Island. I rättsligt hänseende var landet nu fördeladt i elfva lagmansdömen. Fasta slott: Akershus, där konungarne under vistelsen i Norge brukade uppehålla sig, Bahus på en klippa i Göta älf.

Danmarks utländska besittningar minskades med Estland, hvilket såldes till Tyska orden i Livland (1346), och Bug en; däremot förvärfvade Danmarks konung Holstein (1460). Sönderjylland innehades först af konung Abels ättlingar och, sedan dessa utdött, af de holsteinska grefvarne under dansk öfverhöghet; det började nu kallas Slesvig. Danmarks indelning förblef densamma som förut. Köbmannehavn blef från medlet af 1400-talet Danmarks ständiga hufvudstad. Nya städer: på Själland Helsingör; i Skåne Landskrona, Ystad; i Halland: Halmstad. Fasta slott: Helsingborg och Lindholm i Skåne, Vardberg i Halland, Gottorp i Sönderjylland.

Riddarholmskyrkan på 1500-talet.NYARE TIDEN.

Från 1521 till närvarande tid.

I. Reformationstiden.

1521—1611.

Gustaf I.

1521—1560.

Gustafs ungdom och första bedrifter.

Den man, som befriade och återupprättade Sverige och därigenom inledde en ny tid för vårt land, var Gustaf Eriksson (Vasa).

Gustafs släkt och ungdom. Grustaf Eriksson tillhörde en ätt, som spelat en märklig roll i unionstidens partistrider. Ätten härstammade från Uppland och ägde där godset Vasa, efter hvilket den sannolikt fått sitt namn.* Under unionstiden var denna släkt, jämte Oxenstiernorna, länge unionens ifrigaste förkämpe; man påminne sig den gamle riksdrotsen Kristiern Nilsson och hans sonsöner, biskop Kättil och Erik Karlsson. Men en af drotsens söner, Johan, blef genom giftermål fäst vid Sture- och Bondesläkterna, och hans son, riksrådet Erik Johansson, var en af Sturarnes trognaste anhängare. Denne herre var gift med Cecilia Mänsdotter (af Ekasläkten), och af detta äktenskap föddes på gården Lindholm i Uppland sonen Gustaf Eriksson, troligen den 12 maj 1496.

Gustaf Eriksson uppfostrades först hos sina föräldrar, gick därpå någon tid i skola i Uppsala och kom vid aderton års ålder till Sten Sture d. y:s hof för att lära ridderliga

* Andra härleda namnet från den figur, som finnes i ättens vapensköld och som möjligen är en vase eller knippa (stormvase, halmvase, fiskvase?).

seder och idrotter. Hedan som barn visade han ett dristigt och hugstort sinnelag, och såsom yngling deltog han med ära i kampen mot Grustaf Trolle och konung Kristian. Det är redan omtaladt, huru han förde svenska hufvudbaneret i slaget vid Brännkyrka men kort därpå jämte andra förnäma svenskar trolöst bortfördes till Danmark. Där tillbragte han ett helt år hos en aflägsen frände, herr JErik Banér på Kalö slott i Jylland, hvilken mottagit honom i förvar och behandlade honom väl. Men då tiden närmade sig för Kristians tredje härtåg mot Sverige, kunde han ej längre motstå sin längtan att komma hem och kämpa för fosterlandet utan flydde under förklädnad till Lybeck. Där emottogs han vänligt af några borgare, som han kände. Konung Kristian och Erik Banér sökte visserligen förmå rådet i Lybeck att utlämna Gustaf, men hans vänner, i synnerhet borgmästaren Brömse, skyddade honom och skaffade honom slutligen lägenhet att återvända till Sverige.

Gustaf som flykting i sitt eget land. Den sista dagen i maj 1520 landsteg Grustaf i närheten af Kalmar, som då belägrades af danskarne. Han smög sig in i staden och uppmanade dess invånare till tappert försvar. Men

besättningen, som bestod af tyska legoknektar, visade honom en sådan ovilja, att han måste fly inåt landet, medan Kalmar föll i danskarnes händer. I Småland och Östergötland sökte Gustaf inverka på allmogen och herremännen men förgäfves, alla voro dårade af Kristians falska löften. Så kom han förklädd och på lönliga stigar till riksrådet Joakim Brahe, som var gift med hans syster Margareta och bosatt i Södermanland. Utan att akta på Gustafs varningar begaf sig herr Joakim med sin hustru till Kristians kröning i Stockholm. Nu höll sig Gustaf någon tid dold på gården Räfsnäs vid Mälaren, som tillhörde hans fader. Här träffade honom nyheten om Stockholms blodbad; han fick veta, att hans fader och svåger blifvit afrättade, hans moder och systrar fängslade. Djupt upprörd öfver sina egna olyckor, tänkte han dock främst på fäderneslandets och beslöt att liksom fordom Engelbrekt och Sturarne kalla dalkarlarne till vapen för fäderneslandets räddning. Han begaf sig alltså på väg till Dalarne, förklädd till en dalkarl, som sökte arbete, och ankom i slutet af november till bergslagen kring sjön Runn. Men den förste, han vände sig till, bergsmannen Anders Persson på Bankhyttan, vågade ej hjälpa honom; den andre, frälsemannen Arent Persson på128 NYARE TIDEN.

Ornäs, ville förråda honom åt konungens fogde, och Gustaf undkom blott genom hans hustru Barbro Stigsdotters redlighet och raskhet. Nu fann han först en fristad hos prästen Jon i Svärdsjö och kronoskytten Sven Elfsson i Isala, men efterspanad af fogdens spejare måste han snart åter fly och jagades som ett villebråd från det ena gömstället till det andra. Försynen vakade dock öfver honom, och liksom genom underverk räddades han ur de mest öfverhängande faror.

Vid jultiden 1520 var Grustaf kommen upp i självfva hjärtat af Dalarne, trakten omkring Siljan. Här uppträdde han offentligen och talade till allmogen på kyrkovallarna, först vid Bättvih på östra sidan af Siljan, därefter vid Mora norr om sjön. I vältaliga, bevekande ord skildrade han Kristians grymhet och landets nöd, påminte dalamännen om deras förfäders bedrifter och uppmanade dem att frälsa Sverige från träldomen. Men bönderna voro trötta vid de ständiga fejderna och trodde, att Kristians grymhet gällde endast de stora herrarne men ej allmogen. Med sorg och förtviflan i hjärtat drog. sig Grustaf allt längre åt nordväst genom de stora ödsliga skogarna för att öfver fjällen begifva sig till Norge. Men en vecka efter hans uppbrott från Mora ankommo dit flera ansedda flyktingar, hvilka hade nya grymheter att förtälja om Kristian och berättade, att han ärnade utsträcka sin blodiga eriksgata äfven till Dalarne. Det kom äfven till dalkarlarnes öron, att konungen före sin afresa till Danmark påbjudit en dryg gärd samt förordnat, att bönderna

skulle lämna från sig sina vapen. Då ångrade dalkarlarne, att de släppt ifrån sig den krigskunnige Gustaf Eriksson, och sände två skidlöpare att återkalla honom. Dessa upphunno honom i byn Sälen nära norska gränsen. Med glädje följde han dem tillbaka till Mora, där fullmäktige från Öster-och Väster-Dalarne samlade sig och valde Gustaf till sin jan. och Sveriges höfvitsmän, i jan. 1521. 1521

Befrielsekriget.

Dalkarlarnes resning. Två hundra unga dalkarlar ställde sig genast under den nye höfvitsmännens befäl, skaran ökades hvarje dag, och flera erfarna krigsmän skyndade vid ryktet om upproret att erbjuda Gustaf sin tjänst. Inom kort ryckte han ned till Kopparberget, bemäktigade sig fogdens uppbörd och de tyska köpmännens varor samt hyllades af hopparbergsmännen. Snart följde södra Dalarne exemplet. Därpå begaf sig Gustaf med väpnadt följe till Helsingland. Helsingarne bådo att få betänka sig på saken, men så väl gestriharne som invånarne i västra Västmanland och Närhe gingo honom till handa. Under hans frånvaro hade danskarne med en betydlig styrka från Västerås ryckt emot Dalarne. Vid Brunnbäehs färja, som leder öfver Dalälfven, mötte dem från andra sidan älfven en stor skara dalkarlar, anförda af bergsmannen Peder Svensson; då danskarne, häpna öfver deras stora antal, ville draga sig tillbaka, satte dalkarlarne öfver älfven och drefvo dem på flykten. Nu kände sig Gustaf nog stark att våga ett hufvudslag och tågade söder ut i spetsen för omkr. 15,000 man. Nära Västerås blef han angripen af danskarne; men det danska rytteriet bröts emot dalkarlarnes pikar och drog den öfriga hären med sig i flykten. Samtidigt med denna seger spordes goda tidender från andra trakter. I Värmland och på Dal reste sig allmogen; i Småland hade redan förut ett uppror utbrutit.

Gustaf såsom riksföreståndare. Efter segern vid Västerås delade Gustaf sin här i flera hopar och sände dem till olika delar af landet för att belägra fästena och bringa folket till resning. En hop under Arvid Västgöte drog till Östergötland, en annan under Lars Olofsson (Björnram) intog Uppsala och brände den fasta biskopsgården. Gustaf besökte själf Uppsala men öfverrumplades där af Gustaf Trolle, som

kom med en öfverlägsen styrka. Han måste i största hast lämna Uppsala och var under flykten nära att omkomma i Läby vad. Men då ärkebiskopen kort därpå återvände till Stockholm, blef han i sin tur anfallen och slagen af Gustafs folk. Nu sammandrog Gustaf en större styrka och började belägra Stockholm. Men belägringen gick i början trögt, ty folket var oöfvadt, besättningen gjorde lyckliga utfall, och Kristians amiral, den djärfve Sören Norby, var outtröttlig i att förse de belägrade med tillförsel. Bättre gick det i det inre af landet; Gustaf hyllades efter hand både i Östergötland, Västergötland och Småland och vann på sin sida de mäktigaste männen i södra Sverige, västgötalagmannen Ture Jönsson (Tre rosor) och biskop Brasic i Linköping. I a ag. 1521 sammanträdde fullmäktige från Götalands provinser i Vadstena och valde Gustaf till riksföreståndare; i Svealand var han redan förut erkänd såsom sådan. Belägringen af Stockholm fortsattes därefter med kraft; och sedan Gustaf från Lybeck skaffat sig öfvade knektar och örlogsskepp samt inneslutit staden från sjösidan, var dess öde afgjordt.

Stockholm under 1500-talet. Enligt samtida kopparstick.

Kristian II:s fall. Från den danska sidan hade Gustaf ej mycket att frukta. Detta berodde på den inre ställningen i Danmark vid denna tid. Efter sin återkomst från Sverige hade konung Kristian sysselsatt sig med omfattande reformer. Han sökte förbättra rättskipningen och skydda det förtryckta bondeståndet; lifegenskapen, som inrotat sig på de danska öarna, blef strängeligen förbjuden. Men han fick snart annatREFORMATIONEN. VÄSTERÅS' RIKSDAG. DALUPPROREN. 131

att tänka på. Gustaf Vasa började gå anfallsvis till väga och intog både Bohuslän och Bleking; lybeckarne, hvilka Kristian retat genom sina planer att krossa deras handelsvälde, började krig. Häraf begagnade sig Kristians fiender inom Danmark; de jutska herrarne sammansvuro sig emot honom och erbjödo kronan åt hans farbror hertig Fredrik af Holstein. Äfven allmogen slöt sig till upproret af missnöje öfver de dryga skatterna. På alla sidor omhvärfd af faror förlorade Kristian allt mod och självförtroende; åtföljd af gemål och barn och några vänner, öfvergaf han sin trogna hufvudstad och afseglade till Nederländerna, som behärskades af hans svåger, kejsar Karl V, 1523. Konung Fredrik I underlade sig småningom hela Danmark med Gustafs och lybeckarnes hjälp, och äfven Norge hyllade honom.

Konungavalet. Befrielsekrigets slut. För att förekomma alla anspråk af den nye konungen i Danmark beslöto svenskarne att ej längre uppskjuta sitt konungaval. Rikets ständer sammanträdde därför i Strängnäs och utkorade en- junj hälligt Gustaf Eriksson till Sveriges konung, 1523 (d. 6 1&23 juni). Kort därpå, vid midsommartiden s. å., måste Stockholm, nästan ödelagdt och drifvet till den yttersta nöd, öppna sina portar. Äfven Kalmar och Öland intogos af Gustafs folk, och slutligen återvanns Finland. Nu återstod af Sveriges gamla område blott det länge omtvistade Gotland, som för Kristians räkning försvarades af Sören Norby. En betydande styrka afgick (1524) till ön under anförande af riksrådet Berent von Mehlen, en tysk herre, som gått i Gustafs tjänst. Norby blef snart innesluten på Visborg men räddade sig ur klämman genom att underkasta sig den nye konungen i Danmark. Nu skulle tvistepunkterna mellan Sverige och Danmark i godo uppgöras på ett möte i Malmö. Där sammankommo båda konungarne med sina rådsherrar; hansea-terna voro medlare men ställde sig på Danmarks sida och nödgade Gustaf att ingå på Malmö recess, enligt hvilken svenskarne måste utrymma både Gotland och Bleking och endast tills vidare behöllo Bohus län, 1524.

Reformationen. Västerås' riksdag. Dalupproren.

Rikets tillstånd. Nu var befrielsen fullbordad och Sveriges själfständighet tryggad. Men efter så många strider132 NYARE TIDEN.

och lidanden befann sig landet i ett sorgligt tillstånd; Gustaf sade själf, att han mottog »ett öde och förlamadt rike». Skattkammaren var tom; konungen kunde ej bestrida de dagliga utgifterna, mycket mindre betala den stora skuld, som han ådragit sig till lybeckarne för deras hjälpsändning. Han måste, då penningar saknades, ställa dem till freds genom de mest betungande privilegier; han måste medgifva, att inga andra utländingar än lybeckarne skulle få handla på Sverige, men de skulle få göra det tullfritt. Föga bättre stod det till med det andliga och kristliga lifvet. Äfven i Norden spordes verkningarna af katolska kyrkans allmänna förfall, äfven där var prästerskapet okunnigt och förvärlds-ligadt genom rikedom och vällefnad. Sverige behöfde sålunda omskapas både i andligt och världsligt hänseende, men det hade också i Gustaf I fått en konung, som var vuxen det svåra varfvet. Han uppträdde i en gynnsam tidpunkt, ty han var utan medtäflare inom landet. Kristians bödelssvärd hade beredt honom väg och undanröjt de oroliga stormän, som kunde ha gjort honom motstånd.

Reformationens begynnelse. Sådan var ställningen i Sverige, då den lutherska reformationen började vinna insteg i landet. Luthers djärfva uppträdande i "Wittenberg 1517 bevittnades af en tjugufyraårig svensk student vid namn Olavus Petri, son af en smed i Örebro. Han och hans yngre broder, Laurentius Petri, voro någon tid Luthers lärjungar och omfattade med värme hans nya läror. Återkommen till fäderneslandet 1519 blef Olavus anställd i Strängnäs först såsom sekreterare hos biskop Mattias och efter dennes död såsom lärare vid domkyrkoskolan. Här började han att förkunna den nya läran och vann snart en vän och gynnare i sin förman, den gamle kloke ärkedjäknen* Laurentius Andreæ. Genom denne blef Gustaf närmare bekant med reformationens läror, då han vistades i Strängnäs under valriksdagen 1523. Hvad han då fick höra gjorde ett djupt intryck på hans sunda och klara förstånd. Det dröjde ej länge, innan han kallade Laurentius Andreæ och Olavus Petri till Stockholm; den förre blef hans kansler, den senare stadens sekreterare och tillika predikant i Stockholm. Där uppträdde nu Olavus, förkunnande med kraft och mod den nya läran och ifrande mot de påfviska villfarelserna. Tillika utgaf

* Ärkedjäknen var en af »prelaterna» i domkapitlet.

han förträffliga skrifter, hvilka spredos öfver hela landet. Hans predikningar och skrifter väckte mycken oro i sinnena. Många öfvertygades af hans ord, men andra förbittrades, och stundom öfverfölls han midt under sin predikan med smädelser och stenkastning. Konung Grustaf skyddade reformatorerna mot deras fiender och understödde deras företag. Han bröt väl ej ännu med påfven och den gamla läran, men han afvisade med harm påfvens befallning, att Gustaf Trolle skulle återinsättas på ärkebiskopsstolen; han utkräfde dryga skatter och lån af biskopar, kyrkor och kloster samt afsatte af egen makt tvenne myndiga prelater, Peder Jakobsson (kallad Sunnanväder), hvilken var utvald till biskop i Västerås, och domprosten därstädes mäster Knut. Till ärkebiskop valdes af domkapitlet Johannes Magni, hvilken blifvit af påfven hitskickad såsom legat för att stäfja det lutherska kätteriet. Den nye ärkebiskopen var en lärd men svag och fåfäng man, som sökte upprätthålla sitt anseende genom yttre glans och ståt. Det egentliga stödet för den gamla kyrkan var biskop Brask; han var en klok och fosterländskt sinnad man men en oförsonlig fiende till den nya läran.

Första dalupproret." Emellertid hade de afsatta prelaterna Peder Jakobsson och mäster Knut begifvit sig till Dalarne och började uppvigla dalkarlarne. Det kom väl ej till resning, men dalkarlarne sände konungen en skrifvelse, som innehöll skarpa förebråelser och slutade med orden: »Det rätter eder fullkomligen efter.» Denna oro har blifvit kallad första dalupproret. Men konungen red upp till Dalarne och talade väl med allmogen på Tuna landsting, hvarefter oron stillades (1525). De upproriska prelaterna, som flytt till Norge, blefvo utlämnade åt konungen, dömdes såsom landsförrädare till döden och afrättades. Dessförinnan fördes de genom Stockholms gator ridande baklänges på utsvultna hästar. Ärkebiskop Johannes Magni begaf sig med konungens tillåtelse utomlands, stannade där och återsåg aldrig fäderneslandet.

Gustaf I.-s hjälm.

Nu började konungen öppet arbeta på reformationens genomförande i Sverige. Han blef alltmer öfvertygad om den nya lärans sanning och sade sig ej vilja därifrån afvika, så länge hans hjärta vore helt och hans blod varmt. Han hade äfven andra viktiga skäl att understödja den nya läran. Han behöfde nödvändigt ökade inkomster och

ville förskaffa sig rätt att till rikets gagn använda den katolska kyrkans öfverflödiga rikedomar, men detta kunde ej ske utan att påfvens och prästernas makt krossades genom reformationen. I början gick han varsamt till väga för att ej oroa den okunniga och lätt vilseledda allmogen. Han ville ej medgifva, att det var någon ny tro, endast att den gamla rensades från de påfviska villfarelserna, och han öppnade för alla tillträde till sanningens källa genom att utgifva nya testamentet i svensk öfversättning, 1526. I detta stora verk hade troligen Olavus Petri största andelen.

Andra dalupproret. Men i samma mån som reformationen gick framåt, tilltog äfven förbittringen hos den gamla kyrkans anhängare. De satte sitt hopp till allmogen, af hvilken en stor del ännu höll fast vid den gamla tron, och i synnerhet till dalkarlarne. Dessa hade under unionstidens strider vant sig vid själfsvåld och trots och voro snara att gripa till vapen mot sin öfverhet, då de af en eller annan anledning voro missnöjda. I de nordliga dalasocknarna uppträdde i början af år 1527 en ung man, som gaf sig ut för Sten Sture d. y:s äldste son Nils. I verkligheten var han en bonddräng vid namn Jöns, hvilken begått stöld och rymt från sin herre; men den listige skälmen såg bra ut och förstod så väl lägga sina ord, att många bland dalkarlarne trodde på honom. Han blef därför kallad daljunkaren. Äfven i Norge fick han medhåll och förlofvade sig med en förnäm norsk fröken. Gustaf behandlade dalkarlarne med mycken foglighet och sökte först med goda ord bringa dem till förnuft men förgäfves.

Yästerås riksdag 1527. För att göra ett slut på oron och vinna ständernas stöd, utlyste Grustaf en allmän riksdag i Västerås. Där sammankom i juni 1527 en .stor mängd folk af alla samhällsklasser: rådsherrar och biskopar, frälsemän, präster, borgare, bergsmän och menig allmoge. Ständerna sammanträdde i klostersalen, och konungen lät först sin kansler uppläsa en redogörelse för rikets tillstånd. Han jpåminde dem hvad han gjort och lidit för rikets bästa; han

Cuatififlfuttt*

II

Tiu.rrntJ*

1ft

fh tnfccbtêgvpttlaiib/ocbUqfftbetfttlengé kd>f&$bn *M>tiW/ tv rbettommer tber tillatb tarobedfPol (otta effter barnet/ otbtuHfa* g&a tl>ct/ iT)4n ffoobb vpp/ocb toogb barnet ocb tbeffmobber om näts «fta/dd> flvbbe t>tbt egvpalanb/ocb bleefftber itt ott tterobte bobb/ pä tbetatb fiitboo:baa flutte/ tbét fom fagt war affberranom genom Ü:opbecen / fom fabb*/ W tb*ff€gvptt lanb baffwer iacb felte min fött»

Hffr tterobe* f<Sgb ban war befwiFén affcU wifa men / bleeff bart cb / ocbläe (U j b«l all born j ieebleém / ocb J olUgrenJer tb*r om rrtncj / tbé feth tweggta åta ocb tber forne* bb«» wojo/eflfcér tljiti tqbbért fom ban babb* gräneltgba befpoojt aff tbe wifa men*

tJöDs-riä»

5obi.| 4b«rcif<

ffgb/ ev tbec war vtbe mebb tbem*

ÖOen nor JDerobeé war bébb/ (V/cb* oppenbarabbeé berranéénget jf ofepb jfompnen j egypti lanb/ ocb fabbe/ Qtart fcpp/ocb tagb bars net ocb tbfflTmobber till tld) / ocb far) Jfradö lanb/ tv ebe 4ro bobb* fom fb:o effter barnfen* Itjff / ft*n flobb Dpp Ocb toog barnet ocb tbefl" mobbtfr wil ffcb/ ocb fooz in tebi jf frOela lanb/dQen nät ban b&be arb Hrrbelottö war räbbanbe* fåubee lanbtc/j fin fabberöDerobw ffabb/ r4bbea ban fora tät/ man effter fom bono j fompttéii oppébarat wait/ fwi i (Balilee lanbjenbar / ocb tom ocb boobbe J eben fiaoben fom bear ZTa$ar*tb/ atb tbecjgiille fbltompnas fom war fage genom piopbeui ner/ban (rol (alla* navaren*.

£rebt}ff

• Wf* 7Lb&i ttjbren fom jfabanties bapoffct/ ocb piebteabéj hit JL mwe j 3ubee Unb/ ocb fabbe/ (Böien b&rina/

btmmelrtftc Ii ar tommit bart nätlUbtnne ar eben fom êfataé ptfpbe* „ afclL\t een talabbe om/ bwillftn fom f4bbe / £n ropanbe r$f*4r j ornenne/rebber till bérranö w%b/go^r l>an^ frcgbÄr recca/ Ocb jf o* bane* b^^b« cUfbber aff (tamele biiar/ ocb en. I4bbérflt02btng om fina Unber/ Ijän* maac war ^r gr4gboppo: ocb wilbottogb/ TLbågid &it rnfalemö flabb veb Cill bono/ocb beU jfnbee lanbtc/ ocb all lanben fbm liggta wbmebb 3o:ban* floobb/ocb i^to bopa f†gb aff bonom j ^ois tians fioobb/web"berfennanbe* tberé* fvrtber, 1Lb& ban fifgbmomta \Jtb4ff cbe^pb^rtfeer ocb fabneeer tomma cill ;n b$pelfe/fablx b<tn till cbm/j X bugojmarö aff^bbrt/ boo bäfver lbs

c fo:emfpwu; atb j fiolen vnbfh eben ttlltommabe wiebb^/ (Boaer fo: tbtt fÊulfabana fhicc fom b4cring ctlbo:êr/ocb cancfer tcre acb j welett fev4 webb ibber f?elff?tOö bafjttom 2tbzabam ttll fabber/TEv «tä? (å& ber tbber/4tb gnbb ät mefto jb *pw<fcfta aff tbenne ffenanar Wmfte fönerfriro it ocb VKen fett al rotêna pa ttaan/^Ev wårt Ocb itstraa fom icfe go: gobba frtice/ blixer aff buggen ocbtaffaö i eelbben.

^acb boper tbber j watrt till b4ctittg/men tbéti effter mtcb tömmer/ &: ffeirflare än tacb/ bwar* f&o: lacb tcrVar werbb <ttb bara / ban fcal b^pajibb^^ nteb^ rb^rt belgba anba/ocb mebbeelb/ocb ban bafftier fina

^ o eaftoffoffitet

, tooppoi truifbiMigbo

Jf bugOmiarö tf,

ZIjcik önnar benanp* nas t (aruufjie catcn vip^/och afo naphJ gba »aiftRwunoSb« c4 fwcTKo/ 6a0b currer ebe 01*0 m«Kir ercfftJUe/ocb 4ff vcrTta^ (kent / wo^ åbo tbc bar bm«mpW: bugonna r och baffwt tbc tben ttarwr/ atb i fo&j(äfefe;apa"tb« <nc# bbterfa/fAbmlRardak pYiaritce/nä ocb bar kallae r4cxni4 o^ma/e ftffooba / foiev tbcrae fobb/a ptåaatrtx btipa ptopbetcrna / fom ebef

En sida (Matt. 2: 13—3: 12) ur 1526 års öfversättning af Nya testamentet. I förminskad skala.

försäkrade, att han aldrig velat införa någon ny tro utan endast låtit predika Gruds rena ord och stäfjat prästernas världsliga lefverne; slutligen visade han, att ingen regering i Sverige vore möjlig, om ej kronans inkomster stärktes. Härom begärde han nu ständernas yttrande. Först tog biskop Brask till ordet och svarade, att prästerskapet vore i andliga

ting påfven underdånigt och ej utan hans tillstånd kunde medgifva någon ändring af kyrkans lära eller afstå något af dess egendom. Konungen sporde nu rådet och adeln, om de ansåge detta rätt svaradt. Riksrådet Ture Jönsson genmälde å deras vägnar, att han ej kunde förstå annat, än att biskopen talat rätt. »Då», utbrast konungen vred, »har jag ej heller lust att längre vara eder konung. Det förundrar mig icke, att allmogen är galen och ohörsam, när den har sådana tillskyndare. Få de icke regn och solsken, så skylla de på mig; händer dem dyr tid, hunger eller pest, så måste jag bära skulden. För allt omak har jag ingen annan lön att vänta, än att I gärna sågen yxan sitta i hufvudet på mig, fast ingen törs hålla i skaftet; och ändock jag är eder herre och konung, viljen I alla döma och mästra mig. Hvem kan på sådant sätt vara eder konung? Ej den värste i helvetet, än mindre någon människa. Därför varen betänkta på att återgälda mig, hvad jag kostat på riket af mitt arf och eget; jag vill sedan draga min kos och aldrig komma mer igen till mitt otacksamma fädernesland.» Konungen brast vid dessa ord i tårar och gick tvärt ur salen upp till slottet.

Nu uppstod bland ständerna stor bestörtning och villervalla, och de åtskildes den dagen utan beslut. Följande dag fortsattes öfverläggningen men under allmän oreda; slutligen uppträdde biskopen i Strängnäs, Magnus Sommar, och förklarade, att det finge gå med kyrkan, hur det ville, men konung Gustaf kunde riket omöjligen undvara. Häri instämde flertalet. Tredje dagen började bönder och köpstadsmän att blifva otåliga, och äfven adeln uppmanade rådet och biskoparne att gifva efter för konungens fordringar. Den ena beskickningen efter den andra afgick till konungen för att bedja honom återvända. Han var länge obeveklig, men efter många böner lofvade han slutligen att åter besöka ständerna. På fjärde dagen — det var den 24 juni 1527 — infann han sig, och nu var allt motstånd förstummadt; alla hans fordringar beviljades.

Riksdagsbeslutet, som är kändt under namn af Västerås' recess, innehöll tre hufvudpunkter: 1) konungen skulle fylla kronans behof genom att öfvertaga biskoparnes slott samt förfoga öfver deras, domkapitlens och klostrens öfverflödiga inkomster; 2) adeln skulle återfå de frälsegods, som sedan 1454 kommit i kyrkans händer, och skattegods utan in-

skränkning — härigenom fick adeln ett intresse att understödja reformationen; 3) Guds ord skulle allestädes i riket varda rent predikadt. Genom ett tillägg till recessen, som kallades Västerås' ordinantia, ordnades kyrkans nya ställning. I stället för påfven blef nu konungen kyrkans öfverhufvud; prästerskapet skulle i världsliga mål svara inför världslig domstol.

Följderna af Yästerås' riksdag. Härmed var reformationen grundlagd i vårt land och kyrkans öfvermakt bruten. Besluten gingo genast i verkställighet. De biskopliga slotten öfverlätos åt konungen; Brask måste med svidande hjärta afstå sitt kära Munkeboda. Han stannade dock ej länge kvar i sitt kätterska fädernesland utan begaf sig samma höst i landsflykt till Polen. De öfriga biskoparne fogade sig i den nya ordningen och tjänstgjorde vid konungens högtidliga kröning, som skedde i Uppsala 1528. Från den tiden upphörde biskoparne att vara ledamöter af rikets råd.

Efter kröningshögtidligheternas slut drog konungen med en stark krigsmakt till Dalarne för att göra slut på daljunkarens ofog. Han kallade dalkarlarne sig till mötes vid Tuna kyrka, där han omringade dem med krigsfolk och kanoner. En af hans rådsherrar höll till dem ett strafftal, hvarpå de måste självfva angifva sina uppviglare och åse deras dom och afrättning. Daljunkaren hade begifvit sig till Norge och undkom därifrån till Tyskland; där blef han på Gustafs begäran gripen och afrättad. Så slutade det andra dal-upproret.

Reformationen fortgick långsamt men säkert; den nya läran förkunnades med frid och fördragsamhet, och ingen led förföljelse för trons skull. Af klostren blefvo de flesta småningom öde eller förvandlades till sjukhus; klosterfolket återgafs åt världen. Prästerna började gifta sig. Ett kyrkomöte sammanträdde 1529 i Örebro för att närmare ordna undervisningen och gudstjänsten efter den nya kyrkoläran. Olavus Petri utarbetade och utgaf både psalmbok, handbok och katekes på svenska. Två år därefter lät konungen välja en ny, evangelisk ärkebiskop; härtill utsågs Laurentius Petri, som dittills verkat såsom rektor vid Uppsala skola. Äfven han var en varm protestant men mild och saktmodig och därför mer omtyckt af konungen än den eldige, frimodige Olavus.

Yästgötaupproret. Redan 1529 utbröto nya oroligheter, denna gång i Småland och Västergötland. Upphofvet

därtill var lagmannen i Västergötland, den gamle opålitlige Ture Jönsson. Efter Västerås' riksdag hade han kommit i spändt förhållande till konungen och sammansvurit sig med andra västgötaherrar, såsom biskopen i Skara Magnus Haraldsson och Måns Bryntesson (Liljehöök). På deras anstiftan reste sig först allmogen i norra Småland samt Jönköpings stad, och upproriska skrifvelser afsändes till öst- och västgötarne. Detta gaf västgötaherrarne anledning att sammankalla ett möte på Larfs hed. Här talade Ture Jönsson till bönderna, utmålade konungen på det svartaste och uppmanade dem att förena sig med smäländingarne. Men bönderna läto ej förleda sig utan förklarade, att de ville förblifva konungen trogna, enär »herreskifte» ej plägade vara till gagn. Härmed gick hela anslaget om intet; allmogen åtskildes i fred, men Ture Jönsson och biskop Magnus rymde ur riket. De öfriga upprorsmännen erhöllo konungens förlåtelse, utom Måns Bryntesson och ännu en af herrarne; dessa påstodo sig vara oskyldiga men öfverbevisades om sitt brott, dömdes till döden och afrättades.

Tredje dalupproret. Under dessa oroligheter i södra jSverige hade dalkarlarne hållit sig stilla. Men det räckte ej länge. Skulden till Lybeck var till större delen obetald, och då lybeckarne kräfde och hotade, beslöts det, att till skuldens betalning hvarje kyrka i landet skulle lämna en af sina klockor eller lösen därför. I början samtyckte dalkarlarne härtill, men då klockorna skulle hämtas, vägrade de att aflämna dem, återtogo med våld några, som redan blifvit aflämnade, och bevakade gränsen emot konungens folk, 1531. Denna rörelse, som man kallat klockupproret eller tredje dalupproret, utbredde sig äfven till närgränsande landskap. Konungen stillade först oron i öfriga landsorter men låtsade sig ej fråga efter dalkarlarne. Dessa tröttnade omsider på att dag efter dag hålla vakt vid landskapsgränsen; de bådo om konungens förlåtelse och erbjödo penninglösen för sina klockor.

Gustaf mottog anbudet, ty han hade nu fått annat att tänka på.

Kristian II:s återkomst. Den landsflyktige Kristian II hade länge förgäfves sökt bereda sig ett tillfälle att återvända till Norden. Slutligen lyckades han i Tyskland och Nederländerna skaffa sig krigsfolk och skepp, och med dessa afseglade han till Norge, åtföljd af Ture Jönsson och andra landsflyktiga herrar, 1531. I Norge hade han i början fram-GREFVEFEJDEN OCH DESS FÖLJDER.

gång; han hyllades i större delen af landet och ryckte därpå mot den svenska gränsen. Konung Gustaf var på sin vakt, mötte honom vid Göta älf med sin krigsmakt och nödgade honom snart att återvända till Norge. Men dessförinnan hämnades Kristian på Ture Jönsson, som öfvertalat honom till anfallet mot Sverige; herr Ture fanns en morgon hufvudlös på Konghälls gata. — På våren 1532 ankom en dansk-lybsk flotta till Norge, och nu var Kristians här så hopsmält, att han måste dagtinga med den danske befälhafvaren. På dennes lejd begaf han sig till Köpenhamn för att underhandla med sin farbror, men lejden bröts, och Kristian fördes fången till Sönderborgs slott.* Han blef sålunda till slut offer för en trolöshet, som han själf så ofta öfvat mot andra. Några år satt han inspärrad i ett trångt fängelserum under sträng bevakning; därefter behandlades han mildt, och sedan han flyttats till Kalundborgs slott,** fick han åtnjuta en vidsträckt frihet. Där dog han 1559.

Dalkarlarnes bestraffning. När denna fara väl var öfverstånden, erinrade sig konung Gustaf, att han hade något otaldt med sina dalkarlar. De hade under fejden med Kristian ej förhållit sig så, som de bort, och deras hufvudmän hade stått i förbindelse med fienden. Innan dalkarlarne hunno besinna sig, stod Gustaf midt ibland dem i spetsen för en krigshär. Deras fullmäktige måste infinna sig vid Kopparberget och åhörde på knä konungens vredgade tal. Han sade sig ej längre vilja vara deras lekfågel; ville Dalarne icke härefter blifva en lydig landsände, skulle han lägga det så platt öde, att där icke skulle höras hund eller hane efter den dagen. Bönderna bådo om förskoning, lofvade bot och bättring samt angåfvo sina uppviglare, af hvilka några afrättades på stället, andra efter förnyad rannsakning, bland dem konungens forne vän Anders Persson på Rankhyttan. Nu märkte dalkarlarne, att de funnit sin öfverman, och höllo sig efter den betan stilla.

Grefvefejden och dess följder.

Brytningen ined Lybeck. Länge hade konung Gustaf med otålighet fördragit lybeckarnes tryckande handelsvälde

* Sönderborg, beläget på, ön Als. ** Kalundborg, beläget på Själland.140 NYAEE TIDEN.

och sökt förbindelser med andra handlande nationer, särskildt holländarne. Han ville icke godkänna de skuldfordringar, som lybeckarne uppställde, och då de lade beslag på varor, som tillhörde svenska kronan, beslöt han att bryta med dem; han upphäfde deras handelsfriheter i Sverige, lade beslag på deras fartyg och varor och rustade sig till krig. Äfven i Danmark, där konung Fredrik afled 1533, beredde man sig på en brytning med Lybeck.

I Lybeck fördes styrelsen på den tiden af borgmästaren Wullenwever, en ärelysten man och fallen för vidtsväfvande planer. Han gjorde till sin uppgift att återställa Lybecks handelsvälde öfver Norden. För detta ändamål såg han sig om efter bundsförvanter bland de missnöjda i de tre länderna. I Sverige sökte han anstifta uppror emot Gustaf och drog på sin sida dennes svåger, riksrådet Johan von Hoya, en tysk grefve, som konungen öfverhopat med välgärningar. I Danmark begagnade sig Wullenwever af det missnöje, som rådde bland borgerskapet och allmogen öfver adelns förtryck, och slöt förbund med deras ledande män, borgmästarne i Köpenhamn och Malmö. Dessa ville på tronen återuppsätta folkets vän och adelns fiende Kristian II, och härtill samtyckte Wullenwever. Till härförare utsågs grefve Kristoffer af Oldenburg, efter hvilken kriget fått namn af grefvefejden.

Grefvefejden. På sommaren 1534 öfvergick grefven med sin här till Själland och tog denna ö med hufvudstaden i besittning; därpå gjorde han sig till mästare äfven i Skåne och på Fyen samt förmådde den jutska allmogen till resning. Hans lycka blef dock kortvarig, ty nu förenade sig den danska och holsteinska adeln mot upprorspartiet. Fredrik I:s son valdes till konung under namn af Kristian III, och konung Grus taf bistod denne, som var hans

svåger, både till lands och sjös. Den svenska hären återvann de skånska provinserna åt Kristian III, medan den danska adelshären under Johan Rantzau kufvade de upproriska jutska bönderna. Slutligen öfvergick Rantzau med adelshären till Fyen och tillfogade upprorspartiet ett afgörande nederlag vid Öxneberg, i hvilket både grefve Hoya och Gustaf Trolle omkommo, 1535. Några dagar därefter blef den lybska flottan i Lilla Bält slagen af den dansk-svenska, som anfördes af svensken Mäns Svensson (Some) och dansken Peder Skräm, »Danmarks våghals». Nu kunde Kristian III öfvergå till Själland och började belägringen af Köpenhamn. Staden försvarade sig hårdnackadt under ett

halft år men tvangs slutligen genom den förfärligaste hungersnöd att dagtinga (1536). Därmed var Kristian III herre öfver hela Danmark.

Grefvefejdens följder för Norden. Sålunda hade Sveriges och Danmarks konungar med förenade krafter tillintetgjort Lybecks öfvermakt, som i två hundra år hvilat tryckande öfver Norden. När freden slöts emellan Sverige och Lybeck 1537, måste lybeckarne afstå det mesta af sina gamla handelsprivilegier, och de lyckades aldrig återfå dem.

För Danmark blef grefvefejden af ännu större betydelse än för Sverige. Under Fredrik I:s regering hade reformationen utbredt sig i Danmark, i synnerhet i städerna; den förste danske reformatorn var Hans Tansen, smedsson från Fyen. Kristian III var en uppriktig och varm protestant. Strax efter Köpenhamns eröfring 1536 lät han fängsla biskoparne ock tvang både dem och rådet att samtycka till den gamla kyrkans afskaffande. På riksdagen i Köpenhamn s. å. beslöts nu, att den nya läran skulle införas och biskoparnes gods indragas. Äfven klostergodsen indrogos och klostren upplöstes.

Grefvefejden blef afgörande äfven för Norges öde. Ärkebiskop Olaf i Trondhjem hade arbetat för att skilja landet från Danmark, men då han ej fick något medhåll bland folket, måste han fly, och sålunda blef Kristian III utan motstånd hyllad 1537. Nu blef Norges särskilda riksråd upphäfdt, och landet styrdes därefter af det danska rådet, men det kallades fortfarande konungarike och behöll sitt gamla samhällsskick. Det blef sålunda ett lydrike under Danmark. Äfven i Norge infördes reformationen.

Det förbund, som under grefvefejden ingåtts emellan Sverige och Danmark, blef några år därefter förnyadt på ett personligt möte mellan konungarne vid Brömsebro 1541. Förbundet skulle gälla för femtio år, och de tre rikena skulle under denna tid hålla ihop och låta en skiljedomstol slita alla uppkommande tvister. I enlighet härmed slöto bägge konungarne kort därpå förbund med konung Fräns I i Frankrike och bistodo honom i hans sista krig med kejsar Karl V.

Allenastyrelsen och arfriket. Dackefejden.

Nya rådgifvare och nytt regeringssystem. Från denna tid visade sig en förändring i Grustaf I:s styrelsesätt; han

Gustaf Vasa. Samtida förgylld och målad trärelief.

började att regera mera egenmäktigt och att skilja sig från sina forna rådgifvare.

Liksom alla härskarnaturer var Gustaf självrådig till lynnet och ömtålig om sin konungsliga makt. Han hade räddat Sverige ur fördärfvet och ansåg sig därför äga rätt att råda däröfver utan motstånd. Det fanns ej mer någon motvikt mot konungamakten, ty kyrkans välde var krossadt, och stormännen voro så försvagade, att de måste sluta sig till konungen. De förnämsta af dem voro konungens nära fränder, såsom hans svågrar Gustaf Olofsson (Stenbock), Sten Eriksson (Leijonhufvud) och Svante Sture samt hans systerson Per Brahe; dessa voro alla hans trogna tjänare. Så voro äfven konungens medhjälpare i reformationsverket, Laurentius Andreæ och Olavus Petri, men de syntes honom likväl alltför självständiga och ådrogo sig hans onåd. Hans misstroende till dem ökades genom inflytande af några utländingar, som gått i hans tjänst, i synnerhet Konrad von Pyhy, en tysk äfventyrare, och Georg Norman, en adelsman från Pommern, som blifvit inkallad såsom prins Eriks lärare. Gustaf, som hyste förkärlek för utländingar, gjorde von Pyhy till sin öfverste hansier och Norman till superintendent öfver hela svenska kyrkan med domsmakt till och med öfver biskoparne. Båda voro begåfvade och kunniga män, men Pyhy

var tillika högmodig och opålitlig. Det var troligen på hans anstiftan, som konungen på en herredag i Örebro anklagade Laurentius Andreæ och Olavus Petri för högförräderi. Beskyllningarna mot dem voro till största delen orättvisa; den viktigaste var, att de skulle ha varit medvetna om en sammansvärjning mot konungens lif men ej yppat hvad de därom visste, därför att de fått veta det under biktens insegel. De anklagade dömdes till döden men fingo nåd emot dryga böter.* Det sätt, hvarpå konungen behandlade reformatorerna vid detta tillfälle, är en fläck på hans minne.

Under denna herredag framställde Gustaf för herrarne sina båda söner Erih och Johan, hvilka erkändes och hyllades såsom arfvingar till kronan, 1540.

De utländska rådgifvarne sökte förmå konungen att i Sverige införa en ny ordning både i den kyrkliga och den världsliga styrelsen. På Normans inrådan började konungen

* Olavus Petri återfick sedan konungens gunst och blef kyrkoherde vid Storkyrkan i Stockholm. Båda dogo 1552.

inrätta svenska kyrkan efter tyskt mönster och ställa henne under världslig styrelse. 1 afseende på äganderätten begynte Gustaf tillämpa den feodala uppfattningen, nämligen att kronan vore den ursprunglige ägaren af Sveriges jord och att de enskilda innehade sin jord blott såsom län eller förpaktning af kronan; han förklarade därför, att skattehemmanen, om de vansköttes af ägaren, borde tillfalla kronan, och lät hålla »husesyn» hos bönderna för att tillse, hur de skötte sina hemman.

Dackefejden. Alla dessa förändringar jämte adelns och fogdarnes förtryck framkallade åter oro och jäsning bland allmogen. Hvad som dock mer än något annat retade bönderna var, att Norman på sina visitationsresor i landet afskaffade många af de gamla kyrkobruken samt för kronans räkning fråntog kyrkorna en stor del af deras silfver och dyrbarheter. Starkast var förbittringen i Småland. Här öfvergick oron 1542 till formligt uppror under ledning af Nils Dacke, en bonde som begått mord och därför hade sällat sig till röfvarbanden på gränsskogarna mellan Värend och Bleking. Efter honom blef upproret kalladt Dackefejden. Han ordnade och inöfvade sina skaror, höll ting med allmogen och drog omkring i landet, ihjälslående fogdar och adelsmän. Underblåst af katolska präster, spred sig resningen öfver hela Småland och södra Östergötland. Gustafs fiender i Tyskland, såsom kejsaren och Lybeck, lofvade Dacke hjälp; han försvarade sig med framgång mot de kungliga trupperna, oroliga rörelser spordes från flera landskap, och konungen var allvarligt bekymrad. Följande vinter förnyades upproret med stegrad häftighet; bönderna belägrade Kalmar och Stegeborg, och Dacke slog å nyo konungens folk. Men nu ryckte tre kungliga härar på en gång emot Småland; bondehären påträffades vid sjön Asunden och blef i grund slagen. Då underkastade sig större delen af landskapet; allmogen straffades med böter och inkvartering af knektar. Dacke sökte väl ännu en gång förnya resningen men måste fly, upphanns af konungens folk på gränsskogen till Bleking och nedlades med pilar, 1543. Detta uppror var det sista och det farligaste af dem, Grustaf hade att bekämpa. Han lät varna sig af skadan och blef efter den tiden försiktigare i sina reformer. Pyhy hade redan förut förverkat konungens förtroende och blifvit insatt i fängelse. Norman åter förblef, så länge han lefde, konungens förtroendeman.

Arfföreningen. Sedan lugnet blifvit återställdt på alla håll, sammankallade Grustaf en allmän riksdag i Västerås, jan. 1544. För att visa konungen sin tacksamhet för alla hans välgärningar emot land och folk, antogo ständerna en arfförening, hvarigenom Sveriges krona blef ärftlig efter förstfödslorätt för Gustaf I:s manliga afkomlingar. Härmed var Sverige förvandladt till ett arf rike. Grenom ett annat beslut vid samma riksdag blef reformationen fullt genomförd i enlighet med Luthers lära, och de återstående katolska bruken afskaffades.

Gustaf I:s namnteckning.

Genom Västerås' arfförening hade den danske konungen förlorat allt hopp om unionens återställande. Han började från den tiden uppföra sig mindre vänligt emot sin bundsförvant konung Gustaf. Så t. ex. upptog han i sitt sköldemärke det svenska riksvapnet tre leronor. * Af detta och andra skäl blef förhållandet mellan de båda rikena spändt, men freden bevarades, så länge Gustaf I och Kristian III lefde.

Det inre tillståndet under Gustaf I.

Nu hade Gustaf I utfört sina tre storverk. Han hade genom befrielsekriget räddat fäderneslandet från det dan-

* Tre kronor begagnades såsom märke på Magnus Erikssons mynt och betecknade troligen hans tre länder Sverige, Norge och Skåne. Albrekt upptog tre kronor äfven i sitt vapen. Då nu kronorna af honom afbildades gyllene på blått fält, så blefvo med tiden blått och gult ansedda som Sveriges färger. Eörst under G-ustaf I begagnades den blågula flaggan såsom kungligt 'örlogsmärke. — Sveriges gamla riksfana, S:t Eriks baner, som gick förlorad under Sten Sture d. ä:s krig med ryssarne, förde ett rödt kors på gult fält. — Ett lejon öfver tre strömmar (egentligen tre bjälkar) var ursprungligen Folkungarnes vapen.

ska förtrycket; genom reformationen hade han renat trosläran från de katolska villfarelserna samt indragit kyrkans rikedomar till rikets gagn, och slutligen hade han genom arfföreningen grundat en konungamakt, som var i stånd att upprätthålla fred och ordning i landet. Dessa sina storverk sökte han betrygga för framtiden genom en väl ordnad styrelse och sparsam hushållning samt genom en stark krigsmakt.

Ämbetsmännen. Ännu funnos inga fasta former för riksstyrelsen; öfverallt måste Gustaf personligen ingripa. Redan under medeltiden hade konungen till sin hjälp en kansler och några sekreterare, hvilka utgjorde hans kansli; detta blef nu utvidgadt. Därtill inrättade Gustaf I kammaren, hvilken skulle granska fogdarnes räkenskaper och mottaga deras uppbörd. Fogdarne voro ej längre, såsom under medeltiden, mäktiga herrar utan män af låg börd, som voro helt och hållet beroende af konungen. Blott en mindre del af riket var förlänad åt stormän, hvilka för sina län utgjorde rusttjänst eller erlade en viss afgift.

Rikshushållningen. Gustaf I förstod bättre än de flesta konsten att hushålla och var ej alltid nogräknad, när det gällde att förvärfva gods för kronans eller egen räkning. Han utsträckte reduktionen af kyrkogods långt utöfver hvad Västerås' recess medgaf. På eget bevåg och utan ständernas hörande indrog han äfven det mesta af sockenkyrkornas och kyrkoprästernas hemman.* I slutet af hans regering hade mer än 12,000 kyrkohemman kommit under kronan. Äfven på andra sätt ökade han kronans inkomster: han inskränkte medeltidens förläningsväsende, och han förklarade, att alla allmänningar** och obygder, malmberg och fiskevatten i riket hörde kronan till. Sin enskilda förmögenhet uppdref Gustaf till den grad, att han lämnade efter sig endast i mynt och silfvertackor omkr. 1,300,000 daler, en ofantlig summa för den tiden,*** samt i jordagods mer än 2,000 gårdar, hvilka blefvo kallade de gustavianska arfvegodsen.

* Prästernas förnämsta inkomster blefvo därefter prästgårdarnas afkastning samt den tredjedel af tionden, som de alltid åtnjutit — de öfriga två tredjedelarna af tionden hade Ghistaf I indragit till kronan {hronotionden).

** Med allmänningar menas skogar och. marker, som ej tillhöra någon enskild person utan äro en kommuns samfälda egendom.

*** Daler var då ännu detsamma som riksdaler, och med riksdaler menades alltid rdr specie (=4 kronor). Alltså voro 1,300,000 daler = 5,200,000 kronor, men om man tillika beräknar myntvärdets fall, motsvarar denna summa ungefär 21 millioner kronor.

Krigsväsendet. Gustaf I är skaparen af Sveriges stående krigsmakt till lands och af Sveriges flotta. Hans ökade inkomster satte honom i stånd att uppsätta och underhålla en väl rustad här af omkring 15,000 man, hvilka voro förlagda i olika delar af landet. Därtill kom adelns rusttjänst, som nu blef närmare bestämd efter hvars och ens förmögenhet, så att den, som ägde mera, också skulle utrusta flera ryttare. Flera fästningar nybyggdes eller sattes i bättre skick. Grustaf sökte hos sitt folk återupplifva den forna skickligheten i sjömansyrket och skeppsbyggnadskonsten; han satte Sverige i stånd ej blott att värna sina egna kuster utan ock att behärska Östersjön. Vid hans död fanns en väl rustad flotta af omkring 25 större örlogsfartyg.

m Riksdaler från 1549.

Näringslifvet. Sveriges handel och öfriga näringar fingo nytt lif under Gustafs visa och kraftiga skydd. Konungen föregick i allting med godt exempel, i det han själf dref jordbruk, bergsbruk och handel i större omfång än någon annan. Hans egna afvelsgårdar gåfvo ett föredöme af en ordnad landthushållning, och han undervisade bönderna muntligen och skriftligen, huru de skulle rätt bruka sina åkrar, rödja sina ängar och bärga sin gröda. Från utlandet inkallades skickliga bergsmän, hvilka anlade hammarsmedjor och införde stång-jämssmidet. Sala silfvergrufva stod i sitt flor och lämnade rik afkastning. Silfret använde konungen till att slå godt mynt; först nu präglades i Sverige större silfvermynt, såsom speciedalrar och markstycken. Sedan Lybecks handelsvälde blifvit brutet, kunde äfven handeln uppblomstra. De svenska köpmännen, som dittills låtit införa och utföra sina varor på tyska skepp, skaffade sig snart egna fartyg. I början

vågade de sig icke längre än till Lybeck och andra östersjö-hamnar, men de utsträckte sedan sina färder alltmer och seglade till Nederländerna, England och Frankrike, ja" ända till Lissabon, som vid denna tid var stapelplatsen för de indiska varorna.

Den andliga odlingen. För den andliga odlingen hade Gustaf I ej lika stort intresse som för den materiella; hans håg låg mest åt det praktiskt nyttiga. Skolbildningen var i början sämre än under den katolska tiden, ty de gamla skolorna råkade i förfall, och nya kommo ej så snart i deras ställe. Högskolan i Uppsala fanns ej mer; kunskapssökande ynglingar studerade vid de protestantiska universiteten i Tyskland, såsom Wittenberg och Bostock. Det var därför ondt om lärda och skickliga män till rikets tjänst; äfven de protestantiska prästerna voro ofta okunniga. Den nya läran vann endast långsamt insteg hos folket. Reformationen leddes numera af Norman och ärkebiskop Laurentius Petri.

Den ypperste författaren på svenska språket i denna tid var Olavus Petri. Han har icke blott haft en betydande andel i den svenska bibelöfversättningen, hvilken fullständigt utkom 1541; han har äfven författat den första svenska historia (krönika) på modersmålet, ett mästerligt arbete för sin tid, samt det första dramatiska stycke på svenska språket, och han har genom dessa arbeten lagt grunden till det nyare svenska skriftspråket. På latin författades historiska arbeten af Sveriges sista katolska ärkebiskopar, bröderna Johannes och Olaus Magni, hvilka lefde i landsflykt och dogo i Rom.

Seder och lefnadssätt. Under Grustaf I rådde till och med vid hofvet enkla och tarfliga vanor. Konungen öfvervakade själf åkerbruket och hushållningen på sina slott och gårdar; hans drottning hade uppsikten öfver visthusen och ladugårdarna. Ännu enklare var lefnadssättet bland adeln. Endast de förnämsta herrar och de rikaste köpmän ägde stenhus. De flesta herrgårdar på landet voro envåningshus af trä och täckta med torf; somliga hade en öfvervåning med svalgång och trappor på yttre sidan. Fönstren voro små, och glasrutor funnos endast på få ställen; i stället användes tunt skinn eller hinnor. Boningsrummen saknade nutidens bekvämligheter. I stället för stolar och soffor begagnades väggfasta bänkar af trä eller sten. Väggarna voro kala och oprydda. Porslin fanns ännu ej; äfven de förnäma åto van-

ligen på tallrikar af trä eller tenn. När gäster kommo på besök, måste de självfva medföra knif och sked; gaffel var ännu icke allmänt i bruk, utan maten togs med fingrarna.

Margareta Leijonhufvud. Efter samtida kopparstick.

Vid högtidliga tillfällen, såsom bröllop och graföl, gick det ståtligt till. Träbänkarna täcktes med hyenden, på väggarna upphängdes tapeter af tyg eller läder (väggbonader). Borden pryddes med silfverpjeser, gästerna uppassades af en mängd tjänare, mat och öl förtärdes i stor myckenhet, äfven vin förekom. Man bar dyrbara dräkter af utländska tyger, stickade med guld och silfver och prydda med pärlor. En sådan dräkt hade man, så länge man lefde, och den gick ofta i arf till son eller dotter.

Bland allmogen var lefnadssättet föga förändradt. Omått-ligheten i mat och dryck var stor bland låga som höga. Våldsamheter och dråp voro vanliga, i synnerhet på gästabud, när sinnena förvildades af ruset. I vissa trakter af Småland var det en sed, att de stridande spände omkring sig ett bälte så fast, att de ej kunde åtskiljas, och sedan

höggo in på hvarandra med långa knifvar. Kampen slutade ofta med enderas eller bådas död, och • därför sägas hustrurna hafva tagit med sig sveplinne, när de följde sina män på gästabud.

Gustaf I:s familjeförhållanden och ålderdom.

Gustaf I:s familjeförhållanden. I sin kraftfulla ålder skildras Grustaf I af samtida såsom en välväxt, starkt byggd man af medellängd, med vackra anletsdrag, skarpa blå ögon, rödlett hy, silkesgult hår och ett yfvigt böljande skägg. Han var glad och skämtsam till lynnet, älskade sång och musik, umgängeslif och oskyldiga nöjen. Han ägde ett ovanligt minne och kunde erinra sig personer och saker, som han blott en gång sett eller hört. Han var ingalunda fri från karaktärsfel: han var häftig och misstänksam, hårdhänd mot dem, som gjorde honom emot, och alltför mån om egen fördel. I sitt enskilda lif var han en föresyn för sitt folk, gudfruktig och ren i sina seder, enkel och sparsam, en god make och fader.* Hans första äktenskap, med Katarina af Sachsen-

* Yasa-ätten, kungliga grenen:

Gustaf I, g. m. 1. Katarina af Sachsen-Lauenburg. 2. Margareta Leijonhufvud. . 3. Katarina Stenbock.

1. Erik XIV, 2. Johan III, Katarina, Cecilia, Magnus, Anna, Sofia, Elisabet, Karl IX,

liLåMer. 1. Kurirn Ja- g- ™ -^furstar.' † 1M6- g- *• tyska" furstar. ^ MJ^ pf

I gellonica. 2. Kristinaaf H

I 2. Gunilla Bielke. stein-Gottorp

Gustaf, Sigrid, 1. Sigismund, Anna. 2. Jolian, 1. Katarina, 2. Gust. II Adolf, Karl Fil., Maria Elis;

† 1607. g. m. g. m. g. m. g. m. g. m. † 1622. g.

Henr. Tott. 1. Anna af Maria Eli- pfalzgr. Job. Maria Eleonora hertig Jol

Österrike. sabet, Kasimir, af Brandenburg.

2. Konstantia † 1618. af Österrike.

1. Vladislav, 2. Johan Kasimir, Karl Ferdi- Karl X Gustaf, Kristina,

kon. i Polen, kon. i P>olen, nand. stamf. för Pfal- † 1689.

† 1648. † 1672, ziska ätten.

Lauenburg, var mindre lyckligt. Därpå tog han sig en maka efter sitt hjärtas val, Margareta Eriksdotter (Leijonhufvud), som skänkte honom tio barn. På sin ålderdom gifte han sig för tredje gången, med den unga Katarina Gustafsdotter (Stenbock), som öfverlefde honom mer än sextio år. Af det första äktenskapet föddes sonen Erik, arfvingen till tronen, af det andra sönerna Johan, Magnus och Karl samt fem döttrar, hvilka alla blefvo gifta med tyska furstar.

Gustaf Ls ålderdom och slut. Gustaf I fick ej sluta sin lefnad i ostörd frid. Han anfölls med krig af den unge tsaren i Ryssland, Ivan IV Vasiljevitsch, och hade att försvara Finland mot ryssarnes vilda härjningar. Efter ett tvåårigt krig slöts i Moskva en fred på fyrtio år (1557). Den gamle konungen oroades äfven af bekymmer för rikets framtid, då han såg den äldste sonens oroliga och opålitliga karaktär. Utan att låta varna sig af Folkungaättens brödratvister, gaf Gustaf I i sitt testamente de yngre sönerna ärftliga hertigdömen med nästan kunglig makt — åt Johan sydvästra Finland, åt Magnus en del af Östergötland samt I)al, åt Karl största delen af Södermanland och Närke samt Värmland (jfr s. 189). Han ville nämligen försäkra alla sina söner om ett furstligt underhåll, kanske ville han ock göra sina yngre förhoppningsfullare söner till stöd för tronen och ätten.

När Gustaf kände sitt slut nalkas, kallade han ständerna till en allmän riksdag i Stockholm, för att högtidligen taga afsked af sitt folk. Omgifven af alla sina söner uppträdde den vördade landsfadern inför ständerna på rikssalen och talade till dem. Han tackade Gud, som utsett honom till ett redskap för Sveriges räddning ur träldomen och gjort honom till sin undersman. Väl kunde han likna sig vid konung David, som Gud från en

herde gjorde till herre öfver sitt folk; ej kunde han sig sådant tänka, då han för fyrtio år sedan i skog och öde fjäll måste sticka sig undan fiendens blodtörstiga svärd. Han bad sina kära, goda svenska män förlåta, hvad som kunde vara feladt i hans regering; det vore ej skedt med uppsåt. Han visste, att han i mångas tankar varit en hård konung, men den tid månde komma, då de gärna skulle rifva upp honom ur mullen, om de kunde. Därpå gillade ständerna konungens testamente; han tackade dem, hälsade dem till afsked med tårar i ögonen och lämnade så den djupt rörda församlingen.

sept. Kort ^därefter nedlades Gustaf på sotsängen och dog 1560 ^en 29 sept.) 1560. Han ligger begrafven i Uppsala domkyrka.

Gustaf I:s grafvård i Uppsala domkyrka. Förfärdigad i Nederländerna omkring 1572.

Erik XIV.

1560—1568.

De första regeringsåren.

Erik XIV i början af sin regering. Erik var vid sin faders död tjugusju år gammal. Liksom alla Grustaf L& söner var han en välbildad och ståtlig herre, ägde en god fattningsgåfva och hade fått en vårdad uppfostran både genom studier och ridderliga idrotter. Han talade flera utländska språk, hade ordet i sin makt både muntligen och skriftligen och var kunnig i teckning, sång och strängaspel. Men i sedligt afseende visade han tidigt dåliga anlag, och han bar inom sig fröet till en sinnessjukdom, som i början dock endast visade-sig i oro och misstänksamhet.

Vid faderns död stod Erik i begrepp att resa till England för att fria till drottning Elisabet; han inställde nu resan och tillträdde konungadömet. Under de första regeringsåren hade de bättre egenskaperna i hans natur öfverhand öfver de sämre; flera af hans regeringsåtgärder vittnade om insikt och god vilja. De gamla räfst- och rättaretingen (se s. 81) hade råkat i förfall; i deras ställe inrättade Erik XIV en ständig domstol, som kallades honungens högsta nämnd. Han öppnade i Sverige en fristad för förföljda protestanter i utlandet, och flera hugenotter från Frankrike togo hit sin tillflykt.

Eriks förhållande till hertigarne och adeln. Erik ville framför allt inskränka den alltför stora makt, som enligt faderns testamente tillkom hertigarne. Han nödgade sina bröder att samtycka till en ny uppgörelse härom, hvilken af ständerna bekräftades på en riksdag i Arboga 1561 och därför kallades Arboga artiklar. Härigenom blefvo hertigarne från att vara nästan själfständiga fur.star förvandlade till undersåtar: de fingo ej i sina län utöfva andra höghetsrättigheter än att uppbära kronoinkomsterna samt utnämna vissa lägre tjänstemän. Därpå firade Erik sin kröning i Uppsala med en i Sverige osedd prakt; han bortslösade därvid en god del af faderns mödosamt hopsparda skatter. Vid detta tillfälle instiftade Erik grefve- och. friherrevärdigheterna för

-att därigenom höja glansen af sitt hof. Till grefvar upphöjdes tre af konungens närmaste fränder bland adeln: Svante Sture, Per Brahe och Gustaf Johansson (Tre rosor); friherrar Hefvo nio andra, af ätterna Stenbock, Leijonhufvud, Oxenstierna, Fleming, Horn, m. fl. Dessa nya värdigheter voro i början nästan endast titlar; grefvarne fingo af Erik förläningar, men de voro ej bet3'dliga. Följande år (1562) erhöll samtliga adeln ett nytt privilegium: konungen bekräftade och utvidgade säterifriheten, d. v. s. rätten för en adelsman att fritaga från rusttjänst den gård, på hvilken han bodde, eller sin sätesgård.

Erik fortsatte sitt frieri till drottning Elisabet men utan att komma närmare målet. Tillika förehade han flera -andra giftermålsplaner. Så vände han sig med frierier till den sköna drottningen i Skottland, Maria Stuart. Därefter föllo hans tankar på Eenata af Lothringen, dotterdotter af Kristian II och arfvinge till dennes anspråk på Danmark och Norge; han friade ömsevis till henne och till Kristina af Hessen, dotter af landtgrefven Filip den ädelmodige.

Estland svenskt. Brödrastriden.

Estland svenskt. Konung Gustaf hade så mycket som möjligt undvikit att inblanda sig i främmande strider och

sökt upprätthålla freden i Norden. Erik XIV nöjde sig ej med denna försiktiga statskonst; ärelysten och oförvägen begagnade han sig af första gynnsamma tillfälle till eröfringar. Ett sådant tillfälle yppade sig, då Tyska orden i Livland, till hvilken hörde större delen af Livland, Estland och Kurland, * började upplösas. Samtliga grannstater, Polen, Ryssland, Danmark och Sverige, sökte rycka till sig stycken af den sönderfallande staten, och härom utspann sig dem ♦emellan en .långvarig strid. Först inföll Rysslands tsar, Ivan IV, i landet, och emot denne grymme fiende sökte orden hjälp hos Polen, Danmark och Sverige. Ön Ösel ställde sig under Danmarks beskydd, men ordensmästaren von Kettler och ärkebiskopen af Riga sökte skydd hos Polens konung, Sigismund August, af Jagellonska huset.

* Tyska orden i Preussen hade upphört redan 1525, då Preussen sekulariserades och förklarades för ett hertigdöme.

En af de mest betydande orterna inom ordenslandet var den gamla hansestaden Reval. Denna strängt protestantiska stad fruktade föreningen med det katolska Polen och vände sig därför till Sverige med bön om hjälp. I anledning häraf öfversände Erik XIV 1561 till Reval en beskickning, anförd af Klas Kristersson Horn.* Denne förmådde snart staden Reval och ridderskapet i norra Estland att ställa sig under Sveriges skydd och svära Erik trohetsed; därpå anlände svenskt krigsfolk, och slottet i Reval, som innehades af en polsk besättning, gaf sig. Detta var första upphofvet till den långa striden emellan Sverige och Polen, som blef för båda rikena så fördärflig. Det blef också första grundläggningen till det svenska östersjöväldet.

Hertig Johans fall. Sedan Erik tagit Estland i besittning, skyndade konungen af Polen att befästa sin makt i Livland och gjorde detta land till en polsk provins, s. å. Tillika sökte han draga på sin sida Eriks broder, hertig Johan af Finland. Den svage och fåfänge hertigen lät locka sig af utsikten till giftermål med polske konungens syster Katarina (Jagellonica) och begaf sig till Polen. Oaktadt Erik förbjöd giftermålet, firade Johan sitt bröllop med den polska prinsessan; äfven lånade han den polske konungen en penningsumma och emottog såsom pant sju fasta slott i Livland. Därpå återvände han till Finland. Erik hade möjligen kunnat genom foglighet återställa det goda förhållandet till brodern, men i stället dref han honom genom stränghet till det yttersta. Han stämde hertigen till Sverige att stå till svars för sitt beteende, och då Johan ej kom, lät han de församlade ständerna döma honom såsom riksförrädare från lif och gods. Därpå öfversändes en krigshär till Finland; Johan inneslöt sig på Åbo slott men måste efter en kort

* Släkten Horn:

Klas Henriksson, till Åminne och Kånkas i Finland, riksråd, † 1499.

Kristero Klasson Henrik Klasson

till Åminne. till Kånkas.

Klas Kristersson, † 156G, Karl Henriksson, Göran, stamfader för

frih., öfverste-amiral fältmarskalk. Arvid Bernh. Horn,

och fältmarskalk. | kanslipresid., † 1742.

Henrik, Evert, fältmarskalk, Gustaf, fältmarskalk, grefve,

riksråd. † 1615. riksmarsk, f 1657.

Henrik, generalamiral, † 1677.

belägring gifva sig till fånga, 1563. Dödsdomen blef ej verkställd, men han fördes jämte sin gemål till Sverige, där fursteparet sattes i förvar på Gripsholms slott. Själfva behandlades de väl, men af deras anhängare blefvo många afrättade. Då hertig Magnus vid samma tid blef sinnessjuk och Karl ännu var omyndig, befunno sig sålunda alla tre hertigdömena i konungens hand.

Katarina Månsdotter. Efter samtida målning.

Efter denna tilldragelse tilltog Eriks misstänksamhet på ett betänkligt sätt; han började öfverallt spåra förrädiska anslag och sökte skydda sig däremot genom spionerier och förföljelser. Den kungliga nämnden missbrukades till ett redskap för konungens tyranni och afkunnade ofta orättvisa dödsdomar. Domstolen styrdes af konungens förtrogne, Göran Persson, en prästson från Västmanland, duglig och verksamNORDISKA SJUÅRSKRIGETS FÖRSTA SKEDE. 157

men hatfull och lågsinnad. Denne man fick allt större välde öfver konungen och underhöll hans misstankar emot de store. Det goda förhållandet emellan Erik och adeln upphörde, och Erik gaf sitt förtroende åt män af lägre börd samt utländingar, såsom fransmännen de Mornay och Beurreus, hvilken varit hans lärare. En af de få, som hade någon makt öfver konungen, var hans frilla Karin Månsdotter, en korpralsdotter från Norrland, som tjusat honom genom sin skönhet. Hon begagnade sitt inflytande till att lugna Eriks oroliga sinne.

Nordiska sjuårskrigets första skede.

Krigets utbrott. Den danske konungen Fredrik II, som 1559 efterträdt sin fader, Kristian III, var liksom Erik XIV ung och ärelysten. Han hade begynt sin regering med att underkufva det holsteinska landet Ditmarsken och förvärfva ön Ösel åt Danmark. Med oro och afund såg han Sveriges framgångar i Estland, som en gång lydt under Danmark, och till den gamla tvisten om riksvapnet tre kronor kom snart en ny, då Erik med våld sökte hindra Danmarks och Lybecks sjöfart på de ryska hamnarna i Ingermanland. Konung Eredrik lät fängsla en svensk beskickning, som färdades genom hans land, och den svenska flottan lopp ut under Jakob Bagges befäl. Ännu var kriget ej förklaradt, men då Bagge vid Bornholm mötte den danska flottan, uppstod en strid, och denna slutade med danskarnes nederlag, 1563. Därmed började det nordiska sjuårskriget. Danmark slöt förbund med Polen och med Lybeck; Sverige var således på alla sidor omgifvet af fiender. Det visade sig nu, hvilka krafter Sverige samlat under Gustaf I:s visa styrelse. Härens och flottans styrka blef småningom fördubblad; båda sattes i ett utmärkt skick af Erik, som var en dålig härförare men för öfrigt hade goda insikter i krigsväsendet.

De första krigsåreD. Kriget till lands började redan 1563, då danskarne eröfrade Älfsborg, Sveriges enda hamn vid Västerhafvet. Det följande krigsåret var mera gynnsamt för Sverige. En svensk här eröfrade Jämtland och Härjedalen och inträngde därifrån i Norge. På våren gick svenska flottan i sjön under befäl af Jakob Bagge, som hissade sin flagg på skeppet -Mars, äfven kalladt Makalös, det största fartyg, som dittills varit sedt i Östersjön. Han mötte den158 NYARE TIDEN.

-iKfi4 dansk-lybska flottan under Herluf Trolles befäl nära Öland, och här utkämpades ett två dagars sjöslag, som slutade så, att det svenska amiralskeppet skildes från den öfriga flottan och flög i luften med flera hundra man; Jakob Bagge hade dessförinnan gifvit sig fången. Nu blef Klas Kristerssön Horn öfver amiral, och han återgaf den svenska flottan segerlyckan. Svenska flottans triumfer. Året 1565 är måhända det ärofullaste i Sveriges sjökrigshistoria. Den svenska flottan, förd af Klas Kristersson Horn, hotade både Köpenhamn och

Lybeck. Horn påträffade den dansk-lybska flottan söder om Bornholm, och här uppstod en blodig och hårdnackad strid, som slutade så, att den danske amiralen öfver-mannades och tillfångatogs. De förbundna flottorna tvungos att helt och hållet rymma sjön; den svenska flottan var herre i Östersjön.

Till lands hade svenskarne ej lika framgång. De intogo det starka Varberg och förföljde en dansk här, som under Daniel Mantuans befäl sökt undsätta staden; men då de med öfverlägsen styrka angrepo danskarne vid byn Axtorna i Halland, ledo de ett snöpligt nederlag.

Ar 1566 uppträdde den svenska flottan i Östersjön starkare än någonsin, med sextioåtta segel. Den lade sig först i Öresund och upptog tullen samt kämpade åter lyckligt med fienden; strax därpå blef den danska flottan så illa tilltygad af en storm, att den å nyo måste rymma sjön. Den oöfver-vinnelige Horn kallades nu af konungen till befälhafvare öfver landhären för att hejda Rantzaus framfart, men på resan till sin nya post dog hjälten af pesten, och därmed hade Erik förlorat sitt bästa stöd.

Klas Kristersson Horn. Efter samtida målning.

Sturemorden. Eriks svaghetstid och afsättning.

Eriks brytning med högadeln. Konung Eriks onda. böjelser hade tillväxt med hvarje år och äfven hans misstroende mot högadeln. Flera af de store anklagades för högmålsbrott, och i synnerhet var Stureätten* föremål för konungens misstankar. Erik hade genom sin lärare Beurreus fått smak för astrologien; han trodde sig läsa i stjärnorna, att en ljushårig man skulle störta honom, och hans fruktan vände sig^ växelvis mot hertig Johan och mot grefve Svante Stures äldste son Nils. Denne ställdes för rätta för några försummelser, som han skulle ha begått under kriget, och måste till straff' hålla ett skymfligt intåg i hufvudstaden på en eländig häst och med en halmkrona på hufvudet. Hans släkt och vänner harmades öfver denna ovärdiga behandling; då blef Erik skrämd, tog herr Nils åter till nåd och sände honom till Lothringen att afsluta konungens förlofning med prinsessan Renata.

Sturemorden. Under sådana förhållanden ingick året 1567, som Erik i sin dagbok kallat för sitt »olyckligaste år». På våren uppehöll han sig å Svartsjö slott, sjuk både till kropp och själ och hemfallen åt Göran Perssons onda inflytelser. Denne samlade bevis för tillvaron af en sammansvärjning mot konungen, men dessa bevis bestodo blott i lösa rykten och falska uppgifter. De misstänkta herrarne, hvaribland Svante Sture och hans son Erik, Sten Eriksson Leijonhufvud m. fl., kallades till Svartsjö och fängslades samt fördes därpå till Uppsala, dit en allmän riksdag blifvit sammankallad. Hit anlände vid samma tid Nils Sture, medförande Eenatas ring och jaord; äfven han kastades i fängelse. Under tiden hade Eriks fruktan och hat stegrats ända till ursinne. I ett anfall af raseri störtade han in i Nils Stures fängelse-

* Släkten Sture (forts, från s. 103):

Sten Sture d. y., g. m. Kristina (Gyllenstierna).

Nils, † 1527. Svante, riksmarsk, grefve, † 1567, g. m. Märta Eriksdotter (Leijonhufvud).

Nils, Erik, Maurits. Anna, Malin, Margareta, Kristina,

† 1567. † 1567. I g- ni. Högen- g. m. Erik g. m. Ture g. m. Gustaf

I skild Bielke. Stenbock. Bielke. Banér.

Svante, f 1616, ättens siste manlige afkomling.160

på Uppsala slott, genomborrade hans arm med sin dolk och stötte ett spjut i hans bröst; de åtföljande drabanterna fullbordade mordet. Därpå rusade han besinningslös från slottet utåt landsbygden, endast följd af några drabanter. Beurreus, som skyndade efter, blef nedhuggen på stället, hvarpå Erik

skickade bud till slottet, att man skulle döda alla fångarne utom herr Sten. 1 följd häraf dödades Svante Sture och hans son Erik samt två andra herrar. Innan mordet blef bekant, lyckades Göran Persson med lock och pock förmå ständerna att besegla dödsdomen öfver de mördade, hvarpå riksdagen upplöstes. Först på tredje dagen efter mordet anträffades Erik, kringirrande på landsbygden i bondekläder; endast med möda lyckades Karin Månsdotter lugna honom och föra honom till Svartsjö.

Under större delen af året var Erik ej vid sina sinnens fulla bruk, och styrelsen fördes af några rådsherrar. Danskarne trängde utan motstånd in i hjärtat af landet; under Rantzaus befäl ryckte de härjande fram ända till Motala ström, och ehuru de under återtåget inneståndes på alla sidor, banade de sig slutligen väg tillbaka till sitt land. Äfven i Estland gick det illa för svenskarne.

Under sin svaghetstid tillät konungen, drifven af ångest och fruktan, att Göran Persson anklagades och dömdes till

Erik ,XIV. Efter samtida målning.

döden, och han sökte på allt sätt försona sig med de mördades släkter, äfvensom med sin broder Johan, hvilken han nu släppte på fri fot. Men fram på året 1568 började Erik återfå sin hälsa och sitt forna sinne. Göran Persson förklarades oskyldig och kom åter till makt; konungen lät förkunna, att de mördade herrarne blifvit rättvisligen dömda för majestätsbrott. ty/

Hertigarnes uppror. Eriks afsättning. Nu kunde ingen af de högadliga herrarne anse sig säker till lif och egendom. En verklig sammansvärjning bildade sig mot konungen under ledning af hans bröder Johan och Karl. Då Erik kort därefter inbjöd sina bröder att bevista hans bröllop med Karin Månsdotter och hennes därpå följande kröning, infunno de sig icke utan samlade i stället sina anhängare och höjde upprorsfanan i Östergötland. Deras förnämsta medhjälpare voro deras morbroder Sten Eriksson Leijonhufvud och Pontus de la Gardie, en fransman, som från dansk tjänst öfvergått i svensk. Hela södra Sverige slöt sig till hertigarne. Efter fruktlösa underhandlingar satte sig Erik till motvärn och tillbakaslog upprorshären, som söderifrån nalkades Stockholm. Hertigarne tågade då öfver Rekarne norr om Mälaren, drogo till sig förstärkningar och slogo läger på Norrmalm. Konungens eget folk utlämnade den hatade Göran Persson, som lades på pinbänken och afrättades; därpå insläpptes de hertigliga trupperna i staden, och Erik gaf sig fången mot löfte om god behandling. M'

Då ständerna i januari 1569 sammankommo till riksdag, förklarade de Erik och hans afkomma för alltid skilda från 1 Sveriges krona; han själf skulle för hela sin lifstid hållas i fängsligt, dock furstligt förvar.

Eriks slut. Det löfte, som gifvits Erik om god behandling, uppfylldes icke under den första tiden. Medan han satt fången på Stockholms slott, behandlades han illa; hans väktare öfverföll honom med hugg och slag och tog ifrån honom hans kläder. Men detta ändrades under den följande fängelsetiden, hvilken han tillbragte på flera olika ställen, såsom Aho, Kastelholms, Gripsholms, Västerås' och Örby hus' slott. I början fingo Eriks maka och barn dela hans fängelse. Emellertid lefde Johan i en ständig ångest, att han skulle komma på fri fot, och denna farhåga stegrades genom flera sammansvärjningar till Eriks förmån. Den farligaste anstiftades bland de skotska legotrupperna af Mornay och slutade med dennes afrättning. Till sist utverkade Johan rådets tillstånd att afdagataga

Erik, ifall något försök gjordes att befria honom, och hans väktare fingo noggrann föreskrift, huru det borde ske. År 1576 upptäcktes en ny sammansvärjning till Eriks förmån, och i februari 1577 afled denne i sitt fängelse på Örbyhus. Det är sannolikt, att han blifvit på Johans befallning aflifvad genom gift.

Erik XIV öfverlefdes länge af sin gemål, Karin Månsdotter, som efter hans död erhöll några gårdar i Finland och där bodde till sin död. Med henne hade Erik flera barn, af hvilka dock blott två hunno mogen ålder. Sonen Gustaf, som tidigt skickades från Sverige, hade ärft faderns underliga lynne, förde ett äfventyrligt, kringflackande lif i främmande land och dog i Ryssland i armod. Dottern Sigrid blef gift med finske adelsmannen Henrik Tott och moder till den berömde krigaren Älte Tott.

Yttre borggården pä Gripsholms slott.

Johan III.

1568—1592.

De första regeringsåren. Danska och ryska krigen.

Johan och hans medhjälpare. Den egentliga själen i upproret mot Erik var den adertonårige hertig Karl, som därunder visade prof på mycken tapperhet och kraft. Segerns frukter tillföllo dock i första rummet Johan såsom närmast arfsberättigad till kronan. Han lät genast hylla sig i landsorterna och blef på riksdagen i jan. 1569 af ständerna erkänd som konung. Hertig Karl förbehöll sig, att han skulle få tillträda sitt furstendöme, hvilket Erik undanhållit honom, och befrias från de inskränkningar, som stadgats i Arboga artiklar.

Men icke blott hertigen utan äfven adeln måste konungen belöna för dess bistånd vid tronskiftet. Den högre adeln

gynnades särskildt af konungen. Grefshapen ökades betydligt, och äfven friherrarne erhöllo stora förläningar såsom friherreskap; dessa förläningar gingo i arf på manssidan enligt förstföd slorätt; både grefvar och friherrar ägde domsrätt öfver sina underhafvande och uppburo deras kronoutskylder. Genom de adliga privilegier, som konung Johan utfärdade vid sin kröning 1569, medgafs det fattiga adelsmän att få behålla adelskapet, äfven om de ej förmådde göra rusttjänst; därmed var grunden lagd till en obesuten bördsadel i Sverige. I mål rörande lif och ära skulle adelsmän dömas blott af sina lilcar; den kungliga nämnden upphäfdes.

Nordiska krigets slut och följder. Genom Johans tronbestigning upphörde kriget med Polen af sig självt. Däremot återupplågade kriget med Danmark, och danskarne återtogo Varberg. Man var dock å ömse sidor trött vid den långa striden och slöt därför under kejsarens bemedling fred i Stettin 1570. Sverige återfick Älfsborg men måste därför återställa Jämtland och Härjedalen samt erlägga 150,000 rdr; tvisten om tre kronor uppsköts; Sveriges konung afsade sig alla anspråk på danska och norska provinser, äfven på Götland, och Danmarks konung uppgaf sina anspråk på Sverige, hvarmed Kalmar-unionen var uttryckligen upphäfd. Fredén164

Ivan (IV) den förskräcklige. Efter samtida kopparstick.

gällde äfven Lybeck, som nu för sista gången uppträdt såsom krigförande makt.

Det nordiska sjuårskriget hade å ömse sidor förts med sådan grymhet, att det upplifvade den gamla bitterheten emellan Nordens folk och stegrade den ända till nationalhat. Kriget hade kostat så mycket penningar och blod, att både Danmarks och Sveriges krafter voro hårdt medtagna. Men Danmark fick sedan under en lång fredstid hämta nya krafter, medan Sverige genast inveckIades i nya krig och äfven hemsöktes af inre oroligheter.

Krig med Ryssland. Bedan innan freden i Stettin hunnit afslutas, anfölls Sverige med krig af ryske tsarenDEN LITURGISKA STRIDEN. BRÖDRATVISTEN. 165

Ivan IV, som var Eriks vän och Johans personlige fiende. Kriget fortgick de följande tretton åren och bestod mest i härjningar och belägringar. Ryssarne öfversvämmade Estland med oordnade härmassor och begingo de förskräckligaste grymheter. Emot dem kunde svenskarne uppställa blott mindre härar af utländska legoknektar, hvilka ofta gjorde myteri eller slogos sinsemellan. På detta sätt gick småningom hela Estland utom Reval förloradt. Men vid år 1578 skedde ett omslag. Den nye konungen i Polen, Stefan Bdtori, gift med en syster till Johans gemål, lät sina trupper förena sig med de svenska, och dessa började nu gå anfallsvis till väga. Ännu afgjordare blef svenskarnes framgång, sedan Johan lämnat befälet åt Pontus de la Gardie. Denne intog med stormande hand Narva och eröfrade en stor del af det öfriga Ingermanland. Detta nedslog den tyranniske tsarens öfvermod; han måste begära fred af Polen, och med Sverige slöt han ett stillestånd, som lämnade svenskarne i besittning af de gjorda eröfringarna.

Den liturgiska striden. Brödratvisten.

Den katolska reaktionen. Medan detta tilldrog sig vid östra gränsen, shade man inom landet varit mest upptagen af kyrkliga angelägenheter. Reformationen hade dittills fortskridit lugnt och ostördt under ledning af den gamle ärkebiskop Laurentius Petri. Hans sista verk var den evangeliska kyrkoordning, som antogs af prästerskapet på ett kyrkomöte i Uppsala 1572. Men denna kyrkoordning förmådde ej skydda svenska kyrkan mot de faror, som nu hotade henne. Den katolska kyrkan hade genom reformationen blifvit skakad i sina grundvalar, men hon hade sedan dess småningom återvunnit sina krafter. Medan protestantismen söndrades i stridiga sekter, blef katolicismen åter stark och enig. Påfvarne förbundo sig med Europas mäktigaste furstehus, det habsburgska, för att tillintetgöra reformationen; Filip II i Spanien kväste kättarne med svärdet och bålet, medan jesuiterna snärjde själarna i sina garn. De vände snart sin uppmärksamhet äfven till Sverige och dess konung.

Liturgien. Johan var till sinnet vek, obeslutsam och vankelmodig. Han hade under fängelsetiden studerat mycket i teologiska ämnen men ägde ej någon fast religiös öfver-166

tygelse. Så mycket lättare kunde hans katolska gemål draga honom bort från protestantismen. Johan ville medla mellan de båda motsatta troslärorna genom att återgå till den äldsta kristna kyrkans ståndpunkt. I detta syftemål började han nu omskapa den svenska kyrkan. Efter Laurentius Petri's död utnämnde han till ärkebiskop dennes namne, en böjlig och eftergifven man, som han förmådde till vissa afvikelser från protestantismen. Själf lade Johan största vikten på de kyrkliga ceremonierna och utarbetade därför med tillhjälp af sin sekreterare Tetrus Fecht* en liturgi (gudstjänstordning), som återinförde flera katolska kyrkobruk och en del af den latinska mässan. Denna liturgi, som efter pärmarnas färg blef kallad röda boken, påtrugades ständerna på en riksdag i Stockholm 1577. Redan förut hade Johan emottagit flera förstuckna jesuiter och gjort en af dem, norrmannen Laurentius, kallad Kloster-Lasse, till lärare vid en skola i Stockholm. Nu ankom äfven en påflig legat, jesuiten Possevino, och inför honom förklarade sig Johan vilja öfvergå till katolska läran, i förhoppning att påfven skulle godkänna vissa af honom uppgjorda förmedlingsförslag. Men då påfven ej gjorde honom till viljes häruti, svalnade hastigt hans katolska nit; jesuiterna gjorde sig hatade och måste lämna landet, och efter drottning Katarinas död (1583) öfvergaf Johan helt och hållet katolicismen. Däremot höll han så mycket envisare fast vid sin liturgi och förfor med mycken stränghet mot de präster, som ej ville tillämpa den; han smädade dem, kallade dem »olärda stympare, åsnehufvuden och satanister» samt afsatte och förföljde dem.

Johan III. Efter samtida målning.

* P. Fecht, som var en klok och hofsam man, stod ej vid konungens sida längre än till 1576, då han på en beskickning till Rom förliste och drunknade.

Johan III och hertig Karl. De af konungen förföljda prästerna togo sin tillflykt till hertig Karl, som var en ifrig protestant och vägrade att införa liturgien i sitt furstendöme. Det fanns äfven en annan tvistepunkt emellan bröderna; Johan ville nämligen inskränka den furstliga makten. På konungens sida stod hela den mäktiga högadeln, med hvilken Johan förband sig ännu närmare genom att gifta sig med fröken Gunilla Bielke. De förnämsta bland adeln på den tiden voro den gamle riksdrotsen Per Brahe d. ä., den lärde och statskloke Erik Sparre, den sluge Hogenskild Bielke, dennes bröder Ture och Klas, Gustaf och Sten Banér, de tre bröderna Stenbock samt den råe men kraftfulle Klas Fleming. Dessa herrar ådrogo sig redan nu hertigens vrede och misstroende genom att understödja konungens planer. För att undvika öppen brytning nödgades Karl slutligen gifva efter i de flesta punkter, dock ej i religionsfrågan. En förlikning slöts emellan bröderna på riksdagen i Vadstena (1587).

Vadstena slott.

Polska tronföljden. Brytningen emellan Johan ocli rådet.

Sigismund konung i Polen. Då konung Stefan i Polen vid denna tid aflidit, uppmanades Johan af hans änka att söka vinna Polens krona för sin son Sigismund. Johan hade redan länge umgåtts med dylika planer och fördenskull tillåtit, att Sigismund af sin moder Katarina uppfostrades i

den katolska läran. Konungen följde alltså uppmaningen och afsände till Polen en beskickning, som anfördes af Erik Sparre. Då flera tronsökande uppträdde, blef det en stormig valriksdag; slutligen genomdrefs Sigismunds val till polsk konung men endast mot löfte af de svenska sändebuden, att Estland skulle afträdas till Polen. Nu ångrade sig Johan och ville ej släppa sin son ifrån sig men lät slutligen af rådet öfvertala sig därtill. Sigismund, nu tjuguett år gammal, begaf sig alltså till Polen och hyllades där såsom konung, oaktadt han ej ville gifva något löfte om Estlands afträdelse, 1587. I Polen mötte honom idel faror och bekymmer; den svage, osjälfständige konungen blef en lekboll i den oroliga polska adelns händer.

»Erik XIV.s gemak» på Kalmar slott.

Den inre styrelsen. Sveriges tillstånd var redan vid Johans tronbestigning bedröfligt, och under hans regering gick det ännu mer tillbaka i välstånd och inre ordning. Johan var på en gång svag och despotisk, och sådan var

äfven hans regering. I riksstyrelsen gick han rådet förbi och gaf liksom Erik XIV sitt förtroende åt sekreterare af låg börd, hvilka voro hans lydiga redskap i ondt som i godt men på samma gång bedrogo honom (»sekreterare-regementet»). Fogdar och herremän huserade i landet efter godtycke, skinnade kronan och förtryckte allmogen. Vid hofvet rådde stor oordning och

misshushållning. Konung Johan liksom Erik XIV älskade prakt och ståt och hyste ett lifligt intresse för skön konst, i synnerhet för byggnadskonsten. Han fortsatte de slottsbyggnader, som hans fader och broder påbörjat, såsom i Uppsala, Vadstena, Stegeborg och Kalmar, och utsirade dem både utan och innan i renässansens stil. Men detta gjorde han utan att taga hänsyn till sina och rikets tillgångar. Följden blef, att statskassan uttömdes och ofta saknade tillgång till de allra nödvändigaste utgifter, så att fästningar och flotta förföllo och krigsfolket fick lida nöd. För att öka sina inkomster tillgrep Johan det fördärfliga medlet att försämra myntet, så att hans silfvermynt efter någon tids bruk sågo ut som kopparslantar.

Hertig Karls furstendöme utgjorde ett lysande undantag från det allmänna förfallet, ty där rådde ordning och sparsamhet i styrelsen och hölls sträng tillsyn öfver fogdar och adel. Värmlands rika järngrufvor började nu på allvar bearbetas; flera städer anlades, däribland Karlstad. Men hela riket led naturligtvis af de långvariga krigen, och därtill kommo slutligen äfven missväxt, hungersnöd och pest.

Konungamötet i Reval. Sådant var rikets tillstånd, då Johan med ett lysande följe och en ansenlig krigsmakt begaf sig till Reval, där han stämt möte med sin son Sigismund, 1589. Hans hufvudafsikt med detta möte var att förmå Sigismund att öfvergifva Polen och återvända hem. Denna plan mötte det starkaste motstånd både hos svenskar och polacker. De svenska rådsherrarne jämte adeln och krigsbefälet inlämnade till konungarne flera skrifvelser, i hvilka de skildrade landets nöd med mörka färger och varnade för de olyckor, som skulle följa af Sigismunds hemresa, i första rummet fiendskap med Polen. Johan var dock obeveklig, ända till dess missnöjet bland krigsfolket blef hotande; då måste han gifva vika. Sigismund slet sig ur faderns armar och återreste till Polen. Johan gick ombord på sin flotta med vrede och hämndtankar i hjärtat.

Johans brytning med högadeln. Efter hemkomsten från Ueval gaf konungen luft åt sin förbittring mot riksrådet, hvilket han numer kallade rifcets oråd,. Han försonade sig med sin broder Karl och lät honom till och med sköta en god del af regeringen, en förändring som lände konungen och riket till stort gagn. Själf sysselsatte han sig mest med de misstänkta rådsherrarne. Flera af dem, såsom Erik Sparre

samt bröderna Bielke och Banér, ställdes till ansvar för sitt beteende. Äfven ständerna sammankallades för att döma de anklagade men förklarade, att de ej kunde finna dem brottsliga. Icke desto* mindre höllos rådsherrarne i fängsligt förvar och återfingo friheten först i slutet af Johans lefnad.

Ryska krigets förnyande. Johans slut. Emellertid hade ryssarne vid stilleståndets slut förnyat kriget (1590). Med en väldig härsmakt inryckte de i Ingermanland, återtogo denna provins och belägrade Narva. Kriget fortfor att gå illa för svenskarne, till dess befälet öfvertogs af riksmarsken Klas Fleming, hvilken slog ryssarne och trängde djupt in i fiendens land.

Konung Johan blef under sin sista regeringstid allt dystrare och retligare till lynnet. Hertig Karl var den ende, som hade makt öfver konungen, men äfven honom började han misstänka, sedan hertigen, som icke hade någon son med sin första gemål, efter hennes död ingått nytt äktenskap. Mot slutet af år 1592 afled Johan, efterlämnande tre barn: af sitt förra äktenskap Sigismund och Anna,* af det senare Johan, sedermera hertig af Östergötland.

Sigismund.

1592—1599.

Uppsala möte. Sigismunds första besök.

Det religiösa tillståndet. Reformationen hade i Sverige ej framgått ur folkets eget behof af något bättre utan ur ett kungligt maktbud. Den hade därför länge rönt motstånd hos den stora massan af folket och af de högre klasserna varit omfattad mer med förståndet än med hjärtat och öfvertygelsen. När så pröfningens tid kom, afföllo de flesta; både adel och prästerskap böjde sig fegt för den kungliga viljan. Men det fanns äfven de, som hade mod att kämpa och lida för sin tro; genom deras föredöme och genom den allmänna oron i landet väcktes folket ur sin andliga dvala till en lefvande tro på reformationens sanningar.

* Prinsessan Anna följde sin broder till Polen och dog där ogift; hon var den evangeliska läran tillgifven.

SERENISSIMO^PIENTISSIMO, ET POTENTISSIMO

Principi. ac Dno, Dnto Sigismvndo. ui.DG. Regi Poloniæ, M agno Dvci Ijthvaniæ,etc:Nec non Svecor".Got'thorvm.Vandaloiao Hæreditario

Regi, Dno svo Clementissimo in svbmissæ observantiæ sionvm ipsivs Sacra Ma": obedientissimvs servvs P. H. dedicabat

Sigismund. Efter samtida kopparstick.

Vid konung Johans död stod svenska folket vid en afgörande vändpunkt. Man förutsåg, att Sigismund, som var en ifrig katolik, skulle uppbjuda alla sina krafter för att nedslå kätteriet i Sverige. Det gällde nu för svenska folket att antingen med kraft värna sin andliga frihet eller åter böja sig under det påfliga oket. Lyckligtvis var Sveriges folk i denna sak enigt och hade i spetsen för sig en man med stark tro och oförskräckt mod; denne man var hertig Karl. Han öfvertog genast riksstyrelsen tillsammans

med rådet och öfverenskom med detta, att de skulle gemensamt ansvara för regeringen. Sigismund anmodade själf sin farbror att föra styrelsen, tills han hunne anlända.

Uppsala möte 1593. Den nya regeringens förnämsta uppgift blef att före Sigismunds ankomst stadga de kyrkliga förhållandena. Fördenskull sammankallades nu det allmänna kyrkomöte, som länge varit påtänkt. I Uppsala församlade sig alltså, utom hertigen och rådet, omkring 300 präster, många af adeln samt några borgare; dock deltogo endast prästerna och rådet i öfverläggningarna. Till mötets ordförande valdes professor Nikolaus JBotniensis, som under Johans tid lidit för sin tro. Bland mötets ledande män märkas dessutom biskopen i Strängnäs, Petrus Jonæ, och d. v. rektorn, sedermera ärkebiskopen Olaus Martini. JFörst erkändes enhälligt, att den Heliga skrift vore enda rättesnöret för människans tro, därpå att skriftens lära vore rätt förklarad i de tre symbola* samt i den Augsburgska bekännelsen, hvilken författats af Melankton och blifvit framlagd af de tyska lutheranerna på riksdagen i Augsburg 1530. Härmed var svenska kyrkans trosbekännelse fastställd, och sedan de närvarande lofvat att för sin tro våga lif och blod, säges ordföranden med hög röst ha utropat: »Nu är Sverige blifvet en man, och alla hafva vi en Herre och Gud.» Genom ett följande beslut afskaffades Johans liturgi, och den gamla ordningen i kyrkans styrelse, gudstjänst och undervisning återställdes. Mera lediga biskopsämbeten besattes med pålitliga personer; ärkebiskop blef den nitiske men häftige Abraham Angermannus. Det beslöts äfven, att Uppsala universitet skulle återupprättas. Hertig Karl, som hyllade kal-vinistiska åsikter, var missnöjd öfver den stränghet, hvarmed

äfven dessa åsikter förkastades af mötet, men underskref dock 20 .

mars dess beslut (den 20 mars). Beslutet blef därefter kringskickadt

1593 i landsorten för att äfven där uppläsas och underskrifvas.

Uppsala möte blef afgörande för vårt lands framtid. Därmed var reformationen räddad i Sverige; genom Sverige räddades den sedermera i det öfriga Europa. Den evangelisklutherska kyrkan hade nu slagit fasta rötter i landet och kunde sedan fritt och kraftigt uppblomstra. Också har hundraårsdagen af detta möte sedermera hvarje gång firats med stora högtidligheter af Sveriges folk.

* Det apostoliska, nicenska och atanasianska: se kyrkohistorien.

Sigismunds första besök. Tvenne rådsherrar afreste till Polen för att utverka konungens bekräftelse på Uppsala mötes beslut, men de möttes af ett tvärt nej. Sigismund var nu alldeles indragen i det katolska partiets nät; han var genom sitt giftermål med österrikiska prinsessan Anna nära förbunden med det habsburgska huset, och af påfven emottog han både råd och penningar till katolicismens återställande i Sverige. Då han hösten 1593 dit afreste, följde honom såsom rådgifvare påflige legaten Malaspina. Omgifven af ett lysande följe ankom konungen till Stockholm och mottogs där af hertigen och rådet samt en del af rikets ständer. Sigismund afvisade hårdnackadt alla uppmaningar att bekräfta de fattade besluten. Han var nog oklok att genast stöta sig med svenskarne, i det han omgaf sig med polacker och jesuiter och lämnade katolikerna fritt spel. Stämningen blef allt bittrare mellan svenskar och polacker, prästerna å ömse sidor utforo mot hvarandra från predikstolarna, och det kom till blodiga slagsmål på gatorna, ja, i självfva Riddarholmskyrkan. Slutligen begaf sig konungen, åtföljd af rådet och ständerna, till Uppsala för att fira sin faders begrafning och sin egen kröning. Här infann sig äfven hertig Karl, åtföljd af 3,000 man. Nu fortsattes underhandlingarna om den försäkran, som konungen skulle gifva ständerna. Förgäfves sökte Sigismund att söndra hertigen från ständerna och dessa inbördes, förgäfves sökte han komma ifrån saken genom undanflykter; då hertigen till slut hotade att hemförlofva ständerna utan hyllning, om ej konungen inom tjugufyra timmar fogade sig efter deras önskan, måste han gifva vika. Vid sin högtidliga kröning i Uppsala domkyrka afgaf Sigismund en försäkran, att han skulle upprätthålla Uppsala mötes beslut, ej på något sätt förnärma landets antagna religion och i rikets tjänst blott använda män, som voro af denna lära.

Genom ståndaktighet och endräkt hade ständerna besegrat Sigismunds halsstarrighet. Men därmed var ej faran förbi. Malaspina öfvertalade konungen att afgifva en hemlig protest mot de gifna löftena och förklarade honom därigenom löst ifrån dessa. I följd häraf började Sigismund genast efter återkomsten till Stockholm uppenbart bryta sina löften. Han inrättade på flera ställen katolsk gudstjänst och utnämnde katoliken Erik Brahe till ståthållare öfver Stockholm, Uppland och Norrland. Därefter återvände Sigismund på sommaren 1594 till Polen.

Brytningen emellan Sigismund och hertig Karl.

Hertig Karl och rådet. Söderköpings riksdag. Sigismund lämnade allt efter sig i oordning. Visserligen uppdrog han regeringen åt hertig Karl och rikets råd men utan att närmare bestämma deras makt. Tillika förordnade han i landskapen ståthållare, som voro oberoende af regeringen och blott lydde Sigismunds befallningar från Polen. Härmed kunde ej hertigen låta sig nöja; han öfverenskom med rådet, att han skulle styra riket såsom riksföreståndare med råds råde. Han kunde dock ej förmå alla ståthållare till lydnad, t. ex. bröderna Stenbock i Grötaland och deras svåger Klas Fleming* i Finland. Fleming söndrade sig helt och hållet från Sverige; han tog hela flottan med sig till Finland och underhöll där en betydlig krigsmakt, äfven sedan fred blifvit sluten med Byssland. Denna fred kom 1595 till stånd i

1kok Téusina,** på villkor att Ryssland afsade sig alla anspråk på Estland och af Ingermanland afstod Narva med område. När Sigismund fick veta, huru regeringen i Stockholm ordnat styrelsen, ogillade han hvad som. skett. Då blefvo rådsherrarne betänksamma och begynte skilja sig från hertigen; denne åter sökte stöd hos rikets ständer, i synnerhet de lägre stånden, som voro honom varmt tillgifna. Han sammankallade på hösten 1595 en allmän riksdag i Söder-

1595 köping och nödgade äfven rådet att där infinna sig, ehuru det tog föga del i förhandlingarna. Ständerna gillade den anordning af styrelsen, som var vidtagen; de erkände hertigen såsom riksföreståndare och uppdrogo åt honom att styra riket med råds råde, så länge konungen var i Polen. Slutligen uppträdde Karl på stadens torg och talade till de församlade ständerna från en där upprest »majestätspall»; han lät dem

* Släkten Fleming (från Flandern):

Peder Fleming, riddare, lefde före 1400.

I fjärde led: I femte led:

Erik och. Ivar, riksråd, amiraler. Herman, riksråd.

Klas, frih., riksmarsk, ståth. i Finland, † 1597. Lars.

g. m. Ebba Stenbock. <77, T~77~7^^7, ^ '• T

ö_________~________% Klas, † 1644, riksrad, amiral.

Johan, halsb. 1599. <rj ! 7, n '^ 7T71 i Ti : s

' Herman, riksrad, pres. i reduktionskollegium.

Klas, kungl, råd, pres. i reduktionskommissionen.

** Téusina, en nu försvunnen by i Ingermanland nära Narva.

med ed lofva att vara honom lydiga och att en för alla och alla för en ansvara för riksdagsbeslutet. Detta beslut kringsändes därpå öfverallt i landsorten och underskrefs af alla folkklasser; trots konungens protester sattes det ock i verket öfver hela riket med undantag af Finland, hvarest Fleming, stödd på en stark krigsmakt, framhärdade i sitt trots.

Arboga riksdag. Inbördes krigets utbrott. Flemings motstånd kunde ej brytas utan våld. Hertigen ville också tvinga honom med vapenmakt, men härtill vägrade rådet att medverka. Då förklarade hertigen, att han ville tills vidare nedlägga regeringen, och vädjade åter till en allmän riksdag. Sigismund uppdrog nu regeringen åt rådet och förbjöd riksdagen. Det oaktadt sammankommo ständerna på hertigens kallelse i Arboga 1597, men blott en rådsherre infann sig. Det var första gången ständerna handlade på egen hand, oberoende af rådet; de visste ej, om de ägde rätt därtill, men bönderna nödgade med hot och larm de mot-sträfviga att gifva efter för hertigens vilja. Det beslöts sålunda, att man skulle stå fast vid Söderköpings beslut och straffa dem, som ej rättade sig därefter. Ständerna bådo hertigen förlika sig. med rådet, men dess förnämsta medlemmar begåfvo sig inom kort till Polen.

Det hade alltså efter hand kommit till fullständig brytning mellan hertigen och ständerna å ena sidan, konungen och rådet å den andra. Det inbördes kriget hade redan 1596 utbrutit i Finland, där allmogen i Österbotten, Tavastland och Savolaks reste sig emot Flemings och hans krigsfolks förtryck. Detta krig, kalladt Klubbekriget, fördes å ömse sidor med stor grymhet och slutade med böndernas nederlag. Kort därpå afled Fleming och efterträddes af Arvid Stålarm, som med framgång försvarade Finland mot hertigen.

Ännu ett försök gjordes till fredlig uppgörelse; men då konungen fordrade, att hertigen skulle underkasta sig, och denne, att konungen skulle infinna sig i Sverige utan krigsmakt, så blef ingenting däraf, och man vädjade slutligen till svärdet. Den kamp, som förestod, var afgörande ej blott för Sveriges framtid; den var af stor vikt för hela Europa, ty på den berodde, om Sverige skulle återföras i katolska kyrkans sköte eller blifva en af protestantismens förkämpar i den stora religionsstrid, som förestod i Europa.

Sigismunds andra besök och afsättning*.

Sigismunds andra besök. Medan hertig Karl rustade sig till försvar, samlade Sigismund en styrka af omkring 5,000 man och begaf sig, åtföljd af denna och de svenska flyktingarne, från Danzig till Kalmar, sommaren 1598. Planen var, att hertigen skulle samtidigt anfallas af Stålarm med finnarne; dessa landstego ock på kusten af Boslagen, men de kommo för tidigt och måste genast återvända till Finland. Bättre framgång hade konungen själf. Kalmar öppnade sina portar, Stockholm förklarade sig för honom, så ock adeln och krigsfolket i större delen af Götaland. Sigismund var Sveriges laglige konung, och många fosterlandsvänner ansågo för en plikt att hjälpa honom. Karl åter hade sitt förnämsta stöd i sitt hertig dome; dalkarlarne ställde sig på hans sida, och

allmogen öfver hela riket var honom tillgifven. De båda härarna närmade sig hvarandra i Östergötland. Efter fruktlösa underhandlingar ryckte hertigen mot Stegeborg, där konungen befann sig med sin här. Här blefvo hertigen och hans folk kringrända af polackerna och hade varit förlorade, om konungen velat eller förstått begagna sina fördelar. Men han lät hertigen undkomma. Kort därpå anlände hertigens flotta till Stegeborg, och konungen drog sig inåt landet till Linköping. Hertigen följde efter med sin här och gjorde ett anfall på de kungliga trupperna, som voro uppställda nära staden vid broarna öfver Stångån, stora och lilla Stångebro. Efter en häftig strid måste den kungliga hären vika på alla punkter. Konungen begärde nu stillestånd och erhöll det, på villkor att han genast utlämnade till hertigen de fem rådsherrar, som följt honom från Polen, nämligen Erik Sparre, Grustaf och Sten Banér, Ture Bielke och Göran Posse. Därpå återupptogs underhandlingen, och ett fördrag afslöts i Linköping. Genom detta fördrag utf aste sig konungen att glömma det framfarna och bortsända sitt utländska krigsfolk; han skulle begifva sig till Stockholm för att öfvertaga styrelsen och inom kort sammankalla riksdag. Men nu liksom 1594 afgaf Sigismund enskildt den förklaring, att hans ed vore kraftlös, och i stället för att fullgöra sina löften afseglade han till Kalmar och därifrån tillbaka till Polen, besluten att snart återvända med en starkare krigsmakt. Han återsåg aldrig mer sitt fädernerike.

Sigismunds afsättning. Sedan konungen brutit äfven det sista fördraget, började hertigen förfara strängare mot hans anhängare. Många kastades i fängelse och förlorade sin egendom. Hertig Karl blef i början af år 1599 på en herredag vald till regerande arffurste och drog därpå till Kalmar, hvars besättning efter ett tappert försvar måste gifva sig. Befälhafvaren, Johan Sparre (Eriks broder), och några andra afrättades såsom förrädare. På en riksdag i Stockholm s. å. uppsade ständerna Sigismund tro och lydnad, men de erkände hans son Vladislavs rätt, ifall denne inom ett år infunne sig i riket och uppfostrades i den evangeliska läran. Därpå öfvergick hertigen till Finland, slog den kungliga hären och underlade sig landet. En blodig räfst anställdes med det finska krigsbefälet, som så länge trotsat hertigen; endast i Åbo blefvo omkring tjugu personer afrättade, däribland Klas Flemings unge son Johan. Karl kunde ej glömma och förlåta, han straffade stundom sina enskilda fiender såsom rikets förrädare.

Sigismund satt overksam i Polen, medan hans vänner ledo för honom. Det blef ej något af det påtänkta härtåget mot Sverige; konungen var slapp och senfärdig, och polackerna gjorde svårigheter. I Polen regerade Sigismund till sin död 1632; han gjorde sig därunder känd såsom en from och välvillig man men bragte genom sin blinda hängifvenhet för katolicismen många olyckor öfver Polen. Detta rikes förfall har med honom tagit sin början.

Sigismund var första gången gift med Anna af Österrike och därefter med hennes syster Konstantia. Han efterlämnade flera söner, af hvilka de båda äldsta, Vladislav och Johan Kasimir, efter hvarandra blefvo konungar i Polen. Johan Kasimir († 1672) var den siste manlige a,fkomlingen af Vasa-ätten.

Karl IX.

1599—1611.

Karl näpser högadeln och återställer lugnet. Polska kriget.

Linköpings riksdag. Sedan långt tillbaka hade Karl betraktat rådsherrarne med misstrogna blickar; han misstänkte dem för att vilja återställa valriket och unionstidens

Karl IX. Efter samtida kopparstick.

rådsvälde. Han hade dem nu i sin hand och beslöt att för framtiden stäfja deras planer. I februari 1600 sammanträdde en riksdag i Linköping, och här skulle de fängslade herrarne dömas. Bland ständerna utsågs en utomordentlig domstol, inför hvilken Karl själf uppträdde såsom åklagare mot åtta af rikets råd och fem andra herrar. De anklagades att hafva drifvit förrädiska stämplingar emot riket och hertig Karl, att hafva brutit emot Söderköpings beslut och rådt Sigismund att föra utländsk krigshär mot fäderneslandet. Några erkände sig skyldiga, begärde och erhöllo nåd; de

öfriga dömdes till döden. Inga förböner, ej heller knäfall och tårar af de dömdas hustrur och barn kunde beveka hertigen. Sålunda afrättades i Linköping de fyra riksråden Erik Sparre, Ture Bielke, Gustaf och Sten Banér samt en af det finska krigsbefälet, Bengt Falk. De gingo modigt till döden och bedyrade intill det sista sin oskuld. Denna tilldragelse plägar kallas Linköpings blodbad. Längre fram afrättades ännu en af de anklagade stormännen, den gamle Hogenskild Bielke. Andra sutto i fängelse, många gingo i landsflykt, och deras egendom indrogs. Det var en tid af tvedräkt och förföljelse.

Polska krigets utbrott. Då hvarken Sigismund eller hans son läto höra af sig, förklarade ständerna äfven hans afkomlingar förlustiga Sveriges krona. Därmed inleddes det långa tronföljdskriget mellan Sverige och Polen, som ej slutades förrän 1660. Redan samma år öfvergick Karl med en krigshär till Estland och inryckte i Livland, som till större delen intogs; det gick dock snart åter förloradt. Under detta krig blef hela polska hären i tre månader uppehållen framför borgen Wolmar, en »träkåk», som försvarades med lysande tapperhet af de båda stridskamraterna Karl Karlsson Gyllenhielm, hertigens naturlige son, och Jakob Pontusson de la Gardie. Slutligen måste de gifva sig fångna, och Gyllenhielm kvarhölls sedan i en långvarig och svår fångenskap i Polen.

Riksdagarna 1602 och 1604. På återvägen från Estland besökte Karl Finland, där han dröjde kvar någon tid för att afhjälpa allmogens klagomål och införa en bättre ordning i styrelsen. Därpå återvände han hem landvägen norr om Bottniska viken, där före honom ingen svensk regent färdats fram. Efter Karls återkomst sammanträdde en riksdag i Stoekholm 1602. Nu liksom på Linköpings riksdag erbjödo ständerna kronan åt hertig Karl, men han tvekade, ty Sigismunds broder, hertig Johan, ägde närmare rätt till tronen, och Karl var i detta hänseende mycket samvetsgrann. Emedan det gamla riksrådet var så godt som upplöst, utsågos nya rådsherrar, däribland fem höga riksämbetsmän, nämligen riksdrots, riksmarsk, riksamiral, rikskansler och riksskattmästare.

Två år därefter kallades ständerna åter till riksdag, i Norrköping 1604. Nu afsade sig hertig Johan sin rätt till kronan, och Karl började antaga konunganamn, ehuru han ännu i tre år uppsköt sin kröning. Tronföljden blef närmare

bestämd genom Norrköpings arfförening, enligt hvilken arfsrätten tillhörde först Karls manliga afkomlingar, därnäst hertig Johans och slutligen på vissa villkor äfven den kvinnliga linien. Det beslöts vidare, att Sveriges konung alltid skulle vara af den evangeliska läran samt att inga främmande religionsbekännare skulle lidas inom riket. Slutligen stadgades det äfven, att inga kronans gods och räntor finge bortskänkas till evärdlig egendom utan att alla förläningar skulle, när innehafvarens manliga afkomma utslocknade, återfalla till kronan {norrköpingsbesluts-gods).

Karls andra fälttåg mot Polen. Karl beslöt att ännu en gång försöka sin lycka mot polackerna. Med en betydlig styrka öfvergick han för andra gången Östersjön och började inspärra Biga. Efter erhållen förstärkning ryckte han mot den polska undsättningshären, som stod ej långt därifrån vid Kirkholm. Svenskarne voro mycket öfverlägsna till antalet och hade en fördelaktig ställning på en höjd men läto locka sig ned på slätten och ledo där ett fullständigt nederlag. Karls närmaste man Anders Lennartsson stupade, och konungen själf, som fått sin häst skjuten, räddades endast genom självuppoffring af Livländaren Henrik Wrede, hvilken lämnade konungen sin häst och därpå nedhöggs af fienden. Detta slag fick dock ej några viktigare följder, ty inom kort utbröto i Polen inre oroligheter, hvilka hindrade Sigismund att draga nytta af sin seger.

Ryska och danska krigen.

Ryska kriget. Emot slutet af Karl IX:s regering förnyades kampen emellan Sverige och Polen men icke i Livland utan i Ryssland. Det ryska riket skakades vid denna tid af häftiga tronstrider. I dessa inblandade sig polackerna och understödde de upproriska mot tsaren Vasilij Schuiskij. Denne sökte hjälp af Sverige och slöt (1609) ett fördrag med Karl IX, hvilken lofvade bistå tsaren med 5,000 man emot afträdelse af Keksholms slott och län. Jakob de la Gr ar die* fick befälet öfver hjälphären; han ryckte in i Ryssland, förenade sig där med tsarens trupper och fortsatte jämte dem tåget till Moskva, som hotades af en upprorshär. Den förenade svensk-ryska

hären slog de upproriska

* Se stamtaflan å följande sida.

och intågade i staden under, folkets jubel. Men då inryckte en polsk krigshär i landet, och när Jakob de la Gardie med svenska och ryska trupper tågade mot polackerna, lämnade ryssarne honom i sticket, och en stor del af hans folk, mest utländska legoknektar, öfvergick midt under striden till fienden. Endast .400 svenskar och finnar förblefvo trogna, och med dem begaf sig de la Gardie på hemvägen, medan tsar Vasilij störtades och Sigismunds son Vladislav utropades till tsar. Härigenom förvandlades svenskarne från bundsförvanter . till fiender. När de la Gardie återkommit till finska gränsen, samlade han en ny här, eröfrade Keksholms slott och Jän samt intog genom öfverrumpling den stora staden Novgorod, 1611.

Kriget med Danmark 1611. Karl IX:s sista år för-dystrades af sjuklighet och växande faror. Han träffades af slaganfall, hvilka förlamade hans kropp men ej hans eldiga själ. Därtill hotades han af ett nytt krig med Danmark. Den unge, ärelystne konung Kristian IV, som 1588 efterträdt sin fader Fredrik II, återupplifvade den gamla tvisten om tre kronor; Earl IX å sin sida ville taga i besittning en del af Finnmarken, som Ryssland hade afträdt .till Sverige genom Teusinska freden men som i själfva verket var ett gammalt norskt skattland. Ändtligen var den af Karl anlagda staden (gamla) Göteborg en nagel i ögat på Kristian, emedan den skulle vålla minskning i öresundstullen. Både Karl och ständerna önskade fred med Danmark, och ständerna rådde till eftergifvenhet, men därom ville den gamle konungen ej höra talas, Den sextonårige Gustaf Adolf var nu-faderns stöd och öfvertog det mesta af krigsbestyren.

Det nya kriget mellan Sverige och Danmark, som blifvit kalladt Kalmarkriget, utbröt 1611. Danmark var vida bättre rustadt än Sverige, som dessutom hade två andra krig att föra. Konung Kristian lade sig framför Kalmar slott och belägrade detta, då Karl och Gustaf Adolf ankommo med

Släkten de la Grardie (från Languedoc i södra Frankrike):

Pontus De la Gardie, son af en fransk adelsman,

gick i svensk tjänst 1565, frih., g. m. Johan tll:s

dotter Sofia Gyllenhielm, drunknade 1585.

~ Jakob † 1652~ ~ ~"

grefve till Leckö, riksmarsk, g. m. Ebba Brahe.

Magnus Gabriel,.† .1686, Axel. Julius,

rikskansler, g. in. Maria Eufrosyne, Eran honom härstamma Karl X Gustafs syster. de yngre släktleden.

svenska hären och intogo ett befäst läger i närheten. Nu företogo de fientliga härarna fruktlösa anfall mot hvarandras läger; under tiden utförde Gustaf Adolf sin första krigsbragd, i det han bemäktigade sig danskarnes förrådsplats, Kristianopel i Bleking. Däremot kom Kalmar slott genom befälhafvarens förräderi i danskarnes händer. Detta härmade Karl så, att han utmanade danske konungen till envig, men denne besvarade utmaningen med plumpt hån och kallade Karl en gammal gäck.

På hösten afstannade kriget; Kristian återvände till Danmark, Karl och Gustaf Adolf begåfvo sig till Stockholm. På vägen dit insjuknade den gamle konungen och dog i 1611 Nyköping, (d. 30 oktober) 1611.

Karl IX och hans inre styrelse.

Den inre förvaltningen. Under sin korta och oroliga regering har Karl IX utvecklat en rastlös verksamhet i nästan alla styrelsens grenar. Han arbetade på att återställa ordning och rätt i landet. Mot fogdar och andra ämbetsmän var Karl mycket sträng och barsk; hans bref till dem slutade ofta med de orden: »Det rätter och påcker eder

efter.» Han var mycket mån om rättvisans skipande och lät på trycket utgifva Kristoffers allmänna landslag, så att domarne hade en säker lagtext att följa. — Liksom fadern var Karl IX en stark hushållare och satte ordning i rikets drätsel. De förfallna näringarna kunde åter uppblomstra, sedan Karl låtit prägla godt silfvermynt. Järnhandteringen gjorde stora framsteg, i synnerhet i Värmland; stångjärns-smidet utbreddes öfver hela landet, flera nya städer anlades. — Äfven till den andliga odlingen sträckte sig Karls omvårdnad. Det var han, som 1595 återupprättade Uppsala universitet, hvilket kort därefter firade sin första magisterpromotion. Först efter denna tid gjorde universitetet skäl för sitt namn.

I allting rådförde sig Karl med rikets ständer, hvilka från hans tid fingo ett regelbundet inflytande på styrelsen; däremot försvagades rådets makt. På de lägre klasserna stödde sig Karl förnämligast och kallades därför af adeln bondehonungen.

Karls personlighet och familjförhållanden. Af Gustaf I:s söner var Karl den ende, som ärft faderns stora egenskaper.

Han var liksom fadern en statsklok och skarpsinnig, modig och kraftfull furste, snabb i beslut och handling. Han ägde ej faderns försiktighet men väl hans outtröttliga arbetskraft och drift; ingenting var honom främmande, hans verksamhet omfattade det minsta som det största. Till lynnet var han häftig och uppbrusande, grof och våldsam och fruktansvärd, när han blef vred. 1 likhet med sina bröder hade han fått en god uppfostran och ägde en mångsidig bildning. I synnerhet var han grundligt hemmastadd i teologien och växlade stridsskrifter med ärkebiskopen för att försvara kalvinistiska lärosatser. Han ville försona de båda protestantiska religionssamfunden och satte sig i förbindelse med England, Nederländerna och protestantiska stater i Tyskland för att förena protestanterna mot det habsburgska huset, som hotade dem alla. Karl IX var första gången gift med den milda Maria af Pfalz, af hvilket äktenskap blott ett barn nådde mogen ålder, dottern Katarina, sedermera gift med pfalzgrefven Johan Kasimir och stammoder för det pfalziska konungahuset. Med sin andra gemål, den kraftfulla, stränga Kristina af Holstein-Gottorp, ägde han sönerna Gustaf Adolf och Karl Filip samt dottern Maria Elisabet, gift med sin frände hertig Johan af Östergötland.

Danmark-Norge.

Köpenhamn under 1500-talets senare hälft. Efter samtida bild.

Unionens upplösning syntes till en början försvaga Danmark. Men det var i själfva verket en fördel för detta land att slippa ifrån de gagnlösa krigstågen till Sverige. Dan-

mark kunde nu bättre samla sina krafter inom sig själft och tillika upprätthålla sitt välde öfver Norge.

Kristian III (1534—1559) begagnade sig af sin seger i grefvefejden till att införa reformationen både i Danmark och i Norge samt lägga Norge under Danmarks välde (se s. 141).

Reformationen genomfördes därefter småningom af Kristian III. För att ordna de nya kyrkliga förhållandena inkallade han från Tyskland Luthers vän Bugenhagen. Af de indragna andliga godsen användes en del till skolväsendet och återupprättelsen af Köpenhamns universitet.

Efter den katolska kyrkans fall blef adeln ensamt det härskande ståndet i Danmark. Allmogen upphörde snart att taga del i riksdagarna, och äfven präster och borgare hade vid dem föga att säga.

I Danmark liksom i Sverige medförde reformationen en stark tillväxt af konungamakt en, hvilken nu förfogade öfver vida större inkomster än förr. Likväl fortfor Danmark att vara valrike; endast hertigdömena Slesvig och Holstein voro arfländer. Dessa arfländer delade Kristian III med sina bröder,* af hvilka den ene, Adolf, grundade hertigdömet Holstein-Gottorp samt blef stamfader äfven för en svensk konungaätt och en rysk kejsarätt. Det holstein-gottorpska furstehuset blef med tiden Danmarks bittraste fiende.

Fredrik II (1559—1588) fortsatte hertigdömenas delning genom att gifva en del afhvad han innehade åt sin

broder Hans. Denne blef stamfader för flera hertigliga linier, af hvilka den augustenburg ska och den glucksburgska blifvit de ryktbaraste. Dessa voro dock ej liksom den holstein-gottorpska regerande furstehus.

Det nordiska sjuårskrigets förlopp och slut äro redan omtalade (ss. 157, 158; 163). Danmark skördade ej' däraf stor ära eller vinst, och dess finanser kommo därigenom

* Oldenburgska huset (forts, från sid. 100). Fredrik I, † 1533.

Kristian III, † 1559. Hans d. ä. Adolf, hertig af Holstein-Gottorp,

Fredrik II, Magnus, bisk. Hans d. y., stamf. för Johan Adolf. Kristina, g. m.

f 1588. af Ösel. linierna Augustenburg j Karl IX.

I och Gliicksburg. I

Anna, g. m. Jakob I Kristian IV, Fredrik III.

° ' Hedvig Eleonora, g. m. Kristian Albrekt, stamf.

Karl X Gustaf. för de holstein-gottorp-

ska husen i Sverige och Ryssland.

i svår oordning. Fredrik II sökte hela de sår, som kriget tillfogat landet, och lät ej vidare indraga sig i grannarnes stridigheter. Finanserna sattes i ett ypperligt skick, i synnerhet genom den inbringande öresundstullen; för att öfvervaka tulluppbörden uppfördes slottet Kronborg vid Helsingör.

Kristian IV. Efter samtida kopparstick.

Kristian IV. När Fredrik II dog 1588, var hans son och efterträdare Kristian IV omyndig, hvarför styrelsen öfvertogs af fyra rådsherrar. Vid tjugu års ålder blef Kristian myndig. Han blef Danmarks störste konung i nyare tiden. Väl var han

ingen stor man, vare sig såsom statsman eller fältherre, men han var rastlöst verksam och nitisk samt rättrådig och folklig till sitt väsende. Själf god sjöman satte han flottan i ett utmärkt skick; han anlade slott och fästningar, städer och fabriker. Ingen dansk konung har ägnat Norge en sådan omvårdnad. Han besökte nästan årligen detta land och arbetade ifrigt på dess uppkomst. Vid fästningen Akershus anlade han en stad, som under namnet Kristiania blef Norgeshufvudort.

Den tid, då Kristian III och Fredrik II regerade, samt början af Kristian IV:s regering, var Danmarks storhetstid under nyare tiden. Danmark ansågs för Östersjöns herre och var jämte England protestantismens hufvudmakt. Den danska adeln hade sin mest lysande tid och utmärkte sig i både krigiska och fredliga värf. På den tiden lefde den store astronomen Tyko Brahe, som studerade stjärnorna från sin präktiga borg på ön Hven, och historieskrifvaren Hvidtfeld författade sin danska krönika.

Samhällsskicket under reformationstiden.

Norden efter Kalmar-unionen. Sverige utgick ur Kalmar-unionen med friska och obrutna krafter samt med en nationalkänsla, som stegrats genom den hårda men segerrika kampen för rikets självständighet. Det svenska folket var, såsom Gustaf I yttrade, »ett styfsint och för storverk fallet folk», och det hade fått en kraftfull .ledning i Vasarnes rikt begåfvade nationella konungaätt. Äfven Danmarks krafter voro vid unionstidens slut tämligen oförsvagade, men Kristian ILs försök att med de lägre klassernas bistånd pånyttföda landet ledde där till adelsväldets befästande och allmogens förtryck. Norge var så vanmäktigt, att det ej längre förmådde utgöra ett eget rike utan måste sluta sig till ettdera af grannrikena, och det blef Danmark. Den beklagligaste följden af unionsstriderna var den bitterhet, de uppväckt emellan svenskar och danskar; genom det blodiga sjuårskriget utvecklades denna bitterhet till ett nationalhat, som länge blef en förbannelse för Nordens folk.

Under hela detta tidehvarf voro de båda nordiska rikena ungefär jämnstarka. Sverige och Danmark började i denna tid taga en lifligare del i de allmänna europeiska förhållandena, och därtill bidrogo i synnerhet två tilldragelser: reformationen, som närmade alla protestantiska makter

till hvarandra, samt upplösningen af Tyska oråen i Livland, hvars område blef ett tvisteämne mellan Sverige, Danmark, Ryssland och Polen. Dessa fyra stater utgjorde länge en statsgrupp för sig.

Reformationen var bättre förberedd och genomfördes hastigare i Danmark än i Sverige; i Danmark gjordes ej heller något allvarligt försök att återställa katolicismen. Därför alstrade reformationen i detta land genast en högre odling. I Sverige däremot mognade reformationens frukter först i nästa tidehvarf; både universitet och skolväsen befunno sig länge i förfall och började först under Karl IX att återupprättas.

Konungamakten. Den viktigaste förändringen i Sveriges samhällskick på denna tid var kronans ärftlighet; Danmark ^däretrföt•förblef efrtrvalrike. Medan i Danmark konungen måste afgifva en utförlig handfästning, var konungamakten i Sverige i början endast inskränkt genom konungaeden, som var ganska obestämd. Då nu Sveriges adel var försvagad genom Kristian II:s blodbad och kyrkans makt bröts genom reformationen, så fanns under Gustaf I ingen motvikt mot konungamakten, som också under senare hälften af hans regering var nästan oinskränkt (s. 143). Men Gustaf I Tindergräfde sitt eget verk genom att upprätta ärftliga furstendömen; under Erik XIV och Johan III försvagades konungamakten genom konungarnes personliga brister, splitet inom konungahuset samt högadelns och rådets växande makt. Karl IX upphäfde unionen med Polen, näpste rådet och räddade arf riket, men han gjorde det med ständernas tillhjälp, och därför blefvo dessa numera en makt i riket vid sidan af konungen.

Rådet och ständerna. Rikets ständer hade ännu ingen i lag bestämd myndighet, men de tillägnade sig småningom den lagstiftnings- och beskattningsmakt, som enligt lagen ännu tillhörde folket på landstingen. Lagen kände ännu ingen annan målsman för hela folket än riksrådet, och detta var också ständernas hufvud och ledare. Men från Karl IX:s tid började ständerna uppträda oberoende af riksrådet (s. 175), och rådet, som ville anses för en själfständig makt, en medlare mellan konung och folk, förklarades vara till för att.råda och ej regera. Liksom ständerna ännu ej ägde någon bestämd myndighet, så ägde de ej heller någon fast och stadgad ordning eller sammansättning. Än rådplägade konungen blott med rikets råd, än tillkallades äfven andra herrar, än rådplägades * med allmogen vid landsting och marknader, än sammankallades samtliga ständerna, bestående af riksråd, adel och krigsbefäl, präster, köpstadsmän samt bergsmän och bönder, hvilka brukade fördela sig i fyra stånd, adel, prästerskap, borgerskap och allmoge.

Stånden. Adeln riktades genom indragningen af kyrkogodsen och genom de nya, ärftliga förläningar, som nu började

af konungarne utdelas (s. 163). Genom konungahusets oenighet och Johan III:s vidsträckta privilegier återvann adeln en stor del af sin forna makt och hämmades blott för en kort tid genom Karl IX:s stränghet. Den högre adeln hade åter, liksom under unionstiden, skickliga ledare. Sådana män som Erik Sparre, Ture och Hogenskild Bielke hade utbildat sig genom studier och utländska resor, de ägde både lärdom och insikt i statssaker. Den lägre adeln var ännu ej skarpt skild från de öfriga samhällsklasserna, ty ännu var rusttjänsten/ och ej börden grund för frälserätten. Prästerskapets ställning var helt och hållet förändrad. Det var ej mer ett mäktigt frälsestånd, jämlikt med adeln, och räknade ej längre stormän och rådsherrar bland sina medlemmar. Det lägre prästerskapet fick en större betydenhet än förr, och ståndet hade nu många gemensamma intressen med borgare och bönder. Prästernas söner blefvo vanligen präster eller ämbetsmän' och arbetade sig ofta upp till höga tjänster. Borgerskapet var det svagaste ståndet; städerna kunde ej komma sig upp i följd af de ständiga krigen, den allmänna fattigdomen och adelns friheter. Bondeståndet led visserligen mycket af. adelns privilegier och förläningar, men i tider af oro och strid, såsom under Gustaf I och Karl IX, återvann allmogen sin forna betydelse samt bibehöll i alla skiften sin frihet och sin röst i allmänna angelägenheter.

Riksstyrelsen ägde ännu ingen bestämd ordning; allt berodde på konungens personliga kraft, och när denna var

otillräcklig, såsom under Erik XIY och Johan III, råkade allt i förfall. Rådet var ej någon fast ämbetsmyndighet vid konungens sida utan sammankallades emellanåt för att säga sin mening i viktiga frågor. Konungen hade väl af gammalt till sitt biträde ett kansli af sekreterare, Gustaf I inrättade dessutom en hammare för drätseln, Erik XIV en högsta domstol (ss. 146, 153), men ingenting häraf kom i detta tidehvarf till full stadga. Så mycket hade dock Gustaf I:s kraftiga styrelse uträttat, att statens rätt och makt var upphöjd öfver alla enskilda intressen, klasser och samfund.

Under detta tidehvarf skedde en stor omhvälfning på det ekonomiska området. I följd af den myckenhet guld och silfver, som strömmade till Europa från Amerikas grufvor, sjönko de ädla metallerna i värde, så att penningen i början af 1600-talet hade ett vida lägre värde än den ägt ett halft århundrade förut. Härigenom stego alla landets produkter i pris, det rörliga kapitalet ökades och därmed äfven statens inkomster.

Geografisk öfversikt.

Sverige måste 1570 formligen afträda ön Gotland till Danmark. Däremot ökades dess område vid Tyska ordens upplösning 1561 med Reval och Estland, hvartillo senare kom en del af Ingermanland (Narva med område). At norr och nordost var Sveriges gräns fortfarande obestämd; Sverige gjorde anspråk på norska Finnmarken vid Ishafvet.

Under detta tidehvarf började konungarne utdela stora ärftliga län i Sverige, nämligen furstendömen, gref- och friherrskap. Furstendömena voro följande:

1. Egentliga Finland (Åbo län) med Satakunda och Åland samt en del af Nyland. Innehades (1556—1563) af Johan III såsom hertig.

Gen. Stab. Lit.Anst.

2. Östergötland (västra delen) och Dal jämte några härad af Västergötland och Småland. Innehades af hertig Magnus (några få år), sedermera af hertig Johan, Johan IILs yngre son (1606—1618).

3. Södermanland (största delen), Närke och Värmland, hvartill sedan lades två härad i Västergötland. Innehades först af Karl IX såsom hertig (1569—1599), därefter af hans yngre son Karl Filip (1611—1622).

De äldsta gref skapen voro: 1. Västervik för Sturarne, 2. Visingsborg för Brahe-släkten, 3. Bogesund för Tre rosor, 4. Baseborg för Leijonhufvud.

Landet hade ännu ej någon fast administrativ indelning; de särskilda landsdelarna styrdes af ståthållare och fogdar, hvilkas områden växlade till storleken.

Af de gamla fästena hade många blifvit förstörda under unionstidens strider. I detta tidehvarf voro de förnämsta följande. Vid Östersjön: Stockholm, Nyköping, Stegeborg, Borgholm och Kalmar; vid Västerhafvet: Älfsborg och Gullberg; i det inre af landet: Jönköping och Kronoberg. — Uppsala, Svartsjö, Gripsholms och Vadstena slott voro mera afsedda till residens.

Bland nyanlagda städer märkas: Helsingfors, anlagdt af Gustaf I, Hernösand och Hudiksvall af Johan III, Mariestad, Karlstad, gamla Göteborg och Vasa af Karl IX.

Danmarks välde ökades med ön Ösel samt med Ditmarsken i Holstein. Äfven i Danmark upprättades ärftliga hertigdömen; det förnämsta af dem var Holstein-Gottorp, bestående af södra Slesvig med slottet Gottorp, en del af mellersta Slesvig samt stycken af Holstein.

Norges område blef oförändradt. Akershus var landets hufvudort i politiskt hänseende, residens för ståthållaren öfver Norge.

II. Sveriges stormaktstid.

1611—1718.

Gustaf II Adolf.

1611—1632.

Tronbestigningen. Danska och ryska krigen.

Gustaf Adolfs ungdom. Gustaf II Adolf, Sveriges störste konung och en af de yppersta konungar historien känner, föddes på Stockholms slott den 9 december 1594.* Han erhöll en sorgfällig uppfostran i alla de stycken, som det höfves en regent att känna. Bibeln och de klassiska författarnes skrifter utgjorde den grund, på hvilken hans bildning hvilade. Hans lärare Johan Skytte undervisade honom i äldre och nyare språk, i statskunskap och historia; af andra inhämtade han krigsvetenskap och ridderliga färdigheter, och hans fader gjorde honom tidigt förtrogen med statssaker. Grossens ly-

* Gustaf Adolf uppkallades efter sin farfader Gustaf I och sin morfader Adolf af Holstein-Gottorp.

sande naturgåfvor, brinnande vetgirighet och hugstora sinnelag fäste vid honom de största förhoppningar. Hans fader hoppades, att sonen skulle utföra hvad han själf icke förmått eller medhunnit och plägade om honom yttra: Ille faciet (han skall göra det). Han fick tidigt pröfva sina krafter. Redan vid sexton års ålder började han taga del i styrelsen, och kort därefter utförde han i Kalmarkriget sin första krigsbragd.

Trontillträdet. Ständerna hade i Norrköpings arfförening erkänt Grustaf Adolf såsom tronföljare, men det oaktadt blef han ej genast utropad till konung. Regeringen förestods af änkedrottningen och hertig Johan såsom förmyndare, men äfven Gustaf Adolf tog en verksam del i styrelsen. Sedan ständerna sammankommit till riksdag i Nyköping, afsade sig Johan å nyo sina anspråk, och Gustaf Adolf hyllades såsom konung. Oaktadt sin ungdom förklarades han genast myndig. Han afgaf en utförlig konungaförsäkran, i hvilken han lofvade att ej stifta lag eller börja krig eller sluta fred och förbund utan rådets och ständernas samtycke och att ej pålägga skatter utan rådets vetskap och råd och folkets samtycke. Adeln begagnade tillfället att åt sig utverka nya vidsträckta privilegier. Genom sin mildhet mot de herrar, som under Karl IX:s tid gått i landsflykt men nu ville återvända till fäderneslandet, vann Gustaf Adolf adelns tillgifvenhet, och hela folket slöt sig med förtroende till sin unge konung. Både folk och konungahus lifvades af endräkt och fosterlandskärlek; endast härigenom blef det möjligt för det af femtioåriga krig utmattade Sverige att bestå i den strid, det hade att utkämpa mot tre fiender på en gång. Till sin kansler utsåg Gustaf Adolf riksrådet Axel Oxenstierna.

Danska kriget. Då Gustaf Adolfs fredsanbud afslogs af Kristian IV, upplågade kriget med Danmark å nyo. I början af år 1612 gjorde Gustaf Adolf ett infall i Skåne men blef under återvägen vid *Vittsjö angripen af en öfverlägsen styrka; när han på flykten red öfver en å, brast isen under honom, och han var nära att drunkna men uppdrogs ur vattnet af en trogen soldat. Under sommarfälttåget lyckades konung Kristian intaga Älfsborg och Öland, och endast med möda förmådde Gustaf Adolf hindra fienden att intränga i hjärtat af Sverige. Äfven till sjös hade danskarne öfverhand. Men Kristian IV:s tillgångar voro redan uttömda, och

han uppmanades af alla protestantiska makter till fred. Under bemedling af den engelske konungen Jakob J, Kristian IV:s svåger, öppnades underhandlingar i Knäred,* och här slöts i början af 1613 fred på villkor, som voro ganska hårda för Sverige. Sverige afstod från sina anspråk på Finnmarken och medgaf Danmark rätt att begagna tre kronor i sitt vapen; däremot beviljade Danmark uttryckligen tullfrihet för svenska fartyg i Öresund. Ömsesidiga eröfringar återställdes genast, med undantag af Älfsborg, som skulle lösas af Sverige med en million riksdaler (specie) och jämte sju härad af Västergötland stanna såsom pant hos Danmark i sex år, inom hvilken tid lösen skulle betalas. Sålunda måste Sverige för andra gången återlösa sin enda hamn vid Västerhafvet. »Älfsborgs lösen» var ytterst betungande för folket, och konungen måste till dess betalande sända sitt eget bordsilfver på myntverket. En million riksdaler var en ofantlig summa på en tid, då en tunna råg kostade en till en och en half riksdaler.

Älfsborg pä 1600-talet. Ur Dahlbergs Suecia antiqua.

-']/ Ryska kriget. Under det danska kriget rådde fortfarande vapenhvila med Polen, men däremot fortgick alltjämt det ryska kriget. Jakob de la Gardie eröfrade Ingermanland och förmådde Novgorod jämte hela nordvästra Ryssland att begära konungens yngre broder Karl Filip till tsar. Men dennes afresa till Ryssland fördröjdes, och då han slutligen ankom till gränsen, var det för sent; ryssarne hade redan gjort sitt val och utkorat en infödd ryss, Mikael Bomdnov, till tsar 1613. Härmed var det slut på de inbördes striderna i Ryssland, och kriget började nu föras med större kraft

* Knäred är en by vid Lagaån i Halland.

emot svenskarne. Dessa segrade dock på alla punkter under anförande af Jakob de la Gardie och konungen själf, som tvenne gånger reste öfver till krigsskådeplatsen. Äfven nu erbjöd konung Jakob, i England sin bemedling, och freden kom till stånd i Stolböva* 1617. Sverige behöll östra Karelen (Keksholms län) samt Ingermanland men återlämnade sina andra eröfringar; handeln blef fri mellan båda rikena.

Kort efter freden i Stolböva firade konungen sin kröning. För de samlade ständerna omtalade han den slutna freden, och han. visade dem de stora fördelar, som vunnits. Ryssland vore nu stängdt från Östersjön, och Sverige vore på sin östra gräns skyddadt genom en rad af fästningar, genom ödemarker och sjöar, däribland den stora Ladogasjön; »och skall det blifva ryssen svårt att hoppa öfver den bäcken», yttrade konungen till ständerna. Den ryska handeln kunde svenskarne nu draga till sig, och i det ouppodlade Ingermanland öppnade sig vida fält för svensk arbetsflit. Det var ett stort arf, Gustaf Adolf härmed gaf åt eftervärlden att bevara, men tillika ett farligt arf, ty förr eller senare skulle Ryssland söka tränga sig fram" till Östersjön.

Efter det ryska krigets slut följde fyra år af nästan ostörd fred. Stilleståndet med Polen blef flera gånger förnyadt.

Gustaf Adolfs personlighet, samtida och inre styrelse.

Gustaf Adolfs personlighet och familjförhållanden.

Gustaf Adolf var en reslig och starkt byggd man och blef med tiden tämligen fet. Han hade ett äkta nordiskt utseende: frisk, rödlett hy, klarblå ögon samt hår, mustascher och pipskägg af ljusgul färg, hvarför han i Tyskland kallades »guldkonungen från Norden». I sitt umgänge med människor var han vänlig, mild och försonlig. Till lynnet var han häftig liksom de flesta af Vasaätten; han kunde förgå sig i den första hettan men ångrade sig snart och godtgjorde då hvad han brutit. Under sin första regeringstid var han ej fri från ungdomligt lättsinne, men han öfvervann snart detta fel och blef i sin mannaålder en af de renaste hjältekaraktärer, som historien vet att omtala. Med full sanning kunde det sägas om honom: »Han var en gudfruktig herre i alla sina gär-

* Stolböva var en by, ett stycke söder om Ladoga.

ningar in i döden.» Han älskade upplysning och vetande, förstod och talade flera språk och studerade gärna både andliga och världsliga skrifter. När han talade, förstod han att lägga sina ord så, att han bevekte människornas sinnen. Såsom regent har han af ingen svensk konung blifvit öfverträffad. Och dock var han måhända ännu större såsom härförare; kriget var hans älsklingsyrke, och krigskonsten blef genom honom omskapad.

4*4K6w, *<£rw£»/ J^rvÜ^f *£^, &^/£*yJw*/^

é"f ^U *4 fa» ?&idSt JfcJ^>s† &**€* <W^v^ é"Z f"~ £"Hf *** ****** -4^/^ &**<*/ etf*f\A*Lf

Bref från Gustaf Adolf till Ebba Brahe. I förminskad skala. Skrifvet 1613.

Emot sina närmaste uppförde sig Gustaf Adolf alltid ädelt och plikttroget; han var en lydig son, en öm och trogen make och en god broder. För att göra sin stränga moder till viljes uppoffrade han sin ungdomskärlek till den sköna Ebba Brahe, som änkedrottningen i stället bortgifte med Jakob de la Gardie. Själf ingick han därpå äktenskap med Maria Eleonora

af Brandenburg, berömd för sin fägring men nyckfull och oförståndig. Sin syster Katarina förmälde han med Johan Kasimir af Pfalz-Zweibrucken, en tysk furste, hvilken sedermera bosatte sig i Sverige. Med sin broder Karl Filip och sin kusin Johan stod Gustaf Adolf alltid på god fot, men likväl var det en båtnad för riket, att dessa båda furstar afledo tidigt och utan arfvingar, så att deras furstendömen hemföllo till kronan. Karl Filip, som dog 1622, var den siste prins i Sverige med eget furstendöme.*

Gustaf Adolf och hans medhjälpare. En stor konung skaffar sig äfven utmärkta tjänare. Gustaf Adolf samlade omkring sig en lysande krets af statsmän och härförare, med hvilkas bistånd han utförde sina storverk. Främst bland dessa står Axel Oxenstierna. Elfva år äldre än Gustaf Adolf var Oxenstierna en betydande man redan under Karl IX:s regering, högt ansedd för lärdom och ämbetsmannaskicklighet. Såsom rikskansler blef han konungens förnämste medhjälpare ej blott i utrikes angelägenheter utan äfven i inrikes ärenden. Med honom rådförde sig konungen i allt, och han uppgjorde förslag till nästan alla viktigare åtgärder. Under konungens bortovaro i krig var Oxenstierna Sveriges vice regent. Emellan konungen och hans kansler rådde en trofast vänskap, som aldrig stördes af oenighet och afund och som endast genom döden upplöstes. I fosterlandskärlek och snillegåfvor voro de hvarandra lika, och de sträfvade båda till samma mål, nämligen Sveriges ära och välfärd. Men till lynnet voro de mycket olika, ty Gustaf Adolf var liflig och eldig, Axel Oxenstierna mera lugn och betänksam. En gång blef konungen otålig öfver kanslerns betänkligheter och utbrast: »Om ej min hetta satte lif i eder köld, skulle alltsammans förstelna.» Men Oxenstierna svarade, att om ej hans köld svalkat konungens hetta, skulle denne redan ha brunnit upp.

Till konungens närmaste omgifning hörde vidare hans svåger pfalzgrefven Johan Kasimir, hans naturlige broder Karl Karlsson Gyllenhielm och hans förre lärare Johan Skytte, född af borgerligt stånd men af konungen upphöjd till riksråd och friherre, en lärd och vältalig man. Af härförarne var Jakob de la Gardie konungens föregångare och läromästare; mer jämnåriga voro Gustaf Horn och Ake Tott. Bland Gustaf Adolfs öfriga samtida, som utbildade sig i hans

* Konung Gustaf III gaf sina bröder arfprinsarne titel af hertig till ett visst landskap, och detta har sedan dess blifvit en sed.

skola, finna vi statsmän sådana som Gabriel Oxenstierna, Axels broder, Per Brahe d. y. och Klas Fleming, krigare såsom Nils Brahe, Johan Banér och Lennart Torstensson. Därjämte tog han i sin tjänst ett stort antal utmärkta främlingar, mest från Skottland och Tyskland.

Gustaf II Adolf. Efter tafla af den flamländske målaren van Dyck, † 1641.

Statsförfattningens utveckling. Ingen af Sveriges konungar, utom Gustaf I, har uträttat så mycket för Sveriges inre utveckling som Grustaf Adolf, och det oaktadt han nästan ständigt var invecklad i krig. På alla statslifvets och odlingens områden har han ingripit, dels skapande nytt,

dels fullkomnande hvad hans fader och farfader begynt. För allt detta delar Axel Oxenstierna äran med sin konung; det mesta utfördes äfven i samråd med rikets råd och ständer. Nästan årligen höllos riksdagar eller andra slags möten (utskottsmöten, provinsialmöten*). Ar 1617 utfärdades den . första riksdagsordning; den var kortfattad och stadgade, hur det skulle tillgå, när rikets ständer på konungens bud sammankommo till riksdag. Först nu blef det i lag bestämdt, att riksdagen skulle vara fördelad i fyra stånd. Adeln var det förnämsta af stånden och erhöll genom Grustaf Adolf en fast inre ordning; det var nämligen han, som .inrättade riddarhuset och för detta utfärdade riddarhusordningen 1626. De ätter, som upptogos å riddarhuset, och endast de, erkändes för adliga och innehade ärftligt adelskap; sålunda var nu det gamla frälseståndet förvandladt till en verklig bördsadel. Vid riksdagarna skulle adeln stå under ledning af en landtmarskalk och indelas i tre klasser, herreMassen (grefvar och friherrar), riddarMassen (riksråds ättlingar) och svenneMassen (den öfriga adeln, lågadeln). Då nu hvar klass hade en röst, fick den högre adeln, ehuru fåtalig, mest att säga på riddarhuset. Grustaf Adolf gynnade adeln mycket och tilldelade den nya privilegier, men så ställde han ock stora fordringar på detta stånd; han fordrade, att hvarje adelsman skulle ägna sig åt statens tjänst, antingen i krigets eller i fredens värf.

Bland adeln upptogs enhvar ofrälse, som utmärkte sig i den ena eller andra riktningen. k

Statsförvaltningen började under Grustaf Adolf få en fast och sammanhängande ordning. Rättskipningen ordnades genom inrättning af fasta öfver domstolar, som kallades hof rätt er; först stiftades Svea hofrätt i Stockholm 1614, och denna följdes snart af den finska hofrätten i Åbo. Öfver hofrättens dorn kunde man klaga hos konungen. Kansliet och räkninge-kammaren (se ss. 146, 188) utvidgades och ordnades såsom kollegier.** Landsstyrelsen (»landtregeringen») förbättrades; fogdarne underordnades ståthållarne (landshöfdingarne), hvilka styrde öfver hvar sitt län och där utöfvade den civila myndigheten men icke den militära. Gustaf Adolf är den, som i Sverige grundat en verklig statshushållning, i det han

* Utskottsmöten bestodo af ett mindre antal fullmäktige för de tre högre stånden; provinsialmötena räknade ombud för alla fyra stånden men blott för ett visst landskap.

** Kollegium kallas ett ämbetsverk, där ärendena ej afgöras af chefen allena utan af denne och ledamöterna tillsammans.

förenklat skatteväsendet och ordnat uppbörden; han lät ock uppgöra den första ordentliga statsreglering.*

Krigsväsendet måste i så krigiska tider få en hög utbildning. Krigshären tillväxte hastigt i styrka; äfven flottan ökades. Det inhemska krigsfolket anskaffades mest genom utskrifning. När utskrifning skulle hållas, sammankallades de krigsdugliga männen häradsvis och indelades i rotar med tio bönder i hvar rote; af hvarje sådan rote uttogs en man till krigstjänst. Befälet och rytteriet underhöllos genom indelning, d. v. s. den ordning som börjat tillämpas redan under Grustaf I, att så väl krigsfolk som ämbetsmän fingo underhåll och lön af kronans gods och hemmansräntor. För härens beväpning och uppställning uppfann Gustaf Adolf en bättre ordning; han uppställde trupperna i mindre, lättrörliga hopar, gjorde krigsrustningen lättare att bära, musköter och kanoner lättare att handtera. I den svenska hären upprätthöllos tukt och ordning bättre än i andra krigshärar; hvarje dag började och slutades med bön. Konungen tog en faderlig vård om sina soldater och delade själf deras mödor; där striden rasade häftigast, var man säker att träffa honom.

Näringslifvet. Grustaf Adolf har äfven lagt grunden till en högre odling i vårt land både i materiellt och andligt hänseende. Den industri, som idkades i Sverige, tjänade mest krigets behof; så uppstodo vapen- och krutfabriker samt klädesfabriker för krigsfolkets beklädnad. Ingen af näringarna stod så högt som bergshandteringen. Stora Kopparbergs grufva var mycket gifvande; detta gaf anledning till prägling af kopparmynt i vårt land. Hvad som mest hindrat näringslifvets uppkomst i Sverige var brist på arbetsskicklighet och kapital. För att afhjälpa detta inkallades skickliga arbetare från utlandet samt utländska köpmän och kapitalister; den förnämste var den rike och företagsamme nederländaren Louis de Geer. Därjämte upprättades handelskompanier, som fingo uteslutande rätt att handla med vissa varor och på vissa trakter. De märkligaste af dessa voro kopparkompaniet för kopparhandeln och svenska söderkompaniet för handeln på de främmande världsdelarna, hvilka dock båda till slut misslyckades. Ej mindre än femton nya städer anlades, däribland flera i Norrland; det af danskarne förstörda Göteborg återupprättades på den plats, där det nu ligger (1619).

* Statsreglering är en på förhand uppgjord plan öfver statens inkomster .och utgifter under ett visst år.

Den andliga odlingen. Det religiösa lifvet i Sverige var genomträngdt af allvar, enighet och troskraft. Det var måhända svenska kyrkans bästa tid; hon hade nu till ledare sådana män som biskoparne Johannes Budbccläus och Lau-rentius Paulinus. Gustaf Adolf stod på god fot med prästerna, och dessa understödde kraftigt konungens bemödanden att höja den allmänna bildningen i landet. Skolväsendet ombildades därigenom, att gymnasier (högre läroverk) inrättades, .det första af Rudbeckius i Västerås, hvarpå följde andra i Strängnäs, Linköping och Aho. Uppsala universitet sattes genom konungens storartade frikostighet i ett blomstrande skick; han skänkte denna högskola öfver 300 hemman af de gustavianska arfvegodsen och gynnade den på allt sätt. För Östersjöprovinserna stiftades ett universitet i Dorpat. Genom dessa undervisningsanstalter bereddes tillfälle

äfven för den ringaste att förvärfva kunskaper och uppstiga till statens högsta värdigheter.

Uppsala under 1600-talet. Efter Dahlbergs Suecia antiqua.

Den vetenskapliga forskningen var ännu i sin första begynnelse och idkades mest vid Uppsala universitet. Där verkade i början af Gustaf Adolfs regering två framstående lärare, Joh. Rudbeckius i teologi och Johan Messenius i historia, båda i ständig strid med hvarandra. Messenius författade äfven skådespel på svenska, hvilka uppfördes af studenter. Han blef sedermera anklagad och dömd för hemliga förbindelser med Polen och måste tillbringa nära tjugu år som fånge på Kajaneborgs fästning i Finland. Där författade han ett stort arbete i Sveriges historia på latin.

Missförhållanden. Men den vackra taflan hade äfven sina skuggsidor. Sådana voro adelns öfvermakt och den

växande skattebördan. De privilegier, Gustaf Adolf gaf adeln, voro ännu vidsträcktare än Johan IILs (sid. 136). Han lofvade, att alla betydande ämbeten skulle besättas med adelsmän och ej med »vanbördiga», adeln fick patronatsrätt* i de socknar, där den var bosatt, och adelns bönder fingo både i beskattning och utskrifning många fördelar framför skattebönderna. Genom sin ynnest mot adeln befordrade Gustaf Adolf stormans väldets tillväxt i Sverige; adelns friheter blefvo till skada för de öfriga samhällsklasserna, i synnerhet för allmogen, hvilken därigenom så mycket hårdare drabbades af de ständiga utskrifningar och de många nya skatter, som krigen gjorde nödvändiga.** Men Gustaf Adolf har ock genom sina många förbättringar satt landet i stånd att bära större skatter; han stillade utan svårighet det missnöje, som stundom utbröt bland allmogen, och genom sitt höga föredöme hänförde han alla samhällsklasser och lifvade dem till uppoffringar. Hela folket var genomträngdt af mod och framtidshopp, af kärlek till fosterlandet och dess ädle konung.

Polska kriget och förberedelser till det tyska.

Trettioåriga krigets utbrott. Alltsedan reformationen hade Europa varit söndradt i två fientliga läger, det katolska och det protestantiska, emellan hvilka striden fortgått än på en punkt, än på en annan. Af denna stora kamp var striden emellan Sverige och Polen en del. Sigismund understöddes af habsburgska huset i Österrike och Spanien. Gustaf Adolf däremot stod i förbund med Spaniens fiende, den nederländska republiken, och trädde i vänskapliga förbindelser med England och de protestantiska staterna i Tyskland. Dessa hade slutit sig tillsamman i den evangeliska unionen till försvar mot katolikerna, hvilka å sin sida förenat sig till den katolska ligan. Den förra leddes af kurfursten Fredrik af Pfalz, den senare af hertig, sedermera kurfurste Maximilian af Bajern. Den länge hotande striden emellan de båda partierna utbröt 1618, då de protestantiska böhmarne reste sig

* Patronatsrätt är rätt för enskild man att såsom »patronus» i en församling där tillsätta präst.

** Bland dessa skatter märkas lilla tullen (hvilken erlades af varor, som infördes till städerna, och hvilken bibehölls ända till 1810) och kvarntullen, som erlades för mald vid allmän kvarn men inom kort öfvergick till mantals-penningarna.

mot det österrikiska huset och valde Fredrik af Pfalz till sin konung. Därmed började det trettioåriga kriget. Följande år valdes till tysk kejsare Ferdinand II af Österrike, jesuiternas lärjunge och protestanternas af svurne fiende. Då han äfven var Sigismunds svåger, hade Sverige intet godt att vänta af honom. Genom slaget vid Fråg 1620 blef Ferdinand herre i Böhmen, där han inom kort utrotade protestantismen. Den evangeliska unionen upplöstes.

Polska kriget i livland. Det tyska kriget syntes i början föga farligt för det aflägsna Sverige. Dessutom fick Gustaf Adolf snart annat att tänka på. Kriget med Polen hade hvilat i många år, och Gustaf Adolf önskade uppriktigt fred med detta land; men konung Sigismund ville icke afstå från sina anspråk på Sveriges tron och afslog hans fredsanbud. Då beslöt Gustaf Adolf att tvinga honom med vapenmakt. På sommaren 1621 öfvergick han med en betydlig styrka till Livland och inneslöt Riga, som var en stor stad och stark fästning. Belägringen leddes af konungen med stor skicklighet; för att lifva soldaternas mod plägade han själf och hans broder arbeta med spaden

i löpgrafvarna. Slutligen efter en månads belägring måste staden gifva sig åt svenskarne. Största delen af Livland hyllade därefter Gustaf Adolf.

Genom denna seger spred sig Gustaf Adolfs rykte i Europa, och han uppmanades från flera håll att åtaga sig de tyska protestanternas sak emot de segrande katolikerna. Han erbjöd sig ock att göra det, ifall England och Holland understödde företaget och han själf erhölle högsta ledningen däraf; han ville då förena alla protestantiska stater till ett stort • förbund. Denna plan gick om intet därigenom, att konung Kristian af Danmark kom Gustaf Adolf i förväg. Kristian, som ogärna såg Sveriges tilltagande makt och den svenske konungens anseende i Europa, öfvertog i hans ställe ledningen af det protestantiska partiet samt öppnade i förening med grefven af Mansfeld fälttåget emot kejsaren och ligan, 1625. Gustaf Adolf drog sig för tillfället tillbaka och beslöt att fortsätta sitt krig med Polen. Han begaf sig samma år å nyo till Livland, fullbordade dess eröfring samt inträngde i Kurland och Litaven.

Polska kriget i Preussen. För nästa fälttåg uppgjorde Gustaf Adolf en ny plan: han beslöt att flytta kriget till det polska Preussen, dels för att lättare tvinga Polen till

fred, dels för att vara den tyska krigsskådeplatsen närmare. På sommaren 1626 öfvergick han åter Östersjön, landsteg i Öst-Preussen, som under polsk länshöghet tillhörde hans svåger, kurfursten Georg Vilhelm i Brandenburg, och ryckte därefter in i Väst-Preussen (polska Preussen). Större delen af landet underkastade sig; den rika hansestaden Danzig inneslöts till lands och sjös men kunde ej betvingas. — Under sitt andra preussiska fälttåg 1627 utkämpade Gustaf Adolf flera lyckliga strider med polackerna i trakten af Danzig och nedre WeichseL Härvid blef konungen, som ofta gick främst i elden, tvenne gånger sårad af fientliga kulor. Under det tredje fälttåget 1628 framträngde han djupt in i fiendens land.

Under Gustaf Adolfs segerrika fälttåg i Preussen hade det gått alltmer tillbaka för protestanterna i Tyskland. Först segrade den kejserliga hären under Wallenstein öfver grefven af Mansfeld, och därpå led konung Kristian själf ett afgörande nederlag mot ligans general Tilly vid Lutter am Barenberge, 1626. Därefter trängdes de protestantiska härarna allt längre åt norr; Wallenstein besatte den tyska östersjökusten, inryckte i Holstein och lät därpå sina vilda skaror öfversvämma Slesvig och Jylland, 1627. Han umgicks med vidtomfattande planer; han ville bemäktiga sig äfven de danska öarna, grundlägga en stark flotta och göra sig till herre i Östersjön. Detta förslag understöddes ifrigt af kejsaren och Spanien.

Faran kom allt närmare Sverige, ty var Danmark underkufvadt, kunde ordningen snart komma till Sverige. Nu insåg Gustaf Adolf klart, att det måste komma till kamp emellan honom och kejsaren, och han tog sina mått och steg därefter. På riksdagen, som sammanträdde hösten 1627, beviljades hvad han begärde till krigets fortsättande, och ett hemligt utskott af ständerna, det första i sitt slag, rådde honom att i tid motsätta sig det habsburgska husets planer på Östersjön samt hjälpa konungen i Danmark. Därpå tog Gustaf Adolf det afgörande steget: han slöt 1628 förbund först med Danmark, sedan med hansestaden Stralsund, som hårdt belägrades af Wallenstein. Genom undsättning af svenska och danska trupper tyckades Stralsund afslå alla anfall af de kejserliga. Konungen var nu besluten att flytta krigsskådeplatsen till Tyskland; han räknade på bistånd af Danmark och sökte vid ett personligt möte med Kristian IV förmå denne till samverkan med Sverige. Men för att hindra detta erbjöd

kejsaren konung Kristian fördelaktiga villkor, och denne lät locka sig att sluta freden i Lybeck, genom hvilken han återfick alla sina provinser, mot det att han skilde sig från sina bundsförvanter, 1629. Sveriges sändebud, som ville deltaga i fredsunderhandlingen, afvisades skymfligt af de kejserliga.

Axel Oxenstierna. Efter samtida kopparstick.

Polska krigets slut. Genom freden i Lybeck blef kejsaren i stånd att sända en hjälphär till Polen under befäl af general von Arnim. Detta nödgade Gustaf Adolf att göra ännu ett fälttåg i Preussen, det fjärde. Från sina fasta läger vid nedre Weichseln kunde konungen trotsa den öfverlägsne fienden; blott en gång vågade denne angripa honom, det var nära staden Stuhm, hvarvid konungen flera gånger sväfvade i lifsfara. Slutligen uppkom oenighet

emellan polackerna och de kejserliga; de förra voro uttröttade af det långa kriget och lyssnade därför till Frankrikes anbud att medla

fred. Underhandlingar öppnades i Altmark;* här slöts emellan Sverige och Polen ett stillestånd på sex år, under hvilken tid Sverige skulle innehafva Livland med Riga samt af Preussen städerna Elbing, Braunsberg, Pillau och Memel jämte tillhörande områden, 1629. Den preussiska eröfringen blef ett särskildt generalguvernement under Axel Oxenstiernas styrelse; det viktigaste af denna besittning var de indräktiga tullar, som uppburos från de preussiska hamnarna och som de följande åren voro Sveriges förnämsta inkomstkälla.

Gustaf Adolf deltager i det tyska kriget.

Tillståndet i Tysklaud. Efter polska krigets slut beredde sig Gustaf Adolf med rastlös ifver till det tyska. Ställningen var farligare än någonsin, ty efter Danmarks nederlag hade kejsaren fria händer i Tyskland. Han utfärdade nu restitutionsediktet, enligt hvilket protestanterna måste återställa alla andliga gods och områden, som kommit i deras händer sedan Passau-fördraget af 1552. Lyckligtvis hade det habsburgska huset en kraftig motståndare i Frankrike, som vid denna tid styrdes af den store statsmannen kardinal Richelieu. Han skaffade Grustaf Adolf stillestånd med Polen och styrkte honom till kriget med kejsaren. I Tyskland underblåste han furstarnes missnöje öfver kejsarens egenmäktighet och de wallensteinska truppernas våldsamma framfart; han dref sitt spel så skickligt, att kejsaren på kurfurstemötet i Regensburg 1630 måste gå in på att afskeda Wallenstein och en del af hans här. Därigenom befriades Gustaf Adolf från sin farligaste fiende.

När detta skedde, stod den svenska hären redan på Tysklands jord. Efter fulländade rustningar sammankallade Gustaf Adolf ständerna till ett möte i Stockholm (våren 1630) och tog ett högtidligt afsked af dem. Han åkallade Gud som vittne, att han ej af krigslust kastade sig i denna nya fejd utan vore därtill drifven af de kejserligas fientligheter och de förtryckta protestanternas böner. Han vände sig till hvart stånd särskildt med uppmuntringar och välönskningar. »Och eftersom ske plägar» — så yttrade han aningsfullt —, »att krukan bäres så länge till vatten, att hon slutligen brister,

* By ej långt från Stuhm, nära den punkt, där Weichseln grenar sig.

så varder ock med mig så gångande, att jag, som i många faror för Sveriges välfärd måst gjuta mitt blod men hittills fått behålla lifvet, dock på sistone måste det låta. Därför vill jag eder samtliga befalla under Guds skydd, önskande, att vi en gång må mötas hos Gud i det himmelska och oförgängliga lifvet.» Därpå inskeppade sig konungen på flottan med en här af 13,000 man. '-/

Gustaf Adolf i norra Tyskland. Vid midsommartiden juni 1630 ankom Gustaf Adolf med sin flotta till ön Usedom. 1(**° Själf steg han först i land, knäföll och bad till Gud. Redan före hans ankomst hade den svenska besättningen i Stralsund intagit Eugen; nu besatte konungen själf öarna Usedom och Wollin och drog till sig förstärkningar, så att han inom några månader kunde förfoga öfver 40,000 man, hvaraf hälften svenskt folk. Lika stor var den fientliga styrka, som låg spridd i Pommern och Mecklenburg. Gustaf Adolf förekom fienden genom sin raskhet; inom några få dagar stod han framför det fasta Stettin och nödgade den gamle hertig Bogislav af Pommern att mottaga svensk besättning och lämna sitt land i svenskarnes händer. Inom årets slut hade han utdrifvit de kejserliga ur Pommern. Af folket mottogos svenskarne såsom befriare, och genom sin stränga krigstukt tillvunno de sig invånarnes förtroende. Furstarne åter tillbakahöllos dels af misstroende och dels af fruktan för kejsarens hämnd.

När Gustaf Adolf började det tyska kriget, ägde han ingen enda bundsförvant. Frankrike hade erbjudit förbund men på villkor, som konungen ej ville antaga. Nu gjorde Richelieu fördelaktigare anbud, och i början af 1631 slöts i Bärwalde * ett förbund med Frankrike på fem år; Gustaf Adolf förband sig att återställa Tyskland i dess förra skick och erhöll 400,000 rdr sp. årligen i subsidier. Äfven England och Nederländerna lämnade Sverige något understöd; Danmark däremot visade sig ovänligt. De båda protestantiska kurfurstarne Johan Georg i Sachsen och Georg Vilhelm i Brandenburg sökte förena de tyska protestanterna till ett tredje, självständigt parti.

Den enda af de tyska staterna, som öppet förklarade sig för Gustaf Adolf, var riksstaden Magdeburg. Emot.. denna stad vände sig nu de kejserliga och ligistiska stridskrafterna, förenade under Tillys befäl. Gustaf Adolf, som med sin här stod i Brandenburg, ville härifrån skynda

* Bärwalde, stad i norra delen af Brandenburg.20.6 NYARE TIDEN.

det hårdt belägrade Magdeburg till undsättning men behöfde därtill understöd af kurfurstarne i Brandenburg och Sachsen, genom hvilkas stater han måste tåga. Den förre nödgades af Gustaf Adolf att samtycka, men den senfärdige kurfursten i Sachsen gjorde allahanda svårigheter, så att hjälpen kom för sent. Magdeburg stormades af de kejserliga och intogs under det förskräckligaste blodbad; vid plundringen kom elden lös, och staden nedbrann i grund.

1LLVSTMV5IQANNE.S. COM.DE TSERCLAES DOM TILLl, BARO

DEMORBAYS.DÖM.DE BALLAST. MONTIG. HOLERS.

HEESWYCK DYNTER ETC

Fel. it Ulm fult. Ant. vvi Dycl ftnxii Märt. vM<6n EtJin. exeuiit Cum jnujltji»

Tilly. Kopparstick efter målning af van Dyck.

Magdeburgs fall var ett hårdt slag för Grustaf Adolf och hans anseende i Tyskland, ty man beskyllde honom att hafva lämnat staden åt dess öde. Kurfursten af Brandenburg ville nu åbertaga sina löften, men då ryckte konungen med sina trupper fram för Berlin och tvang kurfursten att sluta förbund med honom och inrymma sina viktigaste fästningar åt svenskarne. Därefter tågade Gustaf Adolf emot Elbe och lade sin här i ett befäst läger vid Werben, midt emot HavelsGUSTAF ADOLF DELTAGER I DET TYSKA KRIGET. 207

utlopp i Elbe. I denna gynnsamma ställning trotsade han de angrepp, som företogos af Tillys öfverlägsna här, så att denne måste med förlust draga sig tillbaka. Flera tyska furstar ingingo nu öppet förbund med Grustaf Adolf, t. ex. landtgrefven af Hessen-Kassel samt hertigarne Vilhelm och Bernhard af Sachsen-Weimar, båda tappra och erfarna krigshöfdingar.

Slaget vid Breitenfeld. Kurfursten Johan Georg af Sachsen hade dittills sökt hålla sig neutral. Men plötsligt kom en anmaning från Tilly, att han måste förena sig. med de kejserliga, så vida han ej ville behandlas såsom fiende. Då han vägrade, ryckte Tilly under härjningar in i Sachsen. Kurfursten skickade då bud på bud till Gustaf Adolf med bön om hjälp; konungen kunde nu föreskrifva villkoren och slöt med kurfursten ett fördrag, som ställde Sachsen till hans förfogande. Därpå förenade sig de svenska och sachsiska trupperna och framryckte mot Leipzig, i hvars närhet de mötte fienden vid byn Breitenfeld, d. 7 sept. 1631.

De fientliga härarna voro ungefär jämnstarka, men de kejserliga innehade en fördelaktigare ställning på en höjd, där de stodo uppställda i tunga massor och inväntade svenskarne. Dessa voro enligt konungens nya krigskonst ordnade i mindre, rörliga hopar, här och där späckade med kanoner. Konungen anförde själf högra flygeln, Gustaf Horn den vänstra, Torstensson ledde artilleriet; längst åt vänster stodo sachsarne. I början tycktes de kejserliga få öfverhand; de slogo sachsarne på flykten och vände sig därpå med stor öfvermakt emot svenskarnes vänstra flygel. Denna var nära

7 sept. 1631

Pokal af silfver, föreställande jordgloben

buren af Herkules.

Skänkt 1631 af Nurnbergs borgare till

Gustaf Adolf.208 NYARE TIDEN.

att duka under, då konungen, som segrat på sin flygel, skickade Gustaf Horn undsättning. Därpå ryckte Gustaf Adolf med sin flygel mot höjden, där fiendens kanoner voro ställda, eröfrade dem och riktade dem mot de

kejserliga. Detta afgjorde striden. Hela den fientliga hären upplöste sig i vild flykt, och den gamle Tilly undgick med nöd att falla i svenskarnes händer.

Denna seger var en afgörande vändpunkt i det trettioåriga kriget; den gjorde slut på kejsarens öfvermakt, räddade protestantismens sak och gjorde Sverige till en af Europas mäktigaste stater.

Taget till Rhen och Bajern. Det gällde nu att rätt begagna den vunna segern. Två hufvudvägar stodo Gustaf Adolf öppna: åt sydost in i kejsarens arfländer och åt sydväst till Franken. Han valde den senare vägen för att kunna befria och väpna de förtryckta protestanterna i sydvästra Tyskland. Medan kurfurstens här ryckte in i Böhmen, tågade konungen själf med den svenska hufvudhären genom Thuringerwald in i Franken. Det starka Wurzburg togs med storm, hvarpå tåget fortsattes åt väster genom den rika Maindalen och där belägna katolska biskopsstift, som dittills varit oberörda af kriget. Gustaf Adolf höll sitt intåg i Frankfurt am Main, öfvergick Rhen söder om Mainz och inneslöt därpå denna stad, hvars spanska besättning snart utrymde platsen. I Mainz fick hären hvila sig några veckor; konungen själf slog sig ned i Frankfurt, där hans drottning och hans kansler mötte honom och där en lysande krets af furstar och sändebud samlade sig omkring honom. Vid slutet af år 1631 stodo omkring 100,000 man under hans befäl, ligan var upplöst, svenskarne hade framträngt på andra sidan Rhen och Neckar, och de sachsiska trupperna innehade Prag.

Tidigt på våren 1632 bröt Gustaf Adolf upp från Mainz, drog till sig förstärkningar och trängde Tilly, som under tiden samlat en ny här, tillbaka till Donau. Under tåget åt söder gjorde konungen ett kort besök i den protestantiska riksstaden Nurnberg, där han mottogs med stora hedersbetygelser. Därpå vände han sig mot Bajern och öfvergick Donau men fann, när han ville öfvergå dess biflod Lech, den fientliga hären lägrad på andra sidan floden. Under skydd af en häftig kanoneld verkställdes öfvergången; genast i början blef Tilly dödligt sårad, detta nedslog fiendernas mod och förmådde dem att öfvergifva sin fasta ställning.

Nu stod Bajern öppet för svenskarne. Först befriades det protestantiska Augsburg från sin bajerska besättning och hyllade Sveriges konung; därpå intågade Gustaf Adolf utan motstånd i Bajerns hufvudstad Munchen, där stora förråd föllo i hans händer. Svenskarne utbredde sig därefter ända till Bodensjön och Alppassen.

O vtinam rcdcat <D\lCZ Te ?AX mdytaTälMSi *PdX in T6RRA förnim/aus sujXYatfra iko,.

Wallenstein. Efter samtida kopparstick.

Wallensteins återuppträdande. Midt under Gustaf Adolfs triumftåg i sydvästra Tyskland hade ett hotande åskmoln dragit sig samman öfver hans hufvud. I sin nöd hade kejsaren beslutit att vända sig till Wallenstein. Denne general hade efter sin afsättning vistats i Böhmen; förbittrad på kejsaren, hade han till och med inledt hemliga förbindelser med Gustaf Adolf. Men då nu kejsaren bönföll om hans hjälp, lät han förmå sig först att i sitt namn värfva en ny här och slutligen att äfven öfvertaga befälet. Detta gjorde han dock endast på sådana villkor, att han blef oinskränkt herre

öfver sin här och mäktigare än kejsaren själf. Med en styrka af 40,000 man började han fälttåget på våren 1632, intog Prag och jagade sachsarne ur Böhmen. Därpå drog han in i Franken för att skilja Grustaf Adolf från hans stridskrafter i norra Tyskland. Sedan konungen förgäfves sökt hindra Wallensteins och den bajerske kurfurstens förening, lade han sig i ett befäst läger framför Nurnberg för att försvara denna viktiga stad mot de kejserliga. Dessa intogo likaledes en fast ställning på en höjd i närheten, och här lågo de båda härarna i nio veckor midt emot hvarandra utan afgörande strid. Förstärkt med stridskrafter, som Axel Oxenstierna tillförde honom, företog konungen en stormning mot fiendens hufvudbefästning, kallad alte V este, men anfallet mot den branta höjden misslyckades; Johan Banér blef svårt sårad i striden, och Torstensson tillfångatogs. Som nöd och sjukdomar

rasade både i staden och i lägret, bröt konungen slutligen upp därifrån, och kort därpå måste fienden af samma skäl borttaga. Wallenstein vände sig nu åt norra Tyskland och inföll härjande i Sachsen. Vid underrättelsen därom bröt konungen genast upp från Donau, skyndade i ilmarscher mot norr och förenade sig med hertig Bernhard af Weimar, som bevakat passen genom Thuringerwald. Han stod nu i spetsen för omkr. 18,000 man. Wallenstein, som ej väntade något anfall, lät Pappenheim med sin afdelning borttaga och hade ej sina trupper samlade. Grustaf Adolf beslöt därför att öfverrumpla de kejserliga i deras ställning vid Lutzen, men han uppehölls på vägen, så att Wallenstein fick tid att samla sin här, ungefär jämnstark med den svenska, och att kalla Pappenheim tillbaka. Denne hann äfven med sitt rytteri infinna sig före stridens början.

Slaget vid Lutzen. På morgonen den 6 november 1632 låg en tät dimma utbredd öfver slätten vid Lutzen, hvarigenom Gustaf Adolf nödgades uppskjuta anfallet. Hans här var uppställd lika som vid Breitenfeld med fotfolket i midten och rytteriet på flyglarna Själf anförde han högra flygeln, hertig Bernhard den vänstra; Nils Brahe med fotfolket innehade centern. Hären gjorde först bön, hvarpå konungen, klädd i kyller och lifrock, red genom leden och talade uppmuntrande ord till folket. Dimman började skingra sig, det kommenderades framåt. Wallensteins högra flygel stödde sig på staden Lutzen, som nu antändes af de kejserliga; framför sig hade de en landsväg med djupa diken, försvarad af ett

Eft. J. MœnheU

batteri kanoner. Detta batteri stormades och intogs af svenskarnes center. Samtidigt förde konungen sin flygel öfver landsvägen; han satte sig därpå i spetsen för Smålands ryttare, hvilkas öfverste var sårad, och angrep det närmast stående fientliga rytteriet. Under handgemänget blef hans häst sårad, och själf träffades han af ett muskötskott i armen. Han ville nu draga sig ur striden men råkade i dimman att skiljas från de sina och träffades af ett nytt skott genom ryggen, så att han föll af hästen. Hans page sökte hjälpa honom upp på en annan häst, då i detsamma några fientliga ryttare kommo fram och gåfvo konungen banesår. Emellertid hade svenskarne blifvit kastade tillbaka öfver landsvägen. Man såg konungens blodiga häst med tom sadel springa utefter fronten, och sorgeposten spred sig som en löpeld genom leden. Soldaterna begärde högljudt att åter blifva förda mot fienden, hertig Bernhard tog öfverbefälet, och med oemotståndlig kraft stormade hela den svenska linien åter öfver landsvägen. Batteriet togs, fienden vek på alla punkter. Men ännu en gång vände sig lyckan; svenskarnes högra flygel trängdes åter tillbaka, deras center nedhöggs till största delen, och Nils Brahe sårades till döds. Men äfven fienden hade liditstora förluster, Pappenheim blef dödligt sårad, och hans folk flydde i panisk förskräckelse. Nu ryckte svenskarnes reserv under *Kniephausen* fram i obruten ordning, och vid denna syn anträdde Wallenstein återtåget, skyddad af det inbrytande mörkret. Svenskarne voro herrar öfver valplatsen, som betäcktes af 12,000 döda och sårade. Bland dessa anträffades hjältekonungens döda kropp, utplundrad och vanställd af nio sår. Den lysande segern var åtföljd af en oersättlig förlust.

Sällan har ett dödsfall gjort ett sådant intryck i världen. Katolikerna jublade men kunde ej tillbakahålla sin beundran för den store konungen. Protestanterna sörjde i Gustaf Adolf sin befriare, sin Gideon, som Gud utkorat till deras räddning. Själf hade han, midt under ärelystnadens drömmar och statskonstens beräkningar, aldrig glömt, att han var ett redskap i Guds hand. Därför lät Gud honom utföra stora ting. Han lyfte sitt fosterland till maktens och bildningens höjder och blef dess största minne; han satte en gräns för samvetstvånget, och därför räknar mänskligheten honom bland sina hjältar.

Gustaf Adolf efterlämnade af sitt äktenskap med *Maria Eleonora* blott ett barn, den sexåriga *Kristina*, som redan blifvit hyllad såsom hans efterträdare. Han ligger begrafven i Riddarholmskyrkan.Alla hans efterträdare utom Kristina ligga begrafna på samma ställe. Karl IX hvilar i Strängnäs', Johan III i Uppsala och Erik XIV i Västerås' domkyrka.

Broderi från Gustaf Adolfs begrafning.

Kristina.

1632—1654.

Förmyndarregering. Motgångar i Tyskland.

Ställningen efter Gustaf Adolfs död. Under det tyska kriget hade rådet fört styrelsen hemma i Sverige. Underrättelsen om konungens död väckte där djup sorg men ej fruktan eller rådvillhet, ty Gustaf Adolfs ande fortlefde bland hans vänner och lärjungar. Rådet fattade det fasta beslut att lefva och dö för fäderneslandet och för den unga drottningen. Lyckligtvis fanns det en man, som kunde taga ledningen i konungens ställe; det var Axel Oxenstierna, åt hvilken Gustaf Adolf särskildt hade anförtrott »sin åminnelse och de sinas välfärd». Oxenstierna befann sig vid dödsfallet i Tyskland och öfvertog genast ledningen af de tyska angelägenheterna såsom Sveriges fullmyndige legat i Tyska riket. Ehuru aflägsnad från hemmet, blef han själen äfven i Sveriges inre styrelse. Han hemsände till rådet ett förslag till regeringsform, hvilket konungen i lifstiden genomläst och gillat. Vid 1634 års riksdag blef regeringsformen antagen af ständerna, och enligt denna uppdrogs regeringen åt de fem höga riksämbetsmännen såsom förmyndare. De hemmavarande förmyndarne voro riksdrotsen Gabriel Gustafsson Oxenstierna, Axels broder, riksmarsken Jakob de la Gardie, riksamiralen Karl Gyllenhielm och riksskattmästaren Gabriel Bengtsson Oxenstierna.*

Vid Gustaf Adolfs död voro svenskarne herrar i en stor del af Tyskland; omkr. 120,000 man stodo under Sveriges och dess bundsförvanters fanor. Men det var en osäker makt,

* Släkten Oxenstierna (forts, från sid. 99).

Gabriel Kristersson, friherre 1561.

Bengt. Gustaf, riksråd, g. m. Barbro Bielke.

Gabriel, riksskatt- Bengt, Axel, rikskansler, grefve, f. 1583, Gabriel, riks-

mästare, grefve, »Resare-Bengt». † IG54, g. m. Anna Bååt. drots, f 1640.

† 1656. |

Gabriel, riksråd. Bengt, kansli- Johan, riksråd, legat vid Erik, riks-

I president, † 1702. westfal. fredskongress., kansler, † 1656.

I tredje led: '

Johan Gabriel, riksråd, skald, † 1818.

ty större delen af hären var tysk och anfördes af tyska furstar. De mäktigaste af dessa, kurfurstarne af Sachsen och Brandenburg, visade sig alltmer afvoga mot Sverige. Oxenstierna beslöt därför att söka sitt stöd hos protestanterna i sydvästra Tyskland och åvägabragte på konventet i Hei 1-bronn 1633 en närmare förening emellan dem och Sverige; högsta ledningen uppdrogs åt kanslern såsom direktor.

Slaget vid Nördlingen och dess följder. Segern följde ännu någon tid de svenska fanorna. Därtill bidrog Wallensteins hållning, i det han med sin här för det mesta låg

overksam i Böhmen och stämplade än emot svenskarne, än emot sin egen kejsare. Till slut förmåddes en stor del af hans här att affalla från honom; förklarad fågelfri, stod han i begrepp att öfvergå till svenskarne, då han i Eger mördades af några bland sina egna officerare, 1634. Nu fingo kejsarens son Ferdinand och general Gallas befälet för de kejserliga, hvilka därpå från Böhmen inryckte i Franken och Schwaben. Här fördes befälet af hertig Bernhard och Gustaf Horn, men dessa generaler voro oense. De måste nu förena sig för att undsätta staden Nördlingen, som belägrades af fienden. Horn ville invänta förstärkning, men hertig Bernhard yrkade på anfall och blef genom sin oförsiktighet orsaken till det fullkomliga nederlag, som nu följde. Hertigen flydde med kvarlefvorna af hären, och Horn tillfångatogs. I detta olyckliga slag deltog intet enda svenskt regemente.

Genom segern vid Nördlingen blefvo de kejserliga herrar i sydvästra Tyskland, och det Heilbronnska förbundet

upp-löstes. Kurfursten af Sachsen slöt 1635 med kejsaren enskild

Gustaf Horn. Målning af David Beck, † 1656.

fred i Prag, till hvilken de protestantiska ständerna i Tyskland inbjödos att ansluta sig; ville svenskarne ej foga sig häri, skulle de fördrifvas ur riket. De flesta tyska ständer skyndade att försona sig med kejsaren; af de mäktigare furstarne förblef endast landtgrefven af Hessen-Kasset Sverige trogen. Nu fann Richelieu för godt att kraftigare ingripa i kriget, på det kejsaren ej måtte få alldeles öfverhand. Frankrike lät sina härar inbryta i Elsass, och hertig Bernhard med sina trupper gick i dess tjänst. Äfven Oxenstierna nödgades vända sig till Richelieu och gjorde ett personligt besök i Frankrike. När han återkom till Tyskland, ägde Sverige blott en krigshär kvar på tysk botten; denna stod i trakten af Magdeburg under Johan Banérs befäl och hotades af en öfverlägsen sachsisk styrka.

Sådan var ställningen i Tyskland, då det sex-åriga stilleståndet med Polen gick till ända, och konung Vladislav, Sigismunds son och efterträdare, hotade med krig. Genom Frankrikes bemedling slöts dock i Stuhmsdorf ett nytt fördrag med Polen, hvarigenom Sverige afstod sina besittningar i Preussen, emot det att stilleståndet förlängdes på tjugusex år, 1635. Det var i Sverige en allmän längtan efter fred äfven med kejsaren, och kanslern var färdig att sluta fred på de billigaste villkor. Men det bref, som han härom tillskref kejsaren, lämnades obesväradt. Det återstod för svenskarne intet annat val än att antingen låta sig skymfligt förjagas från Tyskland eller med vapen i hand tillkämpa sig en hederlig fred. De valde det senare, och friska trupper afgingo till Tyskland att förstärka Banérs här.

Förmyndarnes inre styrelse.

Axel Oxenstierna åter i Sverige. Då ingenting mer kunde uträttas på underhandlingens väg, återvände Axel Oxenstierna till Sverige 1636 och intog sin plats i regeringen, till namnet såsom rikskansler men i verkligheten såsom riksföreståndare. Både rådet och ständerna böjde sig för hans öfverlägsna förmåga och stora anseende och läto i de flesta fall leda sig af honom. Hans förnämsta motståndare i rådet, Per Brahe* och Johan Sicytte, gåfvo snart vika för honom. Den förre var under några år general-

* Se stamtaflan å följande sida.

guvernör i Finland, tills han efter Gabriel Gustafssons död valdes till riksdrots.

Ingångsporten till Tidö slott, tillhörigt Axel Oxenstierna.

Axel Oxenstierna är Sveriges störste statsman nedom tronen. Han ägde icke den snillets eld och kraft som Gustaf I och Gustaf II Adolf, men ingen har öfverträffat honom i tankens klarhet, sinnets fasthet och lugn, i bildningens rike-Brahe-ätten.

Joakim Brahe, † 1520, g. m. Margareta Vasa.

Per JBrahe d. ä., grefve till Visingsborg, riksdrots.

Erik (katolik), ståth. Magnus, riksdrots. Abraham, riksråd.

Ebba Brahe, g. m. Per Brahe d. y., † 1680, Nils, generalmajor, Jak. de la Gardie. riksdrots, två gånger stupade 1632.

riksförmyndare. |

I fjärde led: Erik Brahe, † 1756.

I andra led: Magnus Brahe, † 1844.

dorn och i mångsidig erfarenhet på alla statslifvets områden. Till sina åsikter var han aristokrat; han ville, att adeln skulle vara den styrande klassen i samhället, men fordrade ock, att den skulle förelysa de öfriga stånden i plikttrohet och fosterlandskärlek. Till karaktären var han rättrådig och aktade hvar mans rätt. »Rättesnöret för Sveriges styrelse», yttrade han, »har alltid varit och skall med Guds hjälp alltid blifva rättvisa och ett kristligt regemente.»

Sal i Axel Oxenstiernas slott Tidö i Västmanland.

Förvaltningen enligt 1634 års regeringsform. Med rikskanslerns återkomst ingöts nytt lif i alla grenar af förvaltningen. Midt under krigets stormar fullbordade han det stora fredens verk, som rastlöst fortgått, alltsedan Karl IX fattade spiran. Regeringsformen af 1634 var därvid hans rättesnöre. Denna var ej en regeringsform i nutidens mening, d. v. s. en grundlag, som bestämmer rikets författning; den var en stadga för statsförvaltningen, hvilken därigenom

blef fullständigt ordnad. Rådet hade under Gustaf Adolfs långa frånvaro i krigen fört regeringen hemma i Sverige och därigenom blifvit en ständig rådkammare. Rådsherrarne bosatte sig i hufvudstaden, de blefvo verkliga ämbetsmän och ledamöter i kollegierna. Rikskollegierna voro fem, nämligen Svea hofrätt, krigskollegium, amiralitets-kollegium, kansliet och råkningekammaren, styrda af hvar sin bland de fem höga riksämbetsmännen. En ny hofrätt tillkom, nämligen Göta hofrätt i Jönköping; förmyndarne upprättade äfven ett bergskollegium för bergsbruket och gjorde början till ett kommersekollegium för handelsärenden. Hvad landt-regeringen beträffar, blef länsindelningen nu fullt genomförd; i spetsen för hvarje län stod en landshöfding, styresmannen öfver Stockholms stad hette öfverståthållare, i gränsprovinserna kunde tillsättas generalguvernörer. x\lla dessa ämbetsmyndigheter voro underkastade en noggrann redovisning och ansvarighet inför medbröder och förmän. Härmed hade Sveriges inre förvaltning erhållit den ordning, som den sedan behöll i århundraden; härigenom var i Sverige grundlagdt ett starkt ämbetsmannavälde.

Den inre utvecklingen. Den materiella odlingen gjorde stora framsteg under Axel Oxenstiernas styrelse. Hjälmare kanal öppnades, nya landsvägar anlades, och postinrättningen infördes. Från posthuset i Stockholm började de första tidningar i vårt land utgifvas och spridas. Industrien sökte regeringen höja genom att inkalla utländska arbetare. Louis de Geer hitförde många skickliga bergsmän och smeder från sitt hemland; de flesta af dem voro valtoner, deras sätt att arbeta kallades därför vallonsmide. De Geer förvärfvade stora besittningar i Sverige och blef svensk adelsman; han anlade stora järnverk och fabriker, såsom Finspång i Östergötland och Dannemoraverken i Uppland, och dref en vidsträckt handel, i synnerhet från Norrköping, där han vanligen bodde. Sveriges sjöfart började utsträckas till aflägsnare farvatten, svenska fartyg visade sig för första gången i Norra Amerika, där en svensk koloni 1638 anlades vid Delawarefloden; den blef kallad Nya Sverige.

Gustaf Adolfs arbete i den andliga odlingens tjänst fortsattes med framgång. Nya skolor anlades flerstädes, äfven för allmogens barn; gymnasier upprättades i Skara, Växjö och Stockholm (sedan flyttadt till Gäfle). Finland fick ett eget universitet i Aho. För detta liksom för mycket

annat hade Finland att tacka Per Brahe. Den tid, under hvilken han styrde Finland såsom generalguvernör, har under namn af »grefvens tid» stått som en ljuspunkt i landets historia.

Krigsmakten växte hastigt genom de ständiga krigen. De inhemska trupperna, som uppgingo till omkr. 45,000 man, blefvo nu fullständigt ordnade i bestämda regementen efter provinserna. Sjöförsvaret sattes i ett ypperligt skick af riksrådet och amiralen Klas Fleming. Flottan räknade omkr. 60 större och mindre krigsfartyg.

Statshushållningen var den svåraste delen af förmyndarnes uppgift. Visserligen sattes äfven denna i god ordning, men jämvikten rubbades alltjämt genom kriget och de stora utgifter, som detta medförde.

Johan Banérs fälttåg.

Det tyska kriget hade efter Grustaf Adolfs död småningom inträdt i ett nytt skede. Det hade af honom förts på en

gång af religiösa och politiska skäl; men sedermera och ju mer Frankrike tog del i kriget, trädde de religiösa syftemålen tillbaka, och det blef alltmera ett eröfringskrig. Grustaf Adolf hade alltid upprätthållit krigstukt i sina härar, men nu började de svenska trupperna att i tygellöshet täfla med fienden; kriget fördes å ömse sidor med barbarisk grymhet, och det arma Tyskland ödelades i grund af de vilda skarorna.

Banér i norra Tyskland. Den, som återställde svenskarnes brutna vapenlycka, var Johan Banér, kanske den snillrikaste af Grustaf Adolfs lärjungar i krigskonsten men tillika häftig och i krig skoningslös. Förstärkt med friska trupper började han 1636 gå anfallsvis till väga mot sachsarne och trängde härjande fram upp efter Elbe; han måste väl draga sig tillbaka för sachsarnes och de kejserligas förenade makt men kallade till sig förstärkningar, anföll fienderna vid "Wittstock* och slog dem efter en blodig drabbning på flykten. Härigenom fick Banér åter någon tids • andrum. Men följande år vände sig de fientliga härarna från alla håll emot honom. Han lade då sin här i ett fast

* Wittstock, stad i Brandenburg nära den mecklenburgska gränsen.

läger vid Torgau* och trotsade i fyra månader fiendens öfvermakt. Slutligen bröt han upp och skyndade i ilmarscher att öfvergå Oder för att komma undan till Pommern. Men vid floden Warte gensköts han af fienderna, hvilka redan skröto, att de nu hade Banér i säcken. Banér låtsade då, som om han ville öfvergå polska gränsen, och medan fienden här väntade honom, gick han tillbaka öfver Oder och skyndade på vänstra Oderstranden att uppnå Pommern. Han yttrade skämtande, att fienden glömt att tillknyta säcken. Men genom sin stora öfvermakt kunde fienderna intaga större delen af Pommern, så att svenskarne vid slutet af år 1637 voro nära att fördrifvas ur Tyskland.

Johan Banér. Efter samtida kopparstick.

* Torgau, stad i Sachsen vid Elbe.

Banér i mellersta och södra Tyskland. Nu gjorde regeringen de största ansträngningar för att kunna fortsätta kriget. Ständerna åtogo sig nya bevillningar och utskrif-ningar, och beslut fattades om försäljning af kronogods till adeln (frälseköpen). Ett nytt förbund med Frankrike förskaffade Sverige å nyo subsidier af denna makt. Därigenom kunde förstärkningar sändas till Tyskland; Banér blef åter nog stark att drifva de kejserliga ur Pommern och slutligen tränga dem tillbaka öfver Elbe. I början af 1639 inbröt Banér åter i Sachsen, slog en förenad kejserlig-sachsisk här vid Chemnitz och utbredde sig i norra Böhmen, där han stannade •ett halft år. Dessa framgångar underlättades genom fransmännens samtidiga seger vid Rhen, där hertig Bernhard med sin af Frankrike besoldade här intagit Elsass och inträngt i Schwaben. Efter hans död (1639) drogo hans trupper (weimarianerna) under franskt befäl den svenska hären till mötes och förenade sig i Thuringen med den från Böhmen kommande Banér. I början af 1641 inbröt Banér oförmodadt i Franken och sökte öfverrumpla Begensburg, där kejsar Ferdinand III* och tyska riksdagen voro församlade. Staden hann dock sätta sig i försvarsskick, och Banér öfvergafs af den franska hjälphären, så att han måste uppgifva företaget. Han blef därpå i sin ordning angripen af de kejserliga och gjorde ett mästerligt återtåg genom Böhmerwald och Erzgebirge, hack i häl förföljd af en öfverlägsen fiende. Återkommen till Sachsen med ringa förlust, insjuknade Banér och dog, 1641.

Lennart Torstenssons fälttåg. Danska kriget.

Torstenssons tåg till kejsarens arfländer. Efter Banérs död uppstod i den svenska hären mycken oro och split, men den stillades, när den nye fältmarskalken tagit befälet. Denne var Lennart Torstensson, i hvilken Banér fick en värdig efterträdare. Han var såsom fältherre mera beräknande och försiktig än Banér, såsom människa mildare och ädlare. Han var så giktbruten, att han ofta måste bäras på en bår, men tillkämpade sig det oaktadt de största segrar, som vunnits sedan Grustaf Adolfs död. På våren 1642 bröt Torstensson

* Ferdinand III hade 1637 blifvit vald till kejsare efter sin fader Ferdinand II:s död.

upp från sina nya kvarter vid nedre Elbe, öfvergick denna flod och marscherade åt sydost till kejsarens arf land Schlesien samt gjorde därifrån ett infall i Mähren. Väl ryckte den kejserliga hären under Piccolomini mot svenskarne och följde dem in i Sachsen, men fienden undvek sorgfälligt drabbning, till dess Torstensson genom en krigslist lockade honom ut på fältet. Nu stod det andra slaget vid Breitenfeld. Det blef en het strid. Torstensson fick sin häst dödad och sina kläder genomskjutna, hans närmaste man, fälttygmästaren

Johan Liljehöök, stupade i spetsen för sitt folk. Det dröjde ej länge, innan fienden måste vika på alla punkter. Men snart uppsatte kejsaren en ny här och gaf befälet åt Gallas. På våren 1643 tågade Torstensson in i Böhmen och Mähren, följd af Gallas, som han förgäfves erbjöd strid. I Mähren fick han svenska regeringens befallning att vända om mot norr och från Tyskland infalla i Danmark.

Kriget med Danmark 1643—1645. Konung Kristian IV i D an-mark hade under det tyska kriget visat sig afvog mot Sverige och spelat under täcke med dess fiender. Svenska handelsfartyg underkastades en kitslig behandling i Öresund; därtill inblandade sig danske konungen i Sveriges tyska angelägenheter och motarbetade Sverige under sken af att medla fred.* Just då en allmän fredskongress skulle öppnas, beslöt den svenska regeringen att genom ett anfall på Dan-

* Det sårade mycket svenska regeringen, att konung Kristian hjälpt änkedrottning Maria Eleonora, som stod i spändt förhållande till förmyndarne, att rymma från Sverige (1640). Hon vistades först i Danmark, sedan i Preussen och återkom slutligen till Sverige, där hon dog 1655.

Lennart Torstensson. Efter samtida kopparstick.

mark frigöra sig från dess partiska bemedling. Torstensson förde sin här från Mähren utefter Elbe och inföll dec. 1643 utan krigsförklaring i Holstein. , Danmark var till lands så godt som försvarslöst, och Torstensson bemäktigade sig därför snart hela den jutska halfön ända till Skagen. Tillika inbröt en svensk här under Gustaf Horn i Skåne och besatte större delen af denna provins. Planen var, att de båda svenska härarna skulle till öarna öfverföras af den svenska flottan, förstärkt med en särskild eskader, som Louis de Geer för Sveriges räkning anskaffade i Holland.

I denna öfverhängande fara räddades Danmark genom sin sextiosjuårige konungs raskhet och mod. Han utrustade sin flotta, hvilken var i ypperligt skick, och tvang de Geers eskader att vända om till Holland. Därpå uppsökte han den svenska flottan, som under Klas Flemings befäl anländt till de danska farvattnen på sommaren 1644. Flottorna möttes emellan Femern och holsteinska kusten (Kolberger Heide), och här uppstod ett väldigt sjöslag. Det kämpades manligen å ömse sidor; kung Kristian blef sårad och kullslagen på däcket men reste sig åter och fortfor att föra befälet. Mörkret skilde de stridande, hvilka båda tillskrefvo sig segern. Därpå inlopp svenska flottan i Kielfjorden, men här blef den inspärrad af den danska och miste sin befälhafvare, som dödades af en fientlig kula; den nye amiralen, Karl Gustaf Wrangel, lyckades dock föra flottan oskadad ur klämman. Emellertid hade de Geers flotta återkommit från Holland, och denna i förening med en svensk flotta under Wrangel påträffade mellan Femern och Låland en dansk eskader och tillintetgjorde den i grund, hösten 1644. — Äfven till lands aflopp kriget olyckligt för danskarne. De kejserliga under Gallas kommo dem till hjälp i Holstein men gjorde ej svenskarne mycken skada.

Under det danska kriget inträdde drottning Kristinas myndighetsålder. . På en riksdag i Stockholm nedlade förmyndarne sitt uppdrag, och den adertonåriga drottningen öfvertog själf regeringen, (dec.) 1644. Följd af stora förhoppningar, midt under segerjublet från tvenne lyckosamma krig fattade Kristina sin faders spira.

Det danska kriget fortgick äfven följande år, men då svenskarne fortfarande hade öfverhand både till lands och sjös, antogo danskarne Frankrikes bemedling och underskrefvo 1645 freden vid Brömsebro. Härigenom erhöll Sverige

Ordinan roft||tjf>mi>#/

1645-^9, Apr, Rv^

StdnföantöwÜben *<>♦ Marti}-

f2fg& ^fwer 5rirtu til at jflrifwa om t&*n ffOOra Vifloriea foro Gen.v$elbtim&* Jtittnart Corfienfon hafwer er&4t*

____j lit i Boernen* ^urut^ct^rcgcntltgcrt&eriiie&tilg^^

gtt/År b5$ til at fee vtur roebf<5lianöe (f rf fwelfe aff en Swenf? Officerare fub dato jfan<$0Wit3 Öetiz64 Febr. &wabf£r Office-rare p£ ben &eyfer(?efijban äre bliffne &3be o<# fStigrtc/ f<5r# maler effhrfflianbe iLtfJä/^wilten aff en f&nemlig^ BeyferfÊ Officerare 5r f4nbt fctjjt ifrån Kegensbur $♦ p<S Swehflfe ft jban f? Ole t»4ra blefrte 3. Gen.Klajorer, Montaigne, Wittenberg odfr <Solbfleen/od^anbraber ifrån til Wien/ %an tanriätteligen blifwa fangen/ o

fredsverk Sveriges ombud och utnämndes vid sin återkomst till grefve af Södra Möre.

Torstenssons sista fälttåg. I Tyskland fortfor kriget att rasa. När Torstensson år 1644 återkom till Tyskland, jagade han den kejserliga hären under Gallas framför sig och förstörde den slutligen helt och hållet. Den alltid olycklige Gallas blef därefter kallad »här fördärf var en». I början af 1645 inryckte Torstensson på nytt i Böhmen och fann där emot sig en ny fientlig här. Men äfven denna blef i det blodiga slaget vid Jankowitz* fullkomligt slagen och anföraren själf tagen till fånga. Vägen stod nu svenskarne öppen till kejsarens hufvudstad; de framträngde genom Mähren och Österrike till Donau och intogo broskansen midt emot Wien. Men då sjukdomar började härja bland Torstenssons folk, måste han draga sig tillbaka mot norr. Svårt ansatt af giktplågor, lämnade han hären hösten 1645.

Trettioårskrigets sista skede. Westfaliska freden. Krigets följder.

Wrangels fälttåg. Med början af år 1646 öfvertog Karl Gustaf Wrangel befälet öfver svenska hären, och krigsskådeplatsen flyttades från kejsarens arfländer till sydvästra TysMand. På sommaren 1646 förenade sig svenskarne i Hessen med en fransk här under Turenne; de förbundna tågade till Donau, intogo Schwaben och lade sig där i vinterkvarter. Fransmännen, som gynnade den bajerske kurfursten Maximilian, utverkade åt honom neutralitet; men då Maximilian vid första lägliga tillfälle bröt fördraget, blef Bajern till hämnd därför hemsökt med svåra härjningar. Wrangel och Turenne ryckte därpå från väster mot Österrike, på samma gång som general Hans Kristoffer Königsmark genom öfverrumpling intog en del af staden Prag (den s. k. lilla sidan, väster om Moldaufloden). Den öfriga staden belägrades hårdt af svenskarne, hvilka nu fingo en ny befälhafvare i den tjugusexårige pfalzgrefven Karl Gustaf, Gustaf Adolfs systerson.

Westfaliska freden. Den fara, som nu hotade kejsarens egna arfländer, tvang honom att underskrifva den Westfaliska freden den 14 oktober 1648. De underhandlingar, hvarigenom denna fred kom till stånd, hade fortgått under

* Jankowitz (Jankau), by i mellersta Böhmen.

fem år i de westfaliska städerna Osnabruck och Munster, den förra svenskarnes, den senare fransmännens mötesplats. I " kongressen deltogo bl. a. de flesta tyska stater, vidare Spanien och Holland, hvilkas krig sammansmält med det tyska; därigenom blef underhandlingen ytterst invecklad och långsam. Sveriges ombud voro Johan Oxenstierna, rikskanslerns äldre son, och den sluge diplomaten Johan Adler Salvius. Genom detta fredsslut blef den augsburgska religionsfreden stadfäst och utsträckt äfven till de reformerta; katolska och protestantiska ständer blefvo lika berättigade i Tyska riket, och religionsförhållandena återställdes i samma skick, som de haft år 1624. Flera tyska stater erhöllo förstoring i land, Frankrike fick större delen af Elsass. Till Sverige afträddes Vor-Pommern .med öarna BUgen och Usedom, af Hinter-Pommern Stettin och ön Wollin samt östra

stranden af Oder, vidare Wismar med' kringliggande område samt stiften Bremen och Verden, allt såsom län af Tyska riket. Såsom godtgörelse åt de i Sveriges tjänst stående trupperna anslogos fem millioner riksdaler. Som det dröjde med fredsvillkorens uppfyllande, utrymde svenskarne först 1650 sina stora eröfringar i Tyskland.

Turenne. Efter samtida kopparstick.

Krigets följder för Sverige. Det tyska kriget hade de viktigaste följ der för vårt lands både inre och yttre ställning. Det förut obemärkta Sverige hade med ens blifvit en af Europas mäktigaste stater, det protestantiska partiets ledare och hufvudmakten i Norden. Dess krigshär ansågs nästan oöfvervinnelig, det hade besittningar rundt omkring Östersjön och behärskade utloppen af Tysklands hufvudfloder. Denna lysande yttre ställning motsvarades dock ej af det inre tillståndet. Det långvariga kriget hade alltför mycket ansträngt det fattiga, glest befolkade Sveriges krafter, och det hade äfven i andra afseenden inverkat ofördelaktigt på landet. Visserligen bidrog kriget att gifva lyftning åt handel och sjöfart, bergsbruk och fabriksväsen, och i följd af kriget trädde Sverige i lifligare beröring än någonsin förr med Europas mest civiliserade länder. Från det utplundrade Tyskland indrogos i landet betydande rikedomar, genom hvilka de store kunde samla ansenliga jordagods och bygga ståtliga slott och palats. Ofta bortslösades dock rikedomarna på yppighet och flärd; det långa och segerrika krigarlifvet födde af sig dels råhet och njutningslystnad, dels öfvermod och förakt för fredliga yrken. Den förra tidens enkelhet, allvar och fromhet försvagades; en ström af utländingar och utländska seder inträngde i landet. Men det svåraste af de missförhållanden, som 'kriget medförde, var adelns öfvermakt o-ch allmogens förtryck. Kriget hade nämligen, som vi sett, nödgat förmyndarne till frälseköpen. Vid'dessa köp, liksom ock vid förläningar och förpantningar, erhöll adeln ej blott kronans gods utan äfven dess räntor af skattebönderna, hvilka därigenom kommo i beroende af adeln, betungades med dagsverken och stundom beröfvades äganderätten till sina hemman. Bördorna föllo allt tyngre på de skattdragande ofrälse ståndens skuldror. Ett starkt missnöje spred sig bland samhällets lägre klasser och i synnerhet bland allmogen, som var i fara att mista både sin borgerliga och sin politiska självständighet.

Kristinas inre styrelse och tronafsägelse.

Drottning Kristina var en högst ovanlig kvinna. Hon hade ärft sin faders lysande snillegåfvor och med en förvånande lätthet inhämtat stora kunskaper i alla lärdomens grenar; hon hade ock fått en allvarlig uppfostran under

Drottning Kristina till häst. Målning af fransmannen Bourdon.

ledning af sin faster, pfalzgrefvinnan Katarina, och af Axel Oxenstierna, som undervisat henne i statssaker. Men hon hade tillika ärft sin moders oroliga själ och nyckfulla lynne; det fattades henne allvar och ihärdighet, hon hade mer håg för det ovanliga och lysande än för det plikttrogna och mödosamma. Uppvuxen på tronens höjd, i glansen af lysande segrar, ansåg hon sig böra uppträda med yttre ståt och prakt och kungligt belöna de många, som under hennes minderårighet utmärkt sig i krigets eller fredens värf. Hon började med slösande hand utdela förläningar, adelsbref, gåfvor och nådebevisningar af alla slag; äfven frälseköpen fortgingo i

stigande. Den gamle rikskanslern föll för en tid i onåd, och drottningen skänkte sitt förtroende åt unga gunstlingar, i första rummet åt Magnus Gabriel de la Gardie, son till Jakob de la Gardie och Ebba Brahe. Grefve Magnus var den skönaste och mest lysande ädlingen vid Kristinas hof, han öfverhopades med gåfvor och utmärkelser och förmäldes med en af pfalzgrefven Johan Kasimirs döttrar.

Tronföljden. En annan fråga, som vållade bekymmer för framtiden, var tronföljden. Drottningen hade såsom barn lofvat sin hand åt sin frände Karl Gustaf, med hvilken hon blifvit uppfostrad, men hon hade sedermera återtagit detta löfte. Förgäfves bönföllo ständerna, att hon måtte gifta sig; hon hyste en afgjord motvilja för äktenskap. Hon beslöt att på annat sätt betrygga tronföljden och tillika bereda sin frände en ersättning för hvad han förlorat, i det hon föreslog rådet och ständerna^ att utse Karl Gustaf till tronföljare. Rådet gjorde många svårigheter, men drottningen var i denna fråga orubblig; hon nedtystade sina grånade rådgifvare med den djärfva anklagelsen, att

de ville återinföra valriket, och genomdref till slut sin vilja, 1649. Genom sin fasthet vid detta tillfälle betryggade hon sitt fosterlands framtid och förvärfvade sig rätt till dess tacksamhet.

Riksdagen 1650. Följande år sammankallades ständerna till riksdag i Stockholm, för att öfvervara drottningens kröning. Nu beslöto de tre ofrälse stånden att med förenade krafter arbeta på en reduktion af kronans af söndrade gods och räntor. Under ledning af professor Terserus och borgmästaren i Stockholm Nils Nilsson höllo de ofrälse enskilda sammankomster. Emellan dem och adeln uppstod en stark spänning, jäsningen växte i landet, man befarade till och med bonduppror och inbördes krig. »Vi veta», knotade bönderna, »att i andra länder är allmogen träl, och frukta, att detsamma skall öfvergå oss.» Drottningen gynnade de ofrälse" ståndens fordringar, men hon ville tillika förekomma en brytning och afstyrde därför alla genomgripande åtgärder. Det stannade därvid, att de tre ofrälse stånden till drottningen inlämnade en skriftlig protest, hvari de visade godsafsöndringens vådor för kronan och landet, klagade öfver adelns missbruk samt begärde, att godsen måtte åter indragas till kronan och att allmogen måtte fredas mot öfvervåld. Denna protest hade för tillfället inga viktigare följder, men frågan om reduktion var en gång väckt och kunde ej mer falla.230 NYARE TIDEN.

Vid denna riksdag förklarades kronan ärftlig inom Karl Gustafs manliga afkomma. Till honom vände sig nu de missnöjdas blickar; de ville förmå honom att bemäktiga sig regeringen. En smädeskrift mot drottningen och adeln upptäcktes; dess upphofsman, Arnold Messenius, sonson till historieskrifvaren, straffades till lifvet och drog sin fader Johan Messenius d. y. med sig i fördärfvet.

Kristina och den andliga odlingen. Under sina första regeringsår hade Kristina med ifver och lust ägnat sig åt sina regeringsplikter, men detta intresse svalnade snart. Det

vackraste draget hos drottning Kristina var hennes kärlek till vetenskapen och den andliga odlingen. En ny allmän skolordning utfärdades; två nya gymnasier upprättades, i Göteborg och Hernösand. Ett vetenskapligt lif vak-nade i Sverige under drottningens skydd och uppmuntran. Johan Stiemhöök, »svenska lagfarenhetens fader», forskade i vår äldre rättshistoria, Georg Stiernhielm i vårt fornspråk och våra häfder; den unge Olof Budbeck, son till biskop Joh. Rudbeckius, upptäckte lymfkärlen i människokroppen. Stiernhielm, som någon tid lefde vid drottningens hof, uppmuntrades af henne till vittra arbeten, och förvärfvade genom sina dikter ett sådant anseende, att han blifvit kallad den svenska skaldekonstens fader. Från alla delar af Europa inkallade drottningen lärda och vittra män för att njuta af deras umgänge och genom dem höja glansen af sitt hof; bland dem märkas den tidens två största tänkare, nederländaren Hugo Grotius, hvilken länge varit anställd i Sveriges tjänst såsom dess sändebud i Paris, och fransmannen Cartesius, som dog under sin vistelse i Stockholm.

Georg Stiernhielm. Malning af Ehrenstrahl.KRISTINAS INRE STYRELSE OCH TRONAFSÄGELSE. 231

De sista regeringsåren. Genom umgänge med Cartesius och andra högt bildade katoliker fattade Kristina smak för den katolska läran, hvilken syntes henne mer följdriktig och helgjuten än den protestantiska. Men hon visste väl, att hon ej kunde förblifva Sveriges drottning, om hon bekände sig till den katolska tron, och hon beslöt därför att nedlägga kronan. Redan 1651 tillkännagaf hon för rådet sin afsikt men lät förmå sig att tills vidare uppskjuta dess utförande. Kort därpå mottog hon vid sitt hof förklädda jesuiter och styrktes i sitt katolska nit både af dem och af utländska gunstlingar, sådana som den franske läkaren Bourdelot och den spanske ministern Fimentel. Liksom för att döfva samvetets röst kastade hon sig i ett tummel af nöjen och lustbarheter. Hon tröttnade vid regeringsbördan och lät slutligen allt gå vind för våg; hennes frikostighet öfvergick till ett gränslöst slöseri med statens medel, i det hon strödde omkring sig gåfvor och utmärkelser utan hejd och måtta. Under hennes korta regering blef antalet af adliga släkter fördubbladt, grefve- och friherreätterna femdubblades. Slutligen saknades medel att fylla de dagliga behöfven. I jämbredd med förvirringen i hushållningen växte missnöjet i landet.

Kristinas tronafsägelse och slut. Under sådana förhållanden fann Kristina det bäst att ju förr dess hellre fullborda sin tronafsägelse och lämna spiran i en starkare hand. Detta skedde på en riksdag i Uppsala 1654. Här bestämdes först, hvilka delar af riket skulle anvisas henne såsom underhållsländer. Därpå nedlade drottningen högtidligen sin krona och tog afsked af sitt folk; samma dag kröntes Karl Gustaf till konung. Oaktadt hennes fel kunde man ej utan rörelse se den sista ättlingen af den frejdade Vasastammen nedstiga från sin faders tron. »Hon är dock den

store Gustaf Adolfs dotter», suckade den gamle Axel Oxenstierna, som kort därpå nedlades i grafven (28 aug. 1654).

Utan saknad vände Kristina sitt fosterland ryggen och begaf sig utrikes, först till spanska Nederländerna (Belgien), där hon vistades ett år. Hon hade utsett Rom till sin bostad, och på vägen dit, i Innsbruck, afsvor Gustaf Adolfs dotter offentligen den tro, för hvilken hennes fader gått i döden. Hon kallade sig därefter Kristina Alexandra. * I början

* Alexandra efter den dåvarande påfven Alexander VII.

kunde hon ej afhålla sig från politiken och gjorde fördenskull vidsträckta resor i Europa, däribland två gånger till Sverige; här ville hon förbehålla sig sin rätt till tronen, ifall Karl Grustafs ätt utslocknade, men hon tillbakavisades och måste vid sitt första besök (1660) förnya sin afsägelse. Ändtligen slog hon sig i ro och lefde i Rom såsom drottning i de lärdas värld, stiftade en vitter akademi och omgaf sig med dyrbara samlingar af böcker och konstsaker. Hon dog i Rom 1689 och ligger begrafven i S:t Peterskyrkan.

Kristinas tronafsägelse. Efter samtida kopparstick.

Karl X Gustaf.

1654—1660.

Fredstiden.

Med Karl Gustaf uppsteg på Sveriges tron en ny konungaätt, den pfalziska.* Den nya ätten var dock ingalunda främmande för Sverige, ty konungens moder var Gustaf Adolfs syster, han själf var uppfostrad i landet och svensk till språk

* Se stamtaflan å följande sida.

och seder. Efter grundliga studier och utländska resor hade Karl Gustaf lärt krigskonsten under Torstenssons ledning och med heder deltagit i hans förnämsta krigsföretag. Förgäfves hoppades han att vinna drottning Kristinas hand, han blef i stället af henne utnämnd till generalissimus öfver de svenska härarna i Tyskland och kort därpå vald till Sveriges

Port vid Västerlang g atan i Stockholm. Ingång till Erik von der Lindes hus, byggdt i midten af 1600-talet.

Pfalziska ätten.

Johan Kasimir af Pfalz-Zweibrucken, af Wittelsbachska huset, † 1652, g. m. Katarina, Karl IX:s dotter, † 1638.

Kristina Magdalena, g. m. Karl X Gustaf, f. 1622, Maria Eufrosyne, Adolf Johan,

en markgrefve af Baden; g. m. Hedvig Eleonora g. m. M. G. † 1689.

hennes sondotterson var af Holstein-Gottorp, de la Gardie. I konung Adolf Fredrik. f 1715. |

Karl XI, g. m. Ulrika Gustaf Samuel, efter Karl XII:s död Eleonora af Danmark. hertig af Pfalz-Zweibrucken.

Hedvig Sofia, † 1708, g. m. Karl XII. Ulrika Eleonora, † 174lJ

hertig Fredrik IV af g- ui. Fredrik af

Holst.-Gottorpi Hessen-Kassel.

tronföljare. I Tyskland stannade han nära två år efter krigets slut och ledde Sveriges angelägenheter, under det freden verkställdes och Tyskland utrymdes. Då han vid trettiotvå års ålder fattade spiran, hade han samlat en rik erfarenhet både i krigiska och politiska värf och visat prof på en framstående begåfning. Till sin yttre person var han kortväxt och mycket fetlagd, hade blå ögon, mörk hy och svart nedhängande hår.

Fjärdepartsräfsten. Karl Gustaf besteg tronen i en tid af inre och yttre oro. Inom landet stodo partierna rustade till kamp, bönderna ropade på reduktion, och den djupa förvirringen i drätseln gjorde en sådan nödvändig. På den riksdag, som sammanträdde 1655, föreslog därför konungen själf med rådets samtycke en reduktion på lindriga villkor, och en sådan blef också efter åtskilliga strider af ständerna beslutad. Enligt detta beslut skulle indragas: alla omistliga gods, d. v. s. de, som ansågos oumbärliga för hofvets, krigsmaktens och bergverkens vidmakthållande, samt en fjärdedel af öfriga gods, som adeln till skänks erhållit, ett stadgande, som gifvit hela reduktionen namn af fjärdepartsräfsten; reduktionen skulle ej sträcka sig längre tillbaka än till Gustaf Adolfs död. Dess verkställande uppdrogs åt ett reduktionskollegium under ledning af riksrådet Herman Fleming.

Den yttre politiken. Men rikets inre angelägenheter lämnades snart å sido för den utländska politiken. I denna gren af styrelsen hade konungen en skicklig medhjälpare i den nye rikskanslern Erik Oxenstierna.* en värdig son till den store Axel.

Till sina grannar Danmark och Polen stod Sverige alltjämt i spändt förhållande. Den gamle Kristian IV i Danmark hade aflidit 1648 och efterträdts af sin son Fredrik III. Denne konung traktade efter att höja konungamakten på adelns bekostnad. Han började med att störta Danmarks mäktigaste ädling, rikshofmästaren Korfitz Vif eld, gift med en afhans halfsystrar. Ulfeld tog sin tillflykt till det svenska hofvet och uppeggade först Kristina, sedan Karl Gustaf mot sitt fädernesland. Men Karl Gustaf trodde sig ej ha något att frukta från den danska sidan utan vände sig i stället emot konungen i Polen, Johan Kasimir, Sigismunds andre son, hvilken ej ville erkänna honom som konung. Tillfället att anfalla Polen

* Erik Oxenstierna följde konungen i polska kriget men dog redan 1656, endast 32 år gammal.

var lockande, ty landet var sönderslitet af partistrider och hemsöktes af ett kosackuppror, som understöddes af Ryssland. Ständerna vid 1655 års riksdag gåfvo sitt bifall till kriget. En krigisk stämning rådde inom adeln och hären, och från alla håll strömmade krigarskaror till Sveriges segerkrönta fanor. Konungen följdes i fält af sina yppersta generaler från trettioåriga kriget, Arvid Wittenberg och Gustaf Otto Sten-bock,* senare äfven af Karl Gustaf Wrangel.

Polska och ryska krigen.

Polens eröfring. Konungens plan var att låta sina trupper inbryta i Polen samtidigt från Pommern och från Livland. Han lät Wittenberg med den ena afdelningen af hären inrycka i Stor-Polen** och följde själf efter med den andra delen. Sedan de båda afdelningarna förenat sig, tågade svenska hären rakt på hufvudstaden Varschava, som genast gaf sig på nåd och onåd. Härifrån drog konungen med en

* Släkten Stenbock.

Gustaf Olofsson till Torpa, riksmarsk, friherre.

Katarina, g. m. Gustaf I, Erik, g. m. Olof. Arvid. Karl. Ebba, g. m.

† 1621. Malin Sture. Klas Fleming

Gustaf.

Gustaf Otto, fältmarskalk, riksamiral, grefve, † 1685.

Magnus, fältmarskalk, † 1717.

** Stor-Polen var landet omkring Warte, n. v. Posen.

Krakau. Efter samtida kopparstick.

del af hären till Lill-Polen,* där Johan Kasimir samlat sina anhängare, slog polackerna i flera träffningar och intog slutligen KraJcov, Polens gamla hufvudstad. Öfvergifven flydde Polens konung till Schlesien, medan adeln och hären hyllade segraren som Polens konung. Därpå vände sig Karl Grustaf åt norr och förenade sig med den

från Livland kommande M. G. de la Gardie. Han ville nu försäkra sig om kustlandet Väst-Preussen. Men detta land eftertraktades äfven af kurfursten i Brandenburg Fredrik Vilhelm, »den store kurfursten», hvilken med härsmakt inryckt i Väst-Preussen. Vid svenskarnes annalkande drog han sig tillbaka till sitt eget land Ost-Preussen. Konungen följde efter, inneslöt kurfursten i Königsberg och tvang honom till ett fördrag, hvarigenom han ställde Ost-Preussen under Sveriges öfverhöghet och lofvade konungen hjälptrupper.

Polens resning. Slaget vid Yarschava. Karl Gustaf stod på höjden af lycka och hvälfde vidtomfattande planer i sitt sinne. Hans afsikt var ej att intaga Polens tron utan att stycka detta land och själf behålla en större del däraf, i första rummet kustlandet, hvarigenom Sveriges östersjövälde skulle utvidgas. Men denna plan hade många och mäktiga motståndare. Danmark och Holland fruktade, att Sverige skulle helt och hållet behärska Östersjön, Österrike att Sverige skulle blifva alltför mäktigt i Tyskland, och den ryske tsaren såg sig med harm förekommen af svenskarne i Polen. Därtill började frihetskänslan vakna hos polackerna, svenskarnes utpressningar väckte deras missnöje, och prästerna predikade mot kättarue. Öfverallt reste sig folket mot svenskarne; Johan Kasimir återkom och samlade i södra Polen en betydlig härsmakt. För att kväfva resningen i dess begynnelse företog Karl Grustaf i början af år 1656 ett nytt tåg till södra Polen. Under den strängaste vinterkölden tågade svenska hären öfver Polens snöbetäckta fält, omsvärmad af fiender och alltmer sammansmältande genom de polska truppernas affall. Karl Gustaf måste därför vid Jaroslav i Galizien afbryta sin marsch och efter en kort hvila åter tåga mot norr för att ej blifva afskuren från de sina. Med sina 8,000 svenskar banade han sig under ständiga vapenskiften väg tillbaka till Stor-Polen och Preussen. En stor del af Polen afföll från honom, och hufvudstaden Varschava återtogs

* Lill-Polen låg omkring Weichsels öfre lopp.

Karl X Gustaf. Kopparstick efter målning af Ehrenstrahl, † 1698.

af polackerna. Byssarne 'bröto freden och inföllo i Ingermanland.

Farorna hopade sig från alla håll, men Karl Grustaf var ej den, som tappade modet. Han slöt ett nytt fördrag med kurfursten af Brandenburg och försäkrade sig om dennes kraftiga bistånd. De svenska och de brandenburgska trupperna förenade sig och ryckte mot Varschava, där polska hären stod, förstärkt med tatariska skaror, tillsammans minst 50,000 man; mot dessa kunde konungen och kurfursten ej ställa mer än omkr. 18,000. Det oaktadt beslöt Karl Gustaf att angripa fienden i hans förskansningar på östra sidan af "Weichsel. Anfallet skedde steg för steg under loppet af tre dagar och lyckades, tack vare Karl Gustafs mästerliga rörelser; det slutade med den polska hårens upplösning och flykt (juli) 1656. Segern vid Varschava hade dock ej några viktigare följder, emedan konungen var för svag att begagna sin seger och kurfursten vägrade att följa honom längre åt söder.

Ryska kriget. Karl Gustaf Lämnar Polen. Emellertid hade ryssarne under förfärliga ödeläggelser öfver svämmat Ingermanland och Livland. Men förgäfves sökte de intaga fästningarna, förgäfves lade sig tsar Alexéj själf med en ofantlig härsmakt framför Riga; staden försvarades med framgång af Simon Grundel Helmfeldt, och belägringen måste slutligen upphäfvas.

I detta svåra läge sökte konungen på underhandlingens väg upphjälpa sin ställning. Genom ett fördelaktigt handelsfördrag blidkades holländarne. För att kunna kvarhålla kurfursten på sin sida gaf konungen efter för hans fordringar och, tillerkände honom genom fördraget i Labiau suveräniteten öfver Ost-Preussen; härigenom lades grunden till ett självständigt konungarike Preussen (1656). Likväl understödde kurfursten honom endast lamt, och han kunde med sin lilla här ej behärska ett så vidsträckt land som Polen. Det såg ut att blifva ett långvarigt och ofruktbart krig. Då kom (1657) underrättelsen, att Danmark förklarat krig och att österrikarne inryckt i Polen för att angripa svenskarne. Karl Gustaf tvekade först, mot hvilkendera af de båda nya fienderna han borde vända sig, men beslöt sig snart för Danmark och öfvergaf Polen, kvarlämnande besättningar i några preussiska städer.

De båda danska krigen. Inre styrelsen.

Från Polen till Jylland. Karl Gustaf beslöt att mot Danmark följa samma krigsplan som Torstensson. Med en liten här af 8,000 man, idel kärntrupper, skyndade han i ilmarscher från Preussen till Pommern. Här mötte honom "Wrangel; den danske flyktingen Ulf eld gick nu i hans tjänst och följde honom till Danmark. Inom kort stod han vid den danska gränsen. Det var en fullständig öfverraskning. Danmark hade förklarat krig utan att vara rustadt, i förhoppning att Karl Gustaf skulle kvarhållas i Polen. Den öfverlägsna men oöfvade danska hären under marsken Anders Bille drog sig tillbaka åt norr; hertigen af Holstein-Gottorp, som var Karl Gustafs svärfar, höll sig neutral, och hela den jutska halfön var inom kort öfversvämmad af svenskarne. Marsken kastade sig med 6,000 man in i den nyanlagda fästningen Fredriksodde (Fredericia) vid Lilla Bält och belägrades

där af "Wrangel. Dessa hastiga framgångar på halfön frälsade det egentliga Sverige från ett danskt infall.

Tåget öfver Bälten. Freden i Roskilde. Oaktadt den lysande framgången var Karl Gu stafs ställning ganska vådlig. Han kunde med sin lilla här lätt instängas på halfön; polackerna stodo redan i Pommern, österrikarne i Preussen, och kurfursten af Brandenburg var vunnen af Sveriges fiender. Ur denna farliga belägenhet räddades han genom en sällsynt förening af lycka och djärfhet. Först lyckades Wrangel genom en nattlig stormning bemäktiga sig Fredriksodde. Därpå inträffade i jan. 1658 en så stark köld, att Bälten tillfröso. Genast beslöt konungen att på isen öfvergå till Fyen; det var ett djärft företag att med krigshären öfvergå ett fruset haf, hvars is buktade under de marscherande och brast på enskilda punkter. Allt gick dock väl; fienden, som stod på andra stranden, blef slagen, och hela Fyen intogs. Men det svåraste återstod, nämligen att öfvergå det vida bredare Stora Bält. General-kvartermästaren Erik Dahlberg undersökte isen och ansvarade för att den bar. Då slog konungen ihop händerna och utropade: »Nu, bror Fredrik, skola vi talas vid på god svenska!» Dahlberg red i spetsen och visade vägen öfver de vidsträckta isfälten; under hans ledning tågade hären först till Langeland, så öfver det 14 km. breda Bältet till Läland, därpå till Falster och Själland. Det stora vågspelet hade, lyckats; utan motstånd närmade sig svenskarne Köpenhamn, hvars fästningsverk voro i ett förfallet skick, och Karl Gustaf kunde nu föreskrifva fredsvillkoren; dessa blefvo också ganska hårda för Danmark. Genom freden i

Erik Dahlberg. Målning af Ehrenstrahl, † 1698.

felbr.Roskilde, som slöts cl. 26 febr. 1658, afträdde Danmark-1658 Norge till Sverige Skåne, Halland, Bleking, Bohuslän, Trondhjems län och Bornholm; fientliga flottor skulle med gemensam makt utestängas från Östersjön. Genom ett senare fördrag blef hertigen af Holstein-Gottorp löst från Danmarks länshöghet.

Genom denna fred uppnådde Sverige höjdpunkten af yttre storhet. Hvad som nu införlifvades med Sverige var ej aflägsna besittningar i främmande land utan gränsprovinser af en besläktad nationalitet, genom hvilkas besittning Sverige först blef ett afrundadt helt med naturliga gränser.

Andra kriget med Danmark. Efter ett besök i Skåne begaf sig Karl Gustaf till Göteborg, dit han kallat ett utskott af ständerna sig till möte. Här öfverlade han med rådet och ständerna om de krig, som återstodo; och det beslöts, att man nu skulle vända sig mot Brandenburg. Men för att kunna föra ett krig i Tyskland måste Sverige hafva säkerhet från den danska sidan. Karl Gustaf ville därför försäkra sig om Danmarks vänskap och sökte förmå det att bistå Sverige med krigsskepp, ifall en holländsk flotta sökte intränga i Östersjön. Härvid gjorde dock danskarne svårigheter. Karl Gustaf fruktade därför, att Danmark skulle vid första tillfälle sluta sig till hans fiender; han började ångra, att han ej alldeles tillintetgjort Danmark, då han hade dess öde i sina händer, och fattade det ödesdigra beslutet att bryta freden. Han inskeppade sina trupper i Kiel och landsteg plötsligt å nyo på Själlands kust. Det var ett öfverfall utan varning eller krigsförklaring.

Men icke ostraffadt hade Karl Gustaf härigenom brutit sitt gifna ord. Han hade nu gjort Holland till sin öppna fiende, och han hade uppkallat emot sig fosterlandskärleken hos det danska folket. Med sin ringa styrka vågade han ej genast storma Köpenhamn, och detta uppskof räddade staden. Dess invånare beslöto med förtviflans mod att försvara sig till det yttersta. Konung Fredrik förklarade, att han ville dö i sin hufvudstad liksom fågeln i sitt näste. En ny anda lifvade folket; borgare och studenter väpnade sig, man såg förnäma män och kvinnor med

spade och skottkärra arbeta på de förfallna vallarna, och lyckliga utfall gjordes emot de belägrande. Däremot bemäktigade sig svenskarne med lätthet Kronborgs slott, som behärskade Sundet; i Köpenhamn började hungersnöden rasa, och löpgrafvarna flyttades allt närmare. DåDE BÅDA DANSKA KRIGEN. INRE STYRELSEN. 241

nalkades från Kattegatt en holländsk flotta till Köpenhamns undsättning. Den svenska flottan under Wrangel gick den holländska till mötes och utkämpade i Öresund en ärofull strid med världens yppersta sjömakt. Efter sex timmars blodig kamp och illa tilltygade banade sig holländarne med vindens tillhjälp väg genom Sundet. Köpenhamn var räddadt, svenskarne upphäfde belägringen och intogo ett fast läger 16 km. från staden. Nu hopade sig motgångarna alltmer för Karl Grustaf. Från söder inträngde i Holstein en stark här af polacker, •österrikare och brandenburgare, de senare under kurfurstens eget befäl, och svenskarne måste snart utrymma den jutska halfön. Öfverallt i de nyförvärfvade landskapen spordes en hotande jäsning. Trondhjems län återtogs af danskarne; på Bornholm blef den svenske guvernören skjuten, och öfriga svenskar dödades eller tillfån gatogos.

När vintern kom och stängde flottorna från hafvet, beslöt Karl Grustaf att rikta ett afgörande slag mot Köpenhamn. I febr. 1659 företogs en nattlig stormning mot staden; hufvudanfallet skedde från västra sidan, och här uppstod på de islupna vallarna en mördande kamp, belyst af elden från hundratals kanoner. De väl förberedda danskarne mottogo an-griparne med en skur af kulor och stenar; självfva kvinnorna deltogo i försvaret och hällde kokhett vatten öfver de stormande. Slutligen måste svenskarne med betydlig manspillan draga sig tillbaka. Nu byggde Karl Grustaf sitt hopp på Englands bistånd; liksom Oliver Gromtvell var äfven hans son Richard Sveriges vän. Men detta hopp gick snart om intet i följd af inre oroligheter i England. Med den holländska flottans tillhjälp gingo de fientliga härarna från fastlandet öfver till Fyen; de svenska trupperna blefvo vid Nyborg slagna och tillfångatagna, och deras anförare Gr. O. Stenbock undkom med nöd i en båt.

I denna svåra belägenhet sammankallade Karl Gustaf ständerna till Göteborg, på samma gång som han tillrustade •ett nytt krigsföretag, ett infall i Norge. Anländ till Gröteborg insjuknade konungen; då febern tilltog, uppsatte han sitt testamente och beredde sig till döden. Han afled (d. 13 febr.) 1660 i sitt 38:e lefnadsår.

Den inre styrelsen. Den krigiske Karl X Gustaf saknade ingalunda sinne för fredens värf, men de ständiga krigen återverkade ofördelaktigt på det inre tillståndet. Reduktionen, som under H. Flemings ledning gått raskt framåt

det första året, afstannade småningom, då krigsfaran blef alltmer hotande; likväl indrogos nära 3,000 hemman till kronan. Slutligen medförde kriget äfven förlusten af Sveriges koloni i Amerika, Nya Sverige, som intogs af det holländska västindiska kompaniet (1655). Däremot grundades midt under krigsbullret två inrättningar af stor vikt för Sveriges industriella utveckling, nämligen den första växel- och länebank i Sverige samt Eskilstuna manufakturverk för järn och stål. Banken var i början ett enskildt företag under ledning af livländaren Palmstruch.

Med sin gemål Hedvig Eleonora af Holstein-Gottorp hade Karl X blott ett barn, den vid hans död fyraårige Karl.

Karl XI.

1660-1697.

Förmyndarregeringen.

Frederna. Äter intogs Sveriges tron midt under krigets stormar af ett barn. Den af ständerna förordnade regeringen med Per Brahe i spetsen gjorde till sin uppgift att skaffa landet en hederlig fred med dess många fiender. Först slöts fred med Polen i Oliva,* i hvilken fred äfven Brandenburg och kejsaren inneslötos: konung Johan Kasimir afstod sina anspråk på Sveriges tron, och Livland afträddes formligen till Sverige, 1660. Därpå tillfredsställdes Holland genom några handelsförmåner, och med Danmark slöts s. å. freden i Köpenhamn, enligt hvilken Sverige af de sista eröfringarna återlämnade Trondhjems län och Bornholm, det senare dock i utbyte mot

en del adliga gods i Skåne, hvilka danska kronan inlöste af deras ägare. Nu återstod endast Ryssland, som ovilligt bekvämade sig till att återlämna sina under kriget gjorda eröfringar genom freden i K ar dis,"** 1661.

Krigets följder. Genom freden i Oliva afslutades den sextioåriga tronföljdsstriden emellan Sveriges och Polens konungahus. Denna långa strid, i synnerhet dess sista skede, var ödesdiger för Polen, som därigenom i hög grad försvagades. Dess forne vasall, kurfursten af Brandenburg, inne-

* Oliva, ett kloster nära Danzig. ** Kar dis, ort i nordliga Livland.

hade nu T Ost-Preussen såsom själfständigt land och blef en farlig granne både för Polen och för Sverige.

Sverige hade genom freden i Köpenhamn fått behålla af sina eröfringar från Danmark allt hvad som låg inom Sveriges naturliga gränser. Dess nationella område var härmed bestämdt för framtiden, sådant som det ännu i dag är. Men Sveriges inflytande i Europa var nedsatt genom dess sista olyckor i kriget och konungens död.

Hedvig Eleonoras alkov på Drottningholms slott. Sedermera Gustaf 111:8 sängkammare.

Viktiga voro de följder, som kriget medförde för Dan märk och Norge. Danmark var i hög grad försvagadt genom Skånes förlust och förödt genom kriget. För att afhjälpa landets nöd voro ständerna sammankallade till riksdag i Köpenhamn 1660. Präster och borgare voro djupt förbittrade mot adelsmännen, som under kriget icke uppfört sig såsom de bort och som nu sökte undandraga sig bidrag till staten. Borgerskapet åter hade genom Köpenhamns hjältemodiga försvar vunnit självkänsla och anseende. Under ledning af Köpenhamns borgmästare Nansen förband sig borgerskapet med prästeståndet, som leddes af biskop Svane; de båda stånden föreslogo, att man skulle erbjuda konungen kronans ärftlighet till tack för

kans förtjänster under kriget. Rådet och adeln vägrade först och beredde sig att lämna riksdagen, men då stängdes stadens portar, och borgerskapet väpnade sig. Detta var tillräckligt tör att bryta motståndet. Kronan förklarades ärftlig, den gamla handfästningen upphäfdes, och Fredrik III hyllades såsom arfkonung. Följande år utfärdade konungen arf-envåldsakten, hvilken uttryckligen tillerkände honom absolut makt. Han satte kronan på verket genom att utarbeta en ny grundlag för sina riken, kongeloven, hvilken gjorde Danmarks konung till den mest oinskränkte monark i Europa-Enväldet stärkte Danmarks enhet och försvarskraft. Inom kort stod Danmark åter färdigt att upptaga kampen med den svenske grannen till lands och sjös.

Drottningholms slott. Byggdt af Mkodemus Tessin d. ä.

Förmyndarne och deras politik. Karl Gustaf hade i sitt testamente anförtrott förmyndarregeringen åt änkedrottningen och de fem höga riksämbetsmännen, och detta gillades af ständerna på riksdagen i Stockholm 1660. Konungen hade tillika utnämnt sin broder, hertig Adolf Johan, till riksmarsk, men denna utnämning ogillades af rådet och ständerna. Såsom rättesnöre för förmyndarregeringen antogs 1634 års regeringsform, dock med åtskilliga tillägg, så att regeringen kom i större beroende af rådet och riksdagen; vid meningsskiljaktighet inom regeringen skulle afgörandet hänskjutas till rådet, och regeringen skulle ansvara ej blott inför konungen utan ock inför ständerna, hvilka nu fingo rätt att samman-

träda på bestämda tider, nämligen hvart tredje år. Dessa tillägg pläga kallas 1660 års regeringsform.

Inom den nya förmyndarregeringen hade änkedrottningen ej mycket att säga. Hedvig Eleonora intresserade sig mer för hofvet och de sköna konsterna än för politiken. De mest betydande af förmyndarne voro riksdrotsen Per Brahe, rikskanslern Magnus Gabriel de la Gardie och riksskattmästaren Gustaf Bonde. Drotsen var en gammal man men ännu kraftfull och verksam, gudfruktig och vän af gammal

svensk sed, för öfrigt en utpräglad aristokrat. Kanslern, som nu stod i sin bästa ålder, var en fin, ståtlig och älskvärd herre, mångsidigt bildad och vältalig, men saknade kraft och uthållighet, därtill var han praktlysten och slösande. Skattmästaren var en nitisk, sparsam och i sitt ämne väl förfaren man. Riksmarsk blef Karl Gustaf

Wrangel, riksamiral Gustaf Otto Stenbock, de la Gardies svåger. Det saknades i denna förmyndarstyrelse en sammanhållande kraft, sådan som Axel Oxenstierna var under Kristinas omyndighet. De styrande voro af mycket olika åsikter. Skattmästaren ville upphjälpa landet genom sträng hushållning och reduktionens fullföljande, och han genomdref i början dessa grundsatser. Men reduktionen stötte snart på motstånd och afstannade, Bondes hushållningsplan rubbades genom nya förläningar, hvaribland flera till regeringens och rådets egna medlemmar. Den brist, som härigenom uppkom i drätseln, sökte man fylla genom subsidier af främmande makter. Hufvudsaken blef att skaffa sig så stora subsidier som möjligt utan att inblandas i verkligt krig, men detta gjorde Sveriges politik osjälfständig och vacklande.

Magnus Gabriel de la Gardie. Efter samtida kopparstick.

Därtill kom, att flera af de styrande mottogo skänker af främmande makter för att främja deras intressen. J~

Det var i synnerhet från år 1664, då ständerna åter voro samlade till riksdag, som tvedräkten började taga öfverhand både inom styrelsen och bland ständerna. Emellan adeln och de ofrälse stånden rådde spänning, och adeln var söndrad inom sig själf, i det högadeln var föremål för den lägre adelns ovilja. Regeringen bekämpades i rådet af ett motparti, till hvilket hörde Mattias Björnklou, Sten Bielke, Klas Rålamb och Johan Gyllenstierna; rådkammaren blef en tummelplats för ständiga partistrider. Tvisten gällde ej blott den inre styrelsen utan äfven rikets yttre politik. Då kanslern ville sluta förbund med Frankrike, motarbetades han af sina fiender i rådet; dessa genomdrefvo i stället, att Sverige slöt sig till Frankrikes motståndare och förenade sig med Holland och England i trippelalliansen, hvarigenom Ludvig XIV nödgades att sluta fred i Aachen (1668). Det dröjde dock ej länge, innan Ludvig lyckades upplösa detta förbund; han drog först England på sin sida och därpå genom löfte om stora subsidier äfven Sverige. Detta nya förbund slöts i samma ögonblick, då Ludvig XIV öfverföll Holland och inledde ett allmänt europeiskt krig 1672.

Den inre styrelsen. Samtidigt med dessa yttre förvecklingar växte penningnöden och oredan i den inre styrelsen. Bristen på medel förlamade allt. Försvarsväsendet till lands och sjös råkade i lägervall, fästningarna saknade kanoner soldaterna fingo svälta eller rymde; ämbetsmännen fingo ej ut sina löner. Men under förmyndarregeringen har äfven uträttats åtskilligt af gagn. Den Palmstruchska banken, som kommit på obestånd, öfvertogs 1668 af ständerna och blef därefter en riksbank. Åtgärder vidtogos för att med Sverige införlifva de nyförvärfvade landskapen; deras ombud upptogos vid 1664 års riksdag bland Sveriges ständer. Enligt deras begäran verkställdes nu den redan af Karl Grustaf fattade planen att upprätta en högskola i Lund; detta läroverk, som skulle utbreda svensk bildning i de nya landskapen, ^ trädde i verksamhet 1668. I allmänhet främjades på allt sätt den vetenskapliga bildningen i landet; detta är den vackraste sidan af M. G-. de la Gardies verksamhet, hvarigenom han förtjänat namn af Sveriges störste mecenat. Under hans skydd uppblomstrade forskningen i Sveriges häfder och språk. Nordens fornminnen och gamla litteratur blefvo föremål för

studier och omvårdnad under ledning af ett antikvitetskollegium, som hade till ordförande Gr. Stiernhielm.

De sköna konsterna omhuldades mer än någonsin förr i vårt land. Änkedrottning Hedvig Eleonora sysselsatte vid Brottningholms slottsbyggnad flera utmärkta konstnärer, såsom byggmästaren Nikodemus Tessin d. ä. och målaren Ehrenstrahl, båda af tysk börd. Flera af stormännen uppförde åt sig ståtliga slott och palats, hvilka de prydde med konstverk och dyrbarheter. K. Gr. Wrangel använde det byte han tagit i krigen till att bygga slottet Skokloster vid Mälaren och det Wrangelska palatset i Stockholm (n. v. hofrättshuset). Präktiga voro äfven Brahes Visingsborg och de la Grardies Läckö samt de la Gardieska och Bondeska palatsen* i Stockholm. Ridderskapet och adeln uppförde åt sig ett praktfullt riddarhus i hufvudstaden.

Läckö slott. Ur Dahlbergs Suecia antiqua.

Adelns öfvermakt. Den högadliga förmyndarstyrelsen gynnade på allt sätt adeln, och detta stånd var därför mäktigare, än det någonsin varit i Sverige. En stor del af Sveriges jord befann sig i adelns händer såsom egendom eller förläning. För denna jord erlade adeln ringa skatt till kronan, ty de frälsebönder, som bodde inom en mil

från sätesgården (»fredsmilen»), voro fria från både gärder och utskrifningar, de öfriga deltogo i gärder endast till hälften emot skattebönderna och

* De la Gardieska palatset, kalladt Makalös, låg där Karl XILs bildstod nu står. Bondeska palatset är numera Stockholms rådhus.

åtnjöto lindring äfven vid utskrifningar. Adeln ägde patronatsrätt samt företrädesrätt till alla betydande ämbeten (se sid. 200). Det var adeln förbjudet att ingå äktenskap med ofrälse. På riksdagarna var adeln det ledande ståndet, den gjorde anspråk på att ej kunna öfverröstas af de tre ofrälse stånden.

Men ännu större voro de företräden, som tillkommo den högre adeln, första klassen på riddarhuset, grefvar och friherrar (s. 163). Med tillhjälp af den fåtaliga andra klassen kunde de behärska riddarhuset, af dem innehades rådsämbetena, åt dem bortgåfvos de stora förläningarna företrädesvis. Flera af dessa förläningar liknade furstendömen. Per Brahes grefskap innefattade delar af Småland, Väster- och Östergötland. När Brahe reste till sitt grefskap, besökte han först sitt slott Brahehus, beläget på en höjd vid Vättern. Därifrån bars han af sina bönder i en förgylld bärstol till vägen vid sjöns strand, där karossen väntade, omgifven af ridande drabanter. När han så framkom till sin stad Grenna, mottogs han af borgerskapet, som skyldrade gevär; därpå roddes han öfver till Visingsö i rödklädda båtar, medan kanonskott aflossades frän Visingsborgs vallar.

All denna glans betraktades med afund och ovilja af den lägre adeln, som lefde af sina små förläningar och statens ämbeten. Adeln tillväxte mycket hastigt i antal; ämbetsmän och officerare adlades hoptals, och dessutom invandrade en mängd adliga ätter från Östersjöprovinserna och från utlandet, mest från Tyskland och Skottland.

Karl XI:s första regeringsår. Kriget och frederna.

Karl XI:s ungdom och myndighet. Emellertid hade den unge konungen uppnått myndig ålder. Hans uppfostran hade blifvit försummad i följd af hans moders klemighet samt förmyndarnes och lärarnes slapphet. För statssaker visade han ingen lust, ej heller för boken; hans största nöje var att rida, jaga och deltaga i militära öfningar. Han röjde från barndomen en egensinnig och oböjlig vilja men utmärkte sig tillika för gudsfruktan och rena seder. Emot förmyndarne och rådet hade han tidigt insupit misstroende, och denna känsla underhölls genom hans umgängesvänner af den yngre adeln. Sjutton år gammal förklarades han myndig på riksdagen i Stockholm 1672. Vid denna riksdag beslöts, att reduktionen skulle kraftigt fortsättas, och så skedde äfven.

1674

1675

Under de tre följande åren fortsatte konungen sitt be-kymmerslösa lif och tog föga del i styrelsen. Största inflytandet ägde under denna tid M. Gr. de la Gardie.

fri. plitlhr,

Art -P*

hy 'bptår för tcj. -cfitn

CdTOfLLS

Bref från den nioårige Karl XI till hans lärare, skrifvet den 20 augusti 1664.

Krigets utbrott. Snart började Sveriges yttre ställning åter blifva betänklig. Följderna af förbundet med Frankrike begynte framträda. Ludvig XIV:s anfall på Holland hade uppkallat till dess hjälp flera furstar, däribland kurfursten Fredrik Vilhelm af Brandenburg. Ludvig arbetade därför af alla krafter på att indraga Sverige i kriget; han. förmådde svenska regeringen först att öfverföra trupper till Tyskland och därpå, när medel saknades till deras underhåld att låta dem inrycka i Brandenburg. Kurfursten befann sig då vid Rhen i kamp med fransmännen; han skyndade i ilmarscher tillbaka till sitt land och öfverraskade den svenska hären i trakten af

Havel. Svenskarnes öfver anförare, den gamle K. Gr. Wrangel, var sjuk och frånvarande, generalerna voro oeniga och försumliga; följden blef, att kurfursten slog de återtågande svenskarne vid staden Fehrbellin, 1675. Deras förlust var obetydlig, och större delen af hären återfördes oskadad till Pommern, men svenskarnes segerrykte hade lidit en svår stöt, och Frankrikes fiender, Holland, Oster-rike och Tyska riket förenade sig nu med Brandenburg mot

Den »store kurfursten» Fredrik Vilhelms af Brandenburg staty. Af Andreas Schliiter, '† 1714.

Sverige. De sökte äfven draga Danmark på sin sida. Där regerade på den tiden Fredrik IILs son Kristian V. Han lät först leda sig af rikskansleren Griffenfeldt, som ville i det längsta nndvika krig med Sverige och åvägabragte förlofning emellan Karl XI och danska prinsessan Ulrika Eleonora; men slutligen lät konung Kristian af Sveriges fiender förmå sig att bryta freden, s. å. Han hoppades att nu återvinna de skånska provinserna, hvilka självfva önskade återförenas med Danmark.

Underrättelsen om den nya faran kom till Sverige, medan kröningsriksdagen i Uppsala var samlad. En allmän ovilja utbröt emot rådet, som inledt Sverige i krig men försummat att sätta landet i försvarsskick. Ständerna begärde att få granska förmyndarnes förvaltning, och därtill gaf konungen sitt bifall. Nu först insåg han farans storhet och sina rådgifvares försumlighet. Han beslöt att taga allt under sin egen ledning och ägnade sig med brinnande nit åt regeringsbestyren, biträdd af sina sekreterare, bland hvilka den snillrike Erik Lindsköld nu stod högst i gunst. Däremot frågade han ej vidare efter riksrådets mening, och äfven rikskanslern miste sitt forna inflytande.

Flottans motgångar. Farorna hopade sig alltmer kring den unge, oerfarne konungen. Hans hopp hvilade på flottan, hvilken skulle undsätta de af fienderna angripna tyska provinserna. Efter långt dröjsmål utlopp flottan under riksamiralens befäl, men den hade ej hunnit långt, då den måste återvända i följd af sjuklighet bland folket och dåliga anstalter. Följande vår, 1676, gick svenska flottan åter i sjön, förd af Lorens Creutz, som dock var alldeles oerfaren i sjömansyrket. Den danska flottan under Nils Juels befäl förenade sig med en holländsk eskader och anföll därpå den svenska flottan nära Ölands södra udde. Genast i början af slaget blef det svenska amiralskeppet vräkt på sidan, tillika kom elden lös i krutdurken, och slutet blef, att det ståtliga fartyget flög i luften med öfveramiralen och tusen man. Därpå skingrades den svenska flottan, men amiralen Klas Uggla värjde sig mot öfvermakten och öfvergaf sitt skepp, först när det stod i lågor; då kastade han sig i sjön sist af alla och omkom.

Skånska kriget 1676. Slaget vid Lund. Danskarne voro nu herrar till sjös; under konung Kristians eget befäl öfvergingo de till Skåne, på samma gång som norrmännen inföllo i Bohuslän och Västergötland. Alla dessa olyckor gjorde Karl XI djupt nedslagen och nästan förtviflad; tyst, sluten, ej aktande på sina generalers råd drog han sig undan för den öfverlägsna danska hären från Skåne till Bleking. Hela Skåne utom Malmö föll i danskarnes händer; invånarne mottogo dem såsom befriare, de krigiska bönderna i norra Skåne väpnade sig och började under namn af snapphanar ett farligt småkrig mot svenskarne. Från Skåne afgick en dansk styrka till Halland för att intaga Halmstad. Det var ett ögonblick fullt af fara för Sverige.

Slaget vid Lund. Efter samtida holländskt kopparstick.

Då vaknade konungen med ens ur sin bedöfning och uppbröt från Bleking till Halmstads undsättning, åtföljd af 7,000 man och generalerna Helmfeldt och Butger von Ascheberg samt Erik Dahlberg. Fienden påträffades nära Halmstad och blef efter en kort strid i grund slagen. Detta var den första ljusglimten i olyckan. Konungen återvann hopp och tillförsikt, och han styrktes häri af riksrådet Johan Gyllenstierna, som vid denna tid infann sig i konungens läger och fick stort inflytande på honom. Sedan konungen fått förstärkningar från öfre Sverige, ryckte han in i Skåne; den danska hären drog sig tillbaka, tills båda härarna stodo på hvar sin sida om Lödde å, ett stycke norr om Lund. Som den svenska hären alltmer sammansmälte genom brist och sjukdomar, beslöt Karl XI

att våga en afgörande drabbning emot den öfverlägsna danska hären och att därvid segra eller dö. På natten till den 4 dec. 1676 gingo svenskarne dec. öfver den frusna ån och ryckte fram emot Lund; fienden, 167fc som märkt deras uppbrott, tågade i samma riktning, och slutligen täflade båda härarna i snabb marsch att uppnå höjden norr om Lund, kallad Helgonabacken. Svenskarnes högra flygel och danskarnes vänstra, båda anförda af konungarne, kommo först fram, och emellan dem började striden, just som solen gick upp öfver de snöbetäckta fälten. Efter tre häftiga sammandrabbningar, hvarvid Karl XI kastade sig in i den hetaste striden, flydde danskarnes vänstra flygel och förföljdes långt bort af svenskarnes högra. Under tiden

Johan Gyllenstierna. Efter samtida kopparstick.

hade vänstra flygeln och centern haft att utstå en hård kamp och voro nära att öfvermannas af danskarne. Sent omsider återkom konungen med sin flygel till slagfältet, fienden anfölls nu från två sidor och blef efter en mördande kamp tvungen att vika. På den svenska sidan hade Helmfeldt fört öfverbefälet; mer än någon annan hade Nils Bielke utmärkt sig i spetsen för lifregementet, hvarför konungen yttrade, att hans krona den dagen hängde på Bielkes värjspets. Slaget vid Lund var ett af de blodigaste i vår historia — nära hälften af de stridande låg på platsen —, det var ock ett af de följdrikaste, ty därigenom bevarades Skåne åt Sverige, därigenom befästes konungens anseende i landet, allt motstånd och missnöje kväfdes. Det var en afgörande vändpunkt både i det inre och utåt. Karl XI högtidlighöll städse årsdagen af detta slag men icke genom stora festligheter utan så, att han inneslöt sig i sitt rum och tackade Grud för segern. Kriget 1677—1678. Men ännu återstodo hårda vapenskiften. Äfven i 1677 års fälttåg svekos Karl XI:s förhoppningar på flottans bistånd. Den svenska flottan, som äfven nu - anfördes af en landtkrigare, Henrik Horn, uppsökte och an-

grep den danska i Kjögebugt* men blef här i grund slagen. Fienderna voro nu obestridt herrar öfver hafvet. Orsaken till den svenska flottans ständiga motgångar var bristen på dugligt befäl och sjövan besättning, medan den danska var anförd af sjöhjälten Nils Juel och bemannad med öfvade sjömän. I Skåne gynnades däremot svenskarne framgent af vapenlyckan. Malmö stormades förgäfves af danskarne, och då hufvudhärarna åter sammandrabbade en half mil från Landskrona, måste danskarne med betydlig förlust draga sig tillbaka. I slaget stupade Helmfeldt, som dittills fört öfverbefälet öfver den svenska hären; han efterträddes af Ascheberg.

Under år 1678 föreföllo viktigare krigsrörelser endast i Pommern. Otto Vilhelm Königsmark, som där förde befälet, måste efter ett långvarigt försvar uppgifva Stettin åt kurfursten af Brandenburg; han vann kort därefter på liÜgen en vacker seger öfver danskar och brandenburgare, men dessa återkommo snart med stor öfvermakt och intogo nu Sveriges återstående besittningar i Tyskland.

Frederna. Emellertid hade fredsunderhandlingar blifvit öppnade på kongressen i Nijmegen,** och där slöto både Frankrike och Sverige 1679 fred med kejsaren och Tyska riket. Samma år slöt Sverige fred med Holland. Ludvig XIV satte en ära i att skaffa Sverige en hederlig fred men till-vällade sig därvid ett stötande förmynderskap öfver Karl XI. Sedan han genom hotande krigsrörelser tvungit kurfursten af Brandenburg till fred, slöt han med honomför Sveriges räkning fördraget i S:t Germain,*** enligt hvilket Sverige skulle till Brandenburg afstå landsträckan Öster om Oder, undantagande städerna Damm och Gollnow, s. å. Nu skyndade Karl XI att själf taga underhandlingen med Danmark om händer. Freden slöts i Lund s. å.; en obetydlig penningsumma var Danmarks enda vinst af det blodiga kriget. De nyss så fientliga nordiska rikena ingingo nu ett förbund med hvarandra, och till fredens befästande fullbordades kort därpå det före kriget aftalade äktenskapet emellan Karl XI och Ulrika Eleonora. Denna milda och ädla drottning, som alltså blef en ny Fredkulla, sökte städse främja endräkt emellan sin make och sin broder men motarbetades därvid af sin svärmor, som hatade Danmark.

* Kjögebugt, en hafsbukt på Själlands östra kust. ** Nijmegen, stad i Holland vid Waal, på tyska Nimivegen. *** S:t Germain, lustslott nära Paris.

Ludvig XIV. Målning af Rigaud, † 1743.

Förmyndarräfsten. Reduktionen. Suveräniteten.

Johan Gyllenstiernas planer. Freden var sålunda återställd; förlusten af land var väl ringa, men kriget hade likväl tillfogat fäderneslandet djupa sår. Sverige var utarmadt och försänkt i skuld, gränsprovinserna voro sköflade, flottan var tillintetgjord och hären försvagad. Bristerna och behöfven voro sålunda stora, men medlen att afhjälpa dem saknades. Om Sverige skulle kunna bestå, måste det blifva

Riddarhuset, uppfördt under senare hälften af 1600-talet af fransmannen de la Vallée.

annorlunda; en grundlig omskapning af samhället var nödvändig. En sådan var ock beslutad af Karl XI, och hans allrådande gunstling Johan Gyllenstierna hade uppgjort planen därtill. Denne man var till sitt yttre ovanligt storväxt och stark och fick däraf öknamnet Stor-Jan. I sitt sätt var han grof och frånstötande, men tillika var han snillrik och rådig, visste utväg för allt och lät icke afskräcka sig af några svårigheter. Han ville grunda en självständig politik för Sverige, han ville göra det oberoende af främmande makter och betrygga Sveriges framtid genom förbund med Danmark-Norge, genom en stark krigsmakt och en väl ordnad hushållning. Men detta kunde ej ske, så länge kronan saknade tillgångar och en stor del af Sveriges jord var skattefri i adelns händer. Första villkoret var sålunda, att en ny, vidsträcktare reduktion anställdes; och en sådan kunde ej genomföras utan att bryta det gamla rådsväldet och lägga envåldsmakt i konungens hand. Ett dylikt envälde hade nyligen blifvit grundadt i Danmark och var i full öfverensstämmelse med tidehvarfvets anda. Redan under kriget hade makten liksom af sig själf öfvergått i konungens och hans gunstlings händer; de ville nu för framtiden befästa denna makt med tillhjälp äf de ofrälse stånden och den lägre adeln,

Stockholm under stormaktstiden. Ur Dahlbergs Suecia antiqua.

hvilka voro konungen tillgifna men förbittrade mot rådet och högadeln.

Riksdagen 1680. Förmyndarräfsten och reduktionen*

Sådana voro de förändringar man ville genomföra på riksdagen, hvilken sammanträdde i Stockholm hösten 1680. Upphofsmannen till dessa planer, Johan Gyllenstierna, hade kort förut aflidit, blott 45 år gammal, men hans planer dogo ej med honom. På sin dödsbädd skall han ha sagt: »Jag dör nöjd, ty jag vet, att Sverige skall i många år styras efter mina grundsatser.» Dessa fullföljdes ock orubbligt af konungen och hans öfriga anhängare, bland hvilka märkas Klas Fleming* landtmarskalk vid riksdagen, samt bröderna Hans och Axel Wachtmeister. Först begärde konungen af ständerna medel till botande af statens refvor. Då detta ärende förekom på riddarhuset, yttrade Hans Wachtmeister, att det nog funnes tillgångar, om man blott tvunge förmyndarne att aflägga räkenskap för sin förvaltning. Det blef äfven ständernas beslut, att så skulle ske; konungen skyndade att gifva sitt bifall härtill och förordnade ledamöter i den stora kommissionen, hvilken skulle mottaga förmyndarnes redogörelse och döma däröfver. — Därpå förenade sig de tre ofrälse stånden liksom 1650 om en gemensam skrifvelse till konungen, i hvilken de yrkade en ny och mer omfattande reduktion. Detta förslag väckte stor bestörtning hos rådet och adeln, men rådet

* Son till Herman Fleming, se ss. 174, 234.

Stockholm under stormaktstiden. Ur Dahlbergs Suecia antiqua.

vågade ej motsätta sig, och på riddarhuset genomdrefs saken under buller och oordning af konungens anhängare. Adeln samtyckte alltså till indragningen af alla gref- och friherreskap och öfriga större förläningar (öfverstigande 600 dalers ränta) samt utsåg för beslutets verkställande en reduktions-kommission. -— Slutligen, när ständerna voro på väg att åtskiljas, begärde konungen deras yttrande därom, huruvida han vore bunden af regeringsformen och om rådet vore ett särskildt stånd i riket. Härpå svarade de, att konungen endast vore bunden af Sveriges allmänna lag och att riksråden ej vore annat än konungens trogna undersåtar, hvilka han rådfrågade, när han sä

funne för godt. Därmed hade ständerna gifvit sitt samtycke till den gamla rådsmaktens fall och till suveränitetens grundläggning.

Hvad som beslutits på riksdagen, sattes med rastlöst nit, med oblidkelig stränghet i verket. Den stora kommissionen grep sig genast an med förmyndarräfsten, hvilken drabbade hela rådet från förmyndartiden. Kommissionen gick dock ofta godtyckligt och obilligt till väga; den dömde rådsherrarne eller deras arfvingar att betala ofantliga summor, dem staten skulle ha förlorat genom deras försumlighet, och fastän konungen nedsatte beloppen, utpressades på detta sätt nära 4 millioner daler silfvermynt* af de stora rådsätterna. Flera af dessa blefvo nästan utarmade, så mycket mer som de

* 4 mill. daler s. m. på den tiden = 2 mill. rdr (spec.) = 8 mill. kr., oberäknadt myntvärdets fall.

tillika drabbades af den nya reduktionen. Det första, som indrogs af reduktionskommissionen, var. gref- och friherre-skapen, 15 af förra och 26 af senare slaget; därnäst indrogos kungsgårdarna och norrköpingsbesluts-godsen (se sid. 180). Samtidigt härmed blef riksrådet ytterligare förödmjukadt; det fick sitt namn ändradt till kungligt råd, de höga riksämbetena tillsattes ej vidare, och af de gamla rådsherrarne måste de flesta afgå (1682).

Riksdagen 1682. Enväldet. Efter rådets fall började konungamakten snart att vända sig äfven mot ständerna. Vid riksdagen i Stockholm 1682 kom reduktionsfrågan åter å bane. Då konungen begärde medel till skuldens afbetalning, föreslogo de tre ofrälse stånden en utsträckning af reduktionen; detta framkallade harm och stormiga öfverläggningar på riddarhuset, men slutet blef, att de sinsemellan oeniga ständerna öfverlämnade reduktionsfrågan utan inskränkning i konungens hand. Därpå begärde konungen ständernas yttrande om gränserna för den kungliga lagstiftningen; de gåfvo härpå ett svar i så underdåniga och tvetydiga ordalag, att konungen ansåg sig ha fått hela lagstiftningsmakten i sin hand.

Härmed var suveräniteten i det närmaste fulländad. Det var nu slut med ständernas makt; de fortforo väl att sammankallas, under namn af kungl, majestäts ständer, men blott för att i djupaste underdånighet godkänna konungens förslag och åtaga sig nya skattebevillningar. De kunde knappt finna ord för att uttrycka konungens höghet och makt; de kallade honom en »envålds, allom bjudande, suverän konung, som har makt att efter sitt behag styra sitt rike». Till och med beskattningsrätten lämnade de delvis i konungens händer. Den gamla svenska frihetsandan var för tillfället kväfd, det fria ordet förstummadt. Envåldsmaktens gudomliga rätt inpräglades hos folket genom präster, lärare och ämbetsmän; däraf alstrades kryperi och blind lydnad, spioneri i det enskilda lifvet och förföljelse mot olika tänkande. Men Karl XI:s envälde medförde också stora fördelar för svenska folket. Det var en sträng skola, hvari folket uppfostrades till ordning, laglydnad och sparsamhet. Den skarpa skillnaden emellan samhällsklasserna förminskades, rättigheter och skyldigheter blefvo jämnare fördelade än förr. Ändtligen har Sverige enväldet att tacka för de mest genomgripande reformer i riks-hushållningen, försvarsväsendet och statsförvaltningen.

Karl XI såsom regent. Själen i hela verket var konungen själf, som personligen ingrep öfverallt, äfven i de minsta saker. Esomoftast företog han vidsträckta resor i landet för att se allt med egna ögon, öfvervaka styrelsens gång och pådrifva ämbetsmännen. Han hade icke den omfattande blick, som utmärker en stor statsman, men han hade ett sundt förstånd, en okuflig viljekraft och en outtröttlig arbetsförmåga. Kraften urartade dock stundom till hårdhet, liksom sparsamheten hos honom öfvergick till karghet. Till lynnet var han tyst och sluten, han afskydde fester och stora folksamlingar och drog sig helst undan från hufvudstaden till det ensliga Kungsör vid Mälaren. Här förde han ett mycket enkelt lefnadssätt; hans enda förströelser från arbetet voro ridter och jakter i sällskap med gamla vänner. Stundom mottog han besök af sina förtrogna bland statsmännen, såsom Klas Fleming († 1685) och Fabian Wrede, hvilka förestodo rikshushållningen, Bengt Oxenstierna, ledaren af utrikes ärendena, samt Frih Lindslcöld, som verkade inom rättsväsendet och kyrkan.

Den inre och yttre styrelsen.

Reduktionen och dess följder. Eeduktionsverket fortgick rastlöst under hela Karl XI:s regering, under ledning först af Klas Fleming, sedan af Fabian Wrede, slutligen af Jakob Gyllenborg. Reduktionen var i sin begynnelse en oundviklig och rättvis sak, men sedan den utan villkor lagts i konungens hand, utsträcktes den småningom utöfver billighetens, ja, stundom öfver rättvisans gränser. De mindre förläning ärna, hvilka skonats 1680, blefvo indragna i följd af riksdagens beslut 1682; snart gick det på samma sätt med pante- och köpegodsen, hvilka i följd af nya beräkningssätt ofta måste återställas utan ersättning. Det tryckande i reduktionen ökades därigenom, att dess gränser, ej en gång för alla fastställdes utan ständigt utvidgades till nya områden och att tidpunkten, från hvilken den skulle taga sin början, lämnades obestämd; det uppkom därigenom en allmän osäkerhet i äganderätten. Därtill kom, att kommissionen förfor med hårdhet, när det gällde kronans rätt, och därigenom bragte många adliga familjer till tiggarstafven. I det hela medförde dock reduktionen, jämte många lidanden för enskilda, stora fördelar för landet. Det var reduktionen, som möjliggjorde Karl XI:s stora reformer och åsatte honom i stånd att262

betala större delen af rikets skuld.* Reduktionen bortryckte själfva grundvalen för högadelns makt, nämligen jordbesittningen och förläningsväsendet; egendomen blef jämnare fördelad, den skarpa skillnaden emellan högadel och lågadel bortföll — det var slut med stormansvälde t i Sverige. Allmogen frigjordes från beroendet af adeln och återvann sin forna själfständighet.

Karl XI. Efter samtida kopparstick.

Krigsväsendet. De ökade statsinkomsterna användes i första rummet till krigsmaktens återupprättelse. Karl XI

* Reduktionerna inbringade åt staten en årlig ränta af omkr. 2 Va millioner daler s. m., hvaraf mer än 2 mill. tillkommo efter 1680.

fullbordade den af Karl IX och Grustaf Adolf inf orda ordning för krigsfolkets underhåll, som kallas indelning (s. 198). Karl XI:s indelningsverk bestod däri, att dels kronogods anvisades krigsbefälet till boställen, dels vissa hemman, s. k. rusthåll, fingo sina utlagor förvandlade i skyldigheten att underhålla en ryttare med häst. Fotfolket åter underhölls genom den ständiga roteringen eller knektehållet; denna inrättning fanns väl redan förut i några trakter, men vid 1682 års riksdag åtogo sig de flesta landskap i Sverige dylik rotering mot frihet från utskrifning. Så väl ryttaren som knekten fingo torp att bruka och bebo, de blefvo sålunda i fredstid jordbrukare med eget hem. Hela denna för Sverige egendomliga inrättning plägar, ehuru mindre egentligt, med ett gemensamt namn kallas indelningsverket. Därigenom underhölls en stående här af omkr. 38,000 man, hvartill kom en värfvad styrka af omkr. 25,000 man till biländernas försvar.

För att upprätthålla förbindelsen emellan moderlandet och biländerna erfordrades en stark flotta; det behöfdes ock en annan station än Stockholm, hvars hamn var alltför aflägsen och halfva året låg tillfrusen. Därför hade Johan Gyllenstierna utsett en tjänligare plats för flottan vid Trotsö i Blekingsskären, och denna hans plan genomfördes af generalamiralen Hans Wachtmeister. Den nya örlogsstationen, som fick namnet Karlskrona, stod snart färdig med sina hamnar, dockor och varf; här uppväxte under Wachtmeisters nitiska ledning en ny flotta i stället för den under kriget förstörda. Vid Karl XI:s död bestod svenska flottan af 38 linieskepp och åtskilliga mindre örlogsfartyg; dess besättning utgjorde omkring 11,000 man, af hvilka flertalet underhölls genom det ständiga båtsmanshållet, efter lika grunder som knektehållet.

Statsförvaltningen. De förändringar, Karl XI företog inom statsförvaltningen, gingo ut på att göra denna mer beroende af konungen och att gifva en snabb verkställighet åt hans beslut. Rådet miste sin förra betydelse och ägnade sig mest åt den kungliga domsrättens utöfning; i politiska ämnen rådplägade konungen med sina förtrogna. Kollegierna förlorade sin forna själfständighet, och några af dem upplöstes i flera mindre ämbetsverk. Så t. ex. utbrötos ur kammarkollegiet två af dess afdelningar för att med tiden utbildas till särskilda ämbetsverk, nämligen statskontoret och kammarrätten*

* Statskontoret emottager och förvaltar statens inkomster samt bestrider dess utgifter; kammarrätten har att granska alla offentliga räkenskaper.264 NYARE TIDEN.

Karl XI införde en ny anda i förvaltningen. Ordning, punktlighet och nit efterträdde den förra oredan; konungen fordrade mycket af sina ämbetsmän liksom af sig själf, men så lät han dem äfven ordentligt utfå sina löner, hvilket i förra tider sällan inträifat. En fast löningsstat upprättades för samtliga rikets tjänstemän; de aflönades delsmed boställen, dels med spannmål och penningar.

Ulrika Eleonora d. ä. Samtida kopparstick.

Ät rättsväsendet ägnade Karl XI synnerlig omsorg. Han var mycket mån om att rättvisan skipades snabbt och oväldigt utan anseende till personen och vakade med ömhet öfver den svages och fattiges rätt. Den allmänna landslagen, som tillkommit under medeltiden, var i stort behof af en omarbetning. Karl XI tillsatte därför en lagkommission, och denna utarbetade flera balkar i den nya lagen, som dock först efter nära femtio år fullbordades.DEN INRE OCH YTTRE STYRELSEN. 265

De svenska gränsprovinserna. Ett viktigt föremål för Karl XI:s omsorger var försvenskningen af de forna dansk-norska landskapen. Svenskan blef snart kyrko-och skolspråket i Lunds stift, det genom kriget upplösta universitetet i Lund återupprättades, och på invånarnes egen begäran infördes svensk lag och rätt i de nya provinserna. På detta sätt hafva Sveriges yngre landsdelar under egen medverkan utan våldsamma åtgärder sammansmält med de äldre till en stat. Eedan efter en mansålder var försvenskningen fulländad.

Äfven provinserna på andra sidan Östersjön sökte Karl XI att närmare förbinda med Sverige. Han mildrade där de lifegna böndernas hårda lott och förbättrade hela styrelsen» Men genom den stränghet, hvarmed reduktionen genomfördes i synnerhet i Livland, uppretades ridderskapet emot den svenska regeringen. Den livländska adeln klagade flera gånger hos konungen; slutligen, då klagomålen öfvergingo till hotelser, blefvo adelns förmän dömda till döden och sutto någon tid fängslade. Själfve hufvudledaren, den store ränkr smidaren Patkull, undkom; han blef därefter en afsvuren fiende till Sverige och sökte uppvigla sina landsmän till affall.

Näringslifvet och den allmänna välmågan kunde ej annat än vinna på den stränga ordning, som Karl XI införde i landet, och den långa fredstiden, den längsta som förekommit i Sverige sedan Grustaf I:s regering. Det var nu tiden för Merkantilsystemets blomstring; hvarje regering sträfvade att genom införselförbud och höga tullar hindra införsel af utländska produkter och uppamma en inhemsk industri, som skulle öka utförseln och bringa rikedom i landet. Så gjorde Ludvig XIV och Colbert i Frankrike, så gjorde ock Karl XI och F. Wrede i Sverige. De lyckades delvis men icke i allt. Klädes-tillverkningen och järnmanufakturen voro de industrigrenar, som härigenom mest främjades. I slutet af Karl XI:s regering ledo handeln och sjöfarten af den osäkerhet, som rådde på hafvet under de stora europeiska krigen. Men ett vida svårare afbräck för den allmänna välmågan medförde den förfärliga missväxt, som under de sista åren af Karl XI:s regering hemsökte landet. Det var den långvarigaste och svåraste missväxt, som omtalas i vår historia; hungersnöden nådde sin höjd 1696—1697, under hvilka år ett stort antal människor omkom af svält, i synnerhet i .norra Sverige, Finland och Östersjöprovinserna.266

NYARE TIDEN.

1686

Den andliga odlingen. Den svenska kyrkan erhöll under Karl XI den ordning, som hon sedermera i hufvudsak bibehållit. Länge hade det arbetats på en ny kyrkolag i Sverige, då Karl tog saken om hand och lät en kommission utarbeta en sådan lag, hvarpå den 1686 utfärdades. Genom kyrkolagen blef konungen nästan lika enväldig inom kyrkan, som han var i staten; de kyrkliga myndigheterna blefvo strängt underordnade den världsliga makten. Vidare utarbetades och antogos ny katekes, ny kyrkohandbok och ny psalmbok; ny bibelöfversättning utkom sex år efter Karl XI:s

död. Största förtjänsten af dessa viktiga arbeten hade ärkebiskop Olof Svebilius, biskop Hakvin Spegel och professorn, sedermera biskopen Jesper Svedberg. Härigenom ha de kraftigt främjat svenska folkets andliga utveckling. Konungen själf ifrade mycket för allmogens upplysning; han ålade prästerna att sörja för att enhvar

finge lära sig läsa i bok och inhämta kristendomens hufvudstycken. Huru väl detta behöfdes, syntes bäst af den för* skräckliga vidskepelse, som framträdde i trolldoms väsendet i Dalarne och häxprocesserna. Hundratals människor, i synnerhet kvinnor, anklagades för det de skulle ha bedrifvit trolldom och stått i förbund med den onde. Både de själfva och andra trodde fullt och fast därpå, och många blefvo till strån0 brända på bålet.

Ehuru konungen själf ej ägde någon högre bildning, förstod han dock att uppskatta äfven den vetenskapliga bildningens värde. Han satte landets gamla läroanstalter i godt skick och upprättade äfven nya, såsom gymnasier i Karlstad och Kalmar. Vid högskolan i Uppsala verkade flera utmärkta lärare. Främst bland dem stod Olof Rudbeck, som i många år

Olof Rudbeck d. ä. Målning af M. Mijtens d. ä., † 1734,

var högskolans styresman. Denne snillrike och mångkunnige man var egentligen naturforskare (se s. 230) och utmärkte sig i synnerhet såsom botaniker, men han ägnade sig tillika åt språk- och fornkunskapen; i ett stort verk, Atlantica, sökte han visa, att Sverige vore människosläktets vagga, det äldsta rike i världen och stamlandet för all odling. I Uppsala * lefde och verkade äfven de lärda fornforskarne Scheffer och Verelius. Den berömde tyske rättsläraren Samuel Pufendorf var först professor i Lund och skref därefter Sveriges historia -under Kristina och Karl X Gustaf (på latin). Såsom läkare och naturforskare utmärkte sig Urban Hjärne, hvilken upptäckte och satte i gång Sveriges förnämsta hälsobrunnar; han lade ock grund till kemiens studium i vårt land. Kristoffer Polhem var ett stort mekaniskt snille och gjorde många för industrien och jordbruket nyttiga uppfinningar. Den störste ingeniören och tecknaren var generalen Erik Dahlberg; i sitt stora verk Suecia antiqua et hodierna samlade han en mängd afbildningar af Sveriges städer, slott och herresäten.

Äfven vitterheten idkades med framgång på Karl XLs tid. Stiernhielm fick många efterföljare i diktkonsten; de förnämsta bland dem voro Samuel Columbus och Lasse Lucidor, båda lyriska skalder, äfvensom H. Spegel och J. Svedberg, hvilka voro de förnämsta medarbetarne i den nya psalmboken. Spegel och Svedberg ifrade ock för att rensa och förbättra svenska språket, som blifvit mycket uppblandadt med utländska ord och talesätt.

Sedan de store mist sina rikedomar genom reduktionen, hade de ej råd att nedlägga kostnader på präktiga byggnader och konstverk. De sköna konsterna uppmuntrades därför mest från hofvet. Den store byggmästaren Nikodemus Tessin d. y. fick i uppdrag att ombygga Stockholms slott och utarbetade planen därtill.

Den yttre politiken. För att kunna utföra sina stora samhällsreformer behöfde Karl XI fred med främmande makter. Hans utrikes politik efter 1679 var därför afgjordt fredlig. Själf förstod han föga att bedöma de invecklade europeiska förhållandena och lät därför häruti leda sig af kanslipresidenten* Bengt Oxenstierna, hvars åsikter stämde öfverens med konungens böjelse. Denne statsman fullföljde ej den nordiska politik, som Johan Gyllenstierna planlagt; han vände

* Kanslipresidenten var liksom förut rikskanslern president i kanslikollegium.

sig från det danska förbundet och bröt äfven med Sveriges gamla bundsförvant Frankrike. Det var tidpunkten för Ludvig XIV:s högsta makt. Harmfull öfver denne konungs öfvermod och fruktande att åter indragas i krig för Frankrikes skull, förband sig Karl XI genom garantitraktaten i Haag 1681 med Holland, vid denna tid styrdt af Ludvigs ihärdige motståndare Vilhelm af Oranien, sedermera äfven med Österrike och andra Ludvig XIV:s fiender. I följd häraf sände han dem hjälptrupper i det 1688 utbrytande kriget mot Ludvig XIV, och då Vilhelm af Oranien s. å. företog sitt berömda tåg till England, medförde han en svensk trupp. Sverige drog sig dock sedermera ur kriget och rönte den hedern att antagas till medlare mellan de krigförande på fredskongressen i Rijs-ivijk; denna sammanträdde dock ej förrän efter Karl XI:s död.

Karl XI:s sista år. De senare åren af Karl XI:s lefnad voro fulla af sorger och bekymmer. Hans gemål rycktes i förtid ifrån honom (1693). Mot henne hade han ofta varit en sträng make, men vid dödsbädden öppnades hans

ögon för hennes förtjänster, och han sörjde henne djupt. Den sorg och förbittring, som reduktionen väckte hos så många adliga familjer, kunde ej annat än gräma konungen, och slutligen kom den stora hungersnöden och fördystrade hans sista år. Han led af invärtes kräfta och dog af denna sjukdom (den 5 april) 1697, blott 41 är gammal. Medan Karl XI stod lik på Stockholms slott, utbröt där en eldsvåda, som härjade största delen af slottet.

Med Ulrika Eleonora hade Karl XI flera barn, af hvilka tre öfverlefde honom: sonen Karl samt döttrarna Hedvig Sofia och Ulrika Eleonora. Genom riksdagens beslut 1682 var arfsrätt till tronen på vissa villkor tillerkänd äfven döttrarna och deras afkomlingar.

Detalj frän kommendant flygeln på Stockholms slott.

Karl XII.

1697—1718.

Karl XILs myndighetsförklaring och första regeringsår.

Karls ungdom oct myndighetsförklaring. Karl XII

var född på Stockholms slott den 17 juni 1682. Han fick en sorgfällig undervisning af skickliga lärare. Med stor lätthet inhämtade han grundliga insikter i den tidens läroämnen, i synnerhet de matematiska, hvilka mest roade honom. Största lusten visade han dock för krigiska öfningar; han fick tidigt följa fadern på ridter och jakter och sköt en björn redan vid tolf års ålder. Af sin fromma moder fick han allt ifrån späda år lära sig att vara gudfruktig, trofast och mild. Han visade tidigt en omutlig rättskänsla och sanningskärlek men därjämte själf rådighet och egensinne. Det var en olycka för Karl och för Sverige, att han så tidigt miste sina föräldrars ledning och vande sig att i allt följa blott sin egen vilja.

Enligt Karl XI:s testamente öfvertogs förmynderskap et af den unge konungens farmor, Hedvig Eleonora, samt fem 'kungliga råd, bland hvilka Bengt Oxenstierna var den förnämste. Men då någon viss tid för konungens myndighet ej var i Karl XI:s testamente fastställd, kom man snart på den tanken att påskynda myndighetsförklaringen; i synnerhet var adeln benägen härför, ty den hoppades af den unge, frikostige konungen vinna eftergift i reduktionen. Då nu ständerna på hösten 1697 sammankommo för att öfvervara Karl XI:s begrafning, föreslogs på riddarhuset, att konungen genast skulle förklaras myndig. Förslaget mottogs med lifligt bifall, de ofrälse stånden samtyckte, rådet likaså, och på en dag var detta viktiga ärende afgjordt. Kort därpå lät Karl XII i Stockholm hylla och smörja sig såsom konung, hvarvid han själf satte på sig kronan och underlät att afgifva den öfliga konungaeden. Adeln hade ingen nytta af sitt underdåniga nit, dess bön om lindring i reduktionen afslogs. Först 1700, när kriget började, blef reduktionen till större delen aflyst.

De tre fredsåren. Svenska folket hade sålunda i ett öfveriladt ögonblick gjort en femtonårig gosse till fullmyndig

envåldshärskare. Karl XII var uppfostrad i enväldets grundsatser och styrktes däri genom sina undersåtars kryperi; den naturliga själf rådighet en i hans karaktär fick utbilda sig utan hinder. Därtill kommo en ovanlig själf behärskning och ett slutet lynne. Han började snart gå de gamla rådsherrarne förbi och afgöra allt på egen hand eller i samråd med några förtrogna; främst bland dem stod Karl Piper, en man af ofrälse börd, som bragt sig upp genom arbetsförmåga och duglighet och af Karl utnämndes till grefve och kungligt råd. Karl XII ägnade sig med nit och allvar åt regeringsbestyren, men på lediga stunder hängaf han sig i barnslig yra åt vilda upptåg och äfventyr; med sina ystra stallbröder red han i kapp öfver stock och sten, han deltog i björnjakter, hvarvid björnen fångades med trägafflar, och trotsade faran med ungdomligt öfverdåd. Vid dessa nöjen fick han en glad kamrat i hertig Fredrik af Holstein-Gottorp, som förmäldes med hans mest älskade syster Hedvig Sofia. För sin syster och svåger tillställde Karl präktiga festligheter, på hvilka han bortslösade de besparingar hans fader lämnat efter sig.

Det hemliga förbundet mot Karl XII. Emellertid sammandrog sig en fruktansvärd storm öfver den sorglöse ynglingens hufvud. Sveriges dåvarande tillstånd ingaf dess fientliga grannar hopp att nu kunna återtaga, hvad

Sverige i förra tider frånryckt dem; landet var försvagadt af hungersnöden, bland adeln jäste missnöjet öfver reduktionen, och konungen var en oerfaren yngling. Både Danmark, Polen och Ryssland regerades vid den tiden af unga, ärelystna furstar. Konungarne af Danmark och Polen voro Karls syskonbarn; af dem hade Fredrik IV nyss efterträdt sin fader, Kristian V, och August, som egentligen var kurfurste i Sachsen, hade kort förut genom ränker och bestickningar svingat sig upp på Polens vacklande tron. Den tredje grannen, tsar Peter i Ryssland, var den farligaste, så väl genom sin personliga kraft och sitt snille som genom sitt lands stora tillgångar. Detta rike hade småningom samlat sina krafter och utvidgat sig på Polens och Turkiets bekostnad; det vände sig nu mot Sverige, genom hvilket det var utestängdt från Östersjön. De tre furstarne närmade sig hvarandra; den landsflyktige Patkull gjorde allt för att uppegga dem och föra dem tillhopa. Slutligen ingingo de i djupaste hemlighet ett anfallsförbund mot Sverige (1699). Med Danmark befann sig Sverige för den holsteinske hertigens skull redan förut i tvist; man var

beredd på krig från detta håll. Däremot gåfvo Peter och August midt under sina rustningar de lifligaste försäkringar om vänskap. Detta lömska beteende gjorde ett outplånligt intryck på den högsinte, rättrådige Karl. och alstrade i hans själ en djup ovilja mot nämnda furstar.

Det stora nordiska krigets begynnelse.

Krigsutbrottet. Det stora nordiska kriget utbröt i början af år 1700, då konung August utan krigsförklaring febr. lät en sachsisk här inrycka i Livland för att öfverrumpla 17(^ Riga; försöket misslyckades dock genom befälhafvarens, den gamle Erik Dahlbergs, vaksamhet. Kort därefter lät konungen af Danmark sina trupper angripa den holsteinske hertigens fästningar. Vid underrättelsen härom visade Karl ingen oro eller bestörtning, men han sade med ens farväl åt lekar och nöjen, hans håg vände sig från detta ögonblick uteslutande till lifvets allvar och krigiska värf, ynglingen mognade på en gång till man.

Då Karl lämnade sin hufvudstad, hvilken han aldrig skulle återse, öfverlämnade han styrelsen åt rådet eller dess afdelningar samt åt kollegierna; de viktigaste ärendena förbehöll han dock sig själf och afgjorde dem i sitt läger i samråd med Karl Piper, som följde honom i fält. .

Karls seger öfver danskarne. Karl XII beslöt att genom ett raskt slag afväpna Danmark och skilja det från förbundet. Hans bundsförvant konung Vilhelm III i England hade låtit en engelsk-holländsk flotta afgå till Öresund att förstärka den svenska. Genom flottorna behärskande Sundet öfvergick Karl XII med sin här plötsligt till Sj älland. Landstigningen skedde söder om Helsingör; som kusten var grund, måste konungen och hans folk hoppa i vattnet och vada i land. Själland var blottadt på krigsfolk, Köpenhamn var hotadt; konung Fredrik skyndade därför att förlika sig med den holsteinske hertigen och sluta freden i Traventhal,* hvarigenom hertigens suveränitet åter erkändes och Danmark förband sig att ej understödja Sveriges fiender. Nu var krigsanledningen bortfallen; ogärna och dröjande uppgaf Karl XII sina planer mot Köpenhamn och återvände till Sverige.

* Traventhal, ort vid floden Trave.

Karl XII. Kopparstick efter målning af David Krafft, † 1724.

Karls seger öfver ryssarne. Kort därpå kom underrättelsen, att tsar Peter förklarat krig och infallit i Ingermanland. Easkt och beslutsamt inskeppade sig Karl med en ringa styrka i Karlshamn. Han landsteg i Pemau i afsikt att först tåga mot sachsarne, men han ändrade plan, sedan han erfarit, att de upphäft belägringen af Eiga, och vände sig emot tsaren, som med en här af omkr. 40,000 man belägrade Narva. Mot denna stora här kunde Karl samla

endast 8,000 man, men det oaktadt gick han utan att tveka rakt på fienden. Natten före anfallet öfvergaf tsaren sin här och lämnade befälet åt några utländingar, hvilka dock ej nov# åtlyddes af ryssarne. Den 20 nov. 1700 stod slaget vid 1700 Narva. Den ryska hären var utbredd i en lång linie väster om staden och skyddades genom starka förskansningar. När nu svenskarne nalkades, inträffade en häftig snöyra, som dolde deras stormkolonner för fienden, tills de voro helt nära. De öfverraskade ryssarne grepos af en panisk förskräckelse; svenskarnes vänstra

flygel, som anfördes af Karl Gustaf Behnslwld och där äfven Karl med sina drabanter befann sig, inträngde i förskansningen och jagade fienden framför sig. Karl var med i värsta stridsvimlet, miste två gånger sin häst och nedsjönk en annan gång i ett träsk. Mörkret afbröt slutligen striden. Af ryssarne hade flera tusen stupat, många drunknade, då bron öfver Narova brast under de flyende; hela regementen blefvo afskurna i olika delar af lägret och

sträckte gevär. Manskapet fick fritt aftaga, men befälet stannade i fångenskap. Denna underbara seger öfver en flerdubbelt starkare fiende höljde Karl och hans krigare med ära. Hans rykte flög öfver hela Europa, man kunde ej nog beundra den unge hjältens mod och djärfhet i striden, hans mildhet och blygsamhet efter segern. Och likväl var denna seger ej i allo lyckosam för Sverige; den ingaf nämligen Karl ringaktning för ryssarne, så att han icke ägnade tillräcklig uppmärksamhet åt denna Sveriges farligaste fiende.

Karls seger öfver sachsarne. Sedan Karl dragit till sig förstärkningar, uppbröt han på våren 1701 till Riga för att där öfvergå floden Dyna, på hvars andra strand var samlad en betydlig här af sachsare och ryssar. Öfvergången af Dyna utfördes mästerligt under ledning af general Stuart. Konungen var som vanligt bland de främsta; i spetsen för sina bussar tillbakaslog han på stranden tre häftiga anfall af sachsarne och dref dem slutligen på flykten. Därpå togs Kurland i besittning, men det dröjde någon tid, innan Karl därifrån inryckte i Polen. Detta var en afgörande vändpunkt i hans lif. Han hade straffat sina trolösa fiender och kunde nu med heder sluta fred. Därtill uppmanades han ock af alla sina vänner samt af sina bundsförvanter England och Holland, hvilka önskade hans bistånd i det nu utbrytande spanska tronföljdskriget. Konung August hade börjat kriget med sachsiska trupper utan polska riksdagens samtycke; denna ansåg sig ej hafva krig med Sverige och borde därför icke genom ett infall i Polen retas till fiendskap. Men Karl XII ville ej lyssna till några föreställningar; han törstade efter nya krigiska bragder och var så upprörd öfver sina motståndares trolöshet, att han beslöt helt och hållet krossa dem och på dem verkställa den rättfärdige Grudens straffdomar. Han började med August, som han ansåg för upphofsman till anfallsförbundet, och fattade det orubbliga beslutet att afsätta honom såsom konung i Polen.

Karl XILs polska krig.

Karl XII i Polen. I början af 1702 lät Karl XII sin hufvudarmé inrycka i Polen. Förgäfves sökte polska riksdagen hejda honom genom en beskickning, förgäfves gjorde August

upprepade fredsanbud och skickade till Karl bland andra sin älskarinna, den sköna Aurora Königsmark; hon fick ej ens företräde hos konungen. Nästan utan motstånd framtågade han genom landet till hufvudstaden Varschava, som öppnåde sina portar; och då konung August i södra'Polen samlade en här af sachsare och polacker, gick Karl honom genast till mötes, angrep den dubbelt starkare fienden vid Klissov* och tillfogade honom ett afgörande nederlag, 1702. Därpå drog Karl till Krakov och intog denna stad genom öfverrumpling och titan svärdsslag. I södra Polen vistades Karl med sin här åtta månader, medan partierna rasade mot hvarandra i det olyckliga landet. Polackerna uppretades alltmer genom svenskarnes utpressningar och började understödja sin konung, men då uppbröt Karl mot norr, slog sachsarne å nyo och intog efter en långvarig belägring det starka Thorn (1703). Nu bildade adeln i Stor-Polen en konfederation, som gjorde till sin uppgift att återställa freden. Karl tog de konfedererade i sitt skydd och förmådde dem först att afsätta konung August och därpå välja till konung den polske ädlingen Stanislav Leczinski, 1704. Den nye konungen var en behaglig och rättsinnig ung man, men han ägde hvarken förmåga eller anseende nog för att kunna hålla sig uppe af egen kraft; Karl måste både underhålla och försvara honom. Därtill var valet olagligt; August hade framgent ett starkt parti på sin sida samt understöddes af tsar Peter, hvilken gjorde allt för att kvarhålla Karl i Polen, medan ryssarne öfversvämmade Östersjöprovinserna.

Ännu två hela år stannade Karl i Polen för att befästa Stanislavs välde genom krigståg till olika delar af landet.

Han slöt 1705 i Varsehav a en formlig fred med Polen, hvarvid han endast betingade sig några fördelar för sina trosförvanter samt förbund med Polen emot tsaren. Följande år vände sig Karl med den svenska hufvudstyrkan till östra Polen, som var besatt af ryssarne. Under hans frånvaro vann Rehnsköld vid Fraustadt** en seger öfver den dubbelt starkare sachsiska hären. Karl själf genomtågade under ständiga segrar Litavens skogar och sumptrakter samt Volyniens fruktbara ängder. Man trodde, att han nu skulle angripa tsar Peter. Men i dess ställe återvände han till västra. Polen.

* Klissov, by emellan Varschava och Krakov. Här stupade konungens svåger, hertigen af Holstein-Gottorp.

** Fraustadt, stad i Polen nära Schlesiens gräns.

Taget till Sachsen. Karl XII kade nu fattat det beslut att tvinga August till tronafsägelse genom infall i hans eget arfland Sachsen. Han genomtågade hastigt det mellanliggande kejsaren tillhöriga Schlesien, öfvergick Oder och inbröt i Sachsen. För att rädda sitt arfland måste nu.August inleda underhandlingar och bekväma sig till freden i Altranstädt* hvarigenom han afsade sig polska kronan och erkände Stanislav såsom konung i Polen samt skilde sig från det ryska förbundet, 1706. August måste äfven till Karl utlämna förrädaren Patkull, hvilken sedermera blef genom rådbråkning aflifvad.

August den starke af Polen. Efter samtida kopparstick.

Karl på höjden af makt. I Sachsen stannade Karl ett helt år, dels för att betrygga freden med August, dels för att stärka sin här till det förestående fälttåget mot Ryssland. Vistelsen i Sachsen var för Karl XII en lysande tid. Hans rykte stod på sin middagshöjd, och högkvarteret i Altranstädt besöktes af främmande furstar och sändebud, hvilka dels ville se den frejdade hjältekonungen, dels sökte bistånd af hans seger-

* Altranstädt, slott i Sachsen nära Lutzen.

rika svärd. Det nödställda Frankrike sökte vinna Sveriges hjälp i det spanska tronföljdskriget men motarbetades af England, som för detta ändamål sände sin berömde fältherre Marl-borough till Karls läger. Kejsaren blef af Karl så godt som tvungen att bevilja de förtryckta protestanterna i Schlesien religionsfrihet. Slutligen på hösten 1707 tågade Karl ur Sachsen tillbaka till Polen i afsikt att därifrån angripa den återstående fienden, tsar Peter.

Karl hade nu genomdrifvit, hvad han med en sådan orubblighet fullföljt under sex års fälttåg: August var afsatt och en annan upphöjd på Polens tron. Karl hade hoppats, att Polen nu skulle komma till lugn under en infödd regent och hädanefter blifva honom en nyttig bundsförvant mot Ryssland. Men följden blef en annan, än Karl väntat; genom det långa kriget upplöstes den polska staten i alla sina fog-ningar och blef därefter så mycket lättare ett byte för rofgiriga grannar; för Karl själf var Polen en börda och ej en hjälp. Därtill kom, att Karl för Polens skull uppoffrat sina egna länder.

Den afgörande kampen mellan Karl och Peter.

Tsar Peter i Östersjöprovinserna. De sex år, som Karl XII tillbragte i Polen och Sachsen, hade tsar Peter begagnat till att stärka och öfva sin krigshär och framtränga till Östersjön. De svenska försvarskrafterna i Östersjöprovinserna voro otillräckliga och utbredda på en stor yta; från hemmet erhölls ringa hjälp, ty landet var utarmadt och blottadt på krigsdugligt folk. Redan 1703 hade tsaren framträngt till Finska viken och lade där, på öar vid Nevas utlopp, grund till sin nya hufvudstad Petersburg. Genom Peters järnvilja skapades där, trots de ogynnsammaste naturförhållanden, både stad, fästningar och flottor. Därpå vände han sig mot Estland och Livland, intog de tappert försvarade gränsfästena Dorpat och Narva och sköflade landskapen. Det kraftigaste motståndet funno ryssarne i Kurland, där general Adam Ludvig Lewenhaupt förde befälet; han slog ryssarne i flera omgångar och tillfogade slutligen den tredubbelt starkare fienden ett blodigt nederlag vid Gemäuerthof* (1705).

* Gemäuerthof, ett gods i Kurland söder om Mitau.

De följande åren måste han inskränka sig till att skydda Riga.

Karl XII:s tåg emot tsar Peter* När Karl XII i början af 1708 vände sig mot tsar Peter, stod han i spetsen för en väl rustad här af mer än 40,000 man, den största han haft under sitt befäl. Väl hade han ej långt förut hemförlofvat några af sina bästa generaler, såsom Magnus Stenbock och Arvid Horn, men ännu följdes han af fältmarskalken BehnsMld och andra bepröfvade krigshöfdingar. I Polen kvarlämnade han 8,000 man och tågade med den öfriga hären in i Litaven, drifvande ryssarne framför sig på andra sidan staden Vilna; i denna trakt fick hären hvila sig någon tid. Tsaren hade erbjudit Karl fred, men då han ej ville afstå Petersburg, kom det ej ens till underhandling; Karl säges hafva hälsat tsaren, att han skulle föreskrifva fredsvillkoren i Moskva. Dit gick nu hans tåg. Lewenhaupt fick befallning att från Riga så fort som möjligt stöta till hufvudhären. Konung Stanislav skulle med svenska och polska trupper understödja företaget från Polen. Äfven räknade Karl på uppror bland tsarens egna undersåtar, särskildt kosackerna i södra Ryssland. Samtidigt härmed beredde sig general Lybecker att med den finska hären angripa Petersburg och återtaga Ingermanland.

Denna stora anfallsplan blef ej lika skickligt utförd som uttänkt; den misslyckades genom en kedja af olyckor och missgrepp. Lybecker inföll väl i Ingermanland men lät snart skrämma sig till aftåg genom den falska underrättelsen, att en stor fientlig styrka närmade sig. Stanislav hindrades af inre oroligheter att lämna Polen. Karl själf med hufvudhären hade i början framgång; han öfvergick floden Beresina, och när ryssarne sökte hindra hans tåg och uppställde sig bakom en å, vadade svenskarne öfver, angrepo fienden med blanka vapen och vunno segern vid Holövzin* 1708. Men därefter började för Karl XII olyckans tid.

Tåget till Ukrajna. Från Holovzin gick tåget öfver floden Dnjepr till den ryska gränsen. Men nu kunde svenska hären ej framkomma längre på vägen till Moskva; den om-svärmades på alla sidor af ryssarne, hvilka förhärjade landet och bortförde lifsmedlen. Då beslöt Karl XII att tåga åt sydost, till landet Ukrajna, och där förena sig med kosack-höfdingen Mazepa, hvilken lofvat att med sitt folk affalla

* Holovzin, stad i Litaven väster om Dnjepr.

från tsaren. Därifrån ville han med bättre framgång rycka mot Moskva. Det var en vådlig plan att aflägsna sig så långt från fäderneslandet. Därtill begick Karl XII det felet, att han ej gaf sig ro att invänta Lewenhaupts ankomst utan genast anträdde tåget till Ukrajna, hvarigenom tsaren fick tillfälle att kasta sig emellan honom och Lewenhaupt. Den senare, hvars tåg blifvit fördröjdt, hade hunnit till Ljesna,* då han angreps af en öfverlägsen rysk här; efter en förtviflad kamp måste Lewenhaupt bränna sina förråd och lämna sitt artilleri i sticket och framkom ändtligen till hufvudhären med endast 6,000 man. Emellertid hade ryssarne hunnit alldeles ödelägga de trakter, genom hvilka svenskarne skulle tåga, och till råga på olyckan misslyckades Mazepas upprorsförsök; han kom som en flykting med några hundra kosacker till svenska hären. Tåget fortsattes likväl, och vinterkvarter intogos i norra delen af Ukrajna. Det blef en ovanligt sträng vinter. Kölden var så stark, att folk och hästar hoptals fröso ihjäl; många omkommo äfven af brist och sjukdomar. Hären försvagades alltmer både till antal och stridsduglighet.

Slaget vid Poltava. På våren 1709 började Karl XII att belägra staden Poltava.** Nu infann sig tsaren i spetsen för 55,000 man och med ett talrikt artilleri men vågade likväl ej anfalla 18,000 utmattade svenskar,*** hvilka ledo sådan brist på ammunition, att de éj kunde föra i striden mer än fyra fältstycken. Till svenskarnes olycka blef konungen i en skärmytsling sårad i foten och kunde ej själf anföra sin här; både befäl och soldater intogos af nedslagenhet och missröstan. Likväl beslöts att anfalla fienden i hans fasta läger, och den 28 juni 1709 stod-det för Sverige så olycksdigra slaget vid Poltava. Rehnsköld förde högsta befälet i konungens ställe. Det första anfallet skedde med framgång, och fienden vek. Då blef en större trupp afdelning under general Roos afskuren och tillintetgjord af fienden. Härigenom bröts ordningen, och hären splittrades. Nu skredo ryssarne till anfall på de spridda svenska skarorna, hvilka trots det tappraste motstånd måste vika för öfvermakten och den mördande artillerielden. Konungen hade låtit föra sig omkring i det värsta kulregnet

* Ljesna, en ort i Litaven öster om Dnjepr, nära den förra. ** Poltava, beläget i Ukrajna på högra stranden af Dnjeprs biflod Vorskla. *** Med svenskarne voro förenade omkr. 5000 zaporogiska kosacker, hvilka affallit från tsaren.

Peter den store. Samtida kopparstick.

på en bår, dragen af hästar, men båren blef sönderskjuten, och konungen undkom med möda på sin lif häst; Rehnsköld och Piper togos till fånga. Då fienden ej förföljde, kunde Lewenhaupt vid trossen samla en stor del af hären, och nu beslöts det efter mycken tvekan att tåga söder ut mot turkiska gränsen. Men tåget skedde under stor villervalla, och när hären uppnådde byn Perevolotschna vid Vorsklas inflöde i Dnjepr, voro inga anstalter vidtagna för att komma öfver den breda och strida floden. Då de förföljande ryssarne visade sig på höjderna ofvan floden, kunde den i dalen hopgyttrade hären hvarken försvara sig eller undkomma. Med yttersta

svårighet förmådde man konungen att skilja sig från sin trogna här och med några hundra följeslagare öfvergå Dnjepr. Efter en äfventyrlig färd öfver de brännheta öknarna mellan Dnjepr och Bug räddade sig de flyende in på det turkiska området; åtföljd af 500 svenskar framkom Karl XII till Bender och blef gästfritt mottagen af de turkiska myndigheterna. Men hela den öfriga svenska hären, omkring 14,000 man, af hvilka 5,000 sjuka och sårade, måste vid Dnjepr gifva sig fången åt ryssarne. Fångarne måste först deltaga i Peters triumferande intåg i Moskva och spriddes därefter i olika delar af Ryssland och Sibirien, där de utstodo många lidanden och ofta behandlades med stor hårdhet. Piper, Lewenhaupt och många andra dogo i fångenskapen.

»Nu ligger Petersburgs grundval fast och orubblig», skref tsar Peter efter Poltavaslaget. Grunden var lagd till Rysslands storhet, Sverige var ej längre hufvudmakten i norra Europa. Likväl var nederlaget i och för sig ej så förkrossande,

att icke flera tillfällen de följande åren yppade sig för Sverige att upphjälpa sin ställning. Konungen själf betraktade olyckan blott såsom ett öfvergående missöde och uppgaf ej en enda af sina forna planer.

Magnus Stenbocks fälttåg. Karl XII i Turkiet.

Tillståndet i Syerige. Karl XII:s lysande segrar och stora anseende hade ej motsvarats af rikets inre styrka. Landet var redan långt före 1709 hårdt medtaget genom krigets tunga bördor. Den ena krigsskatten pålades efter den andra utan ständernas hörande. Den indelta arméen räckte ej långt; snart måste rust- och rothållarne därutöfver uppsätta nya »tre-, fyr- och fem-männingsregementen». Näringslifvet aftynade; arbetsdugligt folk saknades. Ämbetsmännen fingo ej ut sina löner och togo skadan igen på folkets bekostnad. Inom alla samhällsklasser rådde missnöje, dock dämpadt genom beundran för konungens person. Rådet, inom hvilket F. Wrede var den ledande mannen, hade ingalunda dolt tillståndet för konungen utan städse beklagat sig, varnat och påyrkat fred — men förgäfves.

Nederlaget vid Poltava blottade med ens rikets svaghet, på samma gång som det gaf luft åt Sveriges hemliga fiender. Konungarne August och Fredrik förnyade det gamla förbundet sinsemellan och med tsaren och förklarade åter krig. Redan på hösten 1709 infröllo sachsarne i Polen, August blef åter erkänd såsom konung, och Stanislav måste öfvergifva sitt rike. Vid samma tid landsteg en dansk här i Skåne.

Magnus Stenbock i Skåne. Faran nalkades nu det egentliga Sverige. Till dess lycka fanns en man, som hade både vilja och förmåga att värna det; det var Magnus Stenbock, generalguvernör i Skåne. Stenbock hade med utmärkelse deltagit i Karl XII:s krig; både därför och för sitt glädtiga lynne stod han i mycken gunst hos konung Karl, som plägade på skämt kalla honom Mäns Röck. Men han var ej blott krigare; han ägde en mångsidig bildning, var skald och talare och skicklig i att måla, snida och svarfva. Genom sin öfverlägsna förmåga förstod han att leda människorna; genom sitt varma hjärta och sina vältaliga ord eldade han dem till mod och fosterlandskärlek.

I början måste Stenbock med sitt folk draga sig tillbaka för danskarne ända till Småland. Men han samlade snart trupper från närgränsande landskap, däribland flera nyupp-satta regementen, illa försedda och delvis utrustade med getskinnspälsar och träskor, hvarför de väl försedda danskarne hånfullt talade om »bocken och hans getapojkar». Stenbock förstod att ingifva sitt manskap en förträfflig anda och lifva dess mod och kunde snart gå anfallsvis till väga mot fienden. Svenska hären, 13,000 man stark, inryckte åter i Skåne; den danska, ungefär lika till antalet, lade sig i ett fast läger vid Helsingborg men gick vid svenskarnes antågande dem till mötes. Efter en hårdnackad kamp måste fienden fly och söka sin räddning bakom stadens vallar, febr. 1710. Kort efter slaget vid Helsingborg vände danskarne tillbaka till sitt land — och hafva sedan dess aldrig såsom fiender öfvergått Sundet.

Kriget på andra sidan Östersjön. Det gick ej lika lyckligt med försvaret på Sveriges östra gräns; där följde den^ ena olyckan på den andra, allt medan pesten härjade i Östersjöprovinserna och därifrån öfverfördes till Sverige. Under året 1710 blef Riga, efter ett hjältemodigt försvar i åtta månader, tvunget att gifva sig åt ryssarne, hvilka därpå bemäktigade sig det återstående af Östersjöprovinserna, sist Reval. Det aldrig af fiender intagna Viborg föll i tsarens händer; ryssarne hade således fast fot äfven i Finland.

Äfven Sveriges tyska besittningar ansattes af fienderna. Danskarne intogo Bremen och Verden, men från svenska Pommern måste fienden återtaga med oförrättadt ärende.

Magnus Stenbock. Samtida malning.284

Karl XII i Turkiet. Medan detta tilldrog sig i Norden, hade Karl XII kvarblifvit i Turkiet. Hufvudsyftet med hans långa vistelse i detta land var att i spetsen för en turkisk här återvända till Polen, och detta mål fullföljde han med sin vanliga ihärdighet. Han var ock flera gånger nära att lyckas, ty turkarne voro intagna af beundran för den svenske konungens person och bragder, och Karl XII skaffade sig ett mäktigt parti vid sultan Ahmeds hof. Slutligen lät sultanen förmå sig att förklara Ryssland krig och sände storvisiren i spetsen för 200,000 turkar emot tsar Peter. Denne, som oförsiktigt ryckte fram på stäpperna, fann sig vid Prut-strömmen innesluten af den öfverlägsna turkiska hären och hade varit förlorad, om ej visiren af svaghet eller för penningar låtit öfvertala sig att bevilja honom fred mot några mindre afträdelsen Karl XII kom för sent att hindra freden och hade den harmen att bevittna ryssarnes aftåg, 1711. Väl blef storvisiren straffad, och nytt krig förklarades s. å., men äfven detta slutade inom kort.

Karl hade med sina följeslagare stannat kvar i Bender och där grundat en liten svensk koloni. Bland de turkiska store funnos flera, som voro honom afvoga; de förde sultanen bakom ljuset och sökte tvinga Karl till afresa, i afsikt att på hemvägen utlämna honom åt tsar Peter eller konung August. Detta anslag upptäcktes af Karl, och för att undgå det såg han ingen annan utväg än att med vapen i hand sätta sig till motvärn. Han befäste sitt läger men anfölls här af 10,000 turkar och tatarer. Dessa intogo snart hans läger, men Karl inneslöt sig med 50 kämpar i kungshuset och försvarade sig där med lejonmod, till dess huset stod i lågor; då störtade han med några följeslagare ut för att slå sig igenom till ett annat, närbeläget hus men snafvade och föll och blef så tagen till fånga. Denna kamp kallades af turkarne kalabalik, d. v. s. folktummel. Karl behandlades vördnadsfullt och fördes till slottet Timurtasch, ej långt från Adrianopel; han vistades ömsom, där och i staden Demotika.

Magnus Stenbock i Tyskland. Kort därpå träffades Sverige af ett ännu hårdare slag. Konungen hade upprepade gånger befallt rådet att öfversända en här till Pommern och anförtrodde högsta ledningen af företaget åt Stenbock. Oaktadt denne lamt understöddes af rådet, hos hvilket han var illa anskrifven för sina konungska tänkesätt, lyckades han dock med stora ansträngningar skaffa medel och öfver-

föra till Tyskland en betydlig styrka, så att han snart stod i spetsen för 17,000 man. Med dessa ville han enligt Karls befallning tåga till Polen för att där möta konungen. Men en. öfverlägsen fientlig här hindrade honom därifrån, och han drog sig därför in i Mecklenburg. Från alla sidor nalkades fienderna, danskar, sachsare och ryssar. Stenbock var med sin här nära att omringas, då han beslutsamt ryckte emot den danska hären, som jämte

en trupp sachsare stod vid Gadebusch* under konung Fredriks eget befäl. Svenskarne angrepo oförskräckt den vida starkare fienden; det svenska artilleriet, som af Cronstedt var satt i ett förträffligt skick, bröt fiendens linier och afgjorde svenskarnes seger (december 1712). Därpå beslöt Stenbock att inrycka i Holstein; han tågade allt längre mot norr, men då han öfvergått Ejder, måste han, ansatt af fienden, söka skydd i fästningen Tönning** som tillhörde Karl XII:s systerson, den unge holsteinske hertigen Karl Fredrik. Här blef Stenbock alldeles inspärrad och, då förråden togo slut, tvungen att gifva sig fången maj åt danskarne med hela sin här, som ännu räknade 11,000 1713 man, 1713. Själf blef han emot gifvet löfte kvarhållen i fångenskap, behandlades där illa och dog (1717) i Köpenhamn.

Finland förloradt. Nu syntes Sveriges olycksmått rågadt; dess konung befann sig fjärran i turkarnes våld, dess försvarare voro i fångenskap, och dess fiender ansatte det från alla håll. I Pommern måste Stettin uppgifvas, dock så, att det besattes af neutrala preussiska trupper. 1 Finland framryckte ryssarne utefter kusten och intogo Helsingfors och Åbo. På tåget norr ut mötte de ett kraftigt motstånd af finnarne under general Armfelt; men sedan den finska hären blifvit tillintetgjord vid Storkyro*** (1714), föll snart hela Finland i ryssarnes händer och blef på det grymmaste förhärjadt. Den nyskapade ryska flottan började redan att mäta sig med den svenska och hotade Sveriges egna kuster.

Riksdagen. Karls återkomst. I denna förtviflade belägenhet beslöto rådsherrarne att inkalla prinsessan Ulrika

Eleonora i rådet och att oaktadt konungens förbud samman-

. 1713 kalla en riksdag 1713. Ständerna uppträdde med en viss

självständighet och visade tydligt sitt missnöje med hela

* Gadebusch, stad i västra delen af Mecklenburg. ** Tönning, nära Ejders utlopp i Nordsjön. *** Storkyro, kyrkoby nära Vasa.

styrelsesättet. De skrefvo till konungen, att de i yttersta nödfall själfva ärnade söka fred under prinsessans och rådets ledning, och afsände till konungen general Liewen för att gifva honom en noggrann upplysning om ställningen. Denne fullgjorde sitt uppdrag med en sådan frimodighet och klokhet, att Karl ändtligen beslöt sig för hemfärden. Under många hedersbetygelser från sultanens sida gaf sig konungen på väg med ett talrikt följe. I Valakiet skilde han sig från de öfriga och fortsatte med två, slutligen en enda följeslagare sin färd, under förklädnad och antaget namn af kapten Peter Frisk. Resan, som gick öfver Ungern, södra och västra Tyskland, var högst äfventyrlig och snabb. En novembernatt 1714 ankommo två dammiga ryttare till stadsporten i Stralsund; den ene af dem var Karl XII.

Görtz' styrelse. Karl XILs sista fejder och död.

Krig med Preussen och Hannover. När Karl XII återkom till sitt rike, fann han allting sorgligt förändradt, men själf var han oförändradt densamme. Han ville ej afstå en fotsbredd jord af sitt rike och föredrog att åter pröfva vapenlyckan. Hans omedgörlighet skaffade honom 1715 två nya fiender på halsen, nämligen konung Fredrik Vilhelm af Preussen,* som ej ville släppa det af honom besatta Stettin ur händerna, och kurfursten Georg af Hannover, som af Danmark tillpantat sig Bremen-Verden; denne var nu så mycket farligare, som han nyss blifvit konung i England. Det svenska folkets trohet sviktade dock ej i nöden. Karl hade snart samlat en liten här, med hvilken han i Pommern försvarade sig mot en mångdubbelt starkare här af danskar, sachsare och preussare. Samtidigt utkämpade den svenska flottan mången hård dust med den danska, t. ex. vid Eugen. Fåfängt var dock de försvarandes hjältemod, de måste vika steg för steg, och snart återstod blott Stralsund med sönderskjutna murar. Äfven denna ort måste slutligen gifva sig. Dagen förut hade Karl XII bestigit en liten farkost; han lyckades osedd af fiendens kryssare komma öfver till Skåne och landsteg nära Trelleborg i december 1715.

* Kurfursten af Brandenburg hade någon tid förut antagit titeln konung af Preussen.

Riksbanken. Färdigbyggd 1680 efter ritning af Nikodemus Tessin d. ä., † 1681.

Görtz9 finansförvaltning. Efter femton års frånvaro återkom Karl som en ensam flykting till sitt fädernesland, hvilket han lämnat i spetsen för en segerrik här. Då var det ett mäktigt och blomstrande rike, nu var det utarmadt, lidande, blottadt på folk och beröfvadt sina besittningar på andra sidan Östersjön; landet liknade »en kropp, hvars mesta senor voro afskurna och större delen af blodet ur ådrorna förrunnen». Det missnöje, som rådde i landet, kväfdes för ett ögonblick genom Karls egen närvaro; hans person utöfvade sin vanliga trollkraft på folket, hoppet vaknade å nyo, och på hans maning samlades åter stridsmän under fanorna. Men hvarmed skulle den nya hären underhållas? Härtill föreslogos utvägai af den holsteinske ministern baron Georg Henrik von Görtz en snillrik och energisk man, outtömlig på råd och förslag men tillika hänsynslös och ränklysten. Han vann konungens fulla förtroende och synes äfven hafva varit denne uppriktigt tillgifven. Görtz blef inom kort Karl XILs allrådande minister, han ansvarade för ingen utom konungen; denne gjorde honom till oinskränkt herre öfver hela rikets förvaltning och hushållning, och det fastän han ej ens var svensk undersåte. Rådet skildes från all befattning med riksstyrelsen, och allt ordnades på annat sätt än förut. Det var Görtz, som nu skaffade konungen de penningar, han behöfde, enligt följande plan. Hela rikets hushållning öfverlämnades åt ett nytt ämbetsverk, upphandlin g sdeputationen, hvilken upplånade medel mot ständernas obligationer och såsom säker-288

het lämnade inteckning i nndersåtarnes egendom samt med en del af kronouppbörden betalade räntor och inlöste sedlarna. Därjämte utgafs en million daler silfvermynt i mynttecken af koppar, s. k. görtz dalrar, hvilka äfven skulle småningom inlösas.

Peder Tordenskjöld. Samtida kopparstick.

^T&rigsrörelserna 1716. G-enom dylika medel blef Karl i stånd att utrusta en ny här, och med en del däraf vände han sig 1716 mot Norge, där han ville söka ersättning för förlusterna på hinsidan Östersjön. Han ryckte fram ända till Kristiania men kunde i saknad af artilleri ej intaga Akershus. Svenskarne ledo äfven brist på lifsmedel, flera svenska krigs-

och förrådsskepp förstördes af den norske sjöhjälten Peder Tordenskjöld, i tapperhet och djärfhet Karl XILs like. Slutligen drog sig den svenska hären tillbaka för att möta en tillämnad landstigning af fienderna i Skåne. Tsar Peter stod själf på Själland med 30,000 ryssar, konung Fredrik hade samlat 20,000 danskar; denna fruktansvärda här skulle öfverföras af en förenad dansk-rysk-engelsk flotta. Men i det afgörande ögonblicket beslöt tsaren att uppskjuta hela företaget; han misstrodde danskarne, och hösten nalkades. Oenigheten emellan de allierade sökte Görtz begagna till att skaffa Sverige fred på drägliga villkor. Han reste till Holland för att underhandla och söka lån, och där sammanträffade han med tsar Peter, som visade mycken benägenhet för fred; äfven Sveriges öfriga fiender voro trötta vid kriget.

Rikets tillstånd. Efter det norska fälttågets slut tog Karl XII sitt högkvarter i Lund, där han länge vistades, sysselsatt med nya rustningar och äfven med inrikes ärenden samt vetenskapliga öfningar. Genom ansträngning af Sveriges sista krafter uppdrefs härens styrka ytterligare; men därmed var också drätseln bragt i en ohjälplig förvirring. Det af Görtz införda systemet missbrukades under hans frånvaro, obligationer och mynttecken utgåfvos långt öfver det bestämda beloppet och slutligen utan hejd; därigenom sjönko de allt lägre i värde, och alla varor stego mångdubbelt i pris. För att uppehålla kronans kredit och fylla hennes behof tillgrepos våldsamma åtgärder. Man lade skatt på bruket af vissa slags varor, man uttog tvångslån af undersåtarne och nödgade dem att till kronan öfverlämna allt redbart mynt emot nödmynt. Slutligen tog kronan i sin hand hela rikets utrikes handel och lade beslag på allt järn, som utfördes. Sverige behandlades såsom en belägrad stad.

Så urartade det kungliga enväldet under Karls sista år till en despotism, som utplånade sista återstoden af folkets tillgifvenhet för detta styrelsesätt. Den allmänna förbittringen riktade sig dock nästan uteslutande mot Görtz, som ansågs förleda konungen till allt. Nöden var drifven till sin höjd; knappt tredjedelen af landets åkerjord var under odling, handeln och bergshandteringen hade nästan upphört, alla hjälpkällor voro utsinade. Görtz förklarade själf

1718, att det ej kunde bära sig längre än till årets slut. Han ledde de fredsunderhandlingar med Ryssland, som öppnats i åländska skärgården, och uppgjorde där ett fredsförslag, enligt hvilket tsaren

skulle skaffa Sverige ersättning för Östersjöprovinserna på, bekostnad af Danmark och Tyskland. Men detta förslag förkastades af Karl XII; man var på väg att bryta den ryska underhandlingen och inleda en ny med England, då en händelse inträffade, som förändrade hela ställningen.

Karl XII:s sista fälttåg. På hösten 1718 hade Karl XII fullbordat sina rustningar, hvilka äfven nu gällde Norge. Han lät general Armfelt med en mindre styrka draga öfver fjällen in i Trondhjemstrakten; själf ryckte han i spetsen för 30,000 man in i södra Norge. Svenska hären utbredde sig öster om Glommen och började belägra Fredriksstens fästning vid Fredrikshald. Ett af utanverken togs med storm, och 30 löpgrafvarna fördes allt närmare hufvudfästningen. På aftonen nov. den 30 nov. 1718 besåg konungen arbetet i en löpgraf, han uppsteg på vallen och lutade sig med hufvud och armar öfver bröstvärnet, med sidan vänd åt fästningen och utsatt för dess eld. Plötsligt såg man honom rycka till och hans hufvud sjunka ned — en kula från fästningen hade genomborrat hansbägge tinningar och ändat hans hjältelif. {

Karl XII:s personlighet.

Ehuru Karl XII lefde och dog såsom krigare, saknade han ingalunda håg för fredliga värf. Under sina fälttåg arbetade han träget i sitt kansli och tog kännedom om rikets inre styrelse. Under vistelsen i Turkiet och efter hemkomsten lät han utarbeta flera förslag till reformer i den inre styrelsen. Sådana voro: ombildning af statsförvaltningen och ämbetsverken, värnpliktens utsträckning till alla, skatternas förenkling och rättvisare fördelning m. m., allt reformer hvilka efter konungens död upphäfdes och först i en aflägsen framtid genomfördes. Eör vetenskap och konst hyste Karl ett varmt intresse. Från Turkiet sände han en vetenskaplig expedition till Egypten och Palestina, under vistelsen i Lund umgicks han med landets förnämsta vetenskapsmän, såsom-den gamle Polhem och den unge Svedenoor g, en son till biskop Svedberg, som utmärkte sig för stora matematiska och naturvetenskapliga insikter. Karl lät Polhem påbörja en kanalanläggning vid Trollhättan och främjade kraftigt Nikodemus Tessins arbete på Stockholms nya slottsbyggnad, till dess penningnöden afbröt detta arbete.

Nikodemus Tessin d. y. Malning af Ehrenstrahl.

Såsom krigare var Karl XII ej blott utmärkt genom personligt hjältemod, han ägde äfven fältherrens egenskaper. Han var i synnerhet en skicklig rytterigeneral och berömd för sina djärfva, snabba och kraftiga anfall. Ingen fältherre har så som han förstått att hänföra sina krigare, ingen konung har med sådan trohet varit följd af sitt folk äfven i de svåraste olyckor och lidanden. Det svenska folket har hos honom benndrat den oböjliga järnviljan, den nordiska kämpakraften, ståndaktigheten in i döden, det har äfven prisat honom för hans sanningskärlek och rättvisa, för hans sedliga renhet och oskrymtade gudsfruktan. Hvad som fattades Karl XII, var statskonst och beräkning; han ville ej taga råd af andra och förstod ej att finna sig i det oundvikliga. Denna halsstarrighet var en följd af hans lynne men kanske ännu mer af den envåldsmakt, som lagts i femtonåringens hand; därtill kom vanan vid sagolika framgångar samt en rättskänsla, som ej skydde några offer och aldrig tviflade, att det rätta skulle segra till slut.

Karl XII var till det yttre smärt, välväxt och reslig; han hade en hög panna, omgifven af glesa bruna lockar, mörkblå ögon, stor buktad näsa och fylliga, skägglösa läppar. Han försmådde alla yttre tecken af sin kungliga värdighet och klädde sig i enkel svensk krigardräkt: blå rock med mässingsknappar, trehörnig filthatt, höga kragstöflar med stålsporrar och vid sidan den väldiga huggvärjan.

Karl XII.-s kista i Riddarholmskyrkan.

y

Danmark-Norge.

Kristian IY:s* sextioåriga regering (1588—1648) blef en vändpunkt i Danmarks historia. Under förra delen däraf stod Danmark mäktigt och ansedt; det hade öfverhand i

* Oldenburgska huset (forts, från sid. 184).

Kristian IV, f 1648. g. m. 1. Anna Katarina af Brandenburg. 2. Kirsten Munk, dotter af en jutsk adelsman.

1. Kristian, död 1. Fredrik III, † 1670, g. m. 2. Leonora Kristina g. in.

före fadern. . Sofia Amalia af Liineburg. Korfitz Ulfeld.

Kristian V, † 1699. Georg, g. m. drottning Ulrika Eleonora

J Anna af England. g. m. Karl XI.

Fredrik IF,T 1730^DANMARK-NORGE. 293

kriget mot Sverige 1611—1613 och uppträdde mot kejsaren i det trettioåriga kriget 1625. Men den olyckliga utgången af denna strid gaf Danmark en svår stöt. Rikets drätsel kom i oordning; den rika, mäktiga adeln ville ej bidraga till behofvens fyllande, den var ej längre så fosterländskt sinnad som förr utan förvekligad ock öfvermodig både mot konungen ock de ofrälse stånden. Ändtligen fullbordades Danmarks ofärd genom det andra kriget mot Sverige 1643—1645, hvarigenom landet utsögs och svagheten i det inre blottades. Den gamle konungen var djupt nedböjd af rikets olyckor; därtill kommo äfven husliga missöden. Hans äldste son, den utvalde tronföljaren, dog före fadern. Med sin andra gemål (på vänster hand), Kirsten Munk, lefde han i ett olyckligt äktenskap.

Fredrik III^ som 1648 efterträdde sin fader, var en lärd och insiktsfull, slug och beräknande man. Han och hans gemål, den stolta Sofia Amalia, gjorde till sin uppgift att krossa adelsväldet och införa arfriket. Konungen hoppades vinna sitt mål genom ett lyckligt krig mot Sverige; häri missräknade han sig, men krigets olyckor och det hjältemod han visade vid Köpenhamns försvar banade honom väg till målet (se s. 245).

Enväldets införande i Danmark medförde en ombildning af hela statsförvaltningen, hvilken ordnades efter svenskt mönster, med kollegier såsom centralmyndigheter och amtman (landshöfdingar) i provinserna. Den makt, som förut tillhört adeln, öfverflyttades nu på ämbetsmännen, af hvilka de flesta voro ofrälse män. Adeln fick dock behålla en god del af sina sociala företrädesrättigheter, och ingenting gjordes för att mildra allmogens tunga lott. För öfrigt utöfvades enväldet i Danmark mildare och humanare än i andra länder.

För Norge medförde enväldet den fördelen, att det ej längre var underkastadt det danska riksrådet utan endast envåldskonungen, till hvilken Norge kom i samma ställning som Danmark.

Kristian Y^ som efter Fredrik III:s död uppsteg på tronen (1670—1699), var, liksom hans fader och flera af hans efterföljare på Danmarks tron, mera tysk än dansk till sin bildning. En mängd tyska lycksökare invandrade i Danmark, gynnades och upphöjdes på de inföddas bekostnad; tyskt språk och tyska seder fingo alltmer insteg i riket. För att bilda en motvikt mot den gamla självständiga danska adeln skapade Kristian V en ny högre länsadel af grefvar och baroner, mest bestående af tyskar, hvilka begåfvades med stora jordagods.294

NYARE TIDEN.

Under de första åren af sin regering lät Kristian V leda sig af sin förste minister, Peder Grriffenfeldt. Denne, som var son af en vinhandlare i Köpenhamn, upphöjdes af Kristian V till grefve och rikskansler och förde statsrodret med stor framgång. Hans planer gingo därpå ut, att Sverige och Danmark skulle förena sig med hvarandra och med Frankrike; men hans fiender lyckades förmå Kristian V först att förklara Sverige krig och därpå att låta fängsla Grriffenfeldt. Ehuru han ej kunde öfverbevisas om högförräderi, blef han dömd att mista lif, ära och gods; han benådades på afrättsplatsen och satt sedan fängslad till kort före sin död. Med .(jriffenfeldts fall vek lyckan från konung Kristian; hans stora ansträngningar i kriget mot Sverige blefvo fruktlösa, likaså hans försök att kufva Holstein-Gottorp.

Ända hittills hade landskapslagarna varit gällande i Danmark. Nu utfärdades den första allmänna lag för Danmark. Denna lag, »Kristian V:s lag», blef i hufvudsak gällande äfven i Norge.

Fredrik lY^ Kristian V:s son och efterträdare, blef genom tvisten med Holstein-Gottorp indragen i det stora nordiska kriget. Konung Fredrik var en nitisk och verksam regent, men det oaktadt gick landet i det hela tillbaka under hans regering, och folkmängden aftog, en följd af det långvariga kriget och dess tunga bördor.

Peder G-riffenfeldt. Efter samtida kopparstick.SAMHÄLLSSKICKET UNDER STORMAKTSTIDEN.

Samhällsskicket under stormaktstiden.

De nordiska rikena inbördes. Under föregående tidehvarf hade de båda nordiska rikena varit tämligen jämn-•starka, men nu vann Sverige en afgjord öfverlägsenhet öfver Danmark-Norge. Det skedde så, att Sverige först fattade fast fot på andra sidan Östersjön och därpå från den tyska sidan angrep Danmark, som var nära att duka alldeles under. Sverige skaffade sig äfven en bundsförvant i Danmarks rygg, nämligen Holstein-Gottorp, som genom släktförbindelser och gemensamma intressen fästes vid det svenska partiet. Danmark å sin sida sökte hjälp mot Sverige hos Holland, Österrike, Brandenburg och slutligen Ryssland. Förgäfves sökte några af Nordens yppersta statsmän, såsom Gustaf II Adolf, Peder Griffenfeldt och Johan Gyllenstierna, att förena de båda rikena till en gemensam nordisk politik, hvarigenom de skulle ha blifvit en af Europas förnämsta makter och behärskat Östersjön. Hatets och tvedräktens anda rådde, de båda rikena fortforo att skada hvarandra, och följden blef, att de båda slutligen stodo svaga och hjälplösa, medan deras grannar i öster och söder, Ryssland och Preussen, uppstego till allt större makt. Norge blef under detta tidehvarf ännu närmare förenadt med Danmark än förr; förgäfves sökte Karl Gustaf och Karl XII att rycka Norge ur Danmarks händer.

Äfven på hvarandras inre utveckling utöfvade de båda xikena stort inflytande. Sveriges farliga anfall på Danmark 1657—1660 gaf den närmaste anledningen till den danska statshvälfningen 1660, och omvändt var det Danmarks krig mot Sverige 1675—1679, som kraftigast bidrog att lägga •envåldsmakten i Karl XLs hand.

Sverige uppsteg under Gustaf Adolfs ledning till en europeisk stormakt, det blef tillika den härskande makten i norra Europa på bekostnad af Ryssland, Polen och Danmark, hvilka dock slutligen förenade sig till dess störtande. Detta tidehvarf var Sveriges storhetstid ej blott i yttre utan i viss mån äfven i inre hänseende. En mera lysande rad af regenter än den, som börjar med Karl IX och slutar med Karl XII, har intet lands historia att uppvisa, och af dem voro de flesta utmärkta ej mindre i fredens än i krigets värf samt omgifna af skickliga medhjälpare. Den segerkänsla, som genomträngde folket, gaf lyftning och fart äfven åt den inre utvecklingen. Folket tänkte högt om sitt fosterland och tviflade ej, att det skulle kunna täfla med, ja öfverträffa andra länder. I vissa näringsgrenar, t. ex. bergsbruk, stod Sverige bland de främsta, och dess statsförvaltning fick genom Axel Oxenstierna en ordning, som tjänade till mönster för flera andra riken. Äfven på den andliga odlingens fält började Sverige efter trettioåriga krigets slut intaga ett akt-296 NYARE TIDEN.

ningsvärdt rum, tack vare sina goda undervisningsanstalter och sin lifliga beröring med det öfriga Europa. Att Sverige det oaktadt stannade efter de större staterna i Europa, hade sin grund i dess fattigdom och ringa befolkning samt dess öfveransträngning under de täta krigen.

Konungamakten. Statsförfattningen var ännu ej närmare bestämd genom en regeringsform — ty 1634 års regeringsform rörde mera förvaltningen. Så mycket lättare var det för konungarne att göra sina personliga egenskaper gällande. Konungamakten hämmades visserligen i sin utveckling genom de två högadliga förmyndarregeringarna 1632—1644 och 1660—1672 samt genom ständernas växande betydenhet; men den tvedräkt, som efter trettioåriga krigets slut utbröt mellan frälse och ofrälse, mellan högadeln och lågadeln, kom konungamakten till godo. Både Kristina, Karl Gustaf och Karl XI kallades till skiljedomare mellan de båda partierna, den sistnämnde erhöll en diktators makt för att genomföra reduktionen och begagnade sig af denna makt till att genomföra ett fullkomligt envälde. Den stränghet, hvarmed reduktionen sattes i verket, och den godtycklighet, hvarmed Karl XII under sina ständiga krig förfogade öfver alla folkets krafter, gjorde enväldet

hatadt och beredde dess fall.

Rådet och förvaltningen. Riksrådet blef under denna tid ej blott en rådgifvande utan äfven en förvaltande myndighet, ett ämbetsmannakollegium med ständigt säte i hufvudstaden. Därigenom växte dess makt, men på samma gång försvagades det genom inre oenighet, tills Karl XI upphäfde dess forna myndighet. Statsförvaltningen ordnades med strängt inre sammanhang först af Axel Oxenstierna, hvilken gjorde rådet till förvaltningens medelpunkt, sedan af Karl XI, som satte konungamakten i rådets ställe (se ss. 218, 263). All enskild kommunal verksamhet kom under statens och ämbetsmännens förmynderskap, och styrelsens alla trådar samlades på en punkt, i hufvudstaden. En dylik samhällsordning plägar kallas centralisation.

Riksdagen. Äfven vid riksdagen hade ämbetsmännen mest att säga. Riksdagen gjorde under denna tid stora framsteg, den stadgades både i anseende till rättigheter och sammansättning. De fyra riksstånden på allmän riksdag blefvo ansedda för svenska folkets enda lagliga målsmän, och andra slags möten, såsom utskottsmöten och landshaps-möten, kommo slutligen ur bruk. Riksdagen fick allt större inflytande på rikets angelägenheter; detta inflytande nådde sin höjd under Karl XI:s förmyndarregering, hvilken kan betraktas såsom en inledning till frihetstiden, men därpå inträdde med Karl XI:s envälde ett afbrott för någon tid.

Ståndsstriden. Bland de fyra riksstånden hade adeln genom sina stora privilegier och godsförvärf ernått en för de öfriga stånden hotande öfvervikt. En stor del af Sveriges

jord kom i adelns händer såsom egendom eller förläning, och denna jord var till en god del skattefri. På nästan alla områden af samhällslifvet fick adeln företrädesrättigheter framför de ofrälse (se s. 248), och flera af dessa .rättigheter voro för de andra samhällsklasserna kränkande. Ännu större voro de företräden, som tillkommo grefvar och friherrar; de utgjorde en aristokrati inom själfva adeln. Därigenom väcktes-afund och ovilja hos den talrika lägre adeln, som därför förband sig med konungamakten och de ofrälse stånden till högadelns störtande.

1 spetsen för de ofrälse stånden gick prästerskapet, som ägde större bildning än de öfriga och hade utmärkta ledare. Äfven borgarståndet fick alltmera betydenhet och deltog med kraft i striden emot stormansväldet. Allmogen var den samfundsklass, som mest led af adelns privilegier och hårdast drabbades af de växande skattebördorna och ut~ skrifningarna. Ännu värre var, att adeln genom köp eller förläning kom i besittning af de si älf ägande böndernas skatteräntor till kronan och begagnade sig häraf till att beröfva dem deras äganderätt. Allmogens borgerliga och politiska frihet var i fara och därmed en af grundvalarna för Sveriges samhällsskick.

Allt detta förändrades genom reduktionen. Denna var liksom förmyndarräfsten egentligen riktad emot högadeln,, hvilken med ens förlorade sina rikedomar och därigenom störtades från sin förra maktställning. Men reduktionen utsträcktes efter hand till de små förläningarna och träffade därigenom äfven den lägre adeln hårdt. Adeln blef efter reduktionen till största delen fattig, den lefde af statens ämbeten och konungens nåd. Adelskap samt grefve- och friherrevärdigheter utdelades frikostigt äfven af Karl XI och Karl XII, men de åtföljdes ej längre af förläningar. Adelns företrädesrätt till ämbeten kvarstod, men ofrälse män började mer än förr användas i ämbeten och tjänster. Adeln hade väl ännu ensam rätt att besitta säterier och andra frälsegods, men för öfrigt bortföll dess förra skattefrihet, liksom ock dess patronatsrätt och dess privilegier inom rättskipningen. Den skarpa skillnaden emellan adeln och de ofrälse stånden förminskades både vid riksdagarna och i samfundslifvet. Skattebönderna frigjordes ur adelns händer och återfingo sitt omedelbara förhållande till kronan; härigenom var det svenska bondeståndets borgerliga och politiska själfständighet räddad.

Geografisk öfversikt.

Sveriges välde utvidgades hastigt genom fredssluten i Stolbova, Altmark, Brömsebro, Osnabruck och Roskilde och hade efter sistnämnda fred nått sin största utsträckning.

Ä andra sidan minskades det, ehuru föga, genom fördragen i Stuhmsdorf, Köpenhamn och S:t Germain. I början af Karl XI:s regering hade svenska väldet ett ytinnehåll ungefär dubbelt så stort som i våra dagar; det gränsade på östra sidan till Ladoga, Pejpus och Dynafloden, på den västra till Kölen, Svinesund, Kattegatt och Sundet; i söder ägde det besittningar vid utloppen af Oder, Elbe och Weser. Invånarnes antal anses vid samma tid hafva uppgått

till omkr. hälften af Sveriges nuvarande befolkning, och af detta antal kom ej mer än ungefär hälften på det egentliga Sverige. — Kolonier: Nya Sverige i Norra Amerika vid Delawareflodens utlopp (1638—1655) samt faktoriet och skansen Cabo Corso på öfre Guineakusten (1650—1663).

Sverige erhöll genom 1634 års regeringsform en fast administrativ indelning; det delades jämte Finland i 17 höfdingedömen eller län, hvilket antal småningom ökades. För den kyrkliga styrelsen upprättades superintendentsstift i Karlstad, Kalmar, Göteborg och Hernösand samt Viborg, hvilka med tiden blefvo biskopsstift; dessutom tillkommo genom eröfring två nya stift: Visby stift med superintendent och Lunds med biskop.

En mängd (35) nya städer anlades i detta tidehvarf. Af Gustaf Adolf anlades: nya Göteborg, Borås, de flesta norrländska städer m. fl.; — af Kristinas förmyndare: Falan, Vänersborg, Kristinehamn m. fl.; — af Karl Gustaf: Eskilstuna; — under Karl XI: Karlshamn, Karlskrona. — Af de gamla fästena förlorade många sin betydelse, då gränserna utvidgades; nya anlades, såsom Vaxholm, Nya Älfsborg, Kungsholm, Karlsten. I Skåne voro Kristianstad och Malmö starkt befästa.

De sista hertigdömena återföllo till kronan; en mängd nya grefskap och friherreskap tillkommo (bland de förra märkas: Läckö, Södra Möre, Vasaborg), men alla dylika förläningar blefvo af Karl XI åter indragna.

Sveriges eröfringar på andra sidan Östersjön, af hvilka de flesta styrdes genom generalguvernörer, voro följande:

1. Keksholms län eller östra Karelen, vid Ladogasjön, med slottet och staden Keksholm.

2. Ingermanland, uppfylldt af ödemarker, skogar och träsk, bebodt dels af finnar, dels af ryssar. Här fanns ett stort antal grekisk-katolska religionsbekännare. Städer med fästningar: Narva vid floden N äro va, Nöteborg vid Ladoga, Nyen, där Petersburg nu ligger.

3. Estland med Dagö, bebodt af ester, hvilka dock voro lifegna under det härskande tyska ridderskapet. På öarna vid kusten bodde från urminnes tid fria svenska bönder. Hufvudorten var det väl befästa Beval.

4. L i vi and jämte ön Ösel, bebodt af ester samt Hver och letter, likaledes lifegna under det tyska ridderskapet. Här innehade äfven den svenska adeln stora förläningar.

Ett stort antal befästa städer och orter försvarade landet; däribland märkas: Eiga vid Dyna, den största handelsstaden under Sveriges krona och starkt befäst, Pernån vid Östersjön, Dorpat nära ryska gränsen, med hofrätt och universitet.

5. Vor-Pommern samt en liten del af Hinter-Pommern, jämte öarna Eugen, Usedom och Wollin. Provinsens hufvudstad var det starkt befästa Stettin (i Hinter-Pommern). För öfrigt märkas i Vor-Pommern: Stralsund starkt befäst, Greifswald med universitet.

6. Staden Wismar med kringliggande område. Denna ort tjänade till att förbinda Pommern med

7. Bremen och Verden, belägna mellan Elbes och Wesers nedre lopp. Städer: Bremen, som ansåg sig för en fri riksstad och oberoende af svenska kronan, Stade nära Elbes utlopp.

De tyska besittningarna innehades såsom län af Tyska riket.

Dessutom innehade Karl XI (från 1681) och Karl XII på grund af arf furstendömet Pfalz-Zweibrucken.

Danmarks område blef alltmer kringskuret genom Sveriges eröfringar. Det förlorade 1645: Grotland, Ösel och Halland samt 1658—1660: Skåne med ön Hven och Bleking. Holstein-Gottorp gjorde sig med Sveriges tillhjälp tidtals oberoende. Under Kristian V förvärfvade konungahuset genom arf sitt stamland Oldenburg. — Det egentliga Danmarks folkmängd anses i slutet af 1600-talet hafva utgjort omkr. 800,000 inv.

Under Kristian IV anlades flera nya städer och slott, såsom Kristianstad i Skåne, och under Fredrik III: fästningen Fredriksodde vid Lilla Bält.

Norge minskades med landskapen Jämtland och Härjedalen äfvensom Särnadalen 1645 och med Bohuslän 1658 — 1660. Efter dessa afträdejser utgjorde Norges folkmängd omkr. 450,000 invånare. Åtskilliga nya städer tillkommo, såsom Kristiania och Kristiansand, anlagda af Kristian IV, samt Fredrikshald med fästningen Fredrikssten.

rIII. Sveriges parti-tid.

1718—1815.

1. Frihetstiden. Ulrika Eleonora.

1718—1720.

Tronföljden. Karl XILs död var en afgörande vändpunkt i vår historia och medförde stora förändringar i samhället. Denne konung hade ej lämnat efter sig en krets af vänner och medhjälpare, som kunde hafva fullföljt hans planer, ej heller hade han förordnat något om regeringen efter sin död. De, som gjorde anspråk på kronan, voro hans systerson Karl Fredrik af Holstein-Gottorp * och hans syster Ulrika Eleonora, nu trettio år gammal och sedan några år gift med arfprinsen Fredrik af Hessen. Men ingendera af dem ägde en obestridlig arfsrätt; de gällande arfslagarna** voro nämligen mycket oklara och kunde tolkas på olika sätt, Karl Fredrik var uppfostrad i Sverige och hade såsom son af Karl XILs mest älskade syster åtnjutit konungens ynnestr men han var ung och oerfaren, svag och obeslutsam och lät tillfället gå sig ur händerna. Prins Fredrik däremot arbetade med kraft och klokhet för sin gemål. Sedan krigsrådet dagen

* Holstein-Gottorpska ätten i Holstein (forts, från s. 184).

Kristian Albrekt, Karl X Gustafs svåger.

Fredrik IV, stupade 1702, g. m. Kristian August, g. m. en systersondotter

Hedvig Sofia af Sverige. af Karl X Gustaf.

Karl Fredrik, † 1739, g. m. Adolf Fredrik, stamf. Elisabet, g. m. Fredrik August,

Anna af Ryssland. för bolstein-gottorpska en furste af slutligen

| ätten i Sverige. Anhalt-Zerbst. hertig af Oldenburg,

Karl Peter Ulrik, såsom rysk Grustaf III. Karl XIII. Katarina II, Hedvig Elis. Charlotta, kejsare Peter II], † 1762, stamf. kejsarinna af g. m. Karl XIII.

för holstein-gottorpska huset Ryssland,

i Ryssland. ** Dessa voro 1682 års riksdagsbeslut och Karl XI:s testamente, i hvilka äfven åberopades Norrköpings arfförening af 1604.

tyy^ #'Z?^T%p%t(-A'z'z

Zn4

Karolinska grafkoret. Färdigt 1743 efter ritning af Nikodemus Tessin d. ä.

efter konungens död beslutit upphäfva belägringen af Fredrikshald, lät prinsen arrestera Görtz, som var på väg till högkvarteret, samt utdelade krigskassan bland det högre befälet. Ulrika Eleonora å sin sida lät genast efter dödsbudet tillkalla rådet och förmådde det att utan villkor hylla henne

såsom drottning. Strax därefter kom bud från krigsbefälet, att dess samtycke kunde påräknas, endast om hon afsade sig suveräniteten. Hon måste finna sig häri, och då hon kort därefter utfärdade kallelse till allmän riksdag, förnyade hon sin afsägelse af enväldet.

Riksdagen 1719. Då ständerna sammankommit i Stockholm jan. 1719, måste Ulrika Eleonora afgifva den förklaring, att hvarken hon eller någon annan ägde arfsrätt till Sverigeskrona; häruti instämde ständerna och valde därpå Ulrika Eleonora till Sveriges drottning. Hertigen af Holstein lämnade nu riket och begaf sig till

Tyskland, men han uppgaf icke därför sina anspråk och ägde flera anhängare i landet {det holsteinska partiet).' En af den nya regeringens första åtgärder var rättegången mot den fängslade Görtz. En särskild kommission tillsattes att döma honom. Han anklagades ej för försnillning af statens medel utan för våldsamma och landsfördärfliga rådslag. Hans öde var på förhand afgjordt, man iakttog ej ens de lagliga formerna. Den anklagade uppförde sig med värdighet och lugn både under rannsakningen och vid afrättningen, som verkställdes med stor brådska. Görtz föll ett visserligen ej skuldfritt offer för enväldets missbruk och folkets ovilja däröfver. De nya myndigheter, som Görtz skapat, och de tvångsåtgärder, han vidtagit, upphäfdes.

Ständernas viktigaste uppgift var att bestämma grunderna för det nya styrelsesättet. Af fruktan för det kungliga enväldet gjorde de konungamakten beroende af rådet,, och af fruktan för en ny aristokrati gjorde de rådet beroende af ständerna. Den regeringsform, som ständerna nu antogo-och drottningen underskref, satte ett ständervälde i enväldets ställe. — Ett annat ämne för riksdagens öfverläggningar var drätseln och myntväsendet. Vid Karl XII:s död uppgingo* rikets skulder till omkr. 60 millioner daler silfvermynt,*' hvaraf nära hälften bestod i nödmynt. Att inlösa denna skuldmassa var omöjligt; en del skulder af skrefvos, och de, som innehade nödmynt, fingo nöja sig med hälften af dess namnvärde; det blef sålunda ett slags statsbankrutt.

De ledande männen i Sverige strax efter Karl XILs död voro Per Hibbing, landtmarskalk vid riksdagen 1719, och kanslipresidenten Arvid Horn. Den förre afled dock under

* 60 mill. dal. s. m. = 20 mill. rdr spec. = 80 mill. kronor, oberäknadt myntvärdets fall.

riksdagens lopp, den senare ådrog sig Ulrika Eleonoras misshag, blef afskedad och drog sig tillbaka. Drottningen hade svårt att sätta sig in i det nya styrelsesättet, hon regerade egenmäktigt och nyckfullt. Rådet såg därför ej ogärna, att hon ville öfverflytta kronan på sin gemåls hufvud. Fredrik af Hessen var i alla fall den verklige regenten, emedan drottningen var honom blindt hängifven. Prinsen hade gjort sig omtyckt i landet genom sitt öppna, hurtiga väsen, sitt glada och vänliga umgängessätt; han hade ock det ryktet om sig att vara en tapper och oförskräckt herre. Hans stora fel trädde först längre fram i dagen.

Kriget och härjningarna 1719. Regeringens angelägnaste värf blef att förskaffa det utarmade landet fred. Man upptog Görtz' sista plan: man ville uppehålla ryske tsaren med underhandlingar, medan man skaffade sig fred med Hannover och förbund med England. Men då tsaren genomskådade afsikten, rustade han sig till nya fientligheter, och så gjorde äfven Danmark. Det gällde nu att försvara det egentliga Sverige, som anfölls samtidigt från två håll. Försvarskrafterna voro otillräckliga, ty Karl XILs sista här var till stor del upplöst, och af den styrka, som under Armfelt inträngt i Trondhjems län, hade en del frusit ihjäl på återvägen öfver fjällen; flottan var i ett bedröfligt skick, och alla förnödenheter saknades. Därtill kom, att försvaret ej leddes med tillbörlig klokhet och kraft. Till sjös gjorde Tordenskjöld mycken skada. Han angrep med en liten styrka Karlstens fästning och skrämde kommendanten att nästan utan motstånd uppgifva platsen. Däremot försvarades Nya Älfsborg med stor tapperhet, och en öfverrumpling, som Tordenskjöld en mörk natt gjorde mot Gröteborg, misslyckades.

Karl XII. Bronsbyst af Bouchardon, † 1753.

Samtidigt härmed hemsöktes den östra kusten af ryssarne. En rysk flotta med landstigningstrupper ombord visade sig i Hoslagsskären. Där delade den sig i flera afdelningar, af hvilka *en gick norr ut och ödelade Öregrund, Östhammar och Norrtälje, en annan drog söder ut och brände Södertälje, Trosa, Nyköping och Norrköping; därjämte förstördes en mängd byar, bruk och herrgårdar, skogar och växande gröda antändes, kreaturen bortfördes eller dödades. På några orter gjorde allmogen tappert motstånd, men den saknade ledning och understöd af krigsfolk. Slutligen landstego ryssarne vid Södra Stäket för att anfalla Stockholm, men här blefvo de med förlust tillbakaslagna af Södermanlands regemente, som under öfverste Fuchs' befäl skyndat dem till möten. Denna vapenbragd räddade hufvudstaden.

Kungsträdgården i Stockholm vid 1700-talets början. Efter Dahlbergs Suecia antiqua.

Fred med Hannover och Preussen. Medan detta tilldrog sig, fortgingo underhandlingarna med England och Hannover. England ville återställa freden i Norden och lofvade Sverige hjälp emot Ryssland, ifall det slöte fred medFREDRIK I. DEN NYA STATSFÖRFATTNINGEN. 305

sina öfriga fiender. I förlitande härpå lät den svenska regeringen förmå sig att genom freden i Stockholm 1719 till Hannover afstå Bremen och Verden emot en million riksdaler och att därpå 1720 med Preussen sluta freden i Stockholm, hvarigenom Sverige till denna makt afträdde Vor-Pommern söder om Peene jämte Stettin, Damm och Gollnow samt öarna Usedom och Wollin, emot två millioner riksdaler, 1720. Därpå afslöts förbundet emellan Sverige och England.

Riksdagen 1720, Ständerna hade beslutit att åter samlas i Stockholm jan. 1720. Vid denna riksdag upptogs frågan om tronförändringen. Man hade under tiden genom en mängd adelsbref och andra ynnestbevis värfvat anhängare för planen, utländska makter understödde den, och Arvid Horn, som var landtmarskalk, lofvade sitt bistånd. Drottningen nedlade alltså kronan till förmån för Fredrik, och denne hyllades såsom konung, sedan han afgifvit en konungaförsäkran, som ytterligare inskränkte konungamakten. Kort därpå kröntes han till konung och besvor därvid den öfversedda regeringsformen af 1720.

Ulrika Eleonora var till lynnet envis och af naturen föga begåfvad men tillika rättrådig och fosterländskt sinnad. Hon dog barnlös 1741.

Fredrik I.

1720—1751.

Fredens återställande. Den nya statsförfattningen.

Fred med Danmark och Byssland. Enligt ständernas önskan återtog Arvid Horn såsom kanslipresident ledningen af de utrikes ärendena och blef såsom sådan den främste mannen vid rådsbordet. Men icke ens Horns klokhet kunde bespara Sverige de smärtsammaste förluster. Under engelsk bemedling kom det nu till fred äfven med Danmark. ..Den danska regeringen nöjde sig därmed, att Sverige afstod från tullfriheten i Sundet, betalade 600,000 rdr och förband sig att ej bistå hertigen af Holst ein-Grott orp; på dessa villkor slöts freden i Fredriksborg* 1720. Mot Ryssland sökte man hjälp hos Europas öfriga makter, men dessa ville eller kunde

* Fredriksborg, slott på Själland.

Odhner, Historia. N:r 1. III. uppl. 20306

NYARE TIDEN.

ingenting göra för Sverige. England sände väl en flotta till Östersjön, men denna undvek strid med ryssarne och lät dem ostörda härja i Västerbotten. Öfvergifven af andra makter och bragt till det yttersta, beslöt den svenska regeringen att enligt tsarens anbud öppna fredsunderhandlingar med honom i Nystad.* Innan dessa hunnit afslutas, hade en rysk flotta hemsökt Norrlands kuster med nya ödeläggelser och bränt de flesta af dess städer. För att förekomma en ny påhälsning af tsarens mordbrännare skyndade de svenska sändebuden att underteckna freden i Nystad, 1721. Sverige afträdde till Ryssland Ingermanland, Estland och Livland med Ösel samt sydöstra Karelen (stycken af Viborgs och Keksholms län); tsaren betalade till Sverige två millioner riksdaler och lofvade att ej inblanda sig i Sveriges inre angelägenheter. — Med Polen slöts först elfva år därefter en formlig fred.

Det nordiska krigets följder. Genom freden i Nystad beseglades den stora förändring, som redan under kriget hade inträdt i Norden. Ryssland var i stället för Sverige den härskande makten i Norden, det hade trängt sig fram till Östersjön och blifvit en europeisk makt af alltmer växande betydelse, farlig för sina grannars säkerhet och bestånd. Till betecknande af Rysslands nya ställning antog tsar Peter titel af kejsare.

Danmark lyckades visserligen icke från Sverige återvinna någon af sina förra provinser men tog skadan igen på bekostnad af hertigen af Holstein-Gottorp. Året efter fredsslutet blef den gottorpsJca delen af Slesvig införlifvad

med Danmark. Genom Karl Fredriks uteslutande från tronföljden i Sverige upplöstes ock den för Danmark farliga förbindelsen emellan Holstein-Gottorp och Sverige. Men i dess ställe fick Karl Fredrik snart ett stöd i Ryssland.

Sverige hade omsider vunnit den så länge saknade och efterlängtade freden, men det var en dyrköpt fred. Frukterna af århundradens ansträngningar och strider voro på en gång förlorade. Sverige, som nyss var en europeisk stormakt med Östersjön såsom svensk insjö, hade nu ej mera kvar på andra sidan Östersjön än större delen af Finland, en del af Pommern samt Wismar. Utmattadt och blödande hade det nedsjunkit i den djupaste vanmakt och kunde ej ens

* Nystad, stad i sydvästra Finland vid hafvet.

värna sin egen strand. Segrarnas och eröfringarnas tid var förbi; det var ej genom vapen, Sverige nu skulle återupprättas ur sitt förfall, utan genom fredens idrotter, genom idoghet, arbete och inre förkofran samt genom den fria författning, som envåldets missbruk under det långa kriget hade framkallat.

Det nya statsskicket var närmare bestämdt genom regeringsformerna af 1719 och 1720. Konungamakten hade genom att missbrukas ådragit sig folkets misstroende, den blef därför öfvermåttan inskränkt. Man öfvergick tvärt från den ena ytterligheten till den andra, från envälde till mångvälde. Konungen måste i sin konungaförsäkran lofva att alltid instämma med »riksens maktägande ständer», ja till och med lösa ständerna från deras ed till konungen, ifall denne öfver-trädde sin ed. Då han förut ensam stiftat lag, beröfvades honom nu all andel i lagstiftningen; denna tillhörde ständerna allena. Konungen skulle väl stå i spetsen för riksstyrelsen men blef i alla viktigare mål beroende af rådets flertal, i det att han i rådet endast ägde två röster. Äfven rådet måste afstå från sin förra makt; det tillsattes efter förslag af ett ständernas utskott, ansvarade inför dem och var sålunda blott ständernas fullmäktige. Ständerna skulle till riksdag sammankomma hvart tredje år; de voro framgent indelade i fyra stånd, hvilka voro skarpt åtskilda genom olika intressen. Det mäktigaste af dem var adeln. Inom detta stånd var numera den gamla klassindelningen upphäfd (1719); därigenom hade makten öfvergått från högadeln till den talrika lägre adeln, som till större delen var fattig och lefde af statens ämbeten. Präster och borgare delade makten^ med adeln men kunde ej väl sämjas med detta stånd. Det fjärde bland stånden, bondeståndet, hade ej mycket att säga, var därför missnöjdt, fruktade herre välde och önskade en starkare konungamakt.

Konungamakten var oaktadt alla inskränkningar ännu icke så kringskuren, att den ej i en kraftfull konungs hand kunnat göra sig aktad och ansedd. Men Fredrik I förspillde alla konungamaktens utsikter genom sin svaga, opålitliga karaktär och sitt sedeslösa lefnadssätt. När riksdagen 1723 å nyo sammanträdde, möttes konungen i de tre högre stånden af misstroende och ovilja. Endast bönderna understödde hans planer på ökad makt; de framställde till de öfriga stånden ett förslag härom, men yrkandet blef tvärt afvisadt, och

böndernas uppviglare straffades. Härmed hade konungen förlorat allt inflytande på riksdagen. Ständernas välde stadgades nu fullkomligt genom en ny, utförlig riksdagsordning, hvilken gaf noggranna föreskrifter om riksdagens sammansättning, öfverläggningar och beslut. Riksdagsutskottens myndighet bestämdes närmare; främst bland dem stod sekreta utskottet, bestående af 50 adelsmän, 25 präster och 25 borgare, hvilket snart tog ledningen af hela riksdagen.

Fredrik I. Efter samtida kopparstick.

Genom det nya styrelsesättet ansåg man sig ha återställt den gamla svenska friheten, och därför blef detta tidehvarf kalladt frihetstiden. Men den frihet, som vanns, var ej den rätta friheten, ty den var ej en frihet för alla utan endast för det parti, som för tillfället hade öfverhand vid riksdagen.

Arvid Horn på höjden af makt. Hans inre styrelse.

Holsteinska partiet. Det parti, som vid 1723 års riksdag hade mest att säga, var det holsteinska. Detta parti

önskade förskaffa hertigen' af Holstein tronföljden i Sverige med tillhjälp af tsar Peter, hvilken förlofvade honom

med sin dotter. Ett förbund afslöts med Ryssland. Då Sverige härigenom kom i ett farligt beroende af ryske tsaren, började Horn och andra fosterlandsvänner blifva oroliga för rikets själfständighet. De genomdrefvo på riksdagen 1726—1727, att Sverige slöt förbund äfven med England och Frankrike såsom en motvikt mot Ryssland, och lyckades störta det holsteinska partiets hufvudmän, riksråden VellingJc och Cederhielm, hvarefter hela partiet snart upplöstes.

Arvid Horn. Efter samtida målning.

Efter denna riksdag följde några år af endräkt och lugn, och Sverige syntes gå en lyckligare framtid till mötes. Horn förde numera ensam statsrodret; konungen bekymrade sig endast om sina jakter och nöjen och infann sig sällan i rådet.

Arvid Horn hade i sina yngre år varit en af Karl XILs tappraste stridskamrater och chef för hans drabanter men från Polen återskickats hem och deltagit i regeringen såsom kungligt råd och kanslipresident. Han ådrog sig dock med tiden konungens onåd och blef efter dennes död en af det nya statsskickets skapare. Horn var nu en gammal man men

kraftfull och verksam. Han hade" ett vördnadsbjudande yttre, var i sina åthäfvor stolt och förnäm och ville likna sina stora förfäder både i yttre glans och i dygder. Han älskade gammaldags sed och försummade aldrig att med hela sitt hus på knä hålla den vanliga aftonbönen, hvem som än var närvarande. Såsom statsman var han mycket försiktig, beräknade noga allt hvad han gjorde och förstod att leda både konung, råd och ständer till det han ansåg bäst. I förhållande till utländska makter sökte han följa en fosterländsk och själfständig politik, hans inre styrelse gick ut på att förena alla goda krafter i arbete för fäderneslandets välfärd.

Horns inre styrelse. Den tid, då Horn ledde Sveriges öden, var den lyckligaste det på mycket länge upplefvat. Så snart freden var återställd, började landet hastigt att hämta sig, och Finland, som under den »stora ofreden» blifvit förfärligt ödelagdt, reste sig åter ur askan. Folkets krafter kastade sig med ifver på de fredliga yrkena, utländska kapital och varor strömmade åter in i landet, det blef lif och rörelse, god tillgång och godt pris på allt. Regeringen och ständerna ägnade mycken omsorg åt näringarna och tillämpade därvid på ett klokt och hofsamt sätt merkantilsystemet (se s. 265), till hvilket äfven hörde, att de inhemska näringarna borde skyddas emot den utländska konkurrensen. För att skydda den svenska sjöfarten utfärdades produktplakatet, en efterbildning af den engelska navigationsakten, hvarigenom det förbjöds hvarje främmande nation att till Sverige införa annat än sitt eget lands alster. Enhvar, som ägnade sig åt industrien och anlade fabriker, kunde räkna på styrelsens uppmuntran och hjälp. Också blefvo under Horns styrelse ej mindre än 150 nya fabriker anlagda.

Bland Sveriges industriidkare på den tiden var ingen märkvärdigare än Jonas Alströmer. Han var son till en fattig borgare i Alingsås och hette först Alström. Han började sin bana som bodgosse; sedan kom han såsom bokhållare i tjänst hos en handlande i London, där han snart öppnade egen handel och genom omtanke och sparsamhet samlade sig förmögenhet. Han glömde dock icke sitt fädernesland utan gjorde till sitt lifs uppgift att i Sverige införa de slöjder och fabriksnäringar, genom hvilka England blifvit så rikt. Med stora svårigheter lyckades han i utlandet anskaffa och till Sverige hemsända de arbetare och redskap, som behöfdes. Därpå flyttade han själf öfver till Sverige (1724) och anlade i sin födelsestad Alingsås

flera fabriker; där funnos slutligen 63 väfstolar för tillverkning af tyger, band och strumpor samt färgerier och andra fabriker. Häruti blef Alströmer frikostigt understödd af regering och riksdag. Genom hans nit uppstodo flerstädes i landet spinnerier, väfverier, sockerbruk, järnmanufakturer m. fl.; han införskref äfven utländska får och getter samt främjade odling af färgväxter och tobak s&mt potatis, som nu först började odlas i Sverige.

I följd af den allmänna välmågans tillväxt ökades Sveriges utförsel så, att dess värde beräknades ungefär lika med införselns. Ett ostindislä handelskompani upprättades (1731), och dess skepp hemförde dyrbara laddningar från Ostindien och Kina. — Myntväsendet var stadgadt. Banken började att utgifva sedlar, hvilka mottogos såsom

allmänt betalningsmedel, äfven i kronans uppbörd.

Det arbete på den gamla landslagens förbättring, som pågått alltsedan Karl XI:s tid, blef nu fullbordadt under Gustaf Cronhielms nitiska ledning. Lagboken, som var ett mästerverk för sin tid, antogs af ständerna vid 1734 års riksdag, hvarpå den af regeringen kungjordes och blef gällande år 1736. Denna lag, »1734 års lag», skilde sig från Kristoffers landslag bland annat däri, att den innefattade ej blott landslag utan ock stadslag men däremot ej innehöll någon särskild konung ah alle; en dylik var numera öfverflödig, sedan en full ständig regeringsform var antagen.

Begynnande opposition emot Horn. Sju år efter det holsteinska partiets fall lades grunden till en ny partibildning, riktad emot Horn och hans styrelse. Upphofsmännen därtill

ConfeÆerde. Commerce ?£<£Æe3loi etcftUmère de. 'ÜtAcäbemit ,We U%<2aru>: ifo-S P'tnt e*r<$ch*jfU

\èeSuäc,C/uoalier dibÜoiU,öKort Le 2 iJuin. ij6i.

Jonas Alströmer. Samtida koppargravyr.

voro några medlemmar af det forna holsteinska partiet, i synnerhet riksrådet Karl Gyllenborg och presidenten Nihlas von Höpken. De ställde sig in hos konungen genom att gynna hans brottsliga förbindelse med hoffröken Hedvig Taube, medan Horn klandrade konungens uppförande och därigenom ådrog sig hans onåd. De sökte äfven begagna sig af den utrikes politiken för att rubba Horns inflytande. År 1733 utbröt det polska tronföljdskriget, i hvilket Ryssland tog parti för en son till Karl XII:s fiende August II, Frankrike för hans skyddsling Stanislav Leczinski. Frankrike sökte med all makt indraga Sverige i detta krig för att sysselsätta Ryssland, men Horn fordrade säkerhet för att Frankrike hade allvar med sina löften och uppehöll saken, till dess ständerna hunnit sammanträda till riksdag 1734. En krigisk stämning rådde bland ständerna, i synnerhet hos den yngre adeln och krigsbefälet; den afkyldes dock något, då det visade sig, att Frankrike endast ville begagna Sverige såsom ett verktyg för sina planer. Ännu var Horn nog stark att hålla sina motståndare stången och afstyrde lyckligt alla krigsplaner och öfverilade steg. Han önskade stå på god fot både med Frankrike och Ryssland, men däri missräknade han sig. Sveriges förhållande till Frankrike blef först kallsinnigt, slutligen spändt, och missförståndet underblåstes af Horns fiender, hvilka i nära förbindelse med den franske ministern arbetade på att störta honom.

Hattpartiets seger och krigspolitiken.

Riksdagen 1738—1739. Horns fall. Under de år, som förflöto efter 1734 års riksdag, utvecklade det franska partiet en liflig verksamhet. Sedan regeringen förnyat det gamla förbundet med Ryssland, som gått till ända, begagnade man sig häraf till att nedsvärta Horn och hans anhängare och lyckades intala många, att styrelsen vore ryskt sinnad. Till den riksdag, som sammanträdde 1738, rustade sig Horns motståndare genom röstvärfningar och penningutdelningar, hvartill Frankrike bekostade medlen. Alla slags uppviglingar användes: klubbar inrättades, partinamn uppfunnos, smädeskrifter spredos. De krigslystna, som ville anfalla Ryssland och återställa Sveriges forna makt, hånade de försiktiga fredsvännerna och gåfvo dem öknamnet Nattmössor; självfva

kallade de sig i motsats härtill Hattar. Så uppkommo partinamnen Hattar och Mössor, hvilka bibehöllo sig ända till frihetstidens slut. Men ännu utgjorde endast Hattarne ett organiseradt parti. Hattarne fingo stor öfvervikt vid riksdagen, i synnerhet bland adeln och borgarståndet; de valde till landtmarskalk den mest framstående af sina ledare, grefve Karl Gustaf Tessin. En annan betydande hattchef var grosshandlaren i Stockholm Plomgren. Sekreta utskottet, som till största delen fylldes med Hattar, tog snart hela den utrikes politiken i sin hand; det afsände majoren Malkolm Sinclair i en beskickning till Turkiet, som då var i krig med Ryssland, och det afslöt med Frankrike ett subsidieförbund, som ställde Sverige i beroende af denna makt. Allt detta stred emot den

statskonst, som Horn förfäktat; han beslöt därför att frivilligt draga sig tillbaka, begärde afsked och erhöll det under hedersbetygelser (dec.) 1738.* Däremot blefvo sex af de öfriga rådsherrarne anklagade för sin delaktighet i regeringens utrikes politik samt på grund däraf skilda från sina ämbeten och ersatta med Hattar. Till kanslipresident i Horns ställe utvaldes Karl Gyllenborg, en smidig och ränklysten man men utan större statsmannaförmåga. Den egentlige ledaren af Hattpartiet blef dock Tessin.

Karl Grustaf Tessin var son till Nikodemus Tessin och hade af honom ärft rika konstnärliga anlag. Äfven i andra afseenden var han rikt utrustad till kropp och själ;

Karl Gustaf Tessin. Pastell af Gustaf Lundberg, † 1786.

1738

* Arvid Horn lefde sedan i tillbakadragenhet till sin död 1742.

en fulländad världsman med ståtlig hållning, en lysande talare och stor gynnare af konst och litteratur, i mycket påminnande om M. Gr. de la Gardie. Liksom denne var han praktlysten och slösaktig i sitt enskilda lif; såsom statsman var han en skicklig partichef men saknade kraft och allvar i karaktären.

Hattpartiets politik. Med Hattarnes seger gjorde sig en ny anda och nya grundsatser gällande i Sveriges inre och yttre styrelse. Partisöndringen bland ständerna framstod nu öppen och ohöljd; regeringen var helt och hållet beroende af det rådande partiet bland ständerna, och ständernas makt var samlad hos sekreta utskottet, hvilket slog under sig både den utländska politiken och penningväsendet. Man öfvergaf nu Horns försiktiga statskonst och klokhetens vanliga vägar; i sin blinda ifver trodde man sig kunna taga lyckan med storm och på en gång göra Sverige rikt, stort och mäktigt. Detta mål ville man uppnå dels på fredlig väg, genom att uppdrifva ett blomstrande fabriksväsen i landet, dels med vapenmakt, genom krig med Ryssland i förbund med Turkiet och Frankrike. Rysshatet och krigsifvern fingo ny näring, då underrättelse kom, att major Sinclair på hemvägen från Turkiet blifvit i Schlesien öfverfallen och mördad af ryska utskickade. Denna våldsbragd uppväckte öfver hela Sverige den häftigaste förbittring, den i anledning däraf diktade Sinclairsvisan kringflög landet och eldade sinnena. Regeringen beredde sig till krig, och trupper öfverfördes till Finland (1739). Men Turkiet slöt snart fred med Ryssland, och man saknade medel att underhålla trupperna i Finland; regeringen såg sig nödsakad att sammankalla ny riksdag, och en storm drog sig samman öfver Hattpartiet — då tvenne dödsfall inträffade, som räddade det ur förlägenheten.

Krigsförklaringen. På hösten 1740 afledo ungefär samtidigt tyske kejsaren Karl VI och ryska kejsarinnan Anna. Därigenom yppade sig ett gynnsamt tillfälle för Frankrike att öfverfaila Österrike, för Sverige att angripa Ryssland. Krigspartiet fick nu åter vind i seglen; vid urtima riksdagen 1740—1741 triumferade Hattarne, och en af deras ledare, generalen grefve Charles Emil Lewenhaupt, blef landtmarskalk. De hemligaste utrikes ärendena uppdrogos åt en sekretissime beredning. Denna byggde sin krigsplan på hemliga underhandlingar, som den svenske ministern i Petersburg inledt med prinsessan Elisabet, Peter den stores dotter, hvil-

ken önskade svenskarnes hjälp för att vinna Rysslands tron. Man räknade på hennes tacksamhet; Frankrike, som önskade sysselsätta Ryssland under det nu utbrytande österrikiska tronföljdskriget, dref på och utfäste sig till betydliga subsidier. På detta sätt lät sekreta utskottet af sina ledare förmå sig att först låta sammandraga den finska hären och sedan fatta det afgörande beslutet om anfallskrig mot Ryssland. Därpå utfärdade regeringen krigsförklaringen. Man gjorde sig så säker om framgång, att man lät på förhand uppsätta fredsvillkoren; det minsta, man skulle nöja sig med, var Karelen och Petersburg. Den gamle konungen erbjöd sig att taga befälet öfver hären, men därtill var Lewenhaupt för länge sedan utsedd.

Ryska kriget och dess följder.

Ryska kriget. Innan Lewenhaupt hunnit fram till krigsskådeplatsen, hade kriget redan utbrutit. Befälhafvaren i Finland, general Buddenbrock, hade förlagt sin här vid gränsen i två afdelningar och väntade ej på länge någon fiende, då ryska hären plötsligt öfverskred gränsen och ryckte mot Villmanstrand. Den ena svenska afdelningen

under generalmajor Wrangel skyndade till stadens undsättning, den inlät sig i strid med den öfverlägsna fienden och blef i grund slagen, 1741. Träffningen hade dock inga viktiga följder, ty ryssarne voro ännu för svaga att gå anfallsvis till väga. Nu tog Lewenhaupt öfverbefälet och ryckte omsider in på det ryska området enligt det hemliga aftalet med prinsessan Elisabet. Men under den oro, som svenskarnes anfall framkallade i Petersburg, lyckades Elisabet att på egen hand genomföra statshvälfningen och svinga sig upp på Rysslands tron. Hon lät då uppmana Lewenhaupt att sluta kriget såsom numera öfverflödigt, och generalen, som ej kände sig nog stark att intränga djupare i Ryssland, drog sig tillbaka inom svenska gränsen, hvarpå en vapenhvila inträdde. Under vinterns lopp sammansmälte hären alltmer; en dålig anda utbredde sig bland befälet, ofneerarne började sysselsätta sig mer med politiken än med sin tjänst, och Lewenhaupt visade sig oskicklig att upprätthålla ordningen. Slutligen uppsade ryssarne vapenhvilan och började åter fientligheterna. De funno därvid ringa motstånd, ty den svenska flottan kom

för sent och vågade sig ej i strid, och hären, som var samlad vid Fredrikshamn, antände vid fiendens annalkande staden med dess förråd samt drog sig utan svärdsslag tillbaka från den ena fördelaktiga ställningen efter den andra ända till Helsingfors. Här hade hären med framgång kunnat försvara sig mot den föga starkare fienden. Men krigstuktens band voro nu alldeles upplösta, officerarne hemreste till riksdagen, och soldaterna rymde. Det fanns ej annat val än att underskrifva den nesliga kapitulationen i Helsingfors, hvarigenom svenska hären, som ännu räknade 11,000 stridbara män, utan kamp utrymde Finland och lämnade sina förråd åt fienden, (aug.) 1742. På hemvägen omkom en stor mängd genom nöd och sjukdom.

Tronföljden och dal upproret. Så snöpligt slutade det med sådant öfvermod och skryt begynta kriget. En allmän förbittring rådde mot dem, som dragit skam och olycka öfver landet, och denna stämning gaf sig luft vid riksdagen 1742 —1743. Det hade troligen varit slut med Hattarnes välde, om de ej förstått att skjuta skulden på de olyckliga generalerna samt vända uppmärksamheten från sig själfva till frågan om tronföljden. Denna fråga hade blifvit väckt redan förut i anledning af drottningens död (1741), och Hattarne föreslogo nu till tronföljare hertigen af Holstein, Karl Peter Ulrik, son af Karl Fredrik och systerson till ryska kejsarinnan. Men snart fick man veta, att hertigen blifvit förklarad för rysk tronföljare och öfvergått till grekiskkatolska läran samt att kejsarinnan till tronföljare i Sverige önskade Karl Fredriks kusin Adolf Fredrik. Denne blef omsider Hattarnes kandidat. Men nu började äfven Danmark inblanda sig i tronföljdsfrågan. Den danske konungen Kristian VI, som 1730 efterträdt sin fader Fredrik IV, sökte genom bearbetningar och penningutdelningar verka för sin son, kronprins Fredrik (såsom Danmarks konung Fredrik V), och han lyckades äfven, särskildt bland allmogen, vinna ett stort anhang. Ryssland gjorde- allt för att hindra detta val, hvarigenom de tre nordiska kronorna skulle ha förenats på samma hufvud. En fredsunderhandling öppnades i Aho, ryssarne visade sig här tillmötesgående och medgåfvo slutligen, att största delen af Finland skulle återställas, ifall Adolf Fredrik valdes till svensk tronföljare.

Emellertid hade jäsningen bland allmogen tilltagit, och från flera landsorter kommo utskickade, hvilka af riksdagen

fordrade danske kronprinsens val och generalernas bestraffning. Ständerna nedsatte ock en särskild kommission, som skulle undersöka de i kriget begångna felen. Men då det dröjde både med kommissionens dom och tronföljar valet, så växte oron, underblåst af Danmark, och i Dalarne utbröt slutligen ett formligt uppror, 1743. Bönderna kvarhöllo Dalregementet, som var utkommenderadt, de vägrade lyda myndigheterna och samlade sig beväpnade i Falun. Sedan de här försett sig med ammunition, satte de sig i marsch till Stockholm, medtagande sina soldater och ämbetsmän, och bragte allmogen till resning, hvar de drogo fram. Förgäfves sökte utskickade från råd och ständer hejda dalkarlarne på vägen, förgäfves var konungen själf dem till mötes vid Stockholms norra tullport — utan att fråga efter förbud och hotelser tågade de in i staden och lägrade sig på Norrmalmstorg (nu Grustaf Adolfs torg). Efter åtskilliga underhandlingar aflossade bönderna en gevärssalfva, för hvilken ett riksråd och några andra stupade. Nu gåfvo trupperna eld, med den verkan att åtskilliga bönder föllo och de öfriga skingrades i vild flykt, förföljda af militären. En mängd bönder omkommo, och upprorets ledare straffades.

Tronföljarvalet och freden. Dagen efter upprorets kufvande blef Adolf Fredrik af Holstein-Gottorp enhälligt

erkänd såsom Sveriges tronföljare. Domen öfver de anklagade generalerna hade genom allmogens oro blifvit påskyndad och skärpt: Buddenbrock och Lewenhaupt dömdes till döden och afrättades. Detta var liksom ett försoningsoffer för Hattpartiets synder. Freden med Ryssland slöts i Åbo s. å., då Sverige afträdde det stycke af Finland, som ligger öster om Kymmeneälf och söder om Saima, jämte Nyslott.

Knappt hade Sverige fått fred med Ryssland, förrän krig hotade från Danmark, som var i hög grad missnöjdt öfver tronföljarvalets utgång. Sverige var nu så vanmäktigt, att det måste påkalla Rysslands skydd och hålla till godo med en inkvartering af 12,000 ryssar, hvilka öfvervintrade i Östergötland och Södermanland. Nu skyndade Danmark att förlika sig med Sverige, och då ryska kejsarinnan sålunda saknade hvarje förevändning att låta sina trupper kvarstanna i landet, lämnade ryssarne Sverige.

Hattarnes makt återställd.

Adolf Fredrik var, när han vid 35 års ålder blef Sveriges tronföljare, furstbiskop af Lybeck. Han tillhörde en yngre linie af den Holstein-Gottorpska ätten; genom sin moder härstammade han från Vasaätten. Till gemål åt honom utsåg man prinsessan Lovisa Ulrika af Preussen, Fredrik den stores syster. Genast från början förstod Tessin att tillvinna sig tronföljarparets gunst, han blef dess förtrogne och själen i det unga hofvets nöjen. Ehuru Adolf Fredrik kommit till Sverige såsom ryska kejsarinnans skyddsling, drogs han genom Tessin öfver på hattpartiets och Frankrikes sida.

Partistriden 1746—1747. Hattarnes seger. Den stora fara, hvari Sverige sväfvade 1743, hade för tillfället dämpat partistriden. Denna kom i stället till utbrott vid följande riksdag 1746—1747. Mössorna, hvilka nu stodo fullt organiserade såsom parti, rustade sig att straffa Hattarne för deras under kriget begångna synder. Men de begingo själfva det felet, att de sökte hjälp af Ryssland. Häraf begagnade sig Hattarne med mycken skicklighet. Förgäfves sökte den ryske ministern i Stockholm genom hotelser skrämma tronföljaren och störta Hattarne; detta väckte ovilja hos alla fosterlandsvänner och stärkte Hattarnes parti. På förslag af Anders Johan von Höpken afgåfvo ständerna en förklaring, hvari de tillbakavisade Rysslands inblandning i Sveriges inre förhållanden. Hattarne uppträdde såsom den nationella självständighetens försvarare; de blefvo därigenom i stånd att åter stadga sitt välde i rådet och bland ständerna och att krossa sina motståndare. Till kanslipresident efter den under riksdagen aflidne Gyllenborg utsågs Tessin.

Vid denna riksdag beslöts anläggandet af sjöfästningen Sveaborg, hvilken skulle blifva stödjepunkten för Finlands försvar och station för den finska skärgårdsflottan. Ledningen af arbetet uppdrogs åt Augustin Ehrensvärd, som var en utmärkt ingeniör och en af Hattarnes yppersta män.

På förslag af ständerna inrättades de första kungliga riddarordnarna i Sverige, nämligen serafim-, svärds- och nordstjärne-ordji&YYia.

Vänskapen emellan tronföljarparet och hattregeringen blef ej långvarig. Så länge Hattarne behöfde tronföljarens stöd, förespeglade de honom konungamaktens utvidgning, men

när de åter kände sig fasta i sadeln, drogo de sig tillbaka och ville ej längre främja hans planer. Adolf Fredrik och hans gemål ansågo sig bedragna; de fingo allt flera anledningar till missnöje, och slutligen kom det till brytning emellan dem och hattrådet. En strid förestod, så snart Adolf Fredrik uppstege på tronen. Detta inträffade snart. Efter en längre tids skröplighet afled Fredrik I, 75 år gammal, 1751. Under de sista 21 åren hade han tillika varit regerande landtgrefve af Hessen-Kassel.

Adolf Fredrik.

1751—1771.

Hofvets revolutionsförsök och förödmjukelse.

Konungaparet och hofpartiet. Adolf Fredrik var en mild och godsint man men mycket svag och eftergifven samt trög till lynnet och föga begåfvad. För statssaker hade han hvarken lust eller anlag; han var mer road af att

svarfva och snickra än regera. Så mycket mer härsklysten var hans gemål, Lovisa Ulrika; hon var rikt begåfvad men tillika stolt och befallande samt häftig och ränklysten. Hon fick genast ett fullkomligt herravälde öfver sin make och ledde honom helt och hållet efter sin vilja. Snillrik och mångsidigt bildad intresserade hon sig för vetenskap och vitterhet och gynnade deras idkare.

När Adolf Fredrik* uppsteg på tronen 1751, mottogs han af nationen med lifliga sympatier. Både af Hattar och

* Holstein-Gottorpska ätten, den svenska linien. Adolf Fredrik, g. m. Lovisa Ulrika af Preussen.

' Gustaf III, Karl XIII, Fredrik Adolf, Sofia Albertina, *

g. m. Sofia Magdalena g. m. Hedvig Elisabet † 1803. abbedissa af Qued-

af Danmark. Charlotta af Holst.-Gottorp linburg, † 1829.

| (Oldenburg).

Gustaf IV Adolf Karl Gustaf, g. m. Fredrika Dorotea död späd. Vilhelmina af Baden.

Gustaf, »prins af Vasa», Sofia Vilhelmina, Två andra döttrar.

† 1877. g. in. Leopold af Baden.

Karolina, g. m. Fredrik, storhert. af Baden,

kon. Albert af Sachsen. g. m. Louise af Preussen.

Viktoria, g. m. kronprinsen Gustaf.

wen

^^Ê^KÊ^Sg^^^,

^Ê^imW'/^}

1751

Lovisa Ulrika. Efter samtida kopparstick.

Mössor slöto sig många till den nye konungen; dessa bildade ett nytt parti, bofpartiet, ocb arbetade på att öka konungens makt. I förlitande härpå och eggad af sin gemål började han snart inlåta sig i tvister med rådet. Förgäfves sökte Tessin att medla och ställa till rätta; när han ej lyckades häri, tog han vid riksdagen 1751—1752 afsked från kanslipresidentsämbetet. I hans ställe utsågs till kanslipresident

den lärde och snillrike A. J. von Höpken. Ständerna gynnade ingalunda hofvets planer; de förelade Adolf Fredrik en konungaförsäkran, hvilken var lika bindande som Fredrik I:s.

£-95W/^

Adolf Fredriks namnstämpel.

Riksdagen 1755—1756. Spänningen emellan konungen och rådet tilltog för hvarje år, och häftiga uppträden föreföllo i rådkammaren, då konungen ej ville foga sig efter rådets flertal. A ömse sidor beredde man sig till en afgörande strid vid den riksdag, som sammanträdde 1755. Hofpartiet npptog nu striden med Hattarne under ledning af drottningen, grefvarne Brahe och Härd samt lagman Wrangel; men det visade sig snart, att Hattarne hade en afgjord öfvervikt bland ständerna. Till landtmarskalk valdes den skicklige partimannen grefve Axel von Fersen. Till Hattarnes ledande män hörde för öfrigt, utom Tessin och Höpken, riksrådet Karl Scheffer och hans broder Ulrik, riksråden Ekeblad och Palmstierna samt bondeståndets talman, Olof Håkansson. Tvisten emellan konungen och rådet drogs under ständernas domvärjo, och dessa afgåfvo den förklaringen, att konungen ovillkorligen vore bunden af rådets flertal; det beslöts äfven, att ifall konungen vägrade sin underskrift å rådets

beslut, skulle rådet i dess ställe få använda en kunglig namnstämpel. I anledning af ett tumult, som hofpartiet tillställde i bondeståndet, nedsattes en ständernas kommission, som hade att uppspåra och bestraffa alla stämplingar mot regeringssättet. Som man visste, att drottningen var själen i dessa stämplingar, beslöt man att låta henne på ett kännbart sätt erfara ständernas makt. Man upptog frågan om de kungliga barnens uppfostran, hvaröfver ständerna enligt regeringsformen hade att vaka, man afskedade dem, åt hvilka konungaparet anförtrott sina barns handledning, och förordnade andra i deras ställe; Karl Scheffer blef prinsarnes guvernör. Detta stegrade drottningens harm; hon beslöt nu att med våld krossa sina motståndare och drog ej ens i betänkande att söka Rysslands

hjälp därtill. För att skaffa penningar lät hon utomlands pantsätta en del af kronjuvelerna.

Revolutionsförsöket 1756. Efter många öfverläggningar och förslag beslöto hofpartiets ledare att söka utföra sina planer genom en revolution, som skulle utbryta i hufvudstaden. Den lägre befolkningen och en del af gardet voro vunna för hofvet; de skulle vid gifvet tecken samla sig nattetid, med deras tillhjälp skulle hofpartiet göra sig till herre i hufvudstaden, fängsla rådets och Hattpartiets ledare samt utlysa en ny riksdag, vid hvilken konungamakten skulle utvidgas. Men kort före den afgörande stunden röjdes hela planen af en gardeskorpral; Hattarne under Fersens ledning vidtogo genast omfattande försiktighetsmått, besatte alla viktiga punkter af staden och häktade en mängd personer. Ständernas kommission kom snart hela sammansvärjningen på spåren, några af de anklagade tvungos genom tortyr att bekänna, och slutet blef, att grefve Brahe, friherre Horn och sex underordnade personer enligt kommissionens dom halshöggos, hvarjämte ett stort antal personer dömdes till lindrigare straff; Wrangel och Hård hade i tid räddat sig genom flykten. Själfva drottningen var nära att blifva antastad af de förbittrade Hattarne, men man nöjde sig med att låta prästerna gifva henne en skarp förmaning. Konungen afgaf till rådet och ständerna en skriftlig förklaring, att han låtit förleda sig af onda rådgifvare, och mottog en af ständernas utskickade föreläst varning, som slutade så, att om han fortfore i sitt förra uppsåt, skulle ständerna se sig nödsakade att skilja honom ifrån kronan (»riksakten»). Sålunda ändade

Axel von Fersen d. ä. Pastellmålning af G. Lundberg, † 1785.

detta illa ledda revolutionsförsök med hofvets förödmjukelse och konungamaktens ytterligare förnedring. Med skäl kunde Adolf Fredrik säga om sig själf, att han vore »nationens förste slaf» i stället för dess konung.

Nu stod Hattpartiet på höjden af makt och anseende. Den förnämste af dess ledare nu och framgent var Axel v. Fersen. Han ville icke mottaga rådsämbetet men hade mer att säga än någon rådsherre. Vid flera riksdagar var han landtmarskalk, men i själfva verket styrde han ofta ej blott adeln utan äfven de andra stånden genom sin klokhet och glänsande vältalighet. Han var också en af landets rikaste män och intog människor genom sitt sköna utseende och värdiga uppträdande.

En annan af partiets stödjepelare var Olof Håkansson. Han var född i Bleking, blef vid 31 års ålder riksdagsman och var vid åtta riksdagar bondeståndets talman. Han saknade bokliga kunskaper och kunde knappt skrifva sitt namn, men denna brist ersattes genom hans klokhet och lyckliga talegåf-

1756

va, hvarigenom han behärskade och ledde sitt stånd, sä länge Hattpartiet hade makten.

Hattarne såsom främjare af svensk odling.

Den rika odling, som uppspirat i Sverige under Horns långa och fredliga styrelse, utvecklade sig under Hattarnes

ledning till full blomning.

Den materiella odlingen. Hattarnes ekonomiska styrelse utmärktes af samma fosterländska ifver men ock af

Olof Håkansson.

samma lättsinne och öfverdåd som deras yttre politik. Vid främjandet af den allmänna välmågan följde de samma grundsatser som Mössorna före dem men drefvo dessa grundsatser till ytterlighet. Hattarne gynnade industrien på allt upptänkligt sätt; de öfverhopade dess idkare med privilegier och statsanslag samt gjorde riksbanken till långifvare och förläggare åt näringarna. De inrättade ett särskildt manufakturkontor, som skulle förvalta de till fabriksväsendet anslagna medlen, och ett järnkontor för befordrande af järnhandteringen. Grenom Hattarnes nit framkallades en hastig uppblomstring af industrien, men denna blomstring var ej naturlig utan framdrifven på bekostnad af andra näringar. Landets hufvudnäring, jordbruket, fick stå tillbaka, så att Sverige, långt ifrån att liksom förr kunna förse sig självt med sitt sädesbehof, måste årligen införa mycket spannmål från utlandet. Handeln och sjöfarten ledo af införselsförbuden och de höga tullarna; och snart började äfven fabrikerna föra ett tynande lif, i det de tillverkade dåliga varor och saknade afsättning, så att de endast genom förnyade understöd kunde vidmakthållas. Därtill kom, att landets penningväsen rubbades. Banken befriades från skyldigheten att inlösa sina sedlar med reda mynt och började därefter slösa med lån åt kronan och enskilda till den grad, att den slutligen miste krediten och dess sedlar alltmer föllo i värde. Landet öfversvämmades af banksedlar, och den rika penningtillgången lockade till yppighet och vingleri.

De missbruk, som blefvo en följd af merkantilsystemets öfverdrifter, insågos af mera klarsynta män, och nya åsikter om den allmänna välmågans grunder arbetade sig fram. I Frankrike framträdde den fysiokratiska skolan, som yrkade större frihet för arbetet och näringslifvet och ansåg jordbruket vara den viktigaste af alla näringar. I Sverige började liknande åsikter att framställas af riksrådet Karl Scheffer och sedan af den finske prästen Chydenius. Jordbruket hade länge varit styfmoderligt behandladt i jämförelse med handel och slöjder. Nu började man med ifver arbeta på dess upphjälpande. Af stor vikt för jordbruket var storskiftet, hvilket sattes i gång genom landtmätaren Faggots nit (kungl, förordning af 1757). Landtmannen, som dittills haft sina ägor spridda i en mängd smålotter, fick dem genom storskiftet samlade i några få större jordstycken, till stort gagn för jordbruket.

Karl von Linné. Malning af Roslin, † 1793.

Vetenskapen. Ännu mer fruktbringande var Hattarnes nit för den vetenskapliga odlingen. Bland de maktägande voro Tessin och A. J. von Höpken de främsta gynnarne af lärda och vittra idrotter. Den förre lade grund till akademien för de fria konsterna; den senare stiftade 1739 i förening med flera vetenskapens idkare och vänner (Linné, Alströmer m. fl), den svenska vetenskapsakademien, hvilken sedan den tiden utöfvat stort inflytande på det vetenskapliga lifvet i Sverige och varit en föreningspunkt för naturforskningens idkare.

Frihetstiden har med skäl blifvit kallad Sveriges vetenskapliga storhetstid. Flera af tidens yppersta män hade dock vunnit sitt rykte redan under den karolinska tiden. Sådana voro Erik Benzelius d. y. och Andreas Rydelius, båda slutligen biskopar; Benzelius forskade i de klassiska och de nordiska folkens litteratur, Rydelius var Sveriges förste betydande filosof. Den gamle Polhem lefde till midten af århundradet. Emanuel Svedenborg fortsatte sina arbeten inom olika grenar af naturvetenskapen men ägnade sig slutligen helt och hållet åt teologiska studier och grundade en ny religionssekt, som efter honom blifvit kallad den svedenborg ska. Från utländska resor hemkom Karl Linnæus och fortsatte såsom professor i Uppsala sina epokgörande forskningar inom alla naturens riken, i synnerhet växtvärlden, som först genom honom blef på ett vetenskapligt sätt ordnad och beskrifven. Han blef en världsberömd man och den störste af Sveriges vetenskapsmän på den tiden. Han hedrades på många sätt af konung och riksdag samt adlades under namn af von Linné. Kring Linné uppväxte en krets af skickliga lärjungar, hvilka gingo ut att forska i alla världens delar. Äfven de öfriga vetenskaperna hade framstående målsmän, såsom astronomen Anders Celsius, uppfinnaren af den efter honom benämnda termometern, fysikern och kemisten Torbern Bergman, läkaren Nils Bosen, adlad von Rosenstein, samt Axel Fredrik Cronstedt, den moderna mineralogiens grundläggare. Språkforskaren Johan Ihre lade grunden till

modersmålets vetenskapliga studium. Äfven Sveriges historia blef föremål för en mera kritisk behandling genom Olof Dalin och Sven Lagerbring; de bortrensade ur Sveriges äldsta historia många sagor och dikter, som däri inblandats genom Johannes Magni's och Olof Rudbecks fantastiska framställningar.

De flesta af dessa vetenskapsmän voro professorer vid universiteten, hvilka genom dem fingo större anseende inom och utom landet, än de någonsin förut ägt.

Ett utmärkande drag för frihetstidens vetenskapliga forskning var dess sträfvan att gagna fosterlandet äfven i praktiskt hänseende. Naturforskarne gjorde allahanda för näringarna nyttiga rön och upptäckter. Astronomen Vargentin ordnade det svenska tabellverket, hvarigenom Sveriges folkmängd kunde nogare beräknas. På astronomernas yrkande blef den nya stilen enligt gregorianska kalendern antagen äfven för Sverige; den började tillämpas från och med år 1753.

Vitterheten och konsten. Ett annat drag hos frihetstiden var den ifver, hvarmed man sökte sprida bildning och kunskaper bland folket. Det skedde genom en mängd ströskrifter, tidningar och tidskrifter. Bland dessa var ingen märkvärdigare än Ben svenska Argus, som utgafs på 1730-talet af den unge Olof Dalin (adlad von Dalin). Han var Sveriges ypperste författare på den tiden både i den prosaiska och den poetiska stilen och har genom en ädlare smak och ett renare språk lagt grunden till Sveriges nyare vitterhet.

Trappuppgång i Stockholms slott.

Inom diktkonsten fick Dalin flera utmärkta efterföljare. Sådana voro Hedvig Charlotta Nordenflycht och hennes vänner, de unga grefvarne Gustaf Filip Creutz och Gustaf Fredrik Gyllenborg. En ännu större poetisk begåfning framträdde med Karl Mikael Bellman; i sina ystra, lekande visor skildrade han på ett målande sätt naturen och lifvet inom hufvudstaden och dess omgifningar, och till många af sina dikter satte han själf musiken.

Frihetstidens storverk på konstens område var det kungliga slottet i Stockholm. Byggnadsarbetet återupptogs tio år

efter Karl XILs död, understöddes frikostigt af ständerna och bragtes till fullbordan under Adolf Fredriks regering. Slottsbyggnaden blef en plantskola för konstens idkare i vårt land; där fingo både arkitekter, bildhuggare och målare sysselsättning.

Det kyrkliga tillståndet. Inom den svenska statskyrkan rådde ännu samma stränga ortodoxi som under 1600-talet och samma ofördragsamhet emot olika tänkande. Men tillika började nya religiösa riktningar framträda och utbreda sig i landet; sådana voro svedenborgianismen och pietismen, hvilken redan på Karl XILs tid begynt intränga från Tyskland. Båda dessa åsikter framgingo ur ett religiöst behof, som de ansågo sig tillfredsställa bättre än statskyrkan. Mera fientligt mot statskyrkan uppträdde rationalismen eller fri-tänkeriet, som i synnerhet från Frankrike började sprida sig vid hofvet och bland de högre klasserna. Rationalismen var den religiösa yttringen af den då i Europa rådande kulturriktning, som kallas upplysningen.

Pommerska kriget och Hattarnes fall.

Krig med Preussen och dess följder. År 1756 utbröt det stora europeiska krig, som kallas det sjuåriga. Sverige var i början neutralt och utrustade tillsammans med Danmark en eskader för att skydda de båda staternas sjöfart; men snart sökte Frankrike indraga Sverige i kriget under löften om stora subsidier och Pommerns återvinnande. Regeringsformen stadgade, att konungen ej fick börja krig utan ständernas samtycke; det oaktadt beslöt rådet på eget bevåg och mot konungens önskan att förklara Preussen krig. Såsom krigsorsak uppgafs, att Fredrik II genom sitt angrepp mot Sachsen brutit freden i Tyska riket, hvilken Sverige var för-pliktadt att skydda såsom garant af Westfaliska freden. Sverige sällade sig alltså till Fredrik den stores många fiender, i hopp att han skulle duka under för öfvermakten och hans länder delas emellan de förbundna. Men dessa förhoppningar gäckades helt och hållet genom det hjältemod, hvarmed Fredrik försvarade sig mot sina fiender. Under loppet af fem år deltog Sverige i sjuåriga kriget med en fältarmé af omkr. 15,000 man. Flera vackra bedrifter utfördes, men i det hela uträttades föga, ty Sveriges tillgångar i folk och penningar

voro otillräckliga, dess bundsförvanter, Frankrike, Österrike och Ryssland, uppfyllde ej sina löften, och partiväsendet inom landet inverkade förlamande på krigsrörelserna. Med det fasta Stralsund till stödjepunkt ryckte svenskarne fram i fiendens land, medan denne var upptagen på andra håll, men de drogo sig vanligen tillbaka, så snart en större preussisk styrka nalkades.

Det pommerska kriget, obetänksamt begynt och fördt utan heder, bidrog i hög grad att försvaga det härskande partiets makt och anseende bland folket. Därtill kom, att Hattarne, sedan de blifvit allrådande, ej kunde bevara endräkten i sitt eget parti utan söndrades af personliga tvister både i rådkammaren och vid riksdagen. När riksdagen åter sammankom 1760 —1762, stod Hattarnes välde på svaga fötter. Flera rådsherrar måste afgå, däribland kanslipresidenten Höpken, som efterträddes af Klas Ekeblad. För att afvända den hotande stormen sökte hattpartiet närma sig hofvet; en försoning kom på vissa villkor till stånd emellan dem och genom hofvets bemedling äfven emellan Hattar och Mössor. En frukt häraf blef separatfreden med Preussen, som under enskild bemedling af drottningen slöts i Hamburg 1762, utan vinst eller förlust i landområde.

Riksdagen 1765—1766. Hattpartiets fall. Den emellan partierna slutna förlikningen var föga uppriktig, i synnerhet å Mössornas sida, hvilka nu kände sig öfverlägsna och längtade att få hämnas på sina motståndare. De understöddes af sina gynnare bland de utländska makterna, nämligen Ryssland, som nu behärskades af kejsarinnan Katarina II, och England, sedan äfven af Preussen och Danmark. Hattarnes tid var nu förbi; vid riksdagen 1765—1766 kom vedergällningen för deras många synder. Genom sina båda lättsinniga och misslyckade krig och sitt ohejdade slöseri med statens medel hade Hattarne ökat rikets skuld till 60 millioner daler s. m.;* penningväsendet var i sådan oreda, att banksedlarna småningom sjunkit till omkring halfva värdet, ja, ännu lägre. Dessa missbruk hade endast genom det rådande hemlighetsmakeriet kunnat så länge fortgå utan rättelse; nu lades de skoningslöst i dagen af det vid riksdagen härskande misspartiet, och skarpa botemedel tillgrepos mot det onda. Stränga, delvis orättvisa räfster anställdes mot dem, som ansågos ha

* 60 mill. dal. silfvermynt skulle egentligen motsvara 20 mill. rdr specie, men det verkliga värdet var i följd af växelkursen vida mindre.

missbrukat sin ställning för enskild vinning. Sju medlemmar af hattrådet aflägsnades, och Mössor sattes i deras ställe; kanslipresident blef Karl Gustaf Löwenhielm. Sekreta utskottets makt inskränktes. Den fria yttranderätten, som dittills blifvit godtyckligt våldförd, betryggades genom en tryckfrihetsförordning, hvilken utfärdades efter riksdagens slut (1766), den första i sitt slag i Sveriges historia. Själfva styrelsesättet blef dock oförändradt, ja, det befästes ytterligare genom nya garantier.

Mössor och Hattar ömsom rådande.

De yngre Mössorna. De Mössor, som 1765 kommo till makten, voro mycket olika det parti, som år 1738 måst vika för Hattarne. Misspartiet hade undergått stora förändringar både till sammansättning och grundsatser. Det hade numera sina trognaste anhängare i de ofrälse stånden, medan Horn hufvudsakligen hade stödt sig på högadeln och kyrkan. Horn och hans vänner hade velat grundlägga en självständig och fosterländsk statskonst, men de yngre Mössorna stodo i beroende af de utländska makterna, i synnerhet Ryssland. Med Ryssland, England och Danmark kom nu Sveriges regering på den förtroligaste fot; till Rysslands behag afbrötos Ehrensvärds arbeten för Finlands försvar, och kronprinsen Gustaf förmåddes att mot sin egen och sina föräldrars önskan äkta den danska prinsessan Sofia Magdalena. Däremot upphörde den gamla vänskapen med Frankrike. Det franska hofvet indrog därför sina subsidier och beslöt att ändra politik i förhållande till Sverige; det ville nu återställa en stark konungamakt såsom det enda medlet att göra Sverige enigt och starkt, och Hattarne lofvade att därtill medverka.

Mössornas hushållningssystem. Det erfordrades ej stora ansträngningar att störta Mössorna, ty dessa störtade sig själfva genom felsteg i den inre hushållningen. Deras grundsatser voro i flera afseenden sunda; de ville göra omfattande besparingar, af betala riksskulden, anställa räfst med missbruk och underslef, gifva större frihet åt näringar, jordbruk och handel m. m. Men de gingo härvid alltför bråd-störtadt till väga. För att stadga

myntväsendet inställde de alla vidare utlåningar af banken och började indrifva dess fordringar, hvarigenom sedelstocken skulle minskas, till dess

Sofia Magdalena. Malning af Pilo.

sedlarna återgått till sitt ursprungliga värde. Följden blef, att alla afhöllo sig från penningaffärer och gömde sina sedlar, i hopp att de skulle stiga i värde; men då nu äfven banken var stängd för lån, så uppkom en allmän penningbrist och stockning i rörelsen. Det onda förvärrades, då regeringen påbjöd, att bankens sedlar skulle mottagas till ett visst bestämdt värde (tvångskurs). Ingen ville köpa, egendomarna föllo i värde till halfva inköpspriset, många blefvo ruinerade, och det allmänna förtroendet i affärer upphörde. Häraf ledo i första rummet handel och industri. Redan förut hade många fabriker, däribland det stora manufakturverket i Alingsås, fört ett tynande lif; nu måste en mängd af dem nedläggas, de dyrbara maskinerna såldes för vrakpris, arbetarne saknade förtjänst och utvandrade. Nöden blef stor, i synnerhet i bergslagen, utmätningar och bankrutter till-

togo, och en stark jäsning utbredde sig i landet; allmänheten visade öppet sitt missnöje med de styrande och med hela regeringssättet.

Gustaf III, hertig Fredrik Adolf, hertig Karl. Målning af Eoslin.

Konungens tronafsägelse. Tillfället var således gynnsamt att rikta ett afgörande slag mot det härskande partiet. Härom rådslogs ifrigt emellan det franska sändebudet, Hattarnes hufvudmän och hofvet, inom hvilket kronprinsen nu framträdde såsom den ledande. Man tänkte först på att med Frankrikes bistånd genomföra en våldsam förändring af regeringssättet, men till sist beslöts, att man endast skulle tvinga rådet att utlysa en urtima riksdag. Rådet uppmanades alltså af konungen att genast sammankalla ständerna, men det vägrade länge att samtycka därtill. Slutligen i dec. 1768 uppträdde Adolf Fredrik, åtföljd af kronprinsen, i rådet och förklarade, att han för afhjälpande af den allmänna nöden fordrade riksdags utlysande och att han, tills detta skett, nedlade sin kungliga myndighet. Det var kronprinsen, som förmått sin fader till detta steg; han styrkte honom att framhärda i sin föresats och begaf sig i egen person till

hufvudstadens kollegier och myndigheter för att delgifva dem konungens beslut. Nu uppstod i Stockholm en allmän villervalla; ämbetsverken förklarade sig i saknad af laglig öfverhet ej kunna fortsätta sina arbeten, det lägre folket kom i rörelse, och rådet fruktade för sin säkerhet. Slutligen, sedan landet i sex dagar varit utan konung, måste rådet gifva efter, och ständerna kallades att sammanträda i Norrköping.

Hattarne åter vid makten. Sveriges grannmakter gjorde stora ansträngningar för att uppehålla Mössornas välde vid riksdagen i Norrköping 1769, men alla deras ränker och penningutdelningar voro fruktlösa. Hattarne fingo stor öfvervikt vid riksdagen, Mössrådet ställdes till rätta för sitt beteende och blef till större delen afskedadt samt ersatt med Hattar. Därpå flyttades riksdagen till Stockholm. Nu uppgjordes en plan att förbättra statsskicket och stärka konungamakten genom att upphäfva de inskränkningar, som införts efter 1720, men detta förslag behagade ej alla Hattar och ännu mindre Mössorna; det blef därför förkastadt. Hofvet fann sig åter sviket i sina förhoppningar; det hade af den sista partihvälfningen ingen annan fördel, än att ständerna åtogo sig konungaparets skulder och anslogo medel till de kungliga prinsarnes utländska resor. För öfrigt blef Mössornas hushållsplan kullkastad, banken öppnades åter för lån, och tvångskursen på dess sedlar upphäfdes.

I slutet af år 1770 anträdde kronprinsen och hans yngste bror sin utländska resa, hvars egentliga mål var Frankrike. De hade ej länge vistats i Frankrikes hufvudstad, då de öfverraskades af underrättelsen om sin faders död. I febr. 1771 träffades Adolf Fredrik af ett slaganfall, "som inom kort gjorde slut på hans lif. Han efterlämnade fyra barn: sönerna Gustaf, Karl och Fredrik Adolf samt dottern Sofia Albertina.

Frihetstidens samhällsskick.

Statsskickets brister ocli urartande. Det statsskick, som under den s. k. frihetstiden rådde i Sverige (se s. 307), var

i själfva verket ej monarkiskt utan republikanskt. Statsmakten tillhörde odelad rikets ständer, medan rådet och konungen blott voro verkställare af ständernas beslut. Härmed följde först alla de olägenheter, som pläga vidlåda det

republikanska styrelsesättet, nämligen regeringsmaktens svaghet, ständiga partistrider och det för tillfället rådande partiets ofördragsamhet mot olika tänkande. Dessa brister förvärrades under frihetstiden genom särskilda omständigheter; sådana voro konungarnes odruglighet, ståndssnlittringen, sekreta utskottets maktfullkomlighet samt hemlighetsmakeriet med de offentliga ärendena. Följderna af allt detta trädde ej tydligt i dagen förrän vid partihvälfningen 1738, men de utvecklade sig sedan så mycket hastigare; de voro: förföljelser och skräckvälde å ena sidan, mannamån och partibelöningar å den andra, krig lättsinnigt och af hemliga parti skäl påbörjade samt lamt och olyckligt förda, en vacklande utrikes politik och ett nesligt beroende af främmande makter.

I början af frihetstiden utgjorde ännu konungamakten och rådet en motvikt mot ständernas envälde, men redan 1723 var det slut med den förras inflytande, och efter 1738 gick det snart på samma sätt med rådet. Konungamaktens försök att återtaga, hvad som gått förloradt, ledde endast till nya inskränkningar, och de bemödanden, som vid frihetstidens slut gjordes att återställa rådets myndighet, hade ingen framgång. Slutligen blef det svårt att finna lämpliga personer, som ville mottaga det maktlösa och dock farliga rådsämbetet. Det var ej nog med att ständerna genom sina fullmäktige förde underhandlingar och slöto fördrag med främmande makter, förfogade öfver krigsmakten samt gåfvo order åt statens tjänstemän — de upptogo äfven till granskning alla enskildheter i statsförvaltningen, mottogo klagomål öfver tjänstetillsättningar o. s. v. Ännu värre var det missbruket, att ständerna, under påstående att lagstiftaren stode öfver och ej under lagen, godtyckligt ingrepo i rättskipningen och satte sina kommissioner i stället för landets lagliga domstolar; däraf följde spionerier, pinliga förhör, orättvisa domar, politiska mord, och aktningen för lag och rätt försvagades.

Stånd och ämbetsmän. I början af frihetstiden rådde en allmän belåtenhet med det nya statsskicket, men i samma mån som dess brister framträdde tydligare, började äfven missnöje utbreda sig i vida kretsar. De fyra stånden utgjorde ej numera såsom förr hela nationen; det fanns klasser, som ei voro inrymda inom något af stånden, och dessa senare, i stället för att upptaga nya medborgarklasser, slöto sig allt ensidigare inom sig. Men ej ens emellan de fyra stånden var enigheten betryggad eller makten jämnt fördelad. Bondeståndet var så godt som uteslutet från inflytande och därför mest benäget för regeringssättets förändring. Inom de tre högre, maktägande stånden utgjordes det stora flertalet af ämbetsmän, hvilka därför voro den härskande klassen i samhället. Men äfven bland dessa fanns en skillnad i makt och intressen emellan frälse och ofrälse; adeln var det inflytelserikaste ståndet men blef slutligen föremål för de ofrälse ståndens afund och hat och var nära att af dem öfverflyglas.

Partiväsendet. Den missriktning, som Sveriges statsskick sålunda fått, sträckte sina verkningar till alla delar af samhällslifvet, men de bedröfligaste af dessa verkningar voro partiandan och bestickningsväsendet. Partiandan inträngde i det enskilda lifvet, söndrade sinnena och förbittrade sammanlefnaden; det gick så långt, att de politiska troslärorna förkunnades från predikstolarna och inpräglades hos den studerande ungdomen, ja partiyran förmådde till och med nedtysta hederns röst i krigarnes hjärtan, så att officerarne i fält mot rådets förbud öfvergåfvo sina fanor och skyndade till riksdagen. Ännu fördärfligare var det öfverhandtagande besticknings väsendet. Partierna belönade sina anhängare med tjänster, understöd och andra förmåner; många af landets offentliga män, både ämbetsmän och riksdagsmän, stodo i främmande makters sold och läto af dem leda sig. Ofantliga summor utdelades vid hvarje riksdag af de utländska ministrarne, och bestickningen började utbreda sig öfver hela riket, äfven emellan riksdagarna. Somliga togo penningar från flera håll eller öfvergingo för penningar från det ena partiet till det andra. Det såg ut, som om fosterlandskärlek, heder och blygsel voro på väg att utplånas i svenska mäns hjärtan.

Samhällsskickets förtjänster. Men för alla dessa fel och missförhållanden får man ej glömma de stora förtjänster om Sveriges inre utveckling, som tillkomma frihetstiden och dess män. Dit hör i första rummet utbildningen af

riksdagens former och verksamhet, hvarigenom Sverige kom att stå närmast England i afseende på det parlamentariska lifvets utveckling; vidare infördes en noggrann ordning för regeringsmaktens utöfning och garantier mot dess missbruk — allt förbättringar, som blefvo till gagn för framtiden. Dessutom hade partistriderna det goda med sig, att de framkallade lif och täflan, nya tankar och väckelser på alla områden, fosterländska och frisinnade sträfvanden af flera slag. Det fria statsskicket och den långa fredstiden i förening kallade stora krafter till lif och verksamhet så väl inom den materiella odlingen som i synnerhet på de lärda och vetenskapliga idrotternas område (se ss. 310, 323—328).

2. Gustavianska tiden. Gustaf III.

1771—1792.

Gustaf III:s ungdom, xlrfprinsen Gustafs födelse 1746 hälsades med stort jubel af svenska folket, som gladde sig åt hoppet att åter se en infödd konung på tronen. Prinsens första handledning anförtroddes åt Tessin såsom guvernör och Dalin såsom lärare. Hans uppfostran fick ej fortgå i lugn och ro utan stördes genom inblandning dels af hans nyckfulla, obetänksamma moder, dels af rikets ständer, hvilka vid 1756 års riksdag afskedade hans förra uppfostrare och utnämnde nya. Riksrådet Karl Scheffer, som nu blef hans guvernör, förstod dock* snart att vinna hans tillgifvenhet. Den unge prinsen ägde ovanliga snillegåfvor och inhämtade med stor lätthet allt, hvad man förstod att intressera honom för; särskildt roade honom historien och den sköna litteraturen, i synnerhet den franska. Han hade ett sinne mottagligt för alla intryck, en spelande inbillningskraft och en liflig känsla för det stora och ädla men kanske ännu mer för det sköna och lysande. Hans uppfostran var ej byggd på religiös grundval; ringaktning för religionen hörde till tidens anda. Gustaf III:s ungdom inföll i en tid af söndring, ränker och partiväsen; omgifven af sina föräldrars fiender, måste han tidigt vänja sig att noga vaka öfver sina ord och handlingar, att förställa sig och på omvägar nå sitt mål. Fosterlandet och dess stora minnen lärde han att varmt älska, han brann af begär att återställa det gamla svenska konungadömet i all dess glans men hyste ett djupt misstroende till råd och ständer, hvilka han såg blott i deras förnedring.

Hattars och Mössors sista strider. Statshvälfningen och dess följder.

Riksdagen 1771-1772. Mössorna åter vid makten. Sverige har sällan befunnit sig i ett vådligare läge än vid den tid, då Gustaf III uppsteg på tronen, och det oaktadt fred rådde på alla sidor. Sveriges grannar, Ryssland, Preussen och

Danmark, hade sammansvurit sig till dess fördärf och genom hemliga fördragsartiklar lofvat hvarandra att upprätthålla självfva roten till Sveriges vanmakt, dess författning, ja, de utfäste sig att gripa till vapen, ifall det bestående statsskicket kullkastades (1769). Man tillämnade således Sverige samma öde som det olyckliga Polen, hvilket efter många lidna rättskränkningar år 1772 undergick den första delningen. Gustaf III såg den hotande faran och var besluten att våga allt för att rädda fosterlandet ur fördärfvet. Redan såsom kronprins samlade han omkring sig en krets af sansade fosterlandsvänner af hof- och hattpartierna, och under vistelsen i Paris försäkrade han sig om Frankrikes kraftiga understöd med råd och penningar. Han återkom till Sverige, kort innan ständerna sammankommo till riksdagen 1771—1772. Mössorna hade vid valen skaffat sig öfvervikt i de ofrälse stånden, och en ny partikamp förestod alltså. Förgäfves åvägabragte konungen ett slags försoning emellan Mössornas och Hattarnes ledare och uppmanade ständerna i vältaliga ordalag till endräkt — partihatet och splitet blefvo värre än någonsin. Först tvistade adeln och de ofrälse stånden med mycken bitterhet om konungaförsäkran och de adliga privilegierna; den förra underskref konungen utan att läsa den. Mössorna fingo nu öfverhand i alla stånden och genomdrefvo på våren 1772, att Hattrådet afskedades och ersattes af Mössor. Under sådana förhållanden firades konungens kröning. Partiyran tilltog därefter alltmer; de gamla partierna började upplösas, de ofrälse stånden spelade herrar, och af fruktan för deras öfvermakt kastade sig en stor del af det adliga Hattpartiet i hofvets armar. Råd och ständer ådrogo sig allmänhetens förakt, ty rådsherrarne lydde den ryske ministerns vink, ständerna leddes af hätska partimän, som blott tänkte på att förfölja och straffa sina motståndare. Förvirringen hade nått sin höjdpunkt — men då nöden var som störst, var hjälpen närmast.

Revolutionen 1772. Den unge konungen hade länge umgåtts med revolutionsplaner men tvekat att sätta dem i verket. Då förelades honom en ny plan af den djärfve, tilltagsne öfversten JaJcob Magnus Sprengtporten samt den sluge jägmästaren Johan Kristoffer Toll. Enligt denna plan skulle samtidigt resning anstiftas i Finland af Sprengtporten och i Skåne af Toll, hvarefter båda skulle med trupper komma konungen till hjälp. Härtill gaf konungen sitt samtycke.

Odhner, Historia. N:r 1. III. uppl. 22338

NYARE TIDEN

1772

;.; i /

"<*

Allegori öfver revolutionen 1772. Målning af Taraval d. y., † 1785. I akademien för de fria konsterna.

Medan Sprengtporten alltså afreste till Finland, begaf sig Toll till Kristianstad, hvarest han med tillhjälp af kapten Hellichius lyckades förmå garnisonen till resning. Prins Karl, som befann sig i Skåne, tog detta som förevändning för att sammandraga därvarande trupper och tåga mot Kristianstad, under sken af att vilja undertrycka upproret men i verkligheten för att förena- sig med garnisonen och sedan draga mot Stockholm. Vid underrättelsen om händelserna i Kristianstad vidtogo rådet och ständerna kraftiga åtgärder för att kväfva resningen; de misstänkte, att konungen hade del däri, och voro betänkta på att försäkra sig om hans person. Det blef då nödvändigt för konungen att söka rädda sig utan att invänta hjälp från Skåne. Från Sprengtporten afhördes ingenting. Väl hade han gjort sig till herre öfver Sveaborg och södra delen af Finland, men först en vecka senare blef han färdig att med sin truppstyrka afsegla till Stockholm. Alltså beslöt Grustaf i samråd med sina förtrogna att på egen hand genomföra statshvälfningen i hufvudstaden.

Den 19 augusti på förmiddagen red konungen först till arsenalsgården (å n. v. Karl XILs torg) och åsåg exercisen; därpå återvände han gående till slottet, åtföljd af vaktparadenoch en stor skara officerare. Vid framkomsten samlade han officerarne och underofficerarne omkring sig i högvaktens sal och höll till dem ett kraftigt, bevekande tal, som slutade med de orden: »Viljen I följa mig, såsom edra förfäder följde Gustaf Vasa och Gustaf Adolf, så vill jag våga mitt lif för eder och fäderneslandets räddning.» De flesta af de närvarande lofvade sitt bistånd och svuro ny trohetsed, så gjorde äfven soldaterna på borggården; därpå stängdes slottsportarna, och det å slottet församlade rådet arresterades. Därefter begåfvo sig Gustaf III och hans följe till häst ut i staden, de buro hvita bindlar om armen såsom igenkänningstecken för konungens vänner. Konungen talade till folket, som under fröjderop följde honom, han tog ed af trupperna och magistraten, lät besätta tullar och viktiga platser samt arrestera de farligaste riksdagsmännen. Inom några timmar var statshvälfningen fullbordad och det utan den ringaste blodsutgjutelse.

Den 21 augusti infunno sig ständerna enligt kallelse på rikssalen. Klädd i sin kungliga skrud intog konungen tronen och höll till ständerna ett tal, fullt af lif och kraft, hvari han skildrade fäderneslandets förnedring och fara samt lofvade att återställa Sveriges gamla statsförfattning, sådan den var före 1680. Därpå blef en ny regeringsform, som konungen författat, uppläst samt med trefaldiga jarop af ständerna antagen och besvuren. Konungen aflade en ny konungaförsäkran och förklarade det för sin största ära att vara den förste medborgaren bland ett fritt folk. Sedan han afskedat det gamla riksrådet och utnämnt ett nytt samt låtit ständerna afsluta sina förhandlingar, upplöste han riksdagen. De fängslade lösgåfvos, ingen förföljelse eller bestraffning förekom, de gamla partinamnen Hattar och Mössor förbjödos. Det förflutna skulle vara glömdt, försoning och endräkt var konungens lösen.

Sällan har en statshvälfning blifvit utförd med så ringa medel och dock med så fullständig framgång som denna. Öfver hela Sverige hälsades den med glädje; Gustaf III blef nationens hjälte, föremål för dess kärlek och beundran, och man kunde ej nog prisa hans snille och mod, hans mildhet och hofsamhet; hans rykte flög öfver

hela Europa.

Det är Gustaf III:s största ära att hafva räddat sitt fädernesland från politisk förnedring och träldom. Sverige reste sig ur sitt förfall, det framstod åter, såsom i forna dagar, enigt och självständigt under ledning af enfosterländsk konung. Men den återvunna självständigheten hotades i början af stora faror. Sveriges grannar Ryssland och Danmark sågo med harm det säkra rofvet ryckas sig ur händerna och beredde sig att med vapenmakt tillintetgöra det nya statsskicket. Gustaf III lät dock ej skrämma sig och beredde sig att med Frankrikes bistånd bjuda sina mäktiga fiender spetsen. Stormen lade sig småningom i följd af gynnsamma yttre förhållanden; Ryssland befann sig nämligen i krig med Turkiet och vågade därför ej angripa Sverige. Faran var för tillfället aflägsnad och Sveriges nya statsskick betryggadt.

Den lyckliga tiden af Gustaf III:s regering.

Det nya statsskicket. I rikets inre styrelse var konungen enligt regeringsformen af 1772 så godt som allrådande. Regeringsformen var i många stycken sväfvande och obestämd för att lämna så mycket större utrymme åt konungens personliga verksamhet. Rådet, som endast ansvarade inför konungen, saknade regelbundet inflytande på riksärendena, hvilka konungen mest afgjorde tillsammans med statssekreterarne och några förtrogna. Den förnämste af konungens rådgifvare under den första tiden var *Ulrik Scheffer*, som ej blott var kanslipresident och utrikesminister utan äfven hade stort inflytande på den inre styrelsen; han var en ovanligt klok och klarsynt statsman. Bland konungens öfriga förtrogna märkas kanslipresidentens bror, *Karl Scheffer*, hvilken dock ej längre tillhörde rådet, riksrådet *Karl Sparre*, tillika öfverståthållare, samt *Johan Liljencrants*, statssekreterare för finansärendena. Den gamle A. J. von Höpken lät förmå sig att återinträda i rådkammaren.

Ständernas makt var enligt regeringsformen likaledes ganska kringskuren: de ägde väl andel i lagstiftningen, men deras bevillningsrätt var ofullständig, då de ej hade rätt att sammankomma på bestämda tider, ej heller hade någon egentlig kontroll öfver statsmedlen och deras användning. Däremot hade konungen bundit sina händer i utrikes ärenden, ty han ägde ej rätt att begynna anfallskrig utan ständernas samtycke.

Konung Gustaf III hade ett behagligt yttre. Till växten var han medelstor och fint byggd, han hade ett vackert, ehuru något kvinnligt utseende, en hög panna, stora och

blixtrande blå ögon. Han ägde en ovanlig förmåga att intaga människor genom ett älskvärdt och förbindligt väsen och har därför blifvit kallad »tjusarkonungen». Stor vän af Frankrikes bildning och seder införde han vid sitt hof det fina och belefvade umgängessätt, den kvicka och lekande samtalston, som utmärkte Frankrikes högre kretsar, och han samlade omkring sig allt, som var lysande i börd, yttre skick och begåfning. Gustaf IILs hof blef ett hemvist för snillet och behagen, för det fina lefnadsvettet och det glada sällskapslifvet. Men därmed förenade sig ock mycken njutningslystnad och yppighet. Gustaf sökte efterlikna den prakt, som rådde vid det franska hofvet, utan att besinna, att Sverige var ett fattigt land. Skådespel, maskerader och lustbarheter aflöste hvarandra vid Gustaf IILs lysande hof, och detta lif, som åtföljdes af mycken lättfärdighet och flärd, gaf ett dåligt föredöme åt hela landet.

Inre reformer. Den tid, i hvilken Gustaf III lefde, var en orolig tid, full af nya idéer och sträfvanden. Upplysning var dess lösen, och den kallas därför upplysningstiden. Snillrika författare gisslade de fördomar och missbruk, som rådde inom stat och kyrka, och påyrkade förbättringar däri; deras ord funno genljud öfver hela. Europa, ja själfva furstarne hänfördes däraf och skyndade att tillämpa de nya, samhällsförbättrande lärorna. Så gjorde Fredrik den store i Preussen, Katarina II i Ryssland och Josef II i Österrike. Äfven Gustaf III var intagen af dessa tidens idéer, äfven han ville gälla för en »filosof på tronen» och ifrade varmt för upplysning och reformer. En af Gustafs första åtgärder var förbud mot användning af tortyr. Den besticklighet och väld, som under frihetstiden inrotat sig bland domare och ämbetsmän, stäfjades genom allvarliga räfster. En ny hofrätt för nordliga Finland

inrättades i Vasa. Den fria yttranderätten i skrift bekräftades genom en ny try ch frihetsför ordning. De band, som fjättrade handel och näringar, lossades i enlighet med de fysiokratiska åsikterna (se s. 324). Skråväsendet mildrades. Spannmålshandeln i riket frigafs, så att landtmannen ej längre var tvungen att fara till staden för att sälja sin säd. Den viktigaste åtgärden var dock myntväsendets ordnande, som genomfördes af Liljencrants. Genom ett utländskt silfverlån, som konungen anskaffade, sattes banken i stånd att inlösa sina gamla sedlar, hvilka dock enligt den gängse kursen nedsattes till hälften af namnvärdet; den gamla

räkningen efter daler silfvermynt och kopparmynt afskaffades, rikets mynt räknades nu endast i silfver och i riksdaler specie, skillingar och runstycken. Denna myntreglering (realisation) tog sin början år 1777; silfvermynt, som ej på länge funnits i allmänna rörelsen, präglades och kom i omlopp, det blef stadga i penningväsendet, och näringarna kunde åter uppblomstra.

Ringränning på Drottningholm. Målning af Per Hilleström, † 1816.

Under den stora strid, som fördes emellan England och dess nordamerikanska kolonier, understödda af Frankrike och Spanien, ledo Sveriges handel och sjöfart mycket genom de krigförandes kaperier. För att skydda sin handelsflotta ingick Sverige 1780 med Ryssland och Danmark den väpnade neutraliteten, som uppställde den numera allmänt erkända grundsatsen »fritt skepp gör fritt gods», och för att häfda denna grundsats särskildt emot England utsände de neutrala makterna örlogsskepp, som försvarade handelsfartygen mot kapare. Häraf hade den svenska sjöfarten stort gagn.

När ständerna hemförlofvades 1772, hade Grustaf III sagt sig vilja återse dem efter sex år, och i enlighet härmed kallades de till riksdag i Stockholm 1778. Ständerna stodo fadder åt den nyfödde kronprinsen Gustaf Adolf; de täflade i att visa konungen sin tacksamhet och sitt underdåniga nit.

De antogo till större delen konungens lagförslag, hvilka gingo ut på att förmildra strafflagens hårdhet och inskränka dödsstraffet. På ständernas begäran stadgade konungen några år därefter fri religionsöfning för inflyttade utländingar af annan kristen tro; judarne fingo rätt att bosätta sig i tre af Sveriges städer och åtnjuta vissa borgerliga rättigheter.

Interiör från 1700-talets slut. Kopparstick efter målning af Nils Lafrensen d. y., † 1807.

Missnöje och opposition. Resor och krigsplaner.

Begynnande missnöje. Ej långt efter 1778 års riksdag visade sig tecken till ett allmännare missnöje med Gustaf III:s styrelsesätt. Anledningarna härtill voro flera.

Allt ifrån 1600-talet hade bruket af brännvin varit i tilltagande bland folket. Under frihetstiden blef det en allmän sed, att både bönder och borgare hade eget bränneri. Denna sed, som kallades husbehofsbränning, blef mycket skadlig, ty därigenom öddes mycken säd, och folket vandes vid omåttlig förtäring af rusdrycken. Strax efter statshvälfningen hade Gustaf III i anledning af den rådande missväxten förbjudit all brännvinsbränning. Men när årsväxten åter blef riklig, beslöt han att återupptaga bränningen och att drifva den för kronans räkning genom kronobrännerier.

Detta gjorde han hufvudsakligen för att skaffa staten ökade inkomster. Men häri missräknade han sig alldeles; företaget medförde tvärt om stora förluster för kronan. Ännu värre var, att dryckenskapslasten tilltog i landet. Allmogen var förbittrad, därför att den ej fick såsom förr bränna till husbehof, och sökte en ersättning härför genom lönbränning och smuggling. Borgerskapet var missnöjdt öfver den friare näringslagstiftning, som Gustaf III infört; prästerna klagade öfver missbruket, att regala pastorat ofta bortgåfvos för penningar (»pastoratshandeln»); de ofrälse i allmänhet harmades däröfver, att adeln vid befordringar och eljest gynnades framför andra. Adeln kunde ej glömma, att Gustaf III beröfvat ståndet dess forna makt och inflytande. Ändtligen hördes bland alla samhällsklasser klagomål öfver konungens egenmäktiga styrelse, hans misshushållning samt böjelse för yppighet och nöjen, hans kostsamma utländska resor och äfventyrliga krigsplaner.

Gustaf III:s utrikes politik och resor. Vid statshvälfningen hade Gustaf III mottagit en stor riksgäld, men det mesta däraf var skuld till banken, och denna blef till större delen afskrifven. Snart började dock riksskulden åter stiga, och flera utländska lån måste upptagas, oaktadt statsinkomsterna voro betydligt ökade samt flera millioner riksdaler inflöto från Frankrike i subsidier. De franska subsidierna voro beviljade till återupprättande af Sveriges för svar sv asen, och en stor del däraf användes till att sätta flottan i ett bättre skick. Under ledning af generalamiralen Trolle och skeppsbyggmästaren Chapman uppväxte snart en aktningsbjudande örlogsflotta; äfven skärgårdsflottan var stadd i rask tillväxt.

Gustaf III var intagen af samma oroliga förstoringsbegär, som rådde bland de flesta af den tidens regenter, och beslöt att utvidga sitt rike på Danmarks bekostnad. Det var ett af Gustafs önskningsmål att skilja Norge från Danmark, och en plan uppgjordes att genom ett plötsligt anfall på Köpenhamn tvinga Danmark att afstå Norge till Sverige. Detta skulle ske, medan Ryssland genom krig med Turkiet vore hindradt att komma sin bundsförvant Danmark till hjälp. Men det blef ej något krig emellan Ryssland och Turkiet; planen kunde därför ej utföras. Den hade dock blifvit bekant och väckte ryska kejsarinnans harm och danska regeringens farhågor. Danmarks konung var på den tiden Gustaf IILs

"»""u w .mw &h*v*v "' iwiiymwuHamiä!^ wirv* i umw^u

Katarina II. Efter samtida kopparstick.

svåger Kristian Vil, men han var svagsint, och hans son Fredrik hade nyss trädt i spetsen för regeringen.

Af Gustaf IILs utländska resor var italienska resan den, som upptog längsta tiden (1783—1784). Konungen besökte först Italien för att beskåda dess rika samlingar af antika och moderna konstverk och tillbragte en längre tid i Florens, Rom och Neapel. Därpå tog han hemvägen öfver Frankrike, där han mottogs med stor utmärkelse, och afslöt med Ludvig XVI ett hemligt fördrag, som tillskyndade Sverige ökade subsidier. Därjämte blef den franska ön S:t Barthélemy i Västindien öfverlåten åt Sverige.

Den italienska resan föranledde en ny utvidgning af det kungliga allenastyrandet. Rådet hade under konungens frånvaro ej mycket att säga; krigsstyrelsen uppdrogs åt en hemlig krigskommission, som under ledning af den sluge, energiske Toll bedref de mot Danmark riktade rustningarna.

Utrikes ärendena leddes ej längre af den försiktige Ulrik Scheffer; denne hade tagit afsked (1783), och äfven Liljen-crants trädde snart tillbaka. Yngre rådgifvare tillvunno sig konungens gunst: sådana voro, utom Toll, den kvicke, smidige Elis Schröderheim och den djärfve, ärelystne Gustaf Maurits Armfelt, hvilka bättre än andra förstodo att roa konungen. Äfven Karl Axel Wachtmeister, som utnämndes till riksdrots, åtnjöt konungens förtroende.

Riksdagen 1786. Brytning med Byssland. Det missnöje, som rådde bland folket, stegrades genom den svåra missväxt, som i flera år hemsökte landet. Det var därför i en ogynnsam

tidpunkt, som konungen 1786 åter sammankallade ständerna till riksdag. Ett starkt oppositionsparti bildade sig, i synnerhet inom adeln, ledd af den gamle hattchefen Fersen. Ständerna visade misstroende till konungens afsikter och af-slogo de flesta af hans förslag; de besvärade sig öfver flera af Gustafs styrelseåtgärder, t. ex. kronobrännerierna och de inskränkningar han gjort i tryckfriheten. Under ömsesidigt missnöje upplöstes riksdagen, och konungen sade sig ej på lång tid behöfva sammankalla ständerna. Gustaf III kände en djup förtrytelse öfver ständernas beteende, som han ansåg för otacksamhet och en början till nya partistrider. Han visste, att flera af de missnöjda ville återställa frihetstidens författning och därtill önskade Rysslands hjälp. I synnerhet var Finland skådeplats för farliga stämplingar; de leddes af J. M. Sprengtportens bror, den djärfve ränksmidaren Göran Sprengtporten, som öfvergick i rysk tjänst och jämte sina vänner arbetade på att skilja Finland från Sverige. Då Ryssland understödde dessa planer, måste det förr eller senare komma till ny kamp emellan Sverige och Ryssland. Gustaf III hade länge beredt sig

Armfelt. Kopparstick efter medaljong af Sergel, † 1814.

härpå och väntade blott på ett gynnsamt tillfälle. Ett sådant yppade sig, då Ryssland invecklades i krig med Turkiet (1787). Gustaf beslöt genast att ej försumma tillfället; hans lifliga inbillningskraft förespeglade honom lysande segrar, hvilka skulle återgifva honom folkgunsten, stärka hans makt och upphjälpa hans förstörda drätsel. Han sökte först skilja Danmark från det ryska förbundet men förgäfves. Äfven underhandlade han med Turkiet, England och Preussen; men i sin otålighet afvaktade han ej slutet på dessa underhandlingar, ej heller rustningarnas fullbordan, utan beslöt öfverraska fienden oförberedd och begaf sig på sommaren 1788 med krigshären till Finland.

Ryska kriget och den andra statshvälfningen.

Slaget vid Högland. Malning af Desprez.

Ryska kriget 1788 och Anjalaförbundet. Då konungen ej hade rätt att börja anfallskrig utan ständernas samtycke, var han angelägen att ej synas vara den anfallande; han tog till förevändning en skärmytsling, som uppstod emellan

de svenska och ryska gränsposteringarna i Finland, och började därpå kriget. Planen var, att den svenska örlogsflottan under hertig Karl skulle slå den ryska och landsätta en svensk styrka söder om Kronstadt, hvarpå Petersburg skulle anfallas från två sidor. Det blef en allmän förskräckelse i den ryska hufvudstaden, som var blottad på försvarare. Svenska flottan påträffade den ryska vid ön Högland i Finska viken; striden var het samt ärofull för svenskarne, men den blef oafgjord, och därför kunde ej den stora krigsplanen verkställas. I dess ställe beslöt konungen att själf med landhären angripa Fredrikshamn; han inryckte öfver gränsen och stod i begrepp att innesluta fästningen, då ett inom hären utbrytande myteri tvang honom att återtaga. Det svenska krigsbefälet hade under frihetstiden vant sig vid själfsvåld; officerskåren var förbittrad på konungen och ansåg sig ej behöfva lyda honom, då han börjat krig utan ständernas samtycke. De förnämsta ledarne voro några finska officerare, bland hvilka märkas öfverste Hästesko samt majorerna Jägerhorn och Klick. Dessa förmådde några af det högre befälet att skrifva till ryska kejsarinnan och begära fred, och kort därpå, när den återtågande hären hunnit till Anjala,* sammanträdde en mängd officerare och undertecknade en öppen förklaring, att de ville verka för fred, riksdags inkallande och regeringsformens efterlefnad. Somliga hyste ännu vidsträcktare planer, såsom att återställa 1720 års regeringsform, några finska officerare ville till och med skilja Finland från Sverige. Denna sammansvärjning har blifvit kallad Anjalaförbundet. I denna svåra belägenhet, hotad till lif och frihet, var konungen ett ögonblick nära att förtvifla. Han återvann dock snart modet men var villrådig, hvad han borde göra, till dess underrättelse kom, att Danmark såsom Rysslands bundsförvant rustade sig till krig — då utropade han: »Jag är räddad» och skyndade i största hast tillbaka till Sverige, öfverlämnande befälet i Finland åt hertig Karl.

Danmarks angrepp. Härens uppförande hade i Sverige väckt en häftig förbittring, och denna vände sig tillika mot adeln, som ansågs stå på krigsbefälets sida. Konungen beslöt att vädja till svenska folkets fosterlandskärlek, han begaf sig till Dalarne, uppträdde liksom fordom Gustaf Vasa och

* Anjala, gård vid Kymmene älf.

Gustaf III. Kopparstick efter målning af Karl von Breda, † 1818.

talade till allmogen på kyrkovallarna. Han mottogs med hänförelse, hvar han for fram, och skaror af frivilliga väpnade sig både i Dalarne och andra landsorter till fäderneslandets försvar. Emellertid hade danskarne från Norge inbrutit i Bohuslän; de framryckte ända till Göta älf och hotade Göteborg. Konungen ilade själf dit och vidtog kraftiga försvarsanstalter. Tillika inblandade sig Englands och Preussens sändebud i striden och förde ett så hotande språk till den danske befälhafvaren, att denne måste ingå på ett stillestånd, hvilket sedermera förlängdes och följande år öfvergick till fred.

Genom arméens pliktförgätna beteende och konungens kraftiga uppträdande mot danskarne hade stämningen i landet vändt sig till hans fördel; han hade återvunnit sin forna folkgunst bland de ofrälse stånden och kände sig åter stark genom folkets kärlek. Nu fann han stunden vara inne att kalla ständerna till riksdag, på samma gång han lät häkta de förnämsta bland Anjalamännen.

Riksdagen 1789. Förenings- och säkerhetsakten. På den riksdag, som sammanträdde i början af år 1789, ville konungen dels förmå ständerna att öfvertaga riksskulden, dels skaffa sig ökad makt, för att kunna kväsa inre och yttre fiender. Nu liksom på Karl XI:s tid begagnade sig konungamakten af den söndring, som rådde mellan adeln och de ofrälse stånden, för att genomdrifva sina afsikter. Konungens förnämsta medhjälpare voro några ofrälse män, biskopen i Växjö Olof Vallqvist samt bröderna Nordin, den ene prost, den andre lagman. Först begärde konungen tillsättandet af ett hemligt utskott af alla fyra stånden, med hvilket han kunde rådgöra om medel till krigets fortsättning. När denna fråga förekom på riddarhuset, yrkade motpartiet, anfördt af Fersen, Karl de Geer m. fl., att utskottets myndighet borde begränsas genom en instruktion, på det att konungen ej med dess tillhjälp skulle kunna genomdrifva sina planer utan ständernas hörande. Då landtmarskalken, grefve Lewenhaupt, vägrade upptaga detta förslag såsom stridande mot regeringsformen, blef han förolämpad, och ståndet visade på flera sätt trots och misstroende mot konungen. Då kallade konungen ständerna tillhopa på rikssalen, höll till adeln ett ljungande tal och uppmanade ståndet att bedja landtmarskalken om ursäkt; slutligen, då sorl och invändningar förnummos, slog han spiran i bordet och befallde adeln förfoga sig därifrån, hvilket den ock efter någon tvekan gjorde. Nu erbjöd konungen de ofrälse stånden nya förmåner och privilegier samt äskade af dem ett utskott, med hvilket han kunde öfverlägga därom. Inför detta utskott uppläste han ett tillägg till regeringsformen, benämndt förenings- och säkerhets åht en, hvarigenom konungen skulle blifva nästan enväldig. För att kunna genomdrifva denna akt tog konungen nu det våldsamma steget att häkta motpartiets ledare bland adeln; därpå sammankallade han åter ständerna på rikssalen och anmodade dem att antaga säkerhetsakten. Adeln svarade nej; däremot hördes starka jarop från de ofrälse stånden,RYSKA KRIGET OCH DEN ANDRA STATSHVÄLFNINGEN. 351

N:o I.

Sotföaaett &♦ 29 Ottokt 1778*

elban år Stfetn af en pfrift, tit &waré utgifwanbe tvänne- gångor * wetfati ef ©äflffa) &är i ©taben fätenat fig. Sfnle&ningen &a tiC o<5 Sfinc^atTct af tetta %lat> äro twänne omjlänbjg&ctcr, f)\mom bti Mmånm äger rättigfjef, öt no flrajp forbra uploSning. 3 *« *«& f &*' genom Den töifajle ÆonunqS onttrofteliga bente* 7)anbe, et Torbom i.bjttpajie färnebrmg, nriHerJoalfa oe(j fdr&Srf flörfabt Ötife, uonåbt tjSgben af äro, orbning o# wälmåga, t en få lodflig tit*/ tpcfeé ingen tillg toara lof* »ärbare, än 0$ »o alt-8*3jetiat falt foräfa meblen tit. öet allmänna n$je, öftoér $äbernef< TanbttS lotfeliga belägen&ef, for otuarS befanbe ttieD 6in £ogä tyerfon, &ongl. (Dtojtt fon* litt ffir gobt, at SKiFetS (gtänber för bet närwaranbe fammanfafla. 3 en $D?onar$iff re* geting, bar folfet är eitbtlebigat från (»It berömmer om egen »äljarb, bar en arbetar 0(6 miOtoner nittta; är ingen ting farliaäre, än at lämna |ooen at ben fofloloé&et, (om en oafbruten fältyef n§bwänbigt mebfåret. : sDfrnnij!an, foärffam of naturen, &ar en fåböit fafa ih leöfnabén, öcnna forminffning aJM% toareite, ac. jioa. neflre arbetar öff at ffä* ba ffg ftelf, an &on famt$<fer£ ^t aifoa albeles intet. <£t trumpet o<§ ofunmgt foftflag, fom forbont fnjlofatte meb $outifft twtfler, »anwafbat oc^ fjfraffat @niRets lätfra dcO öffulbtga nöjen, tötfe* t fonnerljet tarfwa, at blifwa munfrabt o# uplofl. ©etts: är et anbamål, fom några ftiffa 2ärbom«»39fare, brinnanbe af et upjrrttigt, failan .tor* fcänba wanmägtiqt nit, at t ftn maa bibraga til Stegeringen* wifa affigter, 0$ èfw«r* togabe, at funjfap ar et' tnfanbe éfwerftöb, ba ben ej leber tit mebboraelig^et:, &af* »a forefatt fig meb benna ©FrifiS f&rfattanbe. Snbamåfet är Flanberlötf; be(j »in* nanbe wore tydeligt. 28i äga wäfar tif afftgt dt gagna oä) 6efjaga ~~2rr m. m- Utm alt fabant, fom wi fjciftve famla o<& utarMa, oé flr ÈjJöaré btiéligbet wi" gj$ra of anfwari^c,. tit6jut>a wi t><j, at utan Betalnina 0^ ofärfalffabt infêra, fyptö fom ^ft ware ganb&nfin öefoaga og ttlfånba*;. 5ft göra b§ fèrtjente. af et fåbaht fértrdenbe, anfehjifor to&x (Fpl5ia0et, at jamte en ornb&e!fg fnftnab* ia!ttaganbeom86rfattarne« namn, få m^tfet mihbre liporna o§ til granffare ofmer be grifter, bem någon p5 egit anfwar »il låta infora, fom (Senfor* åmbtut långt far betta af~~

~~en *) ©5 tet inlämnas i ^ofmfcetos SSoflå&a; äfwm fom berflabe^ emottaga SRotfc fieatioMfi til mfotait&e i betta S5)ab, emot linbrtg betalning.~~

~~Stockholmspostens första nummer. I förminskad skala.~~

~~och på grund häraf läto dessa stånds talmän förmå sig att anderskrifva akten; så gjorde äfven landtmarskalken, men adeln protesterade. — Nu återstodo frågorna om riksskulden och om ny bevillning. Den förra blef enligt Vallqvists förslag så ordnad, att den till 21 mill. rdr uppgående skulden öfvertogs af ständerna att förvaltas af deras fullmäktige i ett riksgäldskontor. Bevillningen blef i de ofrälse stånden genom-drifven enligt konungens önskan, d. v. s. på obestämd tid och intill nästa riksdag; adeln däremot vägrade att bifalla dessa bestämmelser, till dess konungen själf infann sig på riddarhuset, tilltalade adeln i nådiga ordalag och tilltvang sig ett slags bifall till sitt förslag.~~

Gustaf III hade alltså satt sina planer i verket, men det hade skett genom en kedja af olagligheter och våldsamma handlingar. Denna nya statshvälfning hade olyckliga följder både för sin upphofsman och för landet.

Förenings- och säkerhetsakten gaf konungen fullkomlig makt öfver krig och fred samt öfver riksstyrelsen i allmänhet. En högsta domstol upprättades, hvilken skulle i stället för rådet utöfva konungens domsrätt; konungen hade i denna domstol två röster. Ständerna behöllo visserligen sin andel i lagstiftningen men beröfvades genom säkerhetsakten rätten att själfva föreslå nya lagar, och beskattningsrätten omtalades i mycket sväfvande ordalag. Alla stånd skulle äga lika rätt att förvärfva jord, äfven af frälse natur; endast säterier blefvo adeln förbehållna.

Enligt säkerhetsakten skulle antalet af rikets råd bero på konungens godtfinnande. Följden häraf blef, att det gamla rådet, som funnits i 600 år, af konungen upplöstes; det ersattes i rättegångssaker af högsta domstolen, i öfriga ärenden af en rikets allmänna ärendens beredning. 9^

Kriget 1789—1790. Freden. Nu hade konungen den makt,, han ansåg sig behöfva för att kunna föra kriget med kraft. På sommaren 1789 upplågade kriget å nyo både till lands och sjös. Landtarméen segrade i några mindre träff-ningar, dels under konungens eget befäl, dels under Stedingk, hvilken anförde den svenska hären i Savolaks. Men hufvudstriden utkämpades till sjös. Den stora flottan, förd af hertig Karl, påträffade den ryska flottan nära Oland och anföll denna, men segern gick honom ur händerna i följd af vissa underbefälhafvares försummelser. Skärgårdsflottan, som under befäl af öfveramiralen Karl August Ehrensvärd * understödde arméens rörelser vid finska kusten, blef i Svensksund ** anfallen från två sidor af en öfverlägsen styrka och måste efter en hårdnackad strid vika med stor förlust.

Till 1790 års fälttåg rustade sig Gustaf III af alla krafter för att få öfverhand till sjös. På våren gick den svenska örlogsflottan under hertig Karl först till Beval och anföll den där liggande ryska eskadern men misslyckades i följd af en storm. Däremot lyckades konungen, som själf förde den svenska skärgårdsflottan, att slå den ryska vid Fredrikshamn. Nu begick konungen det misstaget, att han lät så väl

* Son till Augustin Ehrensvärd. ** Svensksund, ett sund vid finska kusten nära Fredrikshamn.

Genombrytningen Viborgska viken 1790

Eft. &. af Matt.

örlogs- som skärgårdsflottan inlöpa i Viborgska viken; därigenom fingo de ryska eskadrarna tillfälle att förena sig och innestänga svenskarne. Här låg nu den svenska flottan inspärrad i fyra veckor utan möjlighet att undkomma; ryssarne trodde sig redan hafva henne i fällan. Ändtligen -uppblåste östlig vind, och då beslöt konungen att med dess tillhjälp söka genombryta den fientliga linien. Detta företag, som blifvit kalladt Viborgska gatloppet, lyckades men efter en mördande strid och med en förlust af tio stora fartyg. Örlogsflottan undkom illa

tilltygad till Sveaborg; skärgårdsflottan åter, som lidit mindre, stannade vid Svensksund och afvaktade där den ryska skärgårdsflottan. Konungen förde själf befälet och under honom Cronstedt, Törning m. fl.; striden blef ytterst hårdnackad, den fortgick i två dagar och slutade med den ryska flottans fullkomliga nederlag. Ryssarne förlorade en mängd fartyg och 12,000 man i döda och fångar; det var den största seger en svensk flotta någonsin vunnit. Denna lysande vapenbragd räddade Gustaf IILs krigsära, kanske kans krona, bevarade Finland åt Sverige och påskyndade freden. Då Grustaf såg, att han ej kunde påräkna verksamt

bistånd af Preussen ock England, inledde kan enskilda under-kandlingar med ryska kejsarinnan ock afslöt fred i V aral ä,* 1790: allt återställdes på samma fot som före kriget. Kriget kade tillfogat Sverige stora förluster i folk ock penningar,

men det kade också köjt vårt anseende ock vår självkänsla samt tillintetgjort det ryska inflytandet i Sverige.

* Värälä, gård vid Kymmene älf.

Först efter krigets slut straffades de upproriska Anjalamännen; konungen, lät som vanligt nåd gå för rätt, ock endast en af de brottsliga, öfverste HästesJco, straffades till lifvet.

Gustaf III:s sista regeringsår. Litteraturen och de sköna konsterna.

Gustaf III och franska revolutionen. Samma år, då Gustaf III gjorde sig enväldig, skakades den franska konungamakten i sina grundvalar genom utbrottet af den stora revolutionen. Inom några få år var Frankrikes gamla samhällsskick omstörtadt; nationalförsamlingen ryckte till sig hela makten och behandlade konungafamiljen på det mest förödmjukande sätt. Detta upprörde Gustaf III, som var Frankrikes gamle vän och bundsförvant; han ville i förbund med ryska kejsarinnan och flera furstar komma den franske konungen till hjälp och återställa hans forna makt. För detta ändamål gjorde Gustaf III en badresa till Aachen, samlade där omkring sig de franska emigranterna och uppgjorde en plan att i spetsen för svenska och ryska trupper landstiga i norra Frankrike för att därifrån tåga mot Paris. Efter hemkomsten afslöt han med kejsarinnan Katarina ett fördrag, som tillförsäkrade Sverige ryska subsidier.

Kellgren. Kopparstick efter Sergels medaljong.

1792

Gustaf IILs slut. Genom kriget hade rikets drätsel råkat i den djupaste förvirring. Det sista krigsåret hade medfört nya skulder, så att hela rikets skuldbörda uppgick till 321/2 mill. rdr sp. I anledning häraf var konungen nödsakad att sammankalla en ny riksdag i Gäfle 1792. Den aflopp stilla; adeln lade band på sin förbittring, och ständerna läto riksgäldskontoret öfvertaga äfven de sista krigskostnaderna.

Gustaf III hade genom 1789 års statshvälfning ådragit sig adelns oförsonliga hat. De mera sansade beslöto att invänta bättre tider, men det fanns äfven ett oroligt och af de franska revolutionsidéerna upphetsadt anhang, som ville hämnas på konungen och genom hans död bana väg för en ny ordning. Det bildade sig en vidtutgrenad sammansvärjning, hvars hufvudmän voro den gamle ränksmidaren general Pechlin, de unga grefvarne Ribbing och Horn m. fl. Dessa funno ett villigt verktyg i kapten Anckarström, en fanatiker och personlig fiende till konungen. Den 16 mars 1792 var en maskeradbal tillställd på kungliga teatern i Stockholm. Konungen, som älskade dylika nöjen, infann sig på balen utan att bry sig om de varningar, han mottagit. Klädd i domino blandade han sig i vimlet men hade ej hunnit långt, då han omgafs af folk i svarta masker. Plötsligt hördes ett doft skott, konungen ropade: »Jag är sårad, tag fast honom», och de sammansvurna rusade under ropet: »Elden är lös» åt dörrarna, men dessa stängdes, och de närvarande antecknades. Drypande af blod vacklade konungen med

sina följeslagares tillhjälp ur salen och återfördes i en vagn till slottet. Redan följande dag upptäcktes konungamördaren genom pistolen, som han kastat ifrån sig. Konungens sår ansågs i början ej lifsfärligt, men sjukdomen tog snart en betänklig vändning, och Gustaf III afled (den 29 mars 1792),. blott 46 år gammal.

Ett så sorgligt slut fick Gustaf IILs lysande, skiftesrika regering. Få människor hafva blifvit så olika bedömda som denne konung, så afgudade af sina vänner och så nedsvärtade af sina fiender. Af svenska folket förtjänar han mer pris

Bellmans gitarr.

än tadel; till honom står fäderneslandet för sin nationella själfständighet och andliga odling i en outplånlig tacksamhetsskuld. Men genom en missriktad uppfostran, en otyglad inbillningskraft och tidsandans inflytelser förleddes han till flera felsteg. Hans karaktär var en förunderlig sammansättning af skiftande egenskaper: ett öfverlägset snille, ett mildt och högsint skaplynne, en lågande kärlek till fosterlandet, men tillika ombytlighet och oro, fåfänga och njutningslystnad samt bristande aktning för lagens bud och former.

Bellman. Målning af Elias Martin, † 1818.

Vitterhet och konst hade under Grustaf III ett lysande tidehvarf, hvilket efter honom blifvit kalladt det gustavianska. Själf var Gustaf äfven på detta område rikt begåfvad; han ägde en fin smak och ett öppet sinne för allt skönt, han var den ypperste talaren i sitt land och äfven såsom författare en af de främsta. Han beundrade mycket den franska littera-

turen och hyllade den franska smakriktning, som på den tiden var den rådande, men han var tillika svensk till sinnelag och nitälskade varmt för den fosterländska odlingen. Hans kärlek till Sveriges språk, litteratur och häfder bevittnas särskildt genom tre stiftelser: svenska akademien (1786), vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien (s. å.) samt svenska operan och teatern. Svenska akademien, som består af 18 ledamöter, har att vårda sig om Sveriges språk och vitterhet, antikvitetsakademien om dess fornminnen och häfder. Men hvad som intresserade Gustaf mer än något annat var teatern; han inrättade först operan, därefter svenska teatern för rent dramatiska stycken, och hän förhärligade de fosterländska minnena i skådespel och operor, af hvilka han själf författade de bästa.

Sergel. Målning af Karl von Breda, † 1818.

Den kunglige författaren samlade omkring sig en krets af snillen, som han belönade och uppmuntrade. Af dessa hade några, såsom Bellman samt grefvarne Creutz och Gyllenborg, redan under frihetstiden skrifvit sina förnämsta dikter (se s. 327). De flesta af den tidens skalder voro bildade efter den franska skolans smak. Främst bland dem stodo Johan Senrik Kellgren, Johan Gabriel Oxenstierna och Karl Gustaf

Leopold. Alla tre lefde någon tid vid konungens hof, Oxenstierna blef riksråd och minister, Kellgren konungens bibliotekarie och Leopold hans handsekreterare. Kellgren var konungens litteräre medhjälpare och satte några af hans skådespel i versform. Han var en mästare i lyrisk och satirisk diktning men därjämte utmärkt såsom prosaisk författare och kritiker. Såsom utgifvare af tidningen Stockholmsposten var han länge den erkände smakdomaren i landet. Slutligen uppträdde mot honom den djärfve, stridbare Tomas Thorild och bekämpade med skärpa Kellgrens åsikter. Samtidigt diktade Bengt Lidner sina känslofulla dikter i en helt annan smak än den franska. Äfven Bellman gick, oberoende af den rådande smaken, sin egen väg. Skaldinnan Anna Maria Lenngren hade bildat sig efter Kellgren men ådagalade i sina kvicka och lekande smådikter en själfständig begåfning.

För de bildande konsterna gjorde Grustaf III stora uppoffringar. Han lät i sin hufvudstad uppföra flera ståtliga byggnader (operahuset, arffurstens palats, börsen). Han samlade konstverk och lade grund till vårt konstmuseum. Från Rom hemkallade han Johan Tobias Sergel, som ansågs för Europas ypperste bildhuggare på den tiden. Den

berömdaste af våra målare var den i Paris bosatte Boslin. Den störste byggmästaren var Adelcrantz. Till främjande af tonkonsten stiftade Gustaf musikaliska akademien.

Den vetenskapliga odlingen stod ej lika högt som under frihetstiden. Flera af den tidens stormän lefde dock ännu såsom åldringar. Bland de yngre var kemisten Karl Vilhelm Scheele den ypperste. Han gjorde många viktiga upptäckter och var vida berömd i Europa; det oaktadt blef han aldrig annat än apotekare i Köping.

Gustaf IV Adolf,

1792—1809.

Förmyndarstyrelsen.

Hertig Karl och Reuterholm. Enligt Gustaf IILs testamente öfvertog hertig Karl ensam förmynderskapet för den 13-årige Grustaf IV Adolf. Den nye regentens första plikt var att straffa konungamördarne. Endast Anckarström af-360 NYARE TIDEN.

rättades; de öfriga brottslingarne blefvo enligt Grustaf Hirs yttersta vilja benådade till lifvet och straffades endast med landsflykt eller fängelse.

Hertig Karl var en välmenande man. Men han var tillika svag till karaktären samt mycket fallen för vidskepelse och svärmerier, hvilka i detta tidehvarf frodades vid sidan af religiös otro. Därigenom kunde han lätt ledas af dem, som visste begagna sig af hans svaga sidor. Hans närmaste förtrogne var friherre Gustaf Adolf Reuterholm; denne blef snart hans allsmäktige gunstling och den egentlige ledaren

af Sveriges öden under för-I myndartiden. Reuterholm var en sparsam och arbetsam man men saknade alla statsmanna-I egenskaper och var tillika i högdragen och småsint. Han I hade hört till Grustaf III:s I motståndare och bröt därför | snart med det gustavianska regeringssystemet; de flesta af Grustaf III: & rådgifvare och vänner (gustavianema) aflägsnades från styrelsen. Grustafs-högtflygande planer mot den franska revolutionen uppgåfvos helt och hållet; [-förmyn-]-] {+förmyn-]+} darregeringen kunde ej förmås att deltaga i den stora [• koalition, som efter Ludvig XVI:s afrättning bildade sig mot den franska republiken (1793). En likartad neutralitet iakttog Danmark, som då styrdes af kronprinsen Fredrik och hans utmärkte minister grefve Bernstorff. Det gemensamma intresset nödgade Sverige och Danmark att närma sig hvarandra; en öfverenskommelse ingicks om väpnad neutralitet till skydd för handeln (1794), och de följande åren kryssade svenska och danska flottor i de nordiska farvattnen under gemensamt befäl.

Förmyndarregeringens inre styrelse var i flera afseenden förtjänstfull. Den sökte genom en god hushållning förbättra statens genom sista kriget förstörda finanser. Ett bolag bil-

dades för att göra Göta älf segelbar genom en kanal vid Trollhättan, och denna kanal öppnades år 1800. Den militära bildningen främjades genom inrättandet af en krigsakademi på Karlbergs slott.

Förhållandet till Ryssland. Emellertid var missnöjet stort bland gustavi an erna. En af dem, den orolige, ränk-lystne Armfelt, hvilken blifvit aflägsnad såsom svenskt sändebud till Neapel, uppgjorde där en äfventyrlig plan att med tillhjälp af en rysk flotta störta Reuterholm och återinsätta gustavianerna i styrelsen. Men kejsarinnan tvekade att inlåta sig i denna sak, och regeringen uppdagade snart hela sammansvärjningen; Armfelts förtrogna i Sverige straffades, bland dem äfven en kvinna, hoffröken Magdalena Rudenschöld, och han själf flydde till Ryssland (1793). Spänningen emellan Sverige och Ryssland tilltog alltmer; sedan kejsarinnan gjort slut på det olyckliga Polens självständighet (1795), vände hon sig med skarpa hotelser mot Sverige. Då sjönk modet hos-hertigen och Reuterholm; för att blidka kejsarinnan gingo de nu in på hennes älsklingsplan att förmäla sin sondotter Alexandra med Sveriges unge konung och bekvämade sig till att jämte konungen göra ett personligt besök i Petersburg. Under detta besök fattade Grustaf Adolf tycke för den unga furstinnan och begärde hennes hand. Saken var afgjord, och förlofningen skulle tillkännagifvas på en stor hof bal, då kejsarinnan retade Gustaf Adolf genom att begära en skriftlig försäkran om den blifvande drottningens fria religionsöfning. Konungen, som

redan gifvit sitt muntliga löfte, nekade envist att underskrifva; hela hofvet var församladt och väntade flera timmar på konungen, men denne uteblef, och slutligen måste festen afbrytas. Gustaf Adolf lät ej öfvertala sig utan återvände oförlofvad till Sverige. Kort därpå tillträdde han regeringen såsom myndig (den 1 nov.) 1796. Några veckor senare afled kejsarinnan Katarina II och efterträddes af sin son Paul.

De första åren af Gustaf IV Adolfs regering.

Gustaf IY Adolf emottogs vid sitt regeringstillträde af folket med allmänt förtroende. Han hade redan gjort sig känd för sparsamhet, ordningssinne och rena seder. Däremot hade man ännu ingen erfarenhet af hans stora fel. Gustaf III362

berättas själf hafva yttrat om sin son: »Han kommer att sluta olyckligt, ty han är inskränkt och egensinnig»; därtill var han inbunden, småsint och högfärdig. Gustaf IV Adolfs första åtgärd var att aflägsna Reuterholm från styrelsen; den nyss-allsmäktige mannen förvisades under onåd från hufvudstaden och lämnade genast fäderneslandet. Gustavianorna kommo åter till inflytande, och ur deras led tog konungen sina förnämsta rådgifvare, såsom riksdrotsen grefve Wachtmeister och general Toll. Äfven Armfelt fick efter någon tid återkomma till Sverige. Konungen förmälde sig med den sköna sextonåriga Fredrika af Baden, syster till den ryske tronföljaren Alexanders gemål.

Den inre styrelsen under fredstiden. Den allmänna tillfredsställelse, som åtföljde Gustaf Adolfs första regeringsår, varade ej länge. De följande åren hemsöktes landet af svår missväxt; det bohuslänska sillfisket, som länge varit mycket gifvande, började slå fel, och handeln aftynade genom osäkerheten till sjös. 1

1800

Gustaf IV Adolf. Samtida kopparstick.

följd häraf uppkom nöd och dyr tid, missnöje och oro spredo sig i landet.

Den bekymmersamma ekonomiska ställningen nödgade konungen att vidtaga en åtgärd, som han i det längsta undvikit: att sammankalla rikets ständer. Riksdagen sammanträdde i Norrköping 1800. Här firades först konungens kröning; vid detta tillfälle blef säkerhetsakten inryckt i ständernas hyllningsed och ansågs därmed vara äfven af adeln

bifallen. Det gamla motståndspartiet inom adeln var numera sprängdt, men i dess ställe framträdde på riddarhuset en liten skara af unga män, som hyllade de franska frihetsidéerna och bekämpade det kungliga enväldet; i spetsen för dem stodo de sedermera ryktbara männen Hans Hierta och Georg Adlersparre. Då landtmarskalken i en viktig fråga sökte genomdrifva regeringens önskan med maktspråk, utbröt på riddarhuset ett häftigt oväsen; somliga protesterade, andra nedlade sin riksdagsmannarätt för detta möte, och fem adelsmän, däribland Hierta, afsade sig adelskapet. Detta uppträde förbittrade konungen och stegrade hans motvilja för riksdagar.

Drottning Fredrika.

Riksdagen lyckades ej afhjälpa nöden i landet. För att ordna finanserna upptog regeringen någon tid därefter (1803) ett penninglån af Mecklenburg-Schwerin och pantförskref såsom säkerhet Wismar med område på en tid af 100 år.

Vid samma tid utfärdades den för jordbruket viktiga förordningen om ensMftey hvilken bestod däri, att hvarje jordägare i en by eller socken hade rätt att så vidt möjligt få sina spridda ägor samlade på ett ställe genom ett af landt-364

mätare verkställdt skifte. Reformen, som var en fortsättning af storskiftet (se s. 324), började i Skåne och fullföljdes småningom öfver större delen af landet.

Den yttre politiken under fredstiden. Sveriges förhållande till främmande makter undergick i dessa år flera växlingar. Grustaf Adolf närmade sig först Ryssland och begaf sig själf till Petersburg för att med kejsar Paul rådslå om gemensamma åtgärder mot Englands tyranni på sjön. Följden blef, att 1780 års väpnade neutralitet återupplifvades emellan Ryssland, Sverige, Danmark och Preussen 1800. Detta var att såra England på det ömmaste; genast lades beslag på de förbundnas fartyg i engelska hamnar, och vid första vårdag afgick en engelsk flotta till Östersjön för att spränga förbundet. Engelsmännen vände sig först emot Danmark; innan den svenska flottan hunnit till undsättning, hade de inträngt på Köpenhamns redd och efter en för danskarne ärofull men olycklig kamp nödgat dem att skilja sig från förbundet, 1801. Därpå visade sig den engelska flottan utanför Karlskrona för att tvinga äfven Sverige till eftergift; man beredde sig på ett anfall — då underrättelse kom, att kejsar Paul blifvit mördad och att hans efterträdare Alexander ville förlika sig med England. Nu upphörde alla fientligheter, och sedan Ryssland gifvit efter för Englands fordringar, måste Sverige göra sammalunda.

Sverige i krig med Napoleon.

Sveriges brytning med Frankrike. Den franska republiken ägde ej länge bestånd; efter svåra inre skakningar och partistrider öfvergick makten i Napoleon Bonapartes hand, och den nye härskaren, omättligt ärelysten och enväldigt förfogande öfver alla Frankrikes krafter, hotade snart Europas säkerhet och lugn. Grustaf Adolf hade i början närmat sig Bonaparte för att i honom äga ett stöd emot England. Men han omstämdes helt och hållet under ett besök, som han med sin gemål gjorde hos sina släktingar i Baden, 1803—1804. Han omgafs här af franska emigranter, hvilka smickrade honom och uppretade honom mot Bonaparte, och hans ovilja mot denne stegrades till afsky, då Bonaparte lät på Badens område gripa och därpå aflifva den franske prinsen, hertigen af Enghien. Från denna stund svor han Bonaparte

ett oförsonligt hat, han ansåg honom för mänsklighetens af-skum, ja för själfve antikrist, och trodde sig i honom igenkänna det vilddjur, som omtalas i Uppenbarelseboken. All diplomatisk förbindelse med Frankrike afbröts, och konungen tänkte ej på annat än att bringa Europa i harnesk mot Bonaparte, hvilken emellertid upphäft sig till fransmännens kejsare. Han närmade sig kejsar Napoleons fiender, England och Ryssland, och sedan han återkommit till Sverige i början af år 1805, slöt han sig till den stora koalition, som dessa makter jämte Österrike bildade emot Napoleon.

Kriget i Pommern. På hösten s. å. öfvergick Grustaf Adolf med svenska trupper till Pommern, men han förspillde tiden med onödiga tvister, och då han ändtligen framryckte mot Elbe, var det för sent; Napoleon hade redan hunnit slå österrikare och ryssar vid Austerlitz samt tvungit Österrike till fred. Grustaf Adolf drog sig därför tillbaka till Pommern. Ej långt därefter flyttades kriget till norra Tyskland, då Preussen slöt sig till Ryssland och förklarade Napoleon krig. Innan man hunnit besinna sig, hade Napoleon i grund slagit preussarne vid Jena och öfversvämmat Preussen; de svenska trupper, som stodo vid Lybeck, till fångatogos af franske marskalken Bernadotte, och en annan fransk här inryckte i svenska Pommern, 1807. Slutligen blefvo svenskarne tvungna att utrymma Pommern och öfvergå till Ön Rugen, där de råkade i en ganska vådlig belägenhet. Den, som räddade hären ur klämman, var Toll. Han förmådde först konungen att återvända till Sverige och utverkade slutligen af fransmännen ett fördrag, som medgaf hela den svenska hären (10,000 man) att med alla sina förråd oantastad återvända till Sverige.

Brytning med Ryssland och Danmark. Kejsar Alexander hade omsider sett sig nödsakad att begära fred af Napoleon, hvarpå de båda kejsarne slöto fred i Tilsit s. å. Freden åtföljdes af ett hemligt fördrag, som innehöll, att, om ej England bekvämade sig till eftergift, skulle Ryssland bryta med denna makt och omfatta det af Napoleon påbjudna kontinentalsystemet* samt tvinga Sverige och Danmark att ingå i förbundet/ Den ryske kejsaren förrådde alltså sina forna bundsförvanter, och den franske öfverlämnade Sverige åt Rysslands roflystnad. Den första följden af denna öfverenskommelse var, att engelsmännen för att förekomma sina fiender

* Med kontinentalsystemet menas Napoleons plan att betvinga England genom att utestänga det från all handel med kontinenten.

öfverföllo Danmark, bombarderade Köpenhamn och borttogo hela den danska flottan (1807). Nu kastade sig Danmark helt och hållet i Frankrikes och Rysslands armar, och de förenade makterna sökte tvinga Sverige att göra gemensam sak emot England. Men Gustaf Adolf kunde ej förmås till någon eftergift; tvärt om slöt han förbund med England mot subsidier. Han gjorde ingenting för att undvika den hotande stormen och försummade äfven att vidtaga försvarsanstalter, febr. så a^ Sverige var oförberedt till krig, då det i febr. 1808 1808 anfölls af Ryssland och kort därefter af Danmark.

Ryska och danska krigen. Gustaf IV Adolfs afsättning.

Anfalls- och försvarsplaner. Kejsar Napoleon var själen i det anfall, som nu från flera håll riktades mot Sverige; han ville därigenom på en gång krossa den trotsige svenske konungen och beröfva England dess enda återstående bundsförvant. Han befallde marskalk Bernadotte att med en fransk armékår öfvergå till de danska öarna och därifrån i förening med en dansk här landstiga i Skåne. På samma gång skulle den norska hären under prins Kristian August af Augustenburg rycka in i Sverige från väster och den ryska hären öfversvämma Finland. Napoleon yrkade, att de förbundna härarna skulle mötas i Sverige, och uppmanade ryske kejsaren att bemäktiga sig icke blott Finland utan äfven det egentliga Sverige.

Denna plan var dock ej så lätt att utföra, som Napoleon trodde. Då den franska hären stod färdig att öfvergå till öarna, hade den engelska flottan redan hunnit besätta Sundet och Bälten och därmed omöjliggjort hela landstigningsplanen. I Sverige vidtogos nu omfattande rustningar. I Skåne samlades en här under Tolls befäl, och en annan, den västra arméen, ryckte under Armfelts befäl emot norska gränsen. Dessutom utskrefs ett landtvärn af 30,000 man, bestående af landets ogifta manliga befolkning mellan 18 och 25 år. Men alla dessa ansträngningar blefvo utan frukt i följd af konungens oförnuft. Genom hans planlösa befallningar förlamades den västra arméen, som redan hade inträngt öfver norska gränsen, och en engelsk hjälptrupp på 10,000 man, som ankom till Göteborg, blef skymfligt afvisad, då dess befälhafvare ej ville rätta sig efter konungens nycker. Landtvärnet var illa anfördt men

ännu sämre försedt med kläder och föda; det angreps därför af smittosamma febrar, och blomman af landets ungdom förgicks sålunda utan att ha sett någon fiende. Och medan konungen drömde om eröfringar från Danmark, lämnade han det trogna Finland åt dess öde.

Finska kriget 1808. I februari 1808 bröt en rysk här af 20,000 man under general Buxhövden utan krigsförklaring in i Finland. Af de finska trupperna inlades en besättning på 6,000 man i Sveaborg, och de återstående, omkr. 8,000 man, samlades under general Klerckers befäl i Tavastehus, beslutna att där bjuda fienden spetsen. Men då anlände till hären den af konungen utsedde öfverbefälhafvaren, den gamle fältmarskalken Klingspor, och befallde på grund af sin instruktion, att den finska hären skulle draga sig tillbaka till Österbotten för att ej blifva krin gränd. Med djup grämelse måste alltså finnarne vika. för den föga starkare fienden; de tågade allt längre mot norr i djup snö och sträng köld. Nu kunde ryssarne utan hinder utbreda sig i södra Finland; de besatte Åbo, intogo Åland och började belägra Sveaborg. Genom Klingspors , klenmodighet hade Finland blifvit prisgifvet åt fienden, nu. kom därtill förräderiet och fullbordade dess öde. Det fasta Sveaborg, Ehrensvärds stolta verk och Finlands bästa värn, kunde ej intagas med härsmakt, och därför tog fienden sin tillflykt till list. Kommendanten på fästningen, Karl Cronstedt, segraren vid Svensksund, var sjöman och oskicklig att leda försvaret; han lät skrämma sig dels af ryssarne dels af några bland sina underordnade, hvilka voro i hemlighet vunna af fienden. Sålunda lät han förmå sig till ett fördrag, enligt hvilket fästningen skulle gifva sig, om ej hjälp från Sverige anlände inom fyra veckor. Då ingen undsättning hördes af, måste han slutligen öfverlämna åt fienden ej allenast den starka fästningen utan ock dess besättning och stora förråd, 2,000 kanoner och en mängd skärgårdsfartyg.

Detta nesliga dåd spordes med djup harm af den finska hären. Efter femtio mils återtåg hade finnarne ändtligen fått göra halt söder om Uleåborg. Klingspors generaladjutant, Karl Johan Adlercreutz, slog de påträngande ryssarne vid Sikajoki, och efter, ett nytt nederlag vid Revolaks måste fienden draga sig tillbaka åt söder. Kort därefter återtogs Åland genom en bonderesning, och den djärfve Sandels trängde i spetsen för en liten afdelning

under ständiga segrar genom368

Savolaks inemot ryska gränsen. Men Klingspor förstod ej att rätt begagna de vunna framgångarna och fick ej heller nödig förstärkning från Sverige. Väl blefvo ryssarne åter slagna vid Lappo* och Alavo** och trängdes tillbaka långt ned i Tavastland, men under tiden hade de dragit till sig betydliga förstärkningar och i KamensMj fått en skickligare anförare. Nu begynte för den hjältemodiga finska hären ett nytt återtåg mot norden under ständiga vapenskiften och

lysande tapperhetsprof. Slutligen stannade Adlercreutz med hufvudstyrkan mellan Vasa och Ny-Karleby; han var nära att blifva kringränd af fienden, då han räddades af öfverste von Döbeln, som med sina björneborgare angrep och slog en rysk styrka vid Jutas.*** Men dagen därpå anfölls Adlercreutz af den samlade ryska hären vid Oravais, och här uppstod en blodig drabbning, i hvilken finnarne först tillbakakastade fienden men slutligen öf- vermannades och måste vika för öfvermakten. Därmed var fälttåget afgjordt. Förgäfves gjordes spridda landstigningsförsök af svenska trupper i södra Finland, förgäfves höll Sandels méd sin lilla hop ännu stånd i Savolaks och slog den femdubbelt starkare fienden vid Vifta bro† — den finska hufvud styrkan var nu så försvagad genom de många strider, den utkämpat, så medtagen genom frost och svält, brist och sjukdomar, att den måste genom stilleståndet i OlMjoTciff

Adlercreutz. Samtida kopparstick.

* Öster om Vasa. ** Sydost om Vasa. *** Nära Ny-Karleby. † Nära Idensalmi i norra Savolaks. †† Söder om Sikajoki.

utrymma Finland och draga sig tillbaka bakom Kemi' älf, som n(m då utgjorde gränsen emellan Finland och Sverige, (nov. 1808). 1808

Medan denna förtviflade kamp fortgick i Finland, hade ingenting af vikt timat på de öfriga krigsteatrarna. De franska hjälptrupperna i Danmark drogos snart därifrån, emedan Napoleon behöfde dem på annat håll. Vid norska gränsen förlamades krigsrörelserna å ömse- sidor genom brist och nöd och afstannade slutligen genom en vapenhvila. Men då vintern kom och dref Englands flottor från de nordiska farvattnen, beslöto Ryssland och Danmark att rikta ett afgörande slag mot Sverige. I februari 1809 stodo ryssarne i begrepp att från Finland intränga i det egentliga Sverige; en dansk här redde sig till att öfvergå Sundet, och den norska arméen stod på väg att infalla i Sverige. — Sverige syntes gå sin undergång till mötes.

Georg Adlersparre. Samtida kopparstick.

Konungens afsättning. Men ännu var ej sista timmen slagen för gamla Sverige, ännu höll försynen sin skyddande hand däröfver. Alltsedan det pommerska kriget hade man insett konungens oduglighet och rådslagit om medlen att aflägsna honom från tronen. Nu, då landet stod vid fördärfvets

rand och Grustaf Adolfs beteende blef allt vanvettigare, voro alla fosterlandsvänner ense därom, att konungens afsättning vore enda utvägen till Sveriges räddning. Hufvudmännen för denna plan voro några högre officerare, såsom Georg Adlersparre vid västra arméen? Finlands hjälte Karl Johan Adlercreutz, som då befann sig i Stockholm, samt major Karl Henrik Anckarsvärd, hvilken for som budbärare mellan Stockholm och västra arméen. Adlersparre tog första steget och lät sina trupper sätta sig i marsch mot hufvudstaden. När underrättelsen härom nådde Stockholm, beslöt konungen att tillgripa penningar ur banken och med sin familj begifva sig till södra arméen. Denna resa måste hindras, så vida ej ett inbördes krig skulle sälla sig till Sveriges öfriga olyckor. mars Den 13 mars 1809 inträdde Adlercreutz med sex följeslagare 1809 j konungens rum och sade sig vara kommen för' att hindra hans afresa. Konungen drog sin värja och ropade på hjälp men fattades genast om lifvet och afväpnades, och vakten, som vid konungens skrik skyndat till, lugnades af Adlercreutz. Efter en stunds förlopp beredde sig konungen tillfälle att undkomma genom en lön dörr och skyndade i fullt språng öfver

borggården för att upphinna högvakten, då han gensköts, öfvermannades och återfördes till sina rum. Följande dag fördes han fången till Drottningholm. Intet allvarligt försök gjordes att hjälpa honom; statshvälfningen försiggick i största lugn och utan blodsutgjutelse.

Efter sin afsättning blef Gustaf Adolf jämte sin familj förvisad ur landet och lämnade Sverige samma år. Han skilde sig snart från sin familj och blef allt besynnerligare till lynnet. Efter ett kringflackande lif bosatte han sig slutligen i Schweiz. Här kallade han sig öfverste Gustafsson, lefde i torftiga villkor och dog i S:t Gallen 1837.*

* Hans son Gustaf gick i österrikisk tjänst och lefde under titeln prins af Vasa till 1877, då han dog utan manlig afkomma. Både hans och hans faders stoft fördes under Oskar ILs regering till Sverige och nedsattes i Riddarholmskyrkan.

Karl XIII.

1809—1818.

Ny författning. Val af konung och kronprins. Frederna.

Interimsregeringen. Endast med svårighet lät hertig Karl förmå sig att tills vidare öfvertaga styrelsen såsom riksföreståndare. Han utfärdade genast kallelse till allmän riksdag men behöll till stor del den afsatte konungens rådgifvare. Adlersparre erhöll befallning, att han endast med en del af sin här finge infinna sig i hufvudstaden; men han gaf i samråd med sina officerare det svaret, att han ej tänkte skilja sig från sin här, förrän statshvälfningen vore betryggad, och fortsatte tåget till Stockholm, där han med sina trupper intågade under befolkningens jubel. Nu fick Adlersparre en plats i konseljen och stort inflytande på de allmänna ärendena.

Först af allt måste landet räddas ur de öfverhängande yttre farorna. Lyckligtvis hade den stora anfallsplanen mot Sverige ej kunnat utföras efter beräkning. Anfallen från den norska och den danska sidan uteblefvo. Ryssarne ryckte väl mot Sverige i tre afdelningar, af hvilka den ena tågade norra vägen öfver Torneå, den andra gick på isen öfver Kvarken, den tredje tog Åland i besittning. Men den svenska styrka, som stod på Åland under general Döbeln, räddades genom dennes rådighet öfver det frusna hafvet, och ryssarne vågade ej följa den öfver isen; en trupp kosacker gjorde dock en kort påhälsning i Grisslehamn. Den andra ryska afdelningen drog sig snart tillbaka öfver Kvarken. Den norra afdelningen åter hade bättre lycka: den tillbaka-kastade återstoden af den tappra finska hären och förmådde slutligen dess befälhafvare till kapitulationen i Kalix, hvarigenom finnarne sträckte vapen och återvände till sina hemorter.

Riksdagen 1809-1810. Ny regeringsform och ny konung. Den 1 maj 1809 sammanträdde i Stockholm den riksdag, som skulle gifva Sverige ny konung och ny statsförfattning. Först godkände ständerna statshvälfningen samt förklarade Gustaf Adolf och hans afkomlingar förlustiga Sveriges

krona. Därnäst och innan ny konung valdes, skulle den nya författningen antagas. Ett konstitutionsutskott tillsattes för att uppgöra förslag till ny regeringsform, och detta utskott, i första rummet dess sekreterare, Hans Järta (Hierta), utarbetade på fjorton dagar sitt förslag. Det var vår ännu g gällande regeringsform. Denna antogs af ständerna den juni 5 juni. Dagen därefter emottog Karl XIII ständernas anbud af Sveriges krona och bekräftade regeringsformen. Bönderna gjorde väl stora svårigheter och fordrade ståndsprivilegiernas afskaffande, innan de underskrefvo regeringsformen, men de gåfvo slutligen med sig på konungens bevekliga maning. Till vedergällning härför afstodo de högre stånden flera af sina företrädesrättigheter. Adeln hade redan förut afsagt sig sin uteslutande rätt att besitta säterier.

Till sina rådgifvare kallade den nye konungen landets yppersta män. Adlersparre och Baltzar von Platen blefvo statsråd, Lars von Engeström utrikesminister; äfven .Adlercreutz och Hans Järta hörde till konseljen.

Första tronföljarvalet. Men det var ej blott en konung Sverige behöfde utan ock en tronföljare, ty Karl XIII var gammal och hade inga barn med sin gemål, Charlotte af Oldenburg. Meningarna voro delade. Några ville förena nordens tre kronor på samma hufvud genom att välja Danmark-Norges konung, Fredrile VI, hvilken år 1808

efterträdt sin fader, Kristian VIL Andra arbetade för den afsatte konungens son, prins Gustaf, och ännu ett tredje parti med Adlersparre i spetsen önskade prins Kristian August af Augustenburg. Denne furste hade såsom anförare för den norska hären visat välvilja mot det nödställda Sverige; han var i Norge allmänt afhållen, och man hoppades, att Norge genom honom skulle dragas öfver till Sverige. Adlersparre lyckades vinna Karl XIII för sin mening, och på konungens förslag valdes' prins Kristian August till Sveriges tronföljare.

I samband med tronföljarvalet antogs 1809 en ny successionsordning. Genom denna och de båda grundlagar, som följande år antogos af riksdagen, nämligen riksdagsordningen och tryckfrihetsförordningen, var Sveriges nya konstitutionella statsskick fullt genomfördt.

Fredssluten. Fred var för det utmattade Sverige ett trängande behof, och i Fredrikshamn öppnades 1809 underhandlingar emellan Sverige och Ryssland. Men för att bereda

sig drägligare villkor, utrustade svenska regeringen i hemlighet en ny här, som skulle landstiga norr om den vid Umeå stående ryska hären och stänga dess återväg. Planen var väl uttänkt men blef illa utförd; den svenska landstignings-truppen under G. Wachtmeister blef vid Sävar tillbakakastad af den ryska hären och efter en ny strid vid Båtan nödgad att åter gå ombord och afsegla. Nu återstod ej annat än att foga sig efter segrarens stränga villkor och att underskrifva freden, den hårdaste Sverige någonsin slutit. Grenom freden i Fredrikshamn (den 17 sept.) 1809 måste Sverige sept. till Ryssland afträda mer än 1/s af sitt område, nämligen l^tö) hela svenska Finland jämte Åland och därtill ett stycke af Västerbotten och svenska Lappmarken, så att Torneå och Muonio älf v ar utgjorde gränsen. Det hade slutligen lyckats ryssarne att frånrycka Sverige det finska broderlandet, som i 500 år delat ljuft och ledt med Sverige och troget stått vid dess sida i växlande skiften. De gamla fosterbröderna, som så ofta blandat blod med hvarandra och hade så många minnen gemensamma, måste från denna stund .vandra skilda vägar.

Redan före fredsslutet hade det ryska väldet i Finland blifvit befäst för framtiden. Finnarne fogade sig med undergifvenhet i sitt öde, så mycket mer som ryssarne gingo till väga med mycken hofsamhet och lofvade dem att få behålla sina gamla fri- och rättigheter. Finlands ständer sammankallades till landtdagen i Borgå (mars) 1809, då kejsar Alexander i egen person emottog ständernas hyllning såsom Finlands storfurste samt bekräftade landets författning och lagar.

Efter freden med Ryssland följde de öfriga frederna af sig själfva. Freden emellan Sverige och Danmark slöts i Jönköping s. å. och återställde allt på samma fot som före kriget. Ändtligen följde äfven freden med Frankrike i Paris 1810, då Sverige återfick Pommern men i stället antog kontinentalsystemet och förband sig att stänga sina hamnar för alla engelska fartyg och varor (utom salt).

Karl August kallades numera den nye kronprinsen, som i början af 1810 anlände till Sverige. Enkel och okonstlad, redbar och folkvänlig vann Karl August snart en allmän tillgifvenhet i sitt nya hemland; däremot var han mindre väl sedd af hofpartiet, som önskat öfverflytta tronföljden på prins Gustaf. Men de förhoppningar, man fäste vid den nye

kronprinsen, skulle ej gå i fullbordan. Hans hälsa hade länge varit vacklande, och under en resa, som han i maj 1810 företog till de södra orterna, försämrades hans tillstånd. Han hade begifvit sig till Kvidinge hed i Skåne och åsåg där husarernas öfningar, då han plötsligt vacklade i sadeln, tappade stigbyglarna och störtade baklänges af hästen; han upptogs medvetslös och var efter en kort stund död. Redan förut voro rykten utspridda om förgiftningsförsök mot prinsen;

Axel von Fersen d. y. Målning af K. F. von Breda.

dessa grundlösa rykten fingo ny fart, och allmänheten trodde, att prinsen blifvit förgifven af det gustavianska partiet. I hufvudstaden råkade sinnena i en häftig jäsning, och denna kom till utbrott, då processionen med prinsens lik intågade i Stockholm. Pöbelns raseri vände sig mot riksmarskalken grefve Axel von Fersen (son till Axel von Fersen d. ä.); hans vagn anfölls med stenkastning, han själf rycktes ur vagnen och blef efter fåfänga

försök att undkomma ihjälslagen af den ursinniga folkhopen.

Andra tronföljarvalet. Karl Johan och Napoleon. Kriget i Tyskland.

Andra tronföljarvalet. Efter Karl Augusts hastiga bortgång måste svenskarne se sig om efter en ny tronföljare, men meningarna voro äfven nu delade. Konungen af Danmark hade fortfarande ett parti för sig; Adlersparre åter föreslog att välja Karl Augusts broder, hertig Fredrik Kristian af Augustenburg, och vann för sin mening både konungen och de flesta af statsråden. Man skyndade att underrätta Napoleon härom och affärdade till Paris löjtnanten baron Otto Mörner såsom kurir. Denne unge man önskade, i likhet med många svenskar, en fransk general till Sveriges tronföljare, i tanke att blott en härförare kunde lyfta Sverige ur dess förfall. Han började på eget bevåg verka för denna sak, och hans tankar föllo på marskalken Bernadotte, furste af Ponte Corvo, hvilken åtnjöt stort anseende ej blott såsom utmärkt fältherre utan ock som en högsinnad och självständig man; dessutom var han fördelaktigt känd af svenskarne sedan sista kriget. Mörner uppvaktade fursten, fann honom benägen att mottaga svenskarnes val, om det fölle på honom, och skyndade så tillbaka till Sverige att arbeta för sin plan. Regeringen sporde först med harm den djärfve löjtnantens tilltag och fortfor att verka för hertigen af Augustenburg på valriksdagen, som sammanträdde i Örebro sommaren 1810. Men Mörners förslag vann hastigt anslutning, i synnerhet inom arméen, och slutligen då Bernadotte själf började verka för sin sak och Napoleon ansågs gynna hans val, vände sig bladet med ens; regeringen ändrade plötsligt mening, och på dess förslag blef marskalk Bernadotte enhälligt och under allmänt jubel utkorad till Sveriges tronföljare (d. 21 aug.). En fransk krigare, en revolutionens son, var alltså kallad att intaga Sveriges urgamla tron.

Jean Bernadotte var född 1763 i staden Pau i södra Frankrike, där hans fader var advokat. Vid sjutton års ålder lämnade han fädernehemmet och tog värfning såsom simpel soldat. Han tjänade sig snart upp till underofficer, men såsom ofrälse kunde han ej få någon vidare befordran. Men då utbröt den franska revolutionen, som borttog alla ståndsskillnader och gjorde alla jämlika. Nu steg Bernadotte genom sina lysande egenskaper och sitt krigarsnille hastigt i gra-

derna; i de stora krig, som fördes på den tiden, utmärkte han sig såsom krigare och befälhafvare och var inom få år general. Därefter tjänstgjorde han såsom ståthållare, ambassadör och krigsminister. Han motarbetade först Napoleons ärelystna planer och förfäktade i det längsta republikens frihet men uppgaf slutligen detta motstånd såsom hopplöst och tog en lysande andel i Napoleons följande segrar (t. ex. i slagen vid Austerlitz, Jena, Wagram). Ehuru han alltid stod i spändt förhållande till Napoleon, upphöjdes han af denne till marskalk af Frankrike samt furste af Ponte Corvo (i södra Italien). Genom sitt giftermål med Desirée Clary, dotter af en rik köpman i Marseille, var han svåger till Napoleons broder Josef; med henne hade han ett barn, sonen Oskar.

Karl Johans första tid i Sverige. Bernadottes val var i självfva verket ej så behagligt för Napoleon, som man föreställt sig, ty kejsaren misstrodde fursten såsom en hemlig motståndare; han gaf dock sitt bifall till valet och skildes från fursten med alla tecken till vänskap. Den svenske tronföljaren, som antog namnet Karl Johan, kom på hösten 1810 till sitt nya fädernesland. Från första stunden han satte foten på svensk jord, blef han den egentlige ledaren af Sveriges öden. Han stod nu i mannaålderns fulla kraft. Det hög-burna, af svarta lockar omgifna hufvudet, örnnäsan och den skarpa befallande blicken, elden och behaget i hans rörelser och tal — allt hos honom antydde något ovanligt. Ehuru utgången ur folkets led, ägde han ett fint och värdigt umgängessätt, och han utöfvade en stark tjusningskraft på dem, som nalkades honom. Rikt begåfvad af naturen, hade han förvärfvat sin bildning i erfarenhetens skola, han ägde en ovanlig klokhet, skarpsynthet och handlingskraft samt en stor naturlig vältalighet.

Karl Johan kom till Sverige med den fasta föresatsen att ej blifva en lydig vasall under Napoleon utan häfda sitt nya fäderneslands självständighet. I början måste han dock foga sig efter omständigheterna. Napoleon vredgades däröfver, att Sverige fortfarande dref handel på England och därifrån införde kolonialvaror och andra förnödenheter. För att göra slut på detta underslef fordrade han, att Sverige skulle förklara England krig, så vida det ej ville hafva honom själf till fiende. Svenska regeringen 'måste alltså underkasta sig den förödmjukelsen att

på befallning utfärda

>~Z~/Z" """ ^'""

u •- •-_"< \ 'V / Å

A , ' - .-"' \'/"* J

* - -,-^v,^

.arf . ~*^~C~i; -»

CAROLUS XIV IOANNES,

jm

Karl Johan. Kopparstick efter målning af Gérard.

krigsförklaring mot England. Man underrättade dock i hemlighet engelsmännen, att kriget ej var allvarligt menadt; det lossades ej ett enda skott mot dem, och handeln fortgick i smyg till stor fördel för Sverige. Detta retade Napoleon

än mer, och han fortfor att behandla Sverige på det mest kränkande sätt.

Karl Johans brytning med Napoleon. I följd af Napoleons handlingssätt mognade i Karl Johans sinne beslutet att göra ett omslag i Sveriges kela politik. Han började därför närma sig Ryssland och knöt förbindelser med kejsar Alexander, hvilken äfven kommit i spändt förhållande till Napoleon. Men detta måste ske mycket varsamt, ty svenskarne beundrade Napoleon samt hoppades med hans hjälp kunna återvinna Finland och hämnas på arffienden i öster. Karl Johan åter insåg, att Finland ej i längden skulle kunna försvaras mot Ryssland och att Sveriges bästa säkerhet låge i en förbindelse med Norge; han förutsåg äfven, att Napoleons gränslösa härsklystnad skulle slutligen störta honom och med honom hans vänner i fördärfvet. Kejsarens förnärmelser mot Sverige nådde sin höjd, då han i början af 1812 lät sina trupper besätta svenska Pommern. »Handsken är kastad, jag skall upptaga den», utropade Karl Johan vid underrättelsen därom. Napoleon trodde sig hafva skrämt Sverige till underdånighet, men i stället hade han retat det till fiendskap.

Sedan beslutet var fattadt, beredde sig Karl Johan till den förestående kampen både genom rustningar och underhandlingar. Ständerna sammankallades 1812 till en urtima riksdag i Örebro, där flera viktiga ärenden afgjordes. För att stärka landets försvarskraft antogo ständerna be värings-inrättningen; tryckfriheten, som blifvit missbrukad, inskränktes genom en ny tryckfrihetsförordning, den som ännu; gäller, och riksskulden minskades, ehuru på ett mindre hedrande sätt, därigenom att en del utländska skulder af-skrefvos. Slutligen anslogo ständerna betydliga summor att utgå i händelse af krig; de erforo med blandade känslor, att det var mot Frankrike och ej mot Ryssland, som Sveriges vapen skulle vändas.

Ny koalition mot Napoleon. Emellertid hade Karl Johans skickliga statskonst lagt grund till en ny koalition emot Napoleon. Han afslöt med den ryske kejsaren ett hemligt förbund och styrkte den rådville Alexander till kraftigt motstånd mot Napoleon. Denne, som rustade sig .till ett fruktansvärdt anfall mot Ryssland, sökte nu vinna Sveriges vänskap och gjorde Karl Johan lysande anbud, men det var för sent. Efter fulländade rustningar inryckte Napoleon med

Napoleon. Malning af Gros.

öfver en baif million krigare i Ryssland och tågade rakt på Moskva, medan ryssarne alltjämt drogo sig tillbaka ocb ödelade landet. I denna vådliga belägenhet önskade kejsar Alexander rådgöra med den svenske kronprinsen ocb sammanträffade med honom i Aho (aug.) 1812. Här knöts emellan de båda furstarne ett personligt vänskapsband, som först genom döden upplöstes. Ett nytt fördrag slöts, som försäkrade Sverige om besittningen af Norge och om Rysslands hjälp till dess förvärfvande. I en hemlig artikel (Ætmilje-fördrag») förbundo sig

rikena att bistå hvarandra mot hvarje angrepp; härigenom ville Karl Johan skydda sig och sin ätt emot alla försök att återuppsätta den gamla konungaätten.

Kort efter mötet i Åbo intågade Napoleon i Moskva, men där var målet satt för hans världsstormande planer. Moskva uppgick i lågor, vintern var i annalkande, hunger och elände härjade i de franska leden, och ändtligen började380

detta olycksbringande återtåg, som inom några få veckor förstörde en af de största härar, världshistorien vet att omtala. Väl skyndade Napoleon att utrusta nya härskaror, med hvilka han följande vår uppträdde i Tyskland, men nu hade hans många fiender fått nytt mod, och en fruktansvärd koalition bildade sig emot honom. Koalitionen utgjordes först af Ryssland, England och Sverige. Äfven England lofvade nu sitt bistånd till Norges förvärfvande, det beviljade Sverige ansenliga subsidier och afträdde till dess konungahus ön Guadeloupe i Västindien, som det eröfrat från Frankrike. Därpå bröt äfven Preussen med Napoleon och biträdde koalitionen.

Sverige i krig mot Napoleon. På varen 1813 landsteg Karl Johan med 30,000 svenskar i Tyskland. Han råkade först i en ganska brydsam belägenhet, då hans bundsförvanter blefvo slagna af Napoleon och slöto enskildt stillestånd med denne. Under vapenhvilan samm anträffade Karl Johan med ryske kejsaren och preussiske konungen i Trachenberg (i Schlesien) och uppgjorde med dem en gemensam anfallsplan mot Napoleon. Enligt denna plan skulle — sedan äfven Österrike anslutit sig till förbundet, hvilket kort därpå skedde — samtliga stridskrafterna fördelas i tre arméer, den böhmiska, den schlesislca och nordarméen, af hvilka den sistnämnda, bestående af svenskar, ryssar och preussare, ställdes under Karl Johans befäl. Nu började en oafbruten kedja af krigsrörelser, i det de förbundna sökte omringa Napoleon i Sachsen och denne åter sökte spränga den ring, som slöt sig omkring honom. Han riktade sig därvid förnämligast mot nordarméen, som stod i trakten af Berlin, men tvenne gånger blefvo hans anfall tillbakaslagna, först vid Gross-Beeren och sedan vid Dennewitz. Dessa slag utkämpades till största delen af preussiska trupper, men vid Dennewitz tog det svenska artilleriet en hedrande del i striden. Därefter gick nordarméen öfver Elbe och förenade sig här med den schlesiska hären under Bliicher, hvarpå den samlade styrkan norr ifrån ryckte mot Leipzig, medan den böhmiska arméen nalkades från söder. Den 16, 18 och 19 1813 oktober 1813 utkämpades »den stora folksl aktningen» vid okt. Leipzig, den väldigaste drabbning i nyare tider; den slutade med Napoleons fullkomliga nederlag och flykt. Af svenska hären användes i själfva slaget blott artilleriet, men i stormningen af Leipzig deltogo äfven andra svenska trupper.

Förenade norra tyska arméens bivack före slaget vid Gross-Beeren. Litografi efter målning af Wetterling, † 1858.

Fredssluten. Karl Johan hade sparat den svenska hären till det fälttåg, som nu förestod emot Napoleons bundsförvant Danmark. Medan en. del af nordarméen följde de förbundnas tåg emot Frankrike,, vände sig Karl Johan med svenska hären samt ryska och tyska hjälptrupper åt norr, intog Lybeck och trängde danskarne tillbaka till Ejder. Danska folket var sinnadt att fortsätta kampen, men konung Fredrik fällde snart modet; han begärde först stillestånd och undertecknade därefter freden i Kiel (jan.) 1814, hvarigenom han till Sveriges konung afstod Norge och såsom ersättning erhöll svenska Pommern. Norge skulle utgöra ett med Sverige förenadt konungarike och öfvertaga sin andel af den danska riksskulden.

Efter freden i Kiel drog Karl Johan med sin här åter mot söder för att bistå de förbundna makterna mot Napoleon, men han lät sina trupper stanna i Belgien, ty han ogillade makternas anfall mot det egentliga Frankrike och motsatte sig Bourbonernas återkallande. Han såg sig dock nödsakad att foga sig efter omständigheterna och att godkänna hvad som skett, och sålunda blef Sverige en af de sju makter, som undertecknade freden med Frankrike i Paris. I denna fred afträddes till Frankrike ön Guadeloupe emot en af England därför erlagd lösen af 24 mill. francs.

Norges förening med Sverige. Kongressen i Wien.

Länge hade Sveriges konungar haft sina blickar riktade väster ut och, då den östra gränsen alltmera hotades, sökt

genom Norges förvärfvande betrygga den västra. Detta blef en tvingande nödvändighet, då Sverige förlorade sin trogna förpost mot öster, Finland, och inklämdes emellan Ryssland och Danmark-Norge. Därför blef föreningen med Norge en älsklingsidé hos 1809 års män, särskildt Adlersparre och Platen, och Karl Johan upptog genast denna tanke såsom sin. Hvad som möjliggjorde planen, var brytningen med Napoleon, ty därmed följde äfven brytning med Danmark samt Rysslands och Englands bistånd till sakens utförande.

Norges självständighetsförklaring. Norge hade under 1700-talet gått raskt framåt i välmåga, tack vare den lifliga sjöfarten och den inbringande utförseln af trä och virke. I jämnbredd med välmågan hade självständighetskänslan och missnöjet öfver landets beroende ställning tilltagit. Redan på 1600-talet hade Norge fått egen armé; år 1807 hade därtill kommit egen regering och 1811 eget universitet i Kristiania.

Genom freden i Kiel blefvo norrmännen lösta från sin gamla förbindelse med Danmark, men de voro ej sinnade att låta påtvinga sig en ny med Sverige. Det fanns väl ett parti med grefve .Wedel-Jarlsher g i spetsen, som önskade förening med Sverige, men det stora flertalet ville återställa Norges forna självständighet. Det rådande partiet slöt sig till den allmänt omtyckte ståthållaren, prins Kristian Fredrik af Danmark, hvilken förklarade sig för Norges regent och sammankallade riksförsamlingen i Eidsvold. Här utarbetades under ledning af Magnus Falsen förslag till ny statsförfattning, och detta förslag blef under namn af Norges grundlov antaget den 17 maj. Samma dag valdes prins Kristian till Norges konung.

Unionen mellan Sverige och Norge. Genom självständighetsförklaringen kom Norge i en vådlig belägenhet, ty det saknade tillgångar, hären var oöfvad och den nyvalde konungen oerfaren; utifrån var ingen hjälp att vänta, utan tvärt om manades Norge af stormakterna till eftergift. Det oaktadt beslöto norrmännen att vädja till vapnen och att

våga en strid med den välrustade svenska hären, som anfördes af en bland"tidehvarfvets mest erfarna fältherrar. Under sådana, förhållanden kunde utgången ej vara tvifvelaktig. Sedan Karl Johan med sina trupper återkommit till Sverige på. sommaren 1814, togo fientligheterna sin början, och den svenska hären inträngde i södra Norge i två afdelningar, medan flottan hotade från sjösidan. Fredriksstad måste gifva sig, och norrmännen drogo sig tappert fäktande på andra sidan Glommen, Redan hade svenskarne öfvergått denna flod och. hotade Kristiania, då underhandlingar öppnades, och de stridande förenade sig om stilleståndsfördraget och konventionen i Moss (aug.). Härigenom förband sig konung Kristian att sammankalla stortinget och i dess händer nedlägga sin krona, hvaremot Sveriges konung lofvade att, ifall föreningen med Sverige antoges, godkänna Norges grundlag i allt, som icke stred mot denna förening. Därpå samlades stortinget och trädde i underhandling med de svenska kommissarier, som infunno sig i Kristiania för att öfverenskomma om nödiga ändringar i Norges grundlag. Genom svenskarnes foglighet kom man snart öfverens, och slutet blef, att stortinget beslöt ^ Norges förening med Sverige samt den 4 nov. utkorade noy* Karl XIII till Norges konung. 181*

Sålunda hade Norge blifvit förenadt med Sverige, ej såsom ett eröfradt land och lydrike utan såsom en självständig och jämnbördig stat. Att så skedde, var hufvudsakligen Karl Johans verk. De flesta svenskar på den tiden önskade Norges införlifvande med Sverige, såsom en ersättning för Finland, men den skarpsynte Karl Johan insåg svårigheten att underkufva ett tappert folk, som var bragt till förtviflan, och den ännu större svårigheten att upprätthålla ett dylikt öfvervälde; han insåg, att det endast skulle medföra hat och nya strider och sålunda försvaga i stället för att stärka de förenade rikena. Men han begick det felet, att han ej gaf sig ro att noga öfverväga och bestämma föreningens villkor. Dessa voro ett hastverk och föga ägnade att betrygga Sveriges intressen och föreningens framtid.

Till föreningens fullbordande fordrades äfven svenska ständernas bifall. Detta gafs på den riksdag, som sammanträdde följande år (1815), då ständerna godkände föreningsvillkoren och i en särskild riksakt sammanfattade dessa 181* villkor samt tillade några nya bestämmelser. Denna akt antogs äfven af stortinget och blef sålunda föreningens grundlag.

Kongressen i Wien. Samtidigt härmed erkändes den i Norden skedda hvälfningen af Europas makter på kongressen i Wien, där det europeiska statssystemet återupprättades på nya grundvalar. Sveriges intressen bevakades där af grefve Karl Löwenhielm men icke utan svårighet, ty Sverige ville ej öfverlämna svenska Pommern åt Danmark, förrän kostnaden för det norska kriget ersattes. Genom kejsar Alexanders bemedling uppgjordes saken så, att Sverige afträdde Pommern till Preussen mot en summa af 31/2 mill. rdr preuss. och att Preussen tillfredsställde Danmark med hertigdömet Lauenburg, 1815. De penningar, som inflöto för Guadeloupe, betraktades såsom Bernadotteska ättens enskilda egendom, men likväl åtog sig kronprinsen att därmed uppgöra Sveriges återstående utländska skuld, öfver 4 millioner rdr specie, emot det att ständerna beviljade åt Karl Johan och hans efterkommande ett årligt anslag af 75,000 rdr specie. Därigenom blef Sverige ett af de få länder i Europa, som voro fria från statsskuld.

Danmark-Norge.

Fredrik IV* (1699—1730) återförvärfvade åt Danmark den gottorpska delen af Slesvig (se s. 306); därigenom blef hertigdömet Slesvig åter ett helt danskt land. Men den gottorpska delen af Holstein stannade fortfarande i Karl Eredriks händer.

* Oldenburgska huset (forts fr. sid. 292).

Fredrik IV, † 1730.

Kristian VI, † 1746,

Fredrik V, † 17GG, g. in. 1. Louise af England. 2. Juliana Maria.

1. Sofia Magdalena, 1. Kristian Vil, † 1808, 2. Fredrik, arfprins/ g. m. Gustaf III. g. m. Karolina Matilda I

af England. |

1. Fredrik VI, † 1839. Louise Augusta g. m. Fredrik Kristian VIII, Charlotta, g. m.

Kristian af Augustenburg. f 1848. en landtgrefve af

v~^T' ~"""ö TT* I Hessen. Kristian o. .bredrik, A______, ___ ~______^

upprorsstiftare 1848. Fredrik Vil, Louise, g. m.

† 1863. Kristian IX (af

linien Gliicksburg).

Konung Fredrik förbättrade allmogens tillstånd, i det han upphäfde den lifegenskap, som fortlefde på de danska öarna. Men unuer hans efterträdare inskränktes friheten å nyo genom införande af stavnsbåndet, d. v. s. det tvång bonden underkastades att under värnpliktstiden förblifva på sin födelseort. Under senare delen af Fredrik IV:s regering uppträdde den store lustspelsdiktaren, norrmannen Ludvig Holberg, som med bitande kvickhet förlöjligade sin tids dårskaper. Han författade äfven ypperliga historiska skrifter.

Kristian VI (1730—1746) var en from och rättänkande man, men hans gudsfruktan urartade till en trångbröstad pietism, som alstrade verkhelighet och hyckleri. Af sin praktlystna drottning lät han förleda sig att bortslösa statens inkomster på ett praktfullt hof och dyrbara slottsbyggnader (t. ex. Kristiansborgs slott). — I den yttre politiken sökte Kristian VI närma sig Sverige, och han hade troligen 1743 kunnat förskaffa sin son den svenska kronan, om han med kraft hade understödt Sverige mot Ryssland (se s. 316).

Fredrik Y (1746—1766) var i motsats till fadern munter och lefnadsglad men äfven njutningslysten och utsväfvande. I styrelsen lät han leda sig af sina ministrar, bland hvilka i synnerhet märkes den skicklige utrikesministern Hartvig Bemstorff, till börden tysk. Denna regering främjade med stor frikostighet industri och fabriksväsen; hon gjorde det ungefär på samma sätt som den samtida hattregeringen i Sverige och med ungefär samma följder. I slutet af Fredrik V:s regering hotades Danmark med krig af ryske kejsaren Peter III, Karl

Fredriks son och hertig af Holstein-Gottorp, hvilken ville återtaga den gottorpska delen af Slesvig. Genom Peters afsättning aflägsnades faran; hans gemål och efterträdare, Katarina II, afstod till Danmark äfven den gottorpska delen af Holstein i utbyte mot Oldenburg (1773).

Kristian YII (1766—1808) förföll snart till de vildaste utsväfningar, hvilka förstörde honom till kropp och själ och inom få år gjorde honom alldeles sinnessvag. Makten kom då i händerna på den tyske läkaren Struensee, som förstått att ställa sig in hos konungen och hans gemål, Karolina Matilda (af England). Struensee blef deras allsmäktige gunstling, upphöjdes till grefve och kabinettsminister och härskade såsom sådan enväldigt öfver landet. Han var en anhängare af tidens frisinnade idéer och ville reformera samhället i alla riktningar, t. ex. i för-

Struensee. Samtida kopparstick.

vältning och undervisning. Men han gjorde detta på ett våldsamt sätt; han undertryckte allt, som var danskt i språk och sed, och han visade öppet förakt för religion och sedlighet. I följd häraf uppstod snart ett häftigt missnöje i landet, och vid hofvet bildade sig en sammansvärjning under ledning af änkedrottning Juliana Maria, De sammansvurna inträngde på natten i konungens sofrum och förmådde honom att underskrifva en arresteringsorder mot drottningen, Struensee och dennes medhjälpare Brandt. De två sistnämnda blefvo dömda och afrättade såsom majestätsförbrytare; drottningen skildes från sin gemål och aflägsnades ur landet, 1772. Änkedrottningen och hennes son arfprinsen Fredrik fingo nu makten och styrde Danmark genom sina anhängare i tolf år. Emellertid hade kronprinsen Fredrik uppnått den ålder, då han skulle taga sitt inträde i statsrådet; med sina vänners hjälp utförde han då en statskupp, hvarigenom änkedrottningen, arfprinsen och deras vänner aflägsnades och regeringen lades i kronprinsens händer (1784).

Kronprins Fredrik, som först 1808 vid sin faders död blef konung under namn af Fredrik VI, var Danmarks regent under 55 år; han var en redbar och rättrådig man och därför älskad af sitt folk. Han ägde inga statsmannaegenskaper, men han lät under sin första regeringstid leda sig af sin frisinnade minister Andreas Peter Bernstorff, brorson till den äldre Bernstorff, och genomförde med hans tillhjälp en mängd förbättringar. Den största af dessa reformer var bondeståndets frigörelse 1788; den bestod däri, att »stavnsbåndet» upphäfdes och att allmogens ställning förbättrades äfven i- andra afseenden. Bönderna blefvo fria medborgare, och många af dem förvärfvade genom köp äganderätten till sina hemman. Följden häraf blef, att åkerbruket uppblomstrade, folkmängden ökades och att folkets välstånd och upplysning hastigt tillväxte. Genom Bernstorffs kloka neutralitetspolitik under revolutionskrigen togo Danmarks handel och sjöfart ett starkt uppsving. Ett nytt lif vaknade inom Danmarks vitterhet genom skalder sådana som Ewald och Baggesen.

Med Bernstorffs död (1797) slutade den lyckliga tiden, och stora olyckor inbröto öfver Danmark. Fredrik lät förmå sig att deltaga i den väpnade neutralitet, som kejsar Paul stiftade mot England, och detta ådrog Danmark det redan omtalade anfallet af engelska flottan 1801 (s. 364). Det blodiga sjöslaget på Köpenhamns redd utföll olyckligt för Danmark; men det höljde tillika dess sjömän med ära och gaf lyftning åt nationalkänslan. Ännu i sex år upprätthöll Danmark sin neutralitet men blef därigenom misstänkt hos båda partierna, och ändtligen efter freden i Tilsit skyndade England att göra Danmark oskadligt, innan det hunnit öfvergå på Napoleons sida. Medan den danska hären var borta i Holstein, landsteg en engelsk styrka af 30,000 man på Själlands kust, omringade Köpenhamn och hemsökte det i tre dagar med ett fruktansvärdt bombardemang, som anställde stor förödelse och slutligen tvang danskarne att till fienden utlämna hela sin präktiga flotta, 1807. Det sålunda begynta kriget med England, som fortgick i sju år, ödelade Danmarks handel och förstörde i grund dess finanser. Af de båda samtidiga krigen med Sverige, 1808—1809 och 1813—1814, har det förra förberedt, det senare fullbordat Norges skilsmässa från Danmark.

Återblick på partitiden. Jfr sid. 333: Frihetstidens samhällsskick.

De nordiska rikena och Ryssland. Under detta tidehvarf fullföljde Ryssland med framgång sin politik att söndra och försvaga de nordiska rikena. Sedan Ryssland med Danmarks tillhjälp störtat Sverige från dess stormaktsställning, sökte det, ehuru förgäfves, tre särskilda gånger indraga Sverige i krig med Danmark och omintetgjorde 1743 nlanen att förena Nordens kronor på samma hufvud. Då Katarina II besteg Rysslands tron, återknöt hon de gamla*förbindelserna med Danmark, som nu i lång tid blef Rysslands trogne bundsförvant; med dess bistånd arbetade hon på Sveriges underkastelse, men hennes planer omintetgjordes genom Gustaf Hirs snille och mod. Danmarks långvariga förbund med Ryssland blef illa lönadt af kejsar Alexander. Sedan han med Danmarks bistånd bemäktigat sig Finland, slöt han fred med Sverige utan att bekymra sig om Danmarks intressen. Några år därefter förband han sig med Karl Johan och lönade Danmarks många tjänster med Norges förlust. Däremot har samme kejsare visat Karl Johan en orubblig trofasthet.

Men i trots af Rysslands söndringspolitik började de nordiska folken alltmer närma sig hvarandra och inse sina gemensamma intressen. Både Hattar och Mössor önskade stå på god fot med Danmark, och den danska regeringen bemödade sig uppriktigt om Sveriges vänskap, ända tills Katarina II indrog Danmark i sitt nät. Därpå föranledde den väpnade neutraliteten nya förbindelser emellan de nordiska rikena (1780, 1794 och 1800), men Sveriges planer på Norge omöjliggjorde en varaktig vänskap.

Den politiska utvecklingen. Under stormaktstiden hade Sveriges statsförvaltning fått sin fasta ordning; under partitiden blef Sveriges statsförfattning närmare utvecklad och bestämd. Men det skedde icke på lugn och fredlig väg utan genom en följd af partistrider och statshvälfningar; icke mindre än fyra gånger inom 90 år blef författningen väsentligt förändrad, nämligen 1719, 1772, 1789 och 1809, och dessa förändringar vacklade mellan republik och envälde, mellan själfsvåld och despotism. Härigenom förvärfvades en rik politisk erfarenhet, man lärde känna Jbåde partiväldets och enväldets missbruk, och därför, då man slutligen 1809 gick att upprätta ett verkligt konstitutionellt styrelsesätt, förstod man att skaffa sig garantier emot nämnda missbruk. Sålunda är vår nuvarande statsförfattning frukten af frihetstidens och den gustavianska tidens hvälfningar, strider och misstag.

Det var dock ej blott statsskicket, som utbildades genom dessa strider; detsamma var förhållandet med detGEOGRAFISK ÖFVERSIKT.

borgerliga lifvet och ståndsväsendet. Under frihetstiden tillkämpade sig präster och borgare en inflytelserik ställning vid sidan af adeln, och då Gustaf III 1789 behöfde allmogens stöd, höjde han detta stånds borgerliga ställning. Slutligen, då landet 1809 stod vid undergångens rand, efterskänkte de högre stånden frivilligt de flesta af de privilegier, som ännu skilde dem från allmogen. Ståndssplittringen fortfor dock ännu länge vid riksdagen.

Den ekonomiska utvecklingen i landet hade liksom den politiska lidit af täta rubbningar och afbrott. Efter nöden vid Karl XILs död kom i de följande årtiondena en hastig uppblomstring, hvilken dock i följd af krigen ooch styrelsens misstag lika hastigt förtvinade på 1760-talet. Åter inträdde genom Grustaf IILs myntreglering och den väpnade neutraliteten en gynnsam tid för näringslifvet, men missväxter och krig gjorde slut på välmågan, och under 1808 års krig steg nöden till sin höjd. Den lönande smyghandeln med England åren 1810—1812 framkallade för tillfället en stor liflighet i rörelsen, men efter freden 1814 blef förlägenheten så mycket större. — Dessa hastiga omkastningar inverkade ofördelaktigt på landet och folket; de hindrade det jämna, lugna framåtskridande, som beror på omtanke och sparsamhet, och alstrade ömsom nöd, ömsom öfverdåd, vingleri och lättsinne. Vanan att lefva öfver sina tillgångar inrotade sig, i synnerhet under Hattarnes styrelse och på Gustaf IILs tid; det onda förvärrades genom exemplen från ett slösande, lättfärdigt hof samt efterapningen af utländska seder.

Geografisk öfversikt.

Sverige hade redan i slutet af förra tidehvarfvet gjort de förluster i landområde, hvilka stadfästes genom fredssluten 1719, 1720 och 1721. Därigenom gick först en stor del af de tyska eröfringarna förlorad, nämligen Bremen och Verden till Hannover samt Vor-Pommern söder om Peene jämte Stettin, Damm och Gollnow samt

öarna Usedom och Wollin till Preussen; af det återstående blef Wismar med område 1803 förpantadt till Mecklenburg och det öfriga Pommern med Eugen 1815 afträdt till Preussen. Till Ryssland .af-stodos Ingermanland, Estland och Livland med Ösel 1721 samt Finland i tre omgångar: 1721 sydöstra Karelen (stycken af Viborgs och Keksholms län), 1743 landet öster om Kymmene-älf och Saima jämte Nyslott samt 1809 hela det öfriga Finland med Åland och därtill ett stycke af svenska Västerbotten och Lappmarken. Sveriges yttre ställning blef härigenom mycket vådlig men betryggades åter390

genom föreningen med Norge 1814. — Koloni* västindiska ön S:t Barthélemy (från 1784).

Invånarnes antal hade betydligt sjunkit i följd af de folködande krigen under Karl XII men steg Hastigt under freden. Efter skilsmässan från Finland (med omkr. 900,000 inv.) var Sveriges folkmängd 1815 nära 21/2 millioner.

Länens antal var efter 1810 25, hvarvid det framgent förblifvit.

Efter freden i Nystad sökte Sverige mot den östra grannen upprätta en ny försvarslinie, bestående af de befästa städerna Fredrikshamn vid Finska viken och Villmanstrand på ett näs i Saima samt Nyslott i Savolaks. Sedan äfven denna linie blifvit tagen genom 1741—1742 års krig, anlades sjöfästningen och örlogshamnen Sveaborg.

Danmark införlifvade 1721 med sig den gottorpslca delen af Slesvig. Det danska området norr om Ejder led under denna tid ingen nämnvärd minskning, men riket försvagades i hög grad genom skilsmässan från Norge 1814. De norska biländerna, Island, Färöarna och Grönland, stannade hos Danmark. Konungahuset utbytte (1773) Oldenburg emot den gottorpska delen af Holstein, hvarigenom hela detta hertig-döme blef förenadt med Danmark. Därtill kom 1815 Lauenburg; både detta och Holstein blefvo s. å. medlemmar af tyska förbundet.

Norge blef, åk det 1814 skildes från Danmark och förenades med Sverige, beröfvadt sina gamla biländer, Island, Färöarna och Grönland. Dess folkmängd utgjorde 1815 nära 900,000 inv.IV. Nyaste tiden.

Från 1815 till närvarande tid.

Karl XIV Johan.

1818—1844.

Sveriges och Norges förening under samme konung är början till ett nytt tidehvarf i de båda rikenas historia. Härmed syntes deras yttre ställning för framtiden betryggad, och sedan dess hafva de åtnjutit en oafbruten fred.

Endast några få år var Karl XIII konung öfver de förenade rikena; han dog i febr. 1818 och efterträddes i största lugn af Karl XIV Johan.* I verkligheten hade denne varit Sveriges regent alltsedan sin första ankomst till landet; nu blef han det äfven till namnet. Vid sin tronbestigning var han redan 55 år gammal men ännu ungdomlig och kraftfull.

Den nye konungen uppsteg på tronen med föresats att fullfölja det stora verk, som han med sådan framgång begynt: att återupprätta det af så många pröfningar hemsökta landet samt befästa föreningen emellan Sverige och Norge, allt i enlighet med de båda rikenas nya grundlagar.

* Bernadotteska ätten:

Karl XIV Johan, g. m. Desirée Clary, köpmansdotter från Marseille, † 1860.

Oskar I, g. m. Josefina af Leuchtenberg, † 1876.

Karl XV, g. m. Lovisa Gustaf, hert. Oskar II, Eugenia, August, hert. af

af Nederländerna, af Uppland, g. m. Sofia † 1889. Dalarne, † 1873,

† 1871. † 1852. af Nassau. g. m. Teresia af | | Sachsen-Altenburg.

Lovisa, g. m. Karl Oskar, Gustaf, hert. Oskar, prins Karl, hert. af Eugen, hert.

Eredrik, kron- † 1854. af Värmland, Bernadotte, Västergötland, af Närke,

prins af Dan- g. m. Viktoria g. m. g. m. Ingeborg

mark. af Baden. Ebba Munck, af Danmark.

Gustaf Adolf, Vilhelm, Erik, Margareta. t

hert. af Skåne. hert. af Södermanland, hert. af Västmanland.

Familjen Bernadotte. Från höger: Karl XIV Johan och Oskar I, drottningarna Jose/Ina och Desideria. Målning af Westin, † 1862.

Det nya statsskicket.

Sveriges författning var bestämd genom de fyra grundlagarna: regeringsformen af den 6 juni 1809, riksdagsordningen af 1810, successionsordningen af s. å. samt tryckfrihetsförordningen af 1812. Därtill kom 1815 riksakten för föreningen emellan Sverige och Norge.

Konungens makt. Enligt regeringsformen var det konungen, som ensam ägde den styrande och verhställande makten samt rätten att börja krig och sluta fred och förbund; han är fri från allt ansvar för sina gärningar. Han måste dock i alla ärenden höra sina rådgifvare eller statsråden, och konungens påbud ägde icke gällande kraft utan att vara af ett statsråd undertecknade (kontrasignerade). Statsrådet bestod af nio medlemmar, nämligen justitie- och utrikes-statsministrarne, sex andra statsråd samt hofkanslern, hvartill kom den statssekreterare, som i hvarje fall föredrog ärendena i statsrådet; dessa rådgifvare, ehuru konungens ämbetsmän och af honom tillsatta, kunde äfven af riksdagen ställas till ansvar för sina rådslag. Konungens högsta domsrätt utöfvades fort-

farande af högsta domstolen, hvars ledamöter förklarades oafsättliga. Lagstiftningen tillhörde konungen och ständerna gemensamt; dock ägde konungen ensam stifta ekonomiska lagar (administrativa stadgar).

Riksdagens makt. Beskattningsmakten utöfvades endast af ständerna, hvilka ock bestämde statsutgifterna. Rikets ständer eller de "fyra riksstånden sammankommo till lagtima riksdag hvart femte år, dock konungen obetaget att när som helst kalla dem till urtima riksdag. Ständerna ägde rätt ej blott att antaga eller förkasta konungens propositioner utan ock att självfva framlägga nya förslag; de läto förbereda frågorna genom utskott, bland hvilka märkas konstitutionsutskottet för grundlagsfrågor och statsutskottet för statsregleringen. I allmänhet utgjorde tre stånds sammanstämmande mening rikets ständers beslut, men alla fyra ståndens bifall erfordrades för privilegie- och grundlagsändringar, och de sistnämnda fingo ej afgöras förrän på riksdagen efter den, då de blifvit föreslagna. Slutligen tillkom det äfven ständerna att bestämma öfver rikets mynt- och penningväsen samt att utöfva kontroll öfver hela styrelsen, öfver statsrådet genom konstitutionsutskottet, öfver domare och ämbetsmän genom en justitieombudsman och öfver statsmedlens användning genom särskilda revisorer. — De viktigaste medborgerliga rättigheter, som grundlagarna tillförsäkrade de enskilda, voro säkerhet till person och egendom, samvetsfrihet samt tryck-och yttrandefrihet. I alla tryckfrihetsmål skulle, enligt beslut vid 1815 års riksdag, tillsättas en jury, som ägde att afgöra, om den anklagade skriften vore brottslig eller ej.

(Jenom dessa grundlagar ville man hålla en medelväg emellan frihetstidens allsmäktiga ständer och envåldstidens oinskränkta konungamakt. Konungen fick tillräcklig makt att kunna upprätthålla rikets inre lugn och yttre själfständighet, men han var tillika förhindrad att följa sitt godtycke och därigenom störta riket i olycka. Också har landet sedan 1809 varit förskonadt från sådana partistrider och hvälfningar, som tidigare ofta förekommit. De förändringar, som ansetts behöfliga, ha genomförts lugnt och på laglig väg.

Föreningen med Norge bestod enligt riksakten däri, att de förenade rikena hade gemensam konung och tronföljd samt gemensam utrikes styrelse; i krig skulle de försvara hvarandra ömsesidigt. Men för öfrigt hade de ej mycket gemensamt, och föreningen var af tämligen lös beskaffenhet.

NYASTE TIDEN.

Norges grundlag liknade i mycket den svenska regeringsformen af 1720. Stortinget hade en bestämd öfvervikt öfver konungamakten; det ägde till största delen den lagstiftande makten, ty tre stortings sammanstämmande beslut blir lag äfven utan konungens bifall (utom i grundlagsfrågor). Stortingets makt var så mycket större, som det i själfva verket utgjorde blott en kammare — till namnet finnas två kamrar, odelstinget och lagtinget, men det senare är blott ett utskott af stortinget. Statsråden voro åtta, af hvilka en statsminister och två statsråd skulle vara hos konungen, när han vistades i Sverige.

Karl Johans inre och yttre politik.

Karl Johan och hans rådgifvare. Genom krigiska bragder och kloka rådslag hade Karl Johan inom få år lyft Sverige ur den djupaste vanmakt till en aktad plats bland de europeiska staterna och därigenom förvärfvat sig rätt till svenska folkets tacksamhet. Hans intagande personlighet och stora frikostighet förskaffade honom hängifna vänner och beundrare. Men det fanns hos honom andra egenskaper, som skaffade honom fiender och motståndare. Han var till lynnet häftig och uppbrusande och tålde ej lätt, att någon gjorde honom emot; öfverlägsen och van att befalla fann han sig med svårighet i de band, som det konstitutionella styrelsesättet lade på hans härskarvilja. Hans rådgifvare voro uppfostrade i enväldets grundsatser och hade svårt att sätta sig in i det nya statsskickets anda. Därtill kom, att den politiska reaktion, som efter 1815 tog öfverhand i hela Europa, äfven utöfvade sitt inflytande på Sveriges regering. Den nye konungen visade sig därför mindre frisinnad, än man väntat af den forne republikanen Bernadotte; man tadlade regeringens skuggrädsla för alla friare yttranden och dess motvilja för. alla större samhällsförbättringar. De stora förväntningar man hyst om Karl Johan såsom konung kunde han ej motsvara, ty han hade redan sin kraftfullaste ålder bakom sig. Dessutom blef Karl Johan så till vida en främling för sitt land, att han ej talade dess språk, och denna brist i förening med konungens misstänksamhet vållade honom många svårigheter och missförstånd.

De rådgifvare, som omgåfvo Karl Johan i början af hans regering, hade fått sin utbildning under den gustavianska

tiden. Sådana voro: den fine, talangfulle Gustaf af Wetterstedt, som snart efterträdde den gamle utrikesstatsministern Lars von Engeström, den erfarne, mångkunnige Mattias Rosenblad, slutligen justitiestatsminister, samt Gustaf Fredrik Wirsén, en skicklig finansman och ansedd såsom konseljens stödjepelare († 1827). Karl Johans närmaste förtrogne var hans hängifne vän och tjänare grefve Magnus Brahe, som, ehuru han ej tillhörde statsrådet, utöfvade stort inflytande på regeringsärendena.

Oppositionen i Sverige och Norge. Bedan i början af Karl Johans regering visade sig bland ständerna de första spåren till missnöje och opposition mot regeringen. Denna opposition tog sin början på riddarhuset, där den leddes af prosten grefve von Schwerin samt friherre Karl Henrik Anckarsvärd, och den spred sig snart äfven inom bondeståndet under ledning af bönderna Anders Danielsson från Älfsborgs län och Nils Månsson från Skåne. Klandret framträdde först i en mild form och åtföljdes ännu ej af någon ovilja mot konungen. Under de följande åren började missnöjet utbreda sig bland allmänheten genom inverkan af en nu framträdande oppositionspress, i främsta rummet tidningen Argus. Vid riksdagen 1823 kunde ett verkligt oppositionsparti bildas; detta parti riktade skarpa anmärkningar mot regeringen samt påyrkade utvidgad tryckfrihet, indragning af öfverflödiga ämbeten och andra besparingar.

Ännu starkare var den opposition, Karl Johan mötte i det norska stortinget. Det dröjde ej länge, innan han fick erfara följderna af stortingets öfvermakt enligt Norges nya författning. Först genomdrefs mot konungens vilja, genom tre stortings sammanstämmande beslut, adelskapets upphäfvande, och därpå gjorde stortinget svårigheter att åtaga sig den andel i danska statsskulden, hvarom konungen öfverenskommit med Danmark. Då ett afslag i denna fråga skulle ha medfört farliga yttre förvecklingar, var konungen sinnad att i nödfall tvinga stortinget till eftergift och sammandrog trupper i närheten af Kristiania 1821. Men saken fick utan tvång den önskade utgången. Karl Johan framställde nu flera förslag till grundlagsändringar, gående ut på att stärka konungamakten och särskildt att i alla frågor gifva honom absolut veto, men de förkastades af stortinget. Detta retade Karl Johans

stolthet; å andra sidan väckte det stort missnöje i Norge, att konungen motsatte sig firandet af Eidsvolds-

författningens årsdag (den 17 maj) och genom vapenmakt sökte hindra det. På detta sätt uppkom en stark brytning mellan regeringen och stortinget, och oppositionen växte i styrka.

Representationsfrågan. I juli 1830 inträffade i Paris den nya statshvälfning, som kallas julirevolutionen. Den blef signalen till åtskilliga folkrörelser i olika delar af Europa. Karl Johan betraktade dessa hvälfningar med oblida ögon och slöt sig allt närmare, till Ryssland, som då behärskades af den kraftfulle kejsar Nilwlaj. Den svenska allmänheten däremot följde med varmt deltagande både julirevolutionen och Polens resning s. å. och såg med missnöje konungens ryska sympatier. Man tyckte äfven, att han regerade alltför egenmäktigt (»allenastyrandet») och icke fäste nog afseende vid grundlagens bud och ständernas önskningar. Nya oppositionstidningar framträdde, såsom Aftonbladet och Dagligt Allehanda, det förra ledt af publicisten och partiledaren Lars Hierta. Det liberala partiets hufvudsträfvande under de följande 35 åren blef att upphäfva ståndsfördelningen vid riksdagen och ombilda representationssättet. Redan 1809 års konstitutionsutskott hade framlagt ett förslag till en dylik ombildning, men sedan hade frågan blifvit undanskjuten, och man inskränkte sig till att i de gamla stånden upptaga målsmän för nya samhällsklasser, t. ex. för universiteten och för bergsbruken. Men 1830 offentliggjordes ett förslag till representationsreform, som gaf ny fart åt nämnda sträfvande; det var författadt af de liberala idéernas yppersta förkämpar, friherre Anckarsvärd och juristen Johan Gabriel Richert. Representationsreformen blef en af hufvudfrågorna vid riksdagen 1834—1835, och flera reformförslag framställdes, ehuru utan frukt.

Oppositionen i Sverige på sin höjdpunkt. Under de följande åren tilltog spänningen emellan regeringen och det liberala partiet, och oppositionen började nu rikta sina anfall äfven mot konungens person och hans förtrogna, särskildt M. Brahe. Regeringen tillgrep först strängare åtgärder och lät genom hofkanslern von Hartmansdorff näpsa och indraga oppositionstidningarna. Den talangfulle skriftställaren Crusenstolpe blef för lasteligt tal mot konungen dömd till fästningsstraff, men då uppkom i hufvudstaden en stark jäsning, som gaf sig luft i flera pöbelupplopp (1838). Slutligen såg sig regeringen nödsakad att aflägsna Hartmansdorff och lämna tidningarna

i fred. Emellertid var stämningen bland de liberala retad, och en storm' drog sig samman öfver regeringen till nästa riksdag, som församlades i jan. 1840. Oppositionen var nu mäktigare än någonsin. Den leddes hos adeln af Anckarsvärd och friherre af Nordin, i borgarståndet af bruksägaren Tore Petré. I prästeståndet hade den skickliga målsmän i professorerna Geijer och Thomander. Somliga angrepo på det häftigaste ej blott regeringen utan äfven konungen personligen; ja, det fanns de, som ville nödga honom att nedlägga kronan till förmån för den frisinnade kronprinsen Oskar. Konungen lät förmå sig att afskeda större delen af den gamla ministären och antaga en ny. Äfven gaf han sitt bifall till en af ständerna beslutad ombildning af statsrådet. Denna ombildning bestod i införandet af departementals ty relsen, hvarigenom statsråden tillika blefvo chefer för hvar sitt regeringsdepartement och föredragande i konseljen; så väl hofkanslers- som statssekreterarämbetena upphörde, och statsrådets medlemmar blefvo tio, af hvilka tre konsultativa utan departement.

Karl Johans slut. Oppositionen hade nått sin höjd vid 1840 års riksdag, den saktade sig under hans sista regeringsår både i Sverige och i Norge, och den gamle konungen rönte många prof på folkets tillgifvenhet. Han dog, 81 år gammal, (d. 8 mars) 1844. »Ingen har fyllt en bana liknande min», yttrade Karl Johan på dödsbädden. Visserligen var det en underbar försynens skickelse, som kallade honom, en hyddans son, en främling från Pyrenéernas fot, att intaga Sveriges tron. Ehuru krigare till yrket, var han den förste af Sveriges regenter, som förde en regering utan krig. Ingen af våra konungar har uppnått en så hög ålder som Karl Johan, ingen före honom har fått se sina sonsöner.

Den inre förvaltningen och odlingen under Karl Johan.

Sverige har aldrig åtnjutit ett så långvarigt fredslugn som det, hvilket tog sin början med 1814. Härför hade det

först och främst att tacka Karl Johan, som förenade den skandinaviska halfön under en spira och därefter försiktigt afhöll sig från hvarje inblandning i de europeiska striderna. Svenska folket har för alltid afstått från eröfringar i främmande land, det vill endast försvara sin fädernejord inom dess naturliga gränser och unionslandet Norge.398 NYASTE TIDEN.

Baltzar von Platen. Samtida litografi.

Under den långa fredstid, som följde, ägnade sig Sverige med ifver åt fredliga värf och tillväxte i folkmängd, välstånd och bildning.

Den inre styrelsen. Den viktigaste förändringen inom statsförvaltningen var dep artementalsty relsens införande 1840, hvarmed följde upphäfvandet af rikets allmänna ärendens beredning (sid. 352). Departementen äro till antalet sju, nämligen justitie-, utrikes-, landt försv ars-, sjöförsvars-, civil-, finans- och ecklesiastik-åeip&Ttementen; för hvart och ett af dessa finnes en särskild expedition, och expeditionerna tillsammans utgöra konungens kansli. — Tullstyrelsen och poststyrelsen blefvo självständiga ämbetsverk. För Skåne och Bleking inrättades en särskild hofrätt i Kristianstad (1820).

Landtförsvaret gjorde, tack vare Karl Johans stora militära erfarenhet, betydande framsteg. Redan som kronprins hade Karl Johan främjat den militära bildningen genom inrättandet af högre artillerilär o verket på Marieberg. Han uttänkte äfven ett nytt försvarssystem för Sverige, hvilket kallades centralförsvaret. Det skulle äga till stödjepunkt enDEN INRE FÖRVALTNINGEN OCH ODLINGEN UNDER KARL JOHAN. 399

Karl Johan beser arbetena på Göta kanal. Samtida målning.

stark fästning och vapenplats i hjärtat af landet, och härtill utsågs det nyanlagda Karlsborg.

Rikets penningväsen hade kommit i oordning genom kriget, efter hvars slut en handelskris utbröt och näringarna råkade i ett svårt betryck; banken upphörde att inlösa sina sedlar ' mot silfver. Efter många öfverläggningar vid riksdagarna beslöts på förslag af prosten Schwerin en myntreglering (realisation), hvilken genomfördes 1834. Silfver-utväxlingen i banken började åter, efter sådana grunder att en riksdaler specie i silfver räknades lika med 22/s rdr i bankens sedlar och 4 rdr i riksgäldskontorets sedlar.

Till jordbrukets främjande stiftades (redan 1811) landtbruksakademien. Skiftesverket (se s. 363) fullföljdes efter en förbättrad plan, i de särskilda länen stiftades hushållnings sällskap till främjande af landthushållningen, och landtbruksskolor anlades. En mängd sparbanker inrättades. Frukten af allt detta blef en stark tillväxt i folkmängden och i det allmänna välståndet. Framstegen motverkades dock genom den öfverhandtagande dryckenskapslasten. En mängd människor bortrycktes genom kolera far soten, som 1834 första gången hemsökte landet.

Flera nya samfärdsleder öppnades. Den viktigaste af dessa var Gröta kanal. Dess upphofsman, Baltzar von Platen, hade ifrigt verkat för Norges förening med Sverige. Men400

Jöns Jakob Berzelius. Målning af Södermark, † 1848.

hans största verk var dock hvad han kallade »hafvens förening». Han ville genom kanalen förbinda Västerhafvet med Östersjön. Förbi Göta älfs stora vattenfall fanns redan Trollhätte kanal, nu ville han genom Göta kanal äfven förena Vänern, Vättern och Östersjön. Detta var för ett fattigt land ett stort och dyrbart arbete. Det bragtes å bane vid riksdagen 1809—1810, då landet befann sig i nöd och fara, men det oaktadt beviljade ständerna understöd till arbetets utförande, och de bistodo kanalbolaget framgent med lån och andra förmåner. Ofta var arbetet nära att afstanna af brist på medel. Endast Platens orubbliga vilja och hans medhjälpare Santessons nit uppehöll verket och bragte det till fullbordan efter 20 års arbete, 1832. Platen fick ej upplefva kanalens öppnande. Han hade dött kort förut och fick sinDEN INRE FÖRVALTNINGEN OCH ODLINGEN UNDER KARL JOHAN. 401

graf på kanalens strand i närheten af Motala, där han grundat en stor mekanisk verkstad.

Äfven andra kanalarbeten utfördes. Södertälje kanal fullbordades, Trollhätte och Hjälmare kanaler ombyggdes. De inre vattendragen i vårt land fylldes med segel. Snart började bland dessa visa sig en och annan ångbåt; det första ångfartyget i Sverige byggdes 1818 af engelsmannen Owen.

Erik Gustaf Geijer. Malning af Sandberg, † 1854.

Den allmänna undervisningen förbättrades på flera sätt. För den högre undervisningen inrättades Karolinska institutet, en högskola för utbildande af läkare, och Teknologiska institutet (nu Tekniska högskolan) för blifvande ingeniörer och fabriksidkare. Vidare stiftades nya gymnasier i Stockholm och Visby samt flera tillämpningsskolor, såsom skogsinstitutet i Stockholm, navigations- och slöjdskolor. För den länge försummade folkundervisningen började en ny tid, då 1840 års riksdag fattade beslut om folkskolors inrättande öfver hela

riket och regeringen 1842 utfärdade en förordning därom. Enligt denna skulle minst en folkskola inrättas i hvarje socken, och alla föräldrar ålades att låta sina barn undervisas; för bildande af skollärare skulle seminarier inrättas.

Under Karl Johans regering hade vetenskap och vitterhet samtidigt en ny blomstringstid, jämförlig med den, som vetenskapen haft under frihetstiden, vitterheten under Gustaf III.

Uppsala under midten af 1800-talet. Malning af Karl XV.

Den vetenskapliga forskningen i vårt land har företrädesvis riktat sig på två kunskapsområden, det naturvetenskapliga och det historiska. Inom naturforskningen verkade nu en man, jämförlig med den store Linné, nämligen Jakob Berzelius] samtidens störste kemist och omskapare af den kemiska vetenskapen. Han var professor vid Karolinska institutet och utnämndes af konungen till friherre († 1848). Samtidiga med honom men något yngre voro botanisterna Karl Adolf Agardh och Elias Fries, anatomen och etnografen Anders Retzius och zoologen Sven Nilsson, hvilken senare med tiden ägnade sig åt den nordiska fornforskningen och uppställde läran om de tre förhistoriska åldrarna. På samma tid lefde Nordens störste historieskrifvare Erik Gustaf Geijer, professor i Uppsala

hvilken har på ett mästerligt sätt tecknat svenska folkets öden († 1847) samt Anders Fryxell, som författat lifligt skildrande »berättelser ur svenska historien». Karl Johan Schlyter utgaf på ett mönstergillt sätt Sveriges gamla lagar. Kristoffer Jakob Boström uppställde ett självständigt filosofiskt system, hvilket utvecklades af hans talrika lärjungar.

Esaias Tegnér. Samtida kopparstick.

Yitterhetens främsta målsmän vid tidehvarfvets början voro Frans Mikael Franzén och Johan Olof Wallin, hvilka redan under Gustaf IV Adolfs tid hade vunnit sin berömmelse såsom skalder. Wallin har utarbetat vår nuvarande psalmbok, hvilken antogs 1819, och har författat många af dess vackraste psalmer. Han dog (1839) såsom ärkebiskop.

Redan i slutet af förra tidehvarfvet hade ett nytt, friskare lif framträdt inom Sveriges vitterhet och framkallat tvenne nya

litterära riktningar eller skolor. Den ena var den nyromantiska (»nya skolan»), hvilken sökte sina förebilder i den tyska litteraturen och häftigt angrep den dittills rådande franska smaken. Dess anhängare kallades fosforister efter tidskriften Fosforos, som var deras organ; deras ledare var den unge skalden Per Daniel Atterbom. Den andra af de litterära skolorna

Fredrika Bremer. Målning af Södermark, †~1848.

var den götiska. Den uppstod under intrycket af de svåra pröfningar, som Sverige hade att genomgå 1809, och ville återupprätta land och folk genom en allvarligare, mer fosterländsk anda i seder och lefnadssätt, i vitterhet och konst. De, som hyllade dessa åsikter, slöto sig samman i ett förbund, som blef kalladt det götiska, därför att

de ville återupplifva de gamla göternas tänkesätt och dygder. Af dessa skolor

fick den götiska största inflytandet på folket, ty hon räknade bland sina medlemmar Sveriges störste häfdatecknare, Geijer, tillika skald och tonsättare, och dess störste skald, Esaias Tegnér; dit hörde äfven Per Henrik Ling, mest bekant såsom grundläggare af den svenska gymnastiken, genom hvilken han ville återgifva folket dess forna kraft och härdighet. Alla tre besjöngo den nordiska forntiden, Geijer genom djupa och kärnfulla smådikter (Vikingen, Odalmannen m. fl.), Tegnér i synnerhet genom Fritiofs saga, hvilken mottogs af svenska

Jenny Lind. Samtida litografi.

folket med förtjusning och öfversattes till de flesta bildade språk. Tegnér var först professor i Lund och slutade såsom biskop i Växjö († 1846).

Andra framstående diktarsnillen på denna tid voro den svärmiske Stagnelius, den nyckfulle, sällsamme Almqvist samt romanförfattarinnorna Fredrika Bremer och Emilie Carlén. Äfven Johan Ludvig Runeberg († 1877) började nu sin skaldebana och diktade flera af sina vackraste sånger; han har lefvat och verkat i Finland, men hans dikter tillhöra genom sitt språk den svenska litteraturen.

Äfven de sköna konsterna idkades på denna tid med framgång, i synnerhet bildhuggarkonsten. Byström och Fogel-berg, Sergels lärjungar, hörde till sin tids berömdaste bildhuggare. Fogelberg verkade i den götiska skolans anda och afbildade de nordiska gudarne i marmor. Tonkonsten har af ålder varit älskad i Sverige, och alltsedan Gustaf IILs tid, då musikaliska akademien och operan inrättades, har Sverige haft många framstående utöfvare af denna konst. Men ingen af dessa har blifvit så frejdad som sångerskan Jenny Lind, hvilken började sin bana under Karl Johans regering.

Oskar I.

1844—1859.

Oskar I och ständerna. Utrikes förhållanden.

Oskar I var född i Paris 1799 och fick där sin första uppfostran. Men då han kom till Sverige vid 11 års ålder, blef han snart svensk till språk och seder. I följd af sina frisinnade tänkesätt hade han ej ägt sin faders fulla förtroende och endast under dennes sista år utöfvat något inflytande på styrelsen. Sin långa ledighet hade han användt till att odla sitt förstånd genom studier och iakttagelser; han hade till och med uppträdt såsom författare i viktiga samhällsfrågor. Till karaktären var han mild och rättrådig, lugn och försiktig. — Vid 24 års ålder hade han äktat den sköna, sextonåriga Josefina af Leuchtenberg, dotter af Napoleon I:s styfson prins Eugène (Beauharnais), och hade med henne fem barn, sönerna Karl, Gustaf, Oskar och August samt dottern Eugenia.

Oskar I:s liberala politik. Hälsad af stora förhoppningar tillträdde konung Oskar styrelsen öfver de förenade rikena. Dessa förhoppningar blefvo icke besvikna. Den nye konungen 1844. "tillsatte en ministär af frisinnade rådgifvare, och vid riks-1845 dagen 1844—1845 gaf han sitt bifall till flera viktiga reformer, såsom riksdagarnas återkommande hvart tredje i stället för hvart femte år samt den lika arfsrätten för bröder och systrar. * Oppositionen var nu försvunnen, och det bästa

* Lika arfsrätt åtnjöts af borgerskapet redan enligt stadslagen och af prästerskapet från Johan III:s tid.

förhållande rådde mellan konung och folk; endast inom adeln, ledd af presidenten v. Hartmansdorff, samt prästeståndet visade sig tecken till missnöje, i det man ansåg regeringen alltför liberal.

I Norge blef Oskar I lika uppburen som i Sverige, sedan han genast i början af sin regering skänkt landet en egen örlogsflagga och äfven på andra sätt visat sin benägenhet att häfda Norges likställighet med Sverige.

Under de första åren af konung Oskars regering rådde i Sverige en liflig verksamhet inom alla styrelsens grenar.

Enligt ständernas begäran tillsattes äfven en kommission, som utarbetade ett förslag till riksdagens ombildning, men detta förslag behagade hvarken regeringen eller ständerna, hvilka åter sammankommo till riksdag hösten 1847. Representationsfrågan syntes hafva förlorat sin förra betydelse och ifvern därför svalnat — då plötsligt underrättelsen kom om februarirevolutionen och republikens utropande i Frankrike 1848, en tilldragelse som följdes slag på slag af folkrörelser i de flesta delar af Europa. Detta gaf nytt lif åt reformsträfvandena, och ehuru Sverige med sin urgamla frihet ej behöfde frukta sådana skakningar, som hemsökte det öfriga Europa, visade sig äfven här oro och upphetsning i sinnena. I hufvudstaden förefôllo (mars 1848) flera gatuuppträden och oordningar, tidningarna förde ett häftigt språk, och bland ständerna spordes missnöje med konungens dåvarande rådgifvare. Detta gaf konung Oskar anledning att afskeda sin gamla ministär och tillsätta en ny. Dess första värf blef att utarbeta ett nytt representationsförslag; ett sådant framlades ock för ständerna och antogs att hvila till nästa riksdag.

Utrikes politiken. Skandinavismen. Medan ständerna voro samlade, hade Sveriges yttre politik tilldragit sig större uppmärksamhet än vanligt. Krigets stormar närmade sig Norden och botade vårt grannland Danmark, som påkallade vårt bistånd.

Under den långa fred, som efter 1814 rådde i Norden, hade den gamla tvedräktsandan, som i så många århundraden söndrat Nordens folk, småningom mildrats, och i många sinnen vaknade medvetandet af de nordiska folkens stamförvantskap och gemensamma intressen. »Söndringens tid är förbi», sjöng Tegnér, när han i Lunds domkyrka satte lagerkransen på den danske skalden Öhlenschlägers hufvud. Först började vetenskapsmännen från hela Norden att träda i närmare

förbindelse med hvarandra; det första skandinaviska natur-forskarmötet hölls i Göteborg (1839). Därpå spred sig den nordiska enhetstanken eller skandinavismen till den studerande ungdomen vid Nordens högskolor, hvilken sammankom till studentmöten och med ungdomlig ifver verkade för folkens förbrödring.

Oskar I. Samtida litografi.

Ar 1848, kort sedan Fredrik Vil uppstigit på Danmarks tron, gjorde tyskarne i Holstein och Slesvig uppror i afsikt att lösrycka från Danmark ej blott det tyska Holstein utan äfven det gammaldanska Slesvig. Upprorsmännen fingo hjälp af Preussen och andra tyska stater. Danmarks kamp mot öfvermakten följdes med allmänt deltagande i Sverige och

Norge; många frivilliga skyndade till Danmark och kämpade för dess rättvisa sak. Det undgick ej konung Oskars stats-mannablick, att den styckning, som hotade Danmark, skulle försvaga hela den skandinaviska stammen. Understödd af svenska riksdagens och norska stortingets bifall sammandrog han i Skåne en svensk-norsk här af 20,000 man; en fjärdedel däraf öfverfördes till Fyen för att vara till hands, ifall fienden ville angripa Jylland. Detta fall inträffade dock ej;

Brottning Josefina som kronprinsessa. Litografi efter Södermark, † 1848.

i stället lyckades konungen bemedla en vapenhvila mellan de krigförande och drog därpå sina trupper från Fyen. Redan följande år utbröt kriget å nyo men afbröts snart af ett nytt stillestånd, hvarunder Slesvig hölls besatt till hälften af preussiska, till hälften af svensk-norska trupper. De tyska staterna slöto därpå fred med Danmark och lämnade de upproriska åt deras öde, hvarpå upproret undertrycktes.

År 1853 utbröt ett annat krig, som likaledes i sina följder berörde Sverige-Norge. Det var det orientaliska

kriget. Turkiet angreps af Ryssland och fick hjälp af Frankrike och England; kriget fördes först i Turkiet och på Krim men utbredde sig 1854 äfven till Östersjön, där fästningen Bomarsund på Åland förstördes af västmakternas flottor. Karl Johan hade troget hållit fast vid förbundet med Ryssland, men konung Oskar ansåg, att detta förbund stred mot svenska folkets sympatier, och närmade sig därför västmakterna. Först utfärdade han i samråd med Danmarks konung en neutralitetsförklaring. Därpå inleddes underhandlingar emellan konung Oskar och kejsar Napoleon III, och slutet blef novembertraktaten af 1855, som försäkrade de förenade rikena om

Frankrikes och Englands hjälp mot hvarje angrepp af Ryssland. Därmed var den 1812 grundlagda förbindelsen med Ryssland bruten. Då Ryssland fruktade att få äfven Sverige-Norge till fiende, bidrog detta att påskynda freden, hvilken slöts 1856 i Paris. Af denna fred hade dock Sverige ingen annan fördel, än att Ryssland förband sig att ej vidare befästa Alandsöarna. Däremot hade novembertraktaten återuppväckt Rysslands gamla misstroende och lände sålunda Sverige mer till skada än gagn.

Efter denna viktiga vändpunkt i vår yttre historia sökte konung Oskar stärka de förenade rikena genom en nära anslutning till Danmark, och hans politik blef alltmer skandinavisk. Till en skara studenter från Nordens högskolor yttrade han de minnesvärda orden: »Hädanefter är krig emellan skandinaviska bröder omöjligt», och han erbjöd den danske konungen ett förbund till försvar för Danmark intill Ejder, hvilken flod han betraktade som Nordens naturliga gräns mot söder.

Inrikes politiken under Oskar I:s senare år. Det representationsförslag, som konung Oskar framställt 1848, behagade hvarken de liberala eller de konservativa och föll därför på riksdagen 1850—1851. Efter detta började Oskar I intaga en mera konservativ ståndpunkt i politiken och ombildade sin ministär i enlighet därmed. Detta återuppväckte den sedan Karl Johans tid hvilande oppositionen; dock framträdde den ej med samma bitterhet som då. Vid de följande riksdagarna stodo partierna ej så fientligt emot hvarandra 1853—som förr utan ägnade sig samfäldt åt viktiga inre reform-1854 arbeten. Märklig var i synnerhet riksdagen 1853—1854.

Sedan Gustaf Hirs tid (s. 343) hade brännvinstillverkningen och brännvinsförtäringen varit i ständig tillväxt;

dryckenskapslasten hotade att i grund fördärfva svenska folket. Emot denna last uppstod i landet en stark nykterhetsrörelse under ledning af fosterlandsvänner sådana som prosten Per Wieselgren, hvilken ifrigt bekämpade lasten med tal och skrift, och den utmärkte läkaren Magnus Huss, som vetenskapligt uppvisade brännvinets fördärfliga verkningar på människokroppen. Slutligen beslöt konung Oskar att söka stäfja det onda på lagstiftningens väg och genomdref på riksdagen 1854, att husbehofsbränningen afskaffades; brännvin fick tillverkas endast i större kvantitet och mot hög beskattning. Härigenom blef drycken mycket fördyrad, och brännvins-förtäringen började aftaga.

Vid samma riksdag grundlades ock den friare handels-och tullagstiftning, som sedan vidare utvecklades under ledning af finansministern Gripenstedt. Slutligen fattades då äfven beslut om anläggande af järnvägar för statens räkning. De skulle byggas med inhemska tillgångar, men då inom kort järnvägsbyggandet tog en större utsträckning, upplånades penningar därtill i utlandet.

Konung Oskar I:s nitiska verksamhet för landets välfärd blef i förtid afbruten. Hans redan förut vacklande hälsa bröts fullkomligt under år 1857, och på hösten s. å. öfverlämnade han med ständernas bifall styrelsen åt sin äldste son, kronprinsen Karl. Nu började ett långsamt af tynande, både kropps- och själskrafter försvagades, och den 8 juli 1859 afled Oskar I. Drottning Josefina öfverlefde honom i sjutton år († 1876).

Den inre utvecklingen under Oskar I.

Inom förvaltningen skedde under Oskar I flera viktiga förändringar. Rättskipningen förenklades genom upphäfvande af flera numera obehöfliga domstolar, t. ex. lagmansrätterna. Bergskollegium sammanslogs med kommersekollegium. Det svenska tabellverket (se s. 326) utvidgades och öfverlämnades åt en statistisk centralbyrå. Straff- och fängelseväsendet ombildades genom uppförande af cellfängelser för hvarje län i stället för de förut brukliga gemensamhetsfängelserna.

Kulturutvecklingen, Under Oskar I:s regering upplefde Sverige en materiell förkofran, hvartill ingen af Sveriges föregående regeringar hade att uppvisa ett motstycke. Denna

hastiga uppblomstring framkallades af gynnsamma yttre förhållanden och god årsväxt men äfven af de kraftiga åtgärder, som vidtogos för att frigöra näringslifvet från hämmande band, för att lindra skatterna, förbättra

samfärdsmedlen samt utveckla penningväsendet. De af konungens rådgifvare, som hade största förtjänsten häraf, voro tvillingbröderna Olof och Fredrik Fåhræus, båda civilministrar, samt Johan August Gripenstedt, som i många år var finansminister. Gripenstedt var en af Sveriges mest framstående statsmän i detta århundrade, skarpsinnig och energisk samt utrustad med en lysande vältalighet, genom hvilken han förstod att fängsla och öfvertyga sina åhörare († 1874).

Genast i början af sin regering mildrade konung Oskar det rådande tvånget inom handel, industri och bergshandtering, skråväsendet upphäfdes, och i följd af ständernas beslut vid riksdagen 1853—1854 blefvo alla in- och utförselförbud afskaffade och frihandelns grundsatser afgjordt tillämpade i handels- och tullagstiftningen. Den allmänna rörelsen underlättades genom en mängd nya privatbanker, sparbanker och hypoteksföreningar. Handeln och sjöfarten främjades genom nya handelsfördrag och särskildt genom den öfverenskommelse, som 1857 träffades med Danmark, att öresundstullen skulle mot en viss lösesumma för alltid afskaffas. En mäktig häfstång låg äfven i kommunikationsväsendets hastiga framsteg. Nya vägar och kanaler byggdes, postväsendet utbildades genom införande af likformigt postporto och frimärket, elektriska telegrafer anlades till flera hundra mils längd (från 1853). Men de viktigaste samfärdsmedlen blefvo järnvägarna. Det dröjde länge, innan sådana kommo till stånd i Sverige. Den första järnväg byggdes af ett enskildt bolag emellan Örebro och Arboga. Men år 1854 beslöt riksdagen, att rikets stambanor skulle anläggas och förvaltas genom statens försorg. Ledningen af arbetena uppdrogs åt öfversten Nils Ericson. Denne hade först arbetat under Platens ledning vid Göta kanal och med tiden blifvit Sveriges skickligaste kanalbyggare. Nu ägnade han sig med samma framgång åt statens järnvägsanläggningar. Ar 1855 togos de första spadtagen, och redan sju år därefter kunde järnvägen öppnas emellan Stockholm och Göteborg. Järnvägsbyggandet har sedermera fortgått med stor ifver efter den af Ericson uppgjorda planen.

Frukterna af alla dessa bemödanden dröjde ej att visa sig. Fabrikernas tillverkningar växte under Oskars regering

från 25 till 60 millioners värde, ock Sverige deltog med heder i den andra världsutställningen, i Paris (1855). Sveriges handel med främmande land utvecklade sig på ett årtionde lika mycket som förut under ett århundrade. Så väl utförseln som införseln utgjorde 1856 tredubbla beloppet mot hvad de voro i början af Oskars regering; spannmålsutförseln blef under samma tid mer än fördubblad. Emellertid var denna oerhörda materiella utveckling alltför snabb för att kunna vara i allo varaktig, och den efterföljdes äfven af någon tids förlägenhet och nöd.

Den andliga odlingen var ej mindre omhuldad af konung Oskar. Folkskolestadgan af 1842 blef nu en verklighet; folkskolor inrättades i de flesta af Sveriges församlingar. Lärdomsskolorna ombildades så, att gymnasium och skola förenades till ett gemensamt läroverk. Ingen gren af kulturen intresserade Oskar I så mycket som konsten. På hans förslag uppfördes i hufvudstaden ett ståtligt nationalmuseum, i hvilket skulle förvaras våra konstsamlingar och minnen från forntiden.

Lefnadssättet bland folket har sällan undergått en så hastig omhvälfning som under och efter Oskar I:s regering. Inom en kort tid genomfördes en mängd viktiga förändringar. En mängd ångbåtslinier, ett nät af järnvägar och telegrafer satte alla Sveriges delar i lätt förbindelse med hvarandra och med utlandet. Det gamla näringstvånget upphörde, banker och låneanstalter inrättades i stort antal. Bildningen spreds till allt vidsträcktare kretsar af folket. Folkskolor inrättades i alla socknar, en mängd tidningar utgåfvos och lästes äfven af menige man. Genom skiftesverket upplöstes de gamla byarna, bondgårdarna utflyttades och ombyggdes. Handelsbodar och fabriker uppstodo äfven på landsbygden. Städerna blefvo bättre bebyggda än förr, de fingo gasbelysning, vattenledningar och vackra planteringar. Genom allt detta rycktes folket på en gång ur gamla vanor och förhållanden. Lefnadssättet blef mera hyfsadt, välmågan större, upplysningen mera allmän. Men tillika vande sig folket mer än förr att lefva öfver sina tillgångar och skuldsätta sig. Den forna enkelheten i lefnadssättet försvann, hemslöjden aftog, gamla goda seder och bruk bortlades. Den gamla svenska härdigheten och tåligheten försvagades; när tiderna blefvo dåliga här hemma, utvandrade tusentals människor för att söka sin lycka fjärran från fosterjorden, i

norra Amerika.NYASTE TIDEN.

Karl XV.

1859—1872.

•+^'^:f>;-.v

Karl XV. Målning af G-. von Rosen.

Karl XV:s två första riksdagar. När Karl XV vid 33 års ålder blef konung öfver de förenade rikena, hade han redan i nära två år styrt dem såsom regent. Under »detta regentskap hade ministären blifvit till större delen ombildad,KARL XV.

415

och jämte Gripenstedt sutto där nu sådana män som friherrarne Louis De Geer och Ludvig Manderström, den förre justitie-, den senare utrikesstatsminister. Vid den första riks-j859_ dagen efter tronskiftet, 1859 — 1860, antogs regeringens för- 1860 slag om religionsfrihet (tros- och bekännelsefrihet) för landets invånare (jfr s. 343). Kommunalstyrelsen på land och i stad ombildades genom nya lagar, som af regeringen utfärdades 1862 (landsting för hvarje län, stadsfullmäktige i städerna). Den angelägenhet, som vid riksdagen ådrog sig största uppmärksamheten, var den »norska frågan». Det norska stortinget hade nämligen beslutit, att riks-ståthållar ämh et et skulle upphäfvas. Då nu detta ämbete äfven kunde beklädas af svensk man och under Karl Johans regering flera gånger innehafts af svenskar, så väckte beslutet mycken förtrytelse i Sverige och föranledde hetsiga uttalanden uti riksdagen. Stämningen var någon tid retad å ömse sidor. Snart lade sig dock upphetsningen, det goda förhållandet mellan brödrafolken återställdes, .och den femtionde årsdagen af föreningens stiftelse firades i båda rikena under allmänt deltagande.

Vid 1860 års riksdag började representationsfrågan, som i flera år legat nere, att återupptagas. Borgar- och bondestånden anmodade nämligen regeringen atteframlägga ett nytt förslag till riksdagens ombildning, ovk* talrika petitioner härom ingåfvos från alla delar af riket. Med anledning däraf utarbetade justitiestatsministern De Geer i samråd med andra lagkunniga män ett förslag till ny riksdagsordning i frisinnad anda och byggd på grundsatsen af stånds-

Louis De Geer. Samtida stålstick.416

NYASTE TIDEN.

skillnadens upphäfvande och riksdagens fördelning i två 1862-kamrar- Detta förslag framlades för ständerna vid riks-1863 dagen 1862 —1863 och antogs att hvila till nästa riksdag. Vid samma riksdag antogs en ny strafflag, och svenska kyrkan erhöll en särskild representation genom inrättande af kyrkomötet, hvilket består till hälften af präster, till hälften af lekmannaombud och sammanträder hvart femte år. Näringsfriheten, som börjat tillämpas under Oskar I, stadgades och blef genom en 1864 utfärdad förordning så vidsträckt som möjligt. Ej långt därefter genomfördes äfven frihandelssystemet fullständigt.

De förenade rikena och Danmark. Emellertid hade den gamla tvisten mellan Danmark och Tyskland rörande hertigdömena Slesvig och Holstein åter upplågat. Det svensknorska kabinettet ställde sig på danskarnes sida och understödde dem mot Tysklands inblandning i Danmarks inre förhållanden. Konung Karl intresserade sig så mycket varmare för Danmarks sak, som han var personlig vän till dess konung, Fredrik VII. De båda konungarne uppgjorde med hvarandra planen till ett försvarsförbund emellan de nordiska rikena, men denna plan stötte på motstånd i det svenska statsrådet, och då plötsligt konung Fredrik afled (nov. 1863), förändrades hela den politiska ställningen. Preussen och Österrike funno tillfallet gynnsamt att öfverfaila Danmark och började inom kort kriget. Det svensk-norska kabinettet förklarade sig benäget att uppträda till Danmarks hjälp, ifall åtminstone en af stormakterna ville göra gemensam sak. Men då Frankrike och England af olika skäl drogo sig undan, måste Sverige-Norge göra detsamma. Danmarks kamp följdes i de förenade rikena med stort deltagande, och flera hundra frivilliga skyndade att ställa sig under de danska fanorna. Efter en tapper strid dukade danskarne under

för öfvermakten och måste i freden afträda icke blott Holstein med Lauenburg utan äfven största delen af Slesvig. Härmed afbröts den skandinaviska riktning, som Sverige-Norges politik haft sedan 1848, och de förenade rikena upphörde att taga någon del i Europas allmänna politik.

Kepresentationsreformen 1865—1866. På hösten 1865 sammanträdde den riksdag, som skulle afgöra det hvilande representationsförslagets öde. Den viktiga frågan framkallade bland folket en liflig politisk rörelse; hela landet befann sig i en orolig spänning. Borgar- och bondestånden antogo nästanKABL XV.

enhälligt regeringens förslag. Utgången berodde hufvudsakligen af adelns beslut, och i detta stånd voro meningarna mycket delade. Efter långvariga och lifliga öfverläggningar pä riddarhuset blef förslaget med betydlig röstöfvervikt bifallet (den 7 dec.) — en tilldragelse som hälsades med stort jubel öfver hela landet. Prästeståndet instämde utan omröstning i adelns beslut, och därmed var saken afgjord.

Enligt den nya riksdagsordningen, som utfärdades den 22 juni 1866, sammanträder svenska riksdagen hvarje år och är fördelad i två kamrar, hvilka äga lika makt och myndighet. Första kammarens ledamöter väljas för en tid af nio år af landstingen och af stadsfullmäktige i städer, som ej i landsting deltaga (med minst 25,000 inv.); de uppbära ej något arfvode, och för deras valbarhet är stadgad en ålder af minst 35 år samt en viss beskattad förmögenhet (census). Ledamöterna af andra kammaren, hvilka åtnjuta arfvode, väljas för tre år, på landet en för hvar domsaga och i städerna efter folkmängden i en viss proportion (mindre städer förenas i samma valkrets); såsom villkor för valrätt är stadgad en låg census och för valbarhet dessutom en ålder af minst 25 år. Konungen äger att, när honom godt synes, upplösa riksdagen och påbjuda nytt val.

Samma år hölls i Stockholm den första skandinaviska konst- och industriutställningen, gemensam för Sverige, Norge, Danmark och Finland.

Karl XY:s regering efter 1866. I januari 1867 sammanträdde riksdagen första gången enligt den nya ordningen, och den har sedermera regelbundet varit samlad omkring fyra månader hvarje år. Inom den nya riksdagen blefvo jordbrukarne den talrikaste och mäktigaste klassen; den andra kammaren behärskades af de mindre jordbrukarne, hemmans-ägarne, hvilka sammanslöto sig och bildade ett landtmanna-parti. Detta parti föresatte sig att verka för en sparsam hushållning med statens medel och borttaga de bördor, som af ålder tryckt den jordbrukande klassen. Det visade mycket intresse för landets framåtskridande i materiell och andlig kultur men motsatte sig de förslag till försvarsväsendets ordnande, som framlades af regeringen. Beväringsinrätt-ningen blef dock förbättrad. Förut hade enhvar haft rätt att friköpa sig från beväringspliktens fullgörande i fred och att i krig leja annan person i sitt ställe, men denna rätt

upphäfdes nu, hvarigenom beväringsskyldigheten förvandlades till allmän medborgerlig värnpliM.

Konung Karl XV var till det yttre en högväxt man med vackra, manliga anletsdrag. Genom sitt fosterländska sinnelag, sin öppna, vänfasta karaktär, sitt enkla, flärdfria väsen förvärfvade han folkets tillgifvenhet, men han ägde ej nog kraft och allvar i karaktären för att kunna intaga den ledande ställning, som höfves en konung. Den del af styrelsen, som intresserade honom mest, var krigsväsendet och särskildt arméen. Han var en lycklig målare och har äfven utgifvit dikter.

Stockholmsutställningen 1866. Efter fotografi.

Konung Karls af naturen starka hälsa bröts i förtid genom en tärande sjukdom, och på återvägen från en badresa till Aachen afled han i Malmö (den 18 sept.) 1872, endast 46 år gammal. Hans gemål, Lovisa af Nederländerna, hade bortgått året förut. Med henne hade han endast ett efterlefvande barn, prinsessan Lovisa, gift med kronprinsen Fredrik af Danmark.OSKAR II.

Oskar II Efter fotografi.

Konung Oskar II, som 1872 efterträdde sin broder på tronen, är född den 21 januari 1829 och sedan 1857 förmäld med prinsessan Sofia af Nassau, med hvilken han har fyra

barn, sönerna Gustaf, Oskar, Karl och Eugen. Kronprinsen Gustaf är gift med prinsessan Viktoria af Baden, sondotters sondotter till konung Grustaf III, och har med henne sönerna Gustaf Adolf, Vilhelm och Erik.

Inre reformer. Under Oskar II:s regering har Sverige, under en ostörd fred och ett orubbadt förtroende mellan konung och folk, gått framåt i alla riktningar. En mängd viktiga förändringar ha blifvit genomförda i den inre styrelsen genom konungens och riksdagens samverkan. Statsrådets organisation förändrades 1876: bland dess tio ledamöter skall konungen utse en att vara statsminister och statsrådets främste ledamot. Nya ämbetsverk ha tillkommit, såsom domänstyrelsen och landtbruksstyrelsen. De tre nordiska länderna ha genom särskilda konventioner förenat sig om ett gemensamt myntsystem; enligt detta, som antogs af Sverige 1873, skall guld ensamt vara värdemätare, räkneenheten kallas en krona, delad i 100 öre. För mått, mål och vikt har meter-systemet blifvit antaget och är numera gällande i vårt land. Telefonväsendet har införts och vunnit stor spridning. Statens järnvägar hafva utvidgats och sträcka sig nu i norr ända till Lule älf och därifrån till Grellivara stora järnmalmfält. De komma snart att utsträckas ända till riksgränsen vid Torne älf. Härigenom har det vidsträckta men glest befolkade Norrland blifvit närmare förenadt med det öfriga landet och öppnats för odlingen. Dessutom ha en stor mängd enskilda järnvägar blifvit anlagda i nästan alla delar af vårt land. Järnvägar finnas nu i Sverige till en längd af omkr. 10,000 km., fem gånger mera än hvad som fanns 1872.

Religionsfriheten har ytterligare utsträckts. Kvinnans rättigheter ha utvidgats; hon är numera myndig vid 21 års ålder, och nya verksamhetsfält ha för henne öppnats. Nykterheten har gjort stora framsteg bland folket; brännvinsförtäringen har betydligt aftagit sedan Oskar II:s tronbestigning. Sundhetsväsendet har förbättrats, och dödligheten är mindre än i något annat land. Invånarnes antal uppgår nu till öfver 5 millioner; det skulle vara mycket större, om icke så många af landets barn utvandrade till Amerika. Där bo för närvarande omkr. 2 mill. människor af svensk börd.

Den materiella utvecklingen. Ingen af Sveriges regeringar kan uppvisa en så stark och hastig tillväxt af den allmänna välmågan som Oskar II:s. Under hans regering ha fabrikerna fördubblats till antalet men tredubblats,

Adolf Nordenskiöld. Malning af G-. v. Bosen.

om man ser på arbetarnes mängd och tillverkningens värde. De viktigaste af våra fabriker äro mekaniska verkstäder, pappersbruk, sockerbruk, bomulls- och klädesfabriker. Den malm, som brytes ur våra rika järnberg, dels utskeppas dels förädlas vid storartade järnbruk, såsom Sandviken i Gestrikland och Domnarfvet i Dalarne. Handelsomsättningen med utlandet är en half gång större, än den var för tjugufem år sedan. Sveriges ångbåtsflotta räknar öfver 1200 ångbåtar.

Artur Hazelius. Efter fotografi.

Mycket har under konung Oskars regering blifvit gjordt att främja landets modernäring, jordbruket jämte boskapsskötseln, samt förbättra den jordbrukande klassens ställning. Åtskilliga kommunala skyldigheter, som hittills ålegat jordägarne (vägunderhåll m. m.), ha blifvit fördelade på alla samhällsklasser. Man arbetar äfven på att genom nja, lagar främja arbetsklassens bästa och betrygga arbetarnes och deras familjers framtid, när de genom ålder eller sjukdom blifva urståndsatta att försörja sig och de sina. Ett radikalt parti, socialisterna, söker

intala arbetarne att ej nöja sig med mindre än hela det nuvarande samhällets omstörtande.

Den andliga odlingen. Oskar II är en af sin tids mest

bildade furstar, sitt lands ypperste talare och en talangfull

> författare på vers och prosa. Såsom regent har han nitiskt

främjat vetenskap och konst samt undervisningsväsendet och

Viktor Rydberg. Målning af Edelfelt.

den allmänna bildningen. Med kunglig frikostighet har han af egna medel understödt vetenskapsmän och konstnärer och främjat företag, som gjort landet heder. Det mest berömda af sådana företag var kringseglingen af Asiens nordkust (nordostpassagen), som 1878—1880 utfördes af fartyget Vega under ledning af Adolf Nordenskiöld.

Äfven genom enskildas nit och uppoffringar ha i vår tid stora resultat vunnits för den högre odlingen. På detta sätt ha två nya högskolor uppstått, i Stockholm och i Göteborg, samt det Nordiska muséet med Skansen i Stockholm. Nordiska museet, grundadt af doktor Artur Hazelius, har gjort till sin uppgift att samla och bevara minnesmärken af våra förfäders lif och verksamhet och att genom dessa minnen stärka kärleken till fosterlandet.

Inom vetenskapen har under Karl XV:s och Oskar II:s regeringar rådt en liflig verksamhet. Inom naturforskningen utmärkte sig fysikern Anders Ångström, zoologen Sven Lovén och anatomen Gustaf Betzius (son till Anders Retzius); inom historieforskningen Geijers lärjungar Fredrik Ferdinand Carlson och Karl Gustaf Malmström. Den i Amerika bosatte ingeniö-

ren John Ericsson, broder till Nils Ericson, var redan berömd genom uppfinningar sådana som propellern, varmluftsmaskinen och ångspru-tan, då han under amerikanska inbördeskriget byggde krigsskeppet Monitor och därigenom beredde seger åt Nordstaternas flotta.

Sedan de stora dik-tarsnillena från Karl Johans tid (s. 403) gått bort, voro Bernhard Elis Malmström och Karl Vilhelm Strandberg (»Talis Qualis») våra förnämsta skalder och efter dem Viktor Rydberg, Karl Snoilsky och Karl David af Wirsén. Inom de bildande konsterna var Fredrik Scholander förgångsmannen, han var arkitekt men tillika målare och skald. Han följdes af en hel rad utmärkta konstnärer, såsom arkitekten Helgo Zettervall, bildhuggaren John Börjesson och målarne Georg v. Bosen och Julius Kronberg. Konstnärerna ha fått många uppgifter att lösa genom restaurationen af våra gamla kyrkor och slott samt uppförandet af nya universitetshus, ny opera, nytt riksdagshus m. m.

Folkskoleundervisningen har mycket förbättrats i synnerhet genom statsrådet Carlsons nit, hvilken var undervisningsminister både under Karl XV och Oskar II. Äfven folkhögskolor började grundas af enskilda med understöd af staten och landstingen. Antalet af dem, som ej kunna läsa eller skrifva, är i Sverige mindre än i något annat land.

Den politiska utvecklingen under Oskar II:s regering har hufvudsakligen bestämts af tre stora frågor: frågan om för svars väsendets ordnande, om Sveriges handels- och tullväsen samt om förhållandet emellan de förenade rikena.

Fredrik Scholander.

Sveriges förhållande till främmande makter har visserligen varit vänskapligt. Men en ständig fara för världsfreden ligger i den spänning, som alltsedan det stora kriget 1870—1871 rådt emellan Frankrike och Tyskland, och de ofantliga rustningar, som häraf föranledas. Hvarje land måste vara rustadt att försvara sin själfständighet. Men i början af Oskar II:s regering varvårt försvarsväsen mycket försummadt. Det angelägnaste af allt var att bereda den värnpliktiga ungdomen förlängd öfningstid. Men landtmannapartiet inom riksdagen fordrade såsom villkor härför afskrifning ej

blott af indelningsverkets bördor utan äfven af de på jorden hvilande grundskatterna. Vid Oskar II:s första riksdag 1873 beslöts af båda kamrarna, att den nya förbättrade härordningen skulle inträda endast i samband med en successiv afskrifning af indelningsverk och grundskatter. Huru denna öfverenskommelse (»kompromiss») skulle genomföras och hur den nya härordningen skulle vara beskaffad, därom tvistades vid riksdagen de följande nitton åren. Regeringen framlade det ena förslaget efter

Georg von Rosen. Själfporträtt.

Julius Kronberg. Efter fotografi

det andra men förgäfves; riksdagens kamrar kunde ej enas i själfva hufvudsaken. Slutligen, då den allmänna meningen i landet allt kraftigare fordrade en lösning af frågan, inkallade konungen på hösten 1892 en urtima riksdag, och nu antogo båda kamrarna med betydlig röstöfvervikt det af regeringen framlagda förslaget till ny härordning. Däri ingick äfven en öfningstid af 90 dagar för de värnpliktiga jämte en successiv afskrifning af grundskatterna och indelningsverkets öfvertagande af kronan.

Utställningen i Stockholm 1897. Efter fotografi.

Redan förut hade man begynt arbeta på att sätta sjöförsvaret i bättre skick både i afseende på flottans materiel och dess bemanning. Tidsenliga pansarfartyg anskaffades; Sverige äger numera flera pansarfartyg af första klass samt ett större antal mindre krigsfartyg.

På 1880-talet, då både jordbruket och industrien i följd af flera samverkande omständigheter befunno sig i ett tryckt läge, återvaknade med ny styrka den gamla före 1850-talet rådande meningen, att man skulle kunna upphjälpa närings-

lifvet genom att koja tullafgifterna för varor, som infördes från främmande land, ej blott för industriprodukter utan äfven för spannmål och andra lifsförnödenheter (skyddstullar); härigenom skulle nämligen de inhemska varorna •stiga i pris och i följd däraf jordbruk och industri uppblomstra. A den andra sidan invändes, att dessa fördelar, äfven om de på sådant sätt kunde vinnas, blefve alltför dyrköpta, då därigenom landets invånare måste betala sina förnödenheter dyrare, hvilket blefve kännbart i synnerhet för de fattigare klasserna. Striden emellan tullskyddsvanner (protektionister) och frihandlare blef 1887 mycket häftig. Oenom de nya val till andra kammaren, som s. å. ägde rum, fick tullskyddspartiet öfverhand, och konungen bildade i följd däraf en protektionistisk ministär. Sedan dess har regeringen förts i tullskyddsvänlig anda; skyddstullar ha •efter hand blifvit lagda på allahanda lifsförnödenheter, som utifrån införas i landet, och industritullarna ha blifvit ökade.

Samtidigt med tullfrågan har frågan om förhållandet emellan de förenade rikena blifvit alltmera »brännande» i följd af den politiska ställningen i Norge. Inom det norska stortinget hade bildat sig ett starkt oppositionsparti (vänstern) under ledning af Johan Sverdrup. Detta parti arbetade först på att genomdrifva vissa politiska reformer mot konungens och hans råds vilja. I denna strid segrade vänstern, och Sverdrup blef statsminister. Från denna stund har vänstern gått alltmer framåt i politisk makt och slutligen blifvit allrådande i Norge. Vänstern har gjort till sitt mål att skaffa Norge eget konsulatväsen och egen utrikes styrelse, skilda från Sveriges, och det vill genomdrifva detta utan att taga hänsyn till Sveriges mening. Då vänsterns planer stå i strid mot Sveriges intressen och lätt skulle kunna leda till unionens upplösning, ha de i Sverige mött ett allmänt ogillande och motstånd. De ha i båda länderna framkallat mycken bitterhet och upphetsning i sinnena.

När konung Oskar 1897 hade regerat tjugufem år, firades hans regeringsjubileum med stora festligheter, och svenska folket visade honom på många sätt sin kärlek och sin tacksamhet för den lycka, det njutit under hans fredsälla regering. Jubileet högtidlighölls äfven genom en i Stockholm anordnad konst- och industriutställning för de nordiska länderna. Denna vackra och storartade utställning, som talrikt besöktes af

in- och utländska, lände vårt land till stor heder och visade bäst, hur mycket landet gått framåt under konung

Oskar II:s regering.

Barn pryda med Mommor Oskar II.-s namnchiffer. Malning af Carl Larsson i Stockholmsoperans foyer.

Norge.

Med år 1814 uppgick ett nytt tidehvarf för Norge. Det återvann nu sin forna självständighet, och genom föreningen med Sverige var dess yttre ställning tryggad, så att landet kunde i ro arbeta på sin inre utveckling. Dess författning enligt grundlagen af 1814 (se s. 394) var i hög grad demokratisk och saknade den jämvikt, som Sveriges regeringsform fastställt emellan konungamakt och riksdag. Följderna häraf började framträda redan under Karl Johans regering. Den strid, som då uppstod emellan konungen och stortinget (se s. 395), fortgick ända till 1836, då det goda förhållandet återställdes genom ömsesidigt tillmötesgående.

Oskar I visade större hänsyn till norrmännens önskningar än Karl Johan (se s. 406) och var därför af dem mycket uppburen. På 1850-talet visade sig i Norge liksom i Sverige en stark materiell förkofran, framkallad af den utvidgade näringsfriheten, de förbättrade samfärdsmedlen

(järnbanor från 1851) samt neutraliteten under västmakternas krig med Ryssland. I synnerhet gjorde Norges sjöfart och fiskerier stora framsteg; dess handelsflotta är nu en af de största i Europa.

Karl XV:s regering var i Norge liksom i Sverige mindre gynnsam för den nationella utvecklingen; det var i båda länderna en svår tid för de jordbrukande klasserna, och utvandringen till Norra Amerika var starkare än vanligt. Men för öfrigt fortgick utvecklingen i samma riktning som förut. Kommunikationsväsendet liar i Norge liksom i Sverige blifvit mycket förbättradt genom nya vägar, järnbanor, telegraf- och ångbåtslinier; numera finnes järnväg imellan Kristiania och Trondhjem, och genom tre järnvägar står Norge i förbindelse med Sverige. — Från och med 1869 sammanträder Norges storting, liksom Sveriges och Danmarks riksdagar, ii varje år.

Det unga universitetet i Kristiania har blifvit landets andliga medelpunkt och en viktig plantskola för vetenskaplig och litterär odling. Äfven på detta område började snart Norge förvärfva ett aktadt namn. Astronomen Hansteen och matematikern Abel hafva wunnit europeiskt rykte; på senaste tid har Fritjof Nansen vunnit stor berömmelse genom sina forskningsfärder på Grönland och i trakterna nära nordpolen. Historieskrifvaren Munch liar med stor lärdom bearbetat Norges äldre historia. Norge liar äfven frambragt en rad af betydande skalder sådana som

Senrik Ibsen. Målning af E. Werenskiold.

Wergeland och Welhaven på Karl Johans tid och efter dem Henrik Ibsen och Björnstjerne Björnson. Inom de sköna konsterna märkas i synnerhet målarne Tidemand och Gude

Fritjof Nansen. Efter fotografi.

Oskar II började sin regering i Norge med att enligt norrmännens lifliga önskan bifalla riksståthållarämbetets upphäfvande. På samma gång upprättades ett statsministerämbete i Kristiania; den förste statsministern af detta slag blef Fredrik Stang, som både under Oskar I:s och Karl XV:& regeringar varit den förnämste mannen i ministären. Men då kort därpå stortinget för sin del beslöt, att statsråden skulle deltaga i stortingets förhandlingar, vägrade konungen

att därtill gifva sitt bifall, så framt icke vissa andra af honom yrkade förändringar vidtoges. Stortinget, som behärskades af oppositionspartiet eller vänstern, ledd af Johan Sverdrup, förnyade sitt beslut, och då regeringen fortfarande vägrade att stadfästa det, blefvo konungens rådgifvare stämda till ansvar inför en riksrätt, som behärskades af deras ovänner; de flesta af statsråden dömdes till afsättning och fingo på begäran afsked (1884). Slutet blef, att konungen efter fåfänga försök att regera med en högerministär utnämnde vänsterns ledare Sverdrup till statsminister s. å. Väl måste vänstern i följd af politiska felgrepp två särskilda gånger vika för högern och åt denna afstå regeringen. Men 1897 vid valen till stortinget vann vänstern en stor seger öfver högern,, kom åter till makten och har därefter med stor hänsynslöshet fullföljt sina planer, hvilka gå ut på att försvaga både konungamakten och unionen (jfr s. 427). Vänstern bar äfven genomfört en mängd radikala

reformer i det inre,, hvarigenom Norges samfundsordning blifver alltmer skiljaktig från Sveriges.

Danmark.

Vid tidehvarfvets början befann sig Danmark i ett sorgligt tillstånd. Den 400-åriga föreningen med Norge var upplöst och landets välstånd tillintetgjordt genom de sista krigen. Det dröjde länge, innan välmågan återställdes; först i slutet af Fredrik VI:s regering hade Danmark fullt återhämtat sina krafter.

Fredstiden efter 1814. Under Fredrik VI:s milda styrelse gjorde den andliga odlingen och den allmänna bildningen stora framsteg; det var Danmarks litterära guldålder. Inom vitterheten är först att nämna Danmarks och kanske Nordens störste skald, Adam Öhlenschläger, kring hvilken uppväxte en talrik krets af yngre dikt ar snillen (Ingemannr Heiberg m. fl.). Ett kraftigare religiöst lif väcktes i Danmark genom folkskalden och folkläraren Grundtvig samt den djupsinnige tänkaren Kierkegård. På vetenskapens område ha elektro-magnetismens uppfinnare Örsted samt språkforskarne Bask och Madvig blifvit berömda. Danmark har ock frambragt den nyare tidens störste bildhuggare, Bertel Thorvaldsen, samt många andra utmärkta konstnärer.432 NYASTE TIDEN.

Det var naturligt, att danska folket med stigande upplysning ej längre kunde nöja sig med den landsfaderliga envåldsmakt, som sedan 1660 styrt landet, utan kände behof af politisk frihet. För att gå dessa önskningar till mötes införde Fredrik VI provinsialständer, hvilka valdes ståndsvis och endast ägde rådgifvande stämma; dessa ständer sammanträdde första gången 1835—1836. När Fredrik VI 1839 afled och efterträddes af sin kusin Kristian VIII — densamme som varit Norges konung och bekräftat Norges grundlag —, så bildade sig ett liberalt parti, som. arbetade på att skaffa Danmark en fri författning. Men det var förgäfves, så länge Kristian VIII lefde; han var visserligen en mild furste, högt bildad och en vän af vetenskap och konst, men han hyste skuggrädsla för hvarje politisk frihetsrörelse.

Örsted. Efter litografi.

Den slesvig-holsteinska rörelsen. Under Kristian VIILs regering började den slesvig-holsteinska rörelsen, som blef så olycksbringande för Danmark. Den i hertigdömena härskande tyska adeln ville nämligen lösrycka Slesvig-Holstein från Danmark och däraf bilda en särskild stat under den augustenburgska linien af oldenburgska huset. Det slesvig-DANMARK. 433

1848

holsteinska partiet sökte undertrycka allt, som var danskt till språk och sinnelag i Slesvig; det gick så långt, att en dansk man, som i den slesvigska ständerförsamlingen vågade tala på sitt modersmål, var nära att blifva utjagad. Detta väckte djup förtrytelse i det öfriga Danmark. Äfven Kristian VIII började med allvar uppträda mot de slesvig-holsteinska stämplingarna men afled kort därpå (jan. 1848) och efterträddes af sin son Fredrik VII.

Strax efter Fredrik VILs tronbestigning utbröt februarirevolutionen i Frankrike, och denna följdes af häftiga folkrörelser i Tyskland. Nu beslöt det slesvig-holsteinska upprorspartiet att passa på tillfället och fordrade öppet af regeringen, att Slesvig och Holstein måtte förenas till en stat, i personal-union med Danmark, samt Slesvig införlifvas i Tyska förbundet. Detta hotande steg framkallade en nationell rörelse öfver hela Danmark och särskildt i Köpenhamn. En ofantlig skara af folk ur alla samhällsklasser tågade upp till slottet och bönföll hos konungen, att han måtte bevara Slesvig i förening med konungariket under en fri författning samt omgifva sig med rådgifvare, som ägde folkets förtroende. Fredrik Vil, som var en godmodig och folkvänlig man, gick folkets önskan till mötes och valde sig nya rådgifvare. Därpå förenade regering och folk sina krafter för att möta den storm, som hotade från söder.

Första slesvig-holsteinska kriget. Upprorsmännen hade 1848 emellertid utverkat sig den preussiske konungens löfte om bistånd och trängde därpå med härsmakt in i Slesvig. Understödda af tyska trupper angrepo de danskarne vid staden Slesvig och trängde dem tillbaka till ön Als och höjderna

* Öhlenschläger. Efter litografi.434 NYASTE TIDEN.

vid Dybböl på Slesvigs östra kust, där flera heta strider utkämpades. Vid denna tidpunkt ankommo de svensk-norska hjälptrupperna till Fyen (se s. 409). Ej långt därefter afbröts striden genom det af konung Oskar bemedlade stilleståndet i Malmö. Men då villkoren oförsynt öfverträddes, började danskarne åter kriget på våren 1849. Nu inträngde fiendens hufvudstyrka i Jylland, medan en annan började belägra Fredericia. Här samlade danskarne i tysthet sina trupper, gjorde därpå under general Bulows befäl ett nattligt utfall mot de belägrandes skaror och tillfogade dem ett fullkomligt nederlag. Kort därefter inträdde ett nytt stillestånd, och efter ett år slöts formlig fred med Tyskland i Berlin 1850. Men emellertid hade upprorspartiet rustat sig att fortsätta kriget, inträngde åter i Slesvig och intog en stark ställning vid Is t ed. Här angreps upprorshären af danskarne under general Krogh och måste efter en blodig kamp draga sig tillbaka ända till Ejder; den danska hären följde efter, intog en fast ställning vid Dannevirke och tillbakaslog därifrån flera nya anfall af fienden. Slutligen inryckte en österrikisk styrka i Holstein och upplöste upprorspartiets här och regering.

Ny författning och konungaätt. På hösten 1848 sammanträdde den riksförsamling, som skulle pröfva regeringens förslag till ny författning, och den 5 juni 1849 utfärdades Danmarks grundlov. Konungen delar den lagstiftande makten med en riksdag, som sammanträder årligen och består af två kamrar, folJcetinget och landstinget, af hvilka det förra bildas genom omedelbara val utan census, det senare genom medelbara val med en viss census för valbarhet.

För att betrygga tronföljden efter den barnlöse Fredrik VII förbundo sig de fem stormakterna och Sverige-Norge genom traktaten i London 1852 att såsom konung Fredriks efterträdare erkänna prins Kristian af Gliicksburg, gift med Kristian VIILs systerdotter Louise, och denna tronföljds-ordning godkändes af danska riksdagen.

Andra slesvig-holsteinska kriget. Efter någon tids förlopp började tyskarne åter att inblanda sig i Danmarks inre förhållanden. Striden gällde äfven nu hufvudsakligen Slesvig. Tyskarne traktade efter herraväldet i Slesvig, på den grund att tyska språket talades i dess södra del. Men då Slesvig var en gammal dansk provins, ville danskarne rädda det åt sitt land. För att närmare förena Slesvig med det öfrigaDANMARK.

Danmark framlade danska regeringen ett förslag till samfäld författning för konungariket och Slesvig, den s. k. novemberförfattningen, och denna grundlag var redan antagen af den danska representationen — då konung Fredrik i en för Danmark olycklig stund afled. nov. 1863. Nu funno de tyska stormakterna tillfället gynnsamt att frånrycka Danmark Slesvig, och de togo till förevändning novemberförfattningen, ehuru de kort förut ingenting haft att invända emot denna. Därtill kom, att Fredrik VILs död styrkte den svensk-norska regeringen i dess föresats att afbryta sina förbundsunderhandlingar med Danmark (s. 416).

Danskt bajonettangrejop vid Dybböl 1864. Målning af Rosenstand.

Danmark befann sig alltså i ett vådligt läge, när Kristian IX uppsteg på tronen. I början af år 1864 inryckte preussiska och österrikiska trupper i Holstein; därefter öfvergingo de Ejder och vände sig mot den danska hären, som intagit en fast ställning vid DanevirJce. Denna ställning måste danskarne snart öfvergifva; de drogo sig, förföljda af fienden, tillbaka till ön Åls samt höjderna vid Dybböl. Här utstodo danskarne med mycken seghet en långvarig belägring, medan fienden öfversvämmade Slesvig och Jylland, men slutligen måste de vika för ett häftigt stormanfall och drefvos436

tillbaka från Dybböl till Als. Efter en kort vapenhvila och fruktlösa fredsunderhandlingar i London begynte kriget å nyo, i det att preussarne genom en djärf landstigning bemäktigade sig Als. Öfvergifvet af sina vänner och hårdt ansatt af sina fiender måste Danmark begära stillestånd och slutligen genom freden i Wien s. å. foga sig efter segrarnes stränga villkor. Till Preussen och Österrike afträddes ej blott Holstein och Lauenburg utan äfven största delen af Slesvig eller Sönderjylland. Väl kommo de båda eröfrarne snart i strid om rofvet, och preussarne

blefvo genom freden i Prag ensamma herrar i hertigdömena på det villkor, att norra Slesvig skulle återlämnas till Danmark, ifall dess befolkning genom fri omröstning uttalade denna önskan. Men allt hittills har Preussen undandragit sig att fullgöra sitt löfte, från hvilket det ock utverkat sig befrielse af Österrike; och alltså måste 200,000 danskar framgent sucka under det preussiska oket.

Danmark efter 1864. Efter Slesvigs förlust var novemberförfattningen ej längre användbar för Danmark, utan man företog sig att sammansmälta denna med Danmarks särskilda grundlag af 1849, och på detta sätt uppkom Danmarks nu gällande grundlag af 1866, hvilken i några få punkter afviker från den förra.

Under de år, som förflutit, sedan det danska folket ernådde politisk frihet, har det gått framåt i alla riktningar. Det finnes måhända intet land i Europa, där välmågan och bildningen äro så allmänt spridda som i Danmark. Genom de sista olyckorna har det danska folket eggats till förnyade ansträngningar för att stärka sitt försvarsväsen och upprätthålla sin hotade själfständighet. Men tillika uppstod inre split och partiväsen och förlamade folkets krafter. En långvarig strid utbröt emellan de båda partier, som vid 1870 bildade sig under namn af högern och vänstern, af hvilka det förra behärskade landstinget, det senare folketinget. Konungen och hans ministär, hvilken i nära tjugu år leddes af den kraftfulle Estrup, ställde sig på högerns sida och utfärdade med dess bistånd provisoriska finanslagar (statsregleringar), hvilka vänstern ansåg olagliga. Slutligen lyckades konungen bilägga striden och återställa den inre freden (1894).437

1. Regentlängder.

Sverige.

Björn omkr.

kon. i Birka.

Emund (Anund) och Olof omkring 850, kon. i Birka. Erik Emundsson, † omkr. 882.

Björn Eriksson, i förra delen

af 900-talet. Bing, kon. i Birka. Erik och Emund Ringssöner i

Birka.

Olof och Erik Segersäll † före 994.

Olof Skötkonung omkr. 994— 1022.

Anund Jakob omkr. 1022—1050. Emund Gamle omkr. 1050—1060.

Stenkilska ätten.

Stenkil Ragnvaldsson omkring

1060—1066. Två Erikar, Däkan Röde m. fl.

TI ålsten och Inge d. ä. omkring 1080—1111.

Filip —1118 och Inge d. y. — omkr. 1125. Erik Årsäll motkonung.

Ragnvald Knaphöfde † omkring 1130.

Sverkerska o. Erikska ätterna.

Sverker d. ä. omkr. 1130—1156.

Erik (IX) den helige omkring

1150—1160. Magnus Henriksson 1160—1161. Karl (VII) Sverkersson 1156—

1167. Knut Eriksson 1167—1195. ,

Sverker d. y. Karlsson 1195—

1208.

Erik (X) Knutsson 1208—1216. Johan (I) Sverkersson 1216—

Erik (XI) Eriksson 1222—1229, och 1234—1250 samt Knut Långe 1229—1234.

Folkunga-ätten.

Birger jarl riksförmynd. 1250—

1266. Valdemar 1250—1275. I

Magnus Ladulås 1275—1290. Torgils Knutsson riksförmynd.

1290—1298. Birger 1290—1318. I

Norge.

Harald Hårfagres ätt.

Halfdan Svarte † omkr. 860.

Harald Hårfagre omkr. 860—

930. Erik Blodyx omkr. 930—934.

Håkon den gode omkring 934—

960. Harald Gråfäll omkr. 960—965. Håkon jarl (af Hålöga-ätten)

omkr. 965—995. Olaf Tryggvesson omkr. 995—

1000. Erik och Sven Håkonssöner

jarlar (af Hålöga-ätten) omkr.

1000—1015. Olaf den helige omkring 1015—i

1028, † 1030. Knut den store 1028—1035.

Magnus den gode 1035—1047. Harald Hårdråde 1047—1066.

Olaf Kyrre 1066—1093.

Magnus Barfot 1093—1103.

Eystein —1122, Olaf —1116 och Sigurd Jorsalafare --1130.

Magnus den blinde —1135 och

Harald Gille —1136. Inge Krokrygg — 1161, Sigurd

Mun —1155 och Eystein —1157. Håkon Härdabred 1161—1162. Magnus Erlingsson 1161—1184.

Sverre 1184—1202.

Håkon Sverresson 1202—1204.

Gutorm 1204.

Inge Bårdsson och Filip —1217.

Håkon Håkonsson den gamle 1217—1263.

Magnus Lagaböte 1263—1280. Erik Prästhatare 1280—1299.

Håkon Hålägg 1299—1319.

Danmark,

Godfred † 810. Hemming -812. Harald, 820-talet.

Godfreds söner.

Gorm den gamle omkring 900— 940.

Harald Blåtand omkr. 940—985.

Sven Tveskägg omkring 985— 1014.

Harald 1014—1018.

Knut den store 1018—1035. Hardeknut 1035-1042. Magnus den gode 1042—1047.

Estridska ätten.

Sven Estridsson 1047 —omkring

1075. Harald Hein 1075—1080. Knut den helige 1080—1086. Oluf Hunger 108fi—1095. Erik Ejegod 1095—1103.

Nils Svensson 1104—1134.

Erik Emune 1134—1137.

Erik Lam 1137—1146.

Sven Grade —1157, Knut Magnusson —1157 och

Valdemar den store —1182.

Knut (VI) 1182—1202.

Valdemar (II) Sejr 1202—1241. Erik Plogpenning 1241—1250.

Abel 1250—1252.

Kristofer (I) 1252—1259. Erik Glipping 1259—1286.

Erik Menved 1286—1319.438

Sverige. I

Matts Kättilmundsson rikshöfvidsman 1318—1319.

Magnus Eriksson 1319—1365. (förmynd. 1319—1332).

Erik (XII) 1357—1359 och Håkan 1362—1371.

Albrekt af Mecklenburg 13641 —1389.

Unionsregenter och inhemska regenter omväxlande.

Margareta, regentinna 1389—

1412. Erik (XIII) af Pommern 1396

1439. Engelbrekt rikshöfvitsman 14351

1436. Karl Knutsson (Bonde) riks-

föreståndare 1436—1440. Kristoffer 1440—1448. Bengt och Nils Jönsson (Oxenstierna) riksförest. 1448. Karl (VIII) Knutsson, första|

gången konung, 1448—1457 Jöns Bengtsson (Oxenstierna)

och Erik Axelsson (Tott) riksförest. 1457. Kristian (I) 1457-1464. Kättil Karlsson (Vasa) riksföre'

ståndare 1464. Karl Knutsson, andra gången!

konung, 1464—1465. Kättil Karlsson riksförest. 1465. Jöns Bengtsson dro 1465—1466.

och Erik Axelsson, 1466—1467. Karl Knutsson, tredje gången!

konung, 1467—1470. Sten Sture d. ä. riksförestånd.

1470—1497. Hans 1497—1501. Sten Sture d. ä. riksförestånd.

1501—1503. Svante Sture riksföreståndare!

1504—1512. Sten Sture d. y. riksförestånd.

1512—1520. Kristian (II) Tyrann 1520—1521

Vasa-ätten.

Gustaf I riksförestånd. 1521—23,

konung 1523—1560. Erik XIV 1560—1568. Johan III 1568—1592. Sigismund 1592—1599. Karl IX riksförestånd. till 1604.

konung 1604—1611. Gustaf II Adolf 1611—1632

(mellanregering 1611). Kristina 1632-1654 (förmynd.

1632—44).

Pfalziska ätten.

Karl X Gustaf 1654—1660.

Karl XI 1660—1697 (förmynd,

1660-1672). Karl XII 1697—1718 (förmynd

1697). Ulrika Eleonora 1718—1720. Fredrik I af Hessen 1720— |

1751.

Holstein Gottorpska ätten.

Adolf Fredrik 1751—1771. Gustaf III 1771—1792. C-ustaf IV Adolf 1792—1809. {förmynd. 1792—96).

Norge.

Folkunga-ätten.

Magnus Eriksson 1319—1355. Håkon 1355-1380. Olaf 1380—1387.

Unionsregenter.

Margareta, regentinna 1380-

1412. Erik af Pommern 1389—1442.

Kristoffer 1442—1448. Karl Knutsson 1449—1450.

Oldenburgska ätten.

Kristian I 1450—1481.

Danmark.

Kristoffer (II) 1319—1332 och Valdemar (III) 1326—1330.

Valdemar (IV) Atterdag 1340— 1375.

Folkunga-ätten.

Oluf 1376—1387.

Unionsregenter.

Margareta, regentinna 1376-

1412. Erik af Pommern 1396—1439.

Kristoffer 1440—1448.

Oldenburgska ätten.

Kristian I 1448—1481.

Hans 1483-1513.

Kristian II 1513—1524.

Fredrik I 1524—1533.

Kristian III 1537—1559.

Hans 1482-1513.

Kristian II 1513—1523.

Fredrik I 1523—1533.

Kristian III 1534—1559.

Fredrik II 1559—1588.

Kristian IV 1588-1648. (förmynd. 1588—1596).

Fredrik III 1648—1670

(mellanreg. 1648). Kristian V 1670—1699.

Fredrik IV 1699—1730. Kristian VI 1730—1746.

Fredrik V 1746-1766. Kristian VII 1766—1808.439

Sverige.

Karl XIII 1809—1818.

Norge.

Fredrik VI 1808—1814. Kristian Fredrik 1814. Karl XIII 1814—1818.

Bernadotteska ätten.

Karl XIV Johan 1818—1844 Oskar I 1844—1859. Karl XV 1859—1872. Oskar II 1872—

Danmark.

Fredrik VI 1808—1839.

Kristian VIII 1839—184! Fredrik VII 1848—1863. Kristian IX 1863—

2. Svenska rikets utvidgning och. förminskning.

Utvidgning.

1157? Åbo län och Nyland eröfras.

1249 Tavastland eröfras.

1300—1X50 Väster- och Österbotten koloniseras.

1305 Norra Halland öfverlämnas åt hertig Erik.

1323 Freden i Nöteborg: västra Karelen med

Savolaks. 1332 Skåne och Bleking gifva sig under Sverige

och inlösas. 1341 Södra Halland förvärfvas mot lösen.

1561 Större delen af Estland gifver sig under Sverige.

1595 Freden i Teusina: ett stycke af Ingermanland (Narva m. m.).

1617 Freden i Stolbova: Keksholms län och Ingermanland.

1629 Stilleståndet i Altmark: Livland samt preussiska hamnar med områden.

1638 Nya Sverige vid Delaware-floden koloniseras.

1645 Freden vid Brömseb?*o: Jämtland, Härjedalen, Gotland, Ösel, Halland (på 30 år).

1648 Westfaliska freden: Vor-Pommern, af Hinter-Pommern Stettin och ett stycke öster om Oder, samt öarna KUgen, Usedom och Wollin, stiften oBremen och Verden, Wismar med område.

1658 Freden i Roskilde: Skåne, Halland, Bleking, Bornholm, Bohuslän och Trondhjems län.

1784 Ön S:t Barthélemy förvärfvas.

(1814 Föreningen med Norge genomföres.)

Förminskning.

1050-talet? Bleking afträdes till Danmark, lill Jämtland affallar till Norge.

1360 Skåne, Bleking och södra Halland åter-

v tagas af Valdemar Atterdag.

1366 Gotland och norra Halland intagas af Valdemar.

1635 Stilleståndet i Stuhmsdorf: de preussiska besittningarna återlämnas.

1655 Nya Sverige intages af holländarne.

1660 Freden i Köpenhamn: Bornholm och Trondhjems län återställas.

1679 Freden i S:t Germain: östra stranden af Oder, utom städerna Damm och Gollnow, afträdes.

1719 Freden i Stockholm: Bremen och Verden

afträdas.

1720 Freden i Stockholm: Vor-Pommern, söder

om Peene, Stettin, Damm och Gollnow samt Usedom och Wollin afträdas.

1721 Freden i Nystad: sydöstra Karelen, Inger-

manland, Estland och Livland afträdas.

1743 Freden i Åbo: Finland öster om Kymmeneälf och Saima afträdes.

1803 Wismar med område förpantas till Mecklenburg-Schwerin.

1809 Freden i Fredrikshamn: Finland med Åland samt ett stycke af Västerbotten och Lappmarken afträdas.

1815 Fördraget i Wien: svenska Pommern med Riigen afträdes till Preussen mot en „ penningsumma.

1878 Ön S:t Barthélemy återlämnas till Frankrike.3. Synkronistiska tabeller.

Sverige.

Norge.

880 Ansgars första besök i Sverige.

853 Ansgars andra besök.

862 ? Rurik med varägerna stiftar ryska

riket. 882? Erik Enmndsson †.

985? Slaget på Fyrisvallarna.

994? Erik Segersäll †.

1008? Olof Skötkonnng låter döpa sig.

1018? Torgny lagman på Disatinget.

1027 Slaget i Helga-ån.

1060? Den gamla ätten utslocknar.

1066 Stenkil †. Inbördes krig.

1080-1111? Inge d. ä. konung.

1101 Mötet i Kunghäll.

lill Jämtland norskt.

1130—50 Sverkerska o. Erikska ätterna

uppträda. 1157? Korståg till Finland. 1160 Erik den heliges fall. 1164 Årkestolen i Uppsala stiftad. 1187 o. ff. Stockholm börjar grundläggas. 1200 Andliga domsrätten.

1208 o. —10 Slagen vid Lena och Ge-stilren.

872 Slaget i Hafrsfjord, Harald Hårfagre ensam konung i Norge.

874—934 Island koloniseras och blir en fristat.

933? Harald Hårfagre †.

960? Håkon den gode †.

995 Håkon jarl störtas af Olaf Tryg-vesson.

1000 Slaget vid Svolder. Island kristnas.

1015 Olaf Haraldsson återkommer till Norge.

1030 Slaget vid Stiklastad.

1035—1047 Magnus den gode konung. 1047 Harald Hårdråde ensam konung.

1066 Harald † i slaget vid Stanfordbro. 1103 Magnus Barfot †. Eystein och

Sigurd Jorsalafare konungar. 1130 Sigurd Jorsalafare †. Inbördes

krig börja. 1152 Nikolaus af Albano besöker Norge

och Sverige. Årkestol i Nidaros.

1177 Sverre uppträder.

1184—1202 Sverre ensam konung.

Danmark.

811 Ejder gräns mellan Danmark o.

Tyskland. 826 Kon. Harald döpt i Mainz.

865 Lodbroks söner angripa England.

878 Fred mellan Alfred d. store och

danskarne. 900—940? Gorm den gamle konung i

Danmark.

985? Harald Blåtand efterträdes af Sven Tveskägg. 1002 Danamordet i England.

1014 Sven Tveskägg †, sedan han eröfrat England.

1018—1035 Knut den store kon. i Danmark o. England.

1042 Den gamla ätten utslocknar.

1047 Estridska ättens tronbestigning.

1086 Knut den helige †.

1104 Årkestolen i Lund upprättas.

1131 Knut Lavard mördas. Inbördes krig börja.

1157 Valdemar I ensam kon. i Danmark.

1168 Eröfringen af Arkona och Rtigen.

1184 Absalons stora sjöseger vid Eugen.

1202 Valdemar Sejr konung.

1219 Volmarslaget vid Reval.

Den öfriga världen.

772—804 Karl den store i krig mc (T

sachsarne. 808—811 dens. i krig ined danskarne.

843 Delningsfördraget i Vcrdun.

911 Rolf grundlägger Normandiet.

919—1024 Sachsiska kejsarätten. 962 Romersk-tyska kejsardömet grundlagdt af Otto den store.

987 Kapetingiska ättens början.

988 Vladimir den store inför kristen-

domen i Ryssland.

1017 Normanderna komma till Italien.

1024—1125 Frankiska kejsarätten.

I 1059 Robert Guiscard, hertig af Apulien och Calabrien.

1066 Normanderna intaga England.

1073—1085 Gregorius VII påfve. Hans strid med kejsar Henrik IV.

1096—99 Första korståget.

1138 Hohenstaufiska kejsarättens början.

1152—1190 Fredrik Barbarossa.

1154 Plantagenetska ätten i England.

1158—77 Fredrik Barbarossa i strid med påfven och städerna i Italien.

1189—1192 Tredje korståget.

1198—1216 Innocentius III; påfvemakten på sin höjd.

1206 Universitetet i Paris grundadt af Filip August.Sverige.

1222 Sverkerska ätten utslocknar.

1248 Kyrkomötet i Skeninge.

1249 Andra korståget lill Finland.

1250 Erikska ätten utslocknar. Folk-

ungaätten börjar. 1266 Birger jarl †.

Norge.

1217—63 Håkon den gamle konung.

1240 Hertig Skule †. slut.

Partistridernas

1262—64 Island underkastar sig Norge.

1275 Slaget vid Hofva, Magnus Ladulås konung. ,

1280 Alsnö möte. Rusttjänsten. |

1281 Andliga frälset. i 1290 Magnus Ladulås †. Torgils Knuts- ;

son förmyndare. I

1293 Tredje korståget till Finland. j

1306 Torgils Knutsson †. Håtunaleken. |

1310 Nordiskt fredsmöte i Helsingborg. : 1317 Nyköpings gästabud.

1319 Magnus Eriksson vald till kon. I vid Mora. I

Fred i Nöteborg. Finland svenskt. \ Skåne o. Bleking sluta sig till ,

Sverige. Träldomen afskaffas.

1323 1332

1335

1347-

1350

1356

1360

1366

1363-

1371 1389

1390-

1396

-50 Sveriges första allm. landslag. Digerdöden rasar. Uppror emot Magnus Eriksson. Skåne och Bleking gå förlorade. Gotland danskt. -71 Inbördes krig mellan Albrekt

och Håkan. Sveriges första konungaförsäkran. Slaget vid Falköping.

-1398 Sverige förhärjadt af vitalianerna. Margaretas reduktion.

[-1349-1355-]

{+1349- 1355+}

1274 No-ges första allmänna landslag. 1280 Magnus Lagaböte †.

1308 Lendermans värdigheten upphäfd af Håkon Hålägg.

1319 Den gamla ätten utdöd. Norges förening med Sverige.

-50 Stora mannadöden.

Håkon tillträder Norges krona.

1371 Föreningen med Sverige upplöst.

1380 Håkon †.

1387 Olof †. 1388 Margareta regentinna.

1389 Erik af Pommern Norges arf-konung.

Danmark.

1223 Valdemar Sejr fången. 1227 Slaget vid Bornhöved.

1241 Jutska lagen antages. Valdemar

Sejr †.

1250 Städernas ombud första gången närvarande vid danehof.

1256 o. ff. Kristoffer I i strid med ärkebiskop Jakob Erlandsson.

1286 Erik Glipping mördad.

1289 o. ff. Erik Menved i strid med ärkebisk. Jens Grand.

1319 Erik Menved †. Kristoffer II konung.

1326—1340 Danmark deladt mellan herrarne.

1340 Grefve Gert mördad. Valdemar Atterdag konung.

1346 Valdemar säljer Estland.

1349—50 Svarta döden.

1361 Valdemar hemsöker Visby.

1375 Valdemar †. 1376 Olof konung.

1386 Holsteinska grefvarne belänas

med Slesvig.

1387 Olof †. Margareta regentinna. 1396 Erik af Pommern konung i Danmark.

Den öfriga världen.

1215 Magna Charta antages.

1216 o. —23 Dominikan- o. franciskan-

ordnarna stiftas.

1226—70 Ludvig den hel. kon. i Frankrike.

1237 Mongolerna öfversvämma Ryssland.

1241 Hanseförbundet grundlagdt.

1254 Slut på hohenstaufernas välde, Interregnum i Tyskland börjar.

1265 Stadsombud kallas första gången till parlamentet i England.

1273 Rudolf af Habsburg blifver kejsare.

1291 Korstågens slut.

1302 Stadsombud kallas första gången

till riksdagen i Frankrike.

1303 Bonifacius VIII förödmjukas af

Filip den sköne. 1309 Påfvens resid. flyttas till Avignon. 1315 SI. vid Morgarten. Schweiziska

edsförbundet stiftas. 1310—30 Krutet kommer i bruk.

1314^-47 Ludvig af Bajern kejsare. 1328 Moskva ryske storfurstens säte.

Huset Valois i Frankrike. 1327—77 Edvard III kon. i England.

1346 Slaget vid Crécy.

1347—53 Svarta döden rasar i Europa.

1356 Turkarne öfvergå till Europa.

Gyllene Bullan. SI. vid Poitiers. 1370—1410 Hansan och Tyska orden på

höjden af sin makt. 1371 John Wyclif uppträder. 1378—1417 Stora schismen.

3öö jageno lorenar jjitaven mea roien.

Sverige.

1397 Erik XIILs kröning. Kalmarunionen. 1398—1408 Gotland i Tyska ordens våld.

1410—1435 Kon. Erik i strid med holsteinarne o. Hansan.

1434 Engelbrekts resning.

1435 36 De första allmänna riksdagarna.

1442 Kristoffers allm. landslag.

1448 Karl Knutsson vald till konung.

1450 Halmstads dagtingan.

1457 Karl Knutssons flykt. Kristian

1 konung.

1463—70 Inbördes krig. Karl Knutsson

2 ggr kon. och †. Sten Sture riksföreståndare.

1471 SI. på Brunkeberg. Sverige fritt. 1477 Uppsala universitet invigdt. 1483 Kalmar recess. Den första bok

tryckt. 1495—97 Krig med Ryssland. 1497—1501 Hans kon. i Sverige.

1501—1512 Krig med Danmark. Sturarne o. Hemming Gad.

1517 Gustaf Trolles afsättning. Slaget

vid Vädla.

1518 Slaget vid Brännkyrka.

1520 Sten Sture d. y. †. Sveriges er-

öfring. Stockholms blodbad.

1521 Befrielsekriget börjar. Gustaf

riksföreståndare. 1523 Gustaf I kon. Stockholm intages.

1527 Västerås' riksdag och recess. 1527—33 Uppror i Dalarne, Småland o.

Västergötland. 1534—7 Sverige deltager i Grefvefejden.

Lybecks fall.

Norge.

1436-37 Bonduppror i Norge.

1449—50 Karl Knutsson konung.

1450 Föreningsfördrag med Danmark i Bergen.

1469 Norges skotska skattländer pantsättas.

1482 Norge försöker skilja sig från Danmark.

1506—11 Prins Kristian vicekonung i Norge.

1524 Kristian II afsatt äfven i Norge. 1531—2 Kristian II i Norge.

1537 Norge blir lydrike under Danmark.

Danmark.

1412 Margareta †.

1438 Erik öfverger Danmark. Kristoffer inkallas.

1443 Köpenhamn Danmarks residens.

1448 Oldenburgska ätten bestiger tronen.

1452 Karl Knutsson infaller i Skåne.

1460 Kristian I förvärfvar Holstein.

1479 Köpenhamns universitet invigdt. 1482 Hans hyllad såsom konung.

1500 Slaget vid Hemmingstedt. 1509—12 Sjökrig med lybeckarne.

1513 Kristian II hyllad.

1517 Kristian II:s våldsamheter börja.

1521—22 Kristian II:s nya lagar.

1523 Kristian II flyr. Fredrik I hyllas.

1524 Malmö recess.

1533 Fredrik I †. Wullenwevers stämplingar. it

1535 Slaget vid Öxnebjerg. Peder

Skräms segrar.

1536 Köpenhamn kapitulerar. Riksdag.

Reformationen genomföres.

Den öfriga världen.

1399 Åtten Lancaster grundlägges i England.

1415 Slaget vid Azincourt.

1414—18 Mötet i Konstans. Johan Hus.

1419—1434 Husitkrigen.

1429 Jungfrun af Orleans uppträder.

1431 1450

o. ff. Kyrkomöte i Basel. Gutenberg trycker den första bok.

1453 Konstantinopels eröfring af turkarne. 1455—1485 Rosornas krig i England.

1461—1483 Ludvig XI konung i Frankrike.

1477 Karl den djärfve stupar vid Nancy.

1478—80 Ivan III intager Novgorod och slår mongolerna.

1485-1509 Henrik VII, förste kon. af huset Tudor i England.

1492 Granadas eröfring. Amerikas upptäckt.

1494 Striderna om Italien börja.

1498 Sjövägen till Ostindien upptäckes.

1504 Dr. Isabella †. Nederland fören, med Spanien. Neapel spanskt.

1515—il Frans I konung i Frankrike.

1517 Luthers uppträdande i Wittenberg.

1519 Karl V kejsare. Zwingli reformator i Zurich.

1521 Riksd, i Worms. Första kriget mellan Karl V. o. Frans I.

1525 Slaget vid Pavia, 1526 vid Mohacz.

1529 Riksdag i Speyer. »Protestanter».

1530 Riksdag i Augsburg. Augsburg-

ska bekännelsen, 1534 Henrik "VIII i England skiljer sig

från påfven. 1536 Calvins reformation i Genève.Sverige.

1537—40 Gustaf I antager nya rådgifvare och regeringsgrundsatser. 1541 Mötet och fördraget i Brömsebro. 1542—3 Dackefejden.

1544 Arfföreningen i Västerås. 1555—7 Ryska kriget.

1560 Gustaf I †. Hans testamente.

1561 Arboga artiklar. Grefve- och friherrevärdig-

heterna. Sverige fattar fast fot i Estland. 1563 Nordiska sjuårskriget utbryter. 1570 Fred i Stettin. Krig med Ryssland.

1577 Erik XIV †. Liturgien genomdrifves.

1587 Johan III och hertig Karl förlikta. Sigismund konung i Polen.

1589 Konungamötet i Reval.

1593 Uppsala möte.

1595—97 Rådet söndrar sig från hertigen och ständerna.

1598 Slaget vid Stångebro. Sigismunds flykt.

1600 Linköpings blodbad. Det 60-åriga successionskriget med Polen börjar.

1604 Norrköpings arfförening.

1609 Ryska kriget börjar.

1611 Kalmarkriget. Gustaf Adolf konung. 1613 Freden i Knäred.

1617 Fred i Stolbova. Gustaf Adolf krönt. Riksdagsordningen. Adliga privilegier.

1621 Kriget med Polen. Rigas eröfring.

1626 Riddarhuset grundadt. Gust. Adolf i Preussen.

1628 Gustaf Adolf undsätter Stralsund.

1629 Stillest. i Altmark.

1630 Gustaf Adolf deltager i 30-åriga kriget.

1631 Magdeburgs fall. SI. vid Breitenfeld.

1632 SI. vid Lutzen. Gustaf Adolf †.

1634 Regeringsformen. SI. vid Nördlingen.

1635 Stillest. i Stuhmsdorf. Johan Banér befälhafv.

1636 Axel Oxenstierna återkommer till Sverige.

SL vid Wittstock. 1641—5 Torstenssons öfverbefäl. SL vid Breitenfeld

och Jankowitz. 1643—5 Danska kriget till fr. vid Brömsebro. 1648 Westfaliska freden.

Danmark-Norge.

1539 Kyrko-ordinantien. Universitetet återupp-rättadt.

1544 Kristian III delar hertigdömena med sina bröder.

1559 Kristian III och Kristian II †. Ditmarsken eröfradt.

1574 Kronborg grundlagdt.

1576-97 Tyge Brahe på Hven.

1588 Fredrik II †. Förmyndarregering.

1596 Kristian IV myndig.

1599 Kristian IV" besöker Norge Unda till ryska gränsen.

1624 Kristiania anlagdt.

1625 Kristian IV deltager i 30-åriga kriget.

1626 SL vid Lutter am Barenberge. 1629 Freden i Lybeck.

1643—5 Krig med Sverige.

1648 Kristian IV †. Fredrik ITT vald till konung.

Den öfriga världen.

1540 Jesuit-orden stiftas.

1542—4 Fjärde kriget mellan Karl V och Frans I.

1545—63 Konciliet i Trient.

1546—7 Schmalkaldiska kriget.

1552 Morits mot kejsaren. Passau-fördraget.

1555 Religionsfreden i Augsburg.

1556—98 Filip II kon. i Spanien.

1558—1603 Elisabet drottn, i England.

1558—61 Tyska orden i Livland upplöses.

1562 Hugenottkrigen i Frankrike börja.

1572 Bartolomei-natten i Paris Jagellonska ätten

i Polen utslocknar. »Gueusernas» uppror. 1579 Nederländska unionen i Utrecht.

1587 Maria Stuarts afrättning.

1588 Spanska armadans undergång.

1589 Huset Valois utslocknar, o. Bourbonska ätten

bestiger Frankrikes tron med Henrik IV.

1598 Ediktet i Nantes. Filip II †. Rurikska ätten

i Ryssland utdör. 1603 Elisabet †. Huset Stuart bestiger tronen i

England. 1608 o. —9 Evangeliska unionen o. katolska ligan. 1610 Henrik IV †. 1613 Huset Romanov i Ryssland grundlägges.

1618 Utbrottet af 30-åriga kriget.

1619—37 Ferdinand II kejsare.

1620—23 SL på Hvita herget. Katolikerna segra i

Böhmen och Pfalz. 1624—42 Kardinal Richelieu premierminister. 1629 Restitutionsediktet. Katolikernas öfvermakt. 1631 Slaget vid Breitenfeld.

1634 Wallensteins mord. SL vid Nördlingen.

1635 Freden i Prag. Frankrike deltager i 30-åriga

kriget.

1642 Inbördes krig utbryter i England.

1643 Ludvig XIV blifver kon. Kard. Mazarin premier-

minister. 1648 Westfaliska freden. Vladislav IV i Polen †. Polens förfall börjar.r '

Sverige.

1650 De ofrälse stånden yrka på reduktion.

1654 Kristinas tronafsägelse. Pfalziska huset.

1655 Första reduktionen. Krig med Polen. 1658 Tåget öfver Bälten. Fred i Roskilde.

1660 Karl X †. Frederna i Oliva och Köpenhamn. Regeringsformen.

1668 Rikets ständers bank. Universitetet i Lund.

1672 Förbund med Frankrike. Karl XI myndig.

1675—9 Sverige i krig med Brandenburg o. Danmark.

1676 SI. vid Lund.

1679 Fr. i Nijmegen, Lund och S:t Germain.

1680—83 Förmyndarräfsten, reduktionen och suveräniteten. Indelningsverket.

1681 Garantitraktaten i Haag.

1686 Kyrkolagen.

1697 Karl XI †. Karl XII myndig.

1700 Det stora nordiska kriget börjar. Slaget vid Narva.

1702—6 Karl XII i Polen och Sachsen. Freden i Altranstädt.

1709 Slaget vid Poltava. Karl XII flyr till Turkiet.

1710 Slaget vid Helsingborg. Östersjöprov. förlorade. 1713 Kalabaliken i Bender. Kapitul. i Tönning.

1714—15 Karl XII återkommer. Kamp om Stralsund.

1716—18 Görtz' förvaltning. Karl XII †.

1719—20 De nya regeringsformerna. Frederna med

Hannover, Preussen och Danmark. 1721 Freden i Nystad. 1723—27 Holsteinska partiets makt och fall. Horns

seger. 1734 Hattpartiets uppkomst. 1736 Nya allm. lagen gällande. 1738—39 Horns afsked o. Hattarnes seger.

1741 Krig med Ryssland utbryter.

1743 Dalkarlsupproret. Tronföljarvalet. Fred i Åbo. 1747 Brytning med Ryssland. 1749 Sveaborg börjar

anläggas. 1751 Holstein-Gottorpska husets trontillträde. 1756 Hofvets misslyckade revolutionsförsök. 1757—62 Pommerska kriget. Hattpartiet försvagadt.

1765 Hattpartiets fall. Mössornas välde. 1769 Riksdag i Norrköping. Mössornas fall.

Danmark-Norge.

1657 Krigsförklaring mot Sverige.

1659 Köpenhamns stormning afslagen.

1660 Riksdag i Köpenhamn. Konungamakten

absolut. 1665 Kongeloven underskrifven. 1671 Grefskap och baronier. Riddarordnar.

1675—9 Skånska kriget.

1683 Danmarks första allmänna lag (Kristian V:s lag).

1699 Kristian V †. Fredrik IV konung.

1700 Freden i Traventhal.

1701—2 Lifegenskapen upphäfd. 1709 Nytt krig med Sverige.

1716 o. 1718 Karl XII anfaller Norge.

1720 Freden i Fredriksborg.

1721 Slesvig införlifvadt med Danmark. 1725-7 Ryssland hotar med krig.

1730 Fredrik IV †. Kristian VI konung.

1743 Danske kronprinsen tronpretendent i Sverige. 1746 Kristian VI †. Fredrik V konung.

1762 Kejsar Peter III i Ryssland hotar med krig.

1766 Fredrik V †. Kristian VII konung. 1769 Förbund med Ryssland mot Sverige.

Den öfriga världen.

1649 Karl Is afrättning.

1653—58 Oliver Cromwell protektor.

1656—57 Kurf. af Brandenburg suverän i Ost-Preussen.

1660 »Restaurationen» i England.

1661 Mazarin †. Ludvig XIV ensam styrande. 1668 Trippel-alliansen. Fred i Aachen.

1672 Ludvigo XIV anfaller Holland. Vilhelm III arfståthållare.

1678—9 Frederna i Nijmegen.

1683 Turkarne belägra Wien. Colbert †. Whigs och

Tories i England. 1685 Ediktet i Nantes upphäfves. Jakob II konung.

1688 »Den store kurfursten» †. Ludvig XIV börjar

nytt krig. »Revolutionen» i England.

1689 Peter d. store själf härskare i Ryssland. 1697 Freden i Rijswijk. August II kon. i Polen.

1701 Spanska successionskriget utbryter.

1702 Vilhelm III †.

1703 Petersburg grundlagdt.

1706 Slagen vid Ramillies och Turin. 1709 Slaget vid Malplaquet.

17 i 3 o. —14 Frederna i Utrecht och Rastadt. 1714 Hannoverska ätten bestiger tronen i England. 1715 Jakobitiskt uppror i Skottland. 1718 Fred i Passarowitz. Kvadruppelalliansen.

1721 Tsar Peter antager kejsartitel. 1725 Tsar Peter †. Wienska och hannoverska allianserna. 1733—35 Polska successionskriget. 1736—9 Ryssland o. Österrike i krig med Turkiet.

1740 Fredrik II konung i Preussen. Kejsar Karl „ VI och kejsarinnan Anna †.

1741 Österrikiska successionskriget utbryter. Eli-

sabet kejsarinna i Ryssland. 1745 Freden i Dresden. Karl Stuart i Skottland. 1748 Freden i Aachen.

1756 Sjuåriga krigets utbrott.

1761 W. Pitt aflägsnad ur engelska kabinettet.

1762 Katarina II kejsarinna i Ryssland.

1763 Frederna i Paris och Hubertsburg. 1768-74 Krig mellan Ryssland och Turkiet.Sverige.

1772 Gustaf IILs första statshvälfning.,Reg.-form. 1780 Väpnade neutraliteten. 1786 Opposition vid riksdagen.

1788—90 Krig med Ryssland.

1789 Ny statshvälfning. Förenings- o. säkerhetsakten. 1792 Gustaf IILs mord. Systemförändring.

1796 Gustaf IV Adolf i Petersburg. Kon. myndig.

Reuterholm aflägsnad. 1800 Riksdag i Norrköping. Väpnad neutralitet.

180,3—5 Gustaf IV vistas i Tyskland. 1805 Krig med Frankrike.

1808 Finska kriget.

1809 Gustaf IV:s afsättning. Ny regeringsform.

Finland afträdes genom fr." i Fredrikshamu.

1810 Karl Johan Sveriges tronföljare. 1812—13 Karl Johan bidrager till Napoleons fall.

1814 Krig i Holstein och Norge. Norges förening

med Sverige.

1815 Riksakten antagen i Sverige och Norge.

D anmark-Norge.

1770—72 Struensees makt och fall.

1773 Holstein-Gottorpska bytesfördraget.

1784 Kronprins Fredrik och Bernstorff d. y. fatta

statsrodret. 1788 Krig med Sverige. Bondeståndets frigörelse.

1794 Väpnad neutralitet tillsammans med Sverige. 1801 Striden på Köpenhamns redd.

1807 Engelsmännen borttaga Danmarks flotta. 1809 Fred med Sverige i Jönköping.

1811 Universitetet i Kristiania stiftadt.

1813 Kristian Fredrik ståthållare i Norge.

1814 Freden i Kiel. Norges självständighetsförkla-

ring och Grundloven af den 17 maj.

1815 Holstein och Lauenburg medlemmar af tyska

förbundet.

Den öfriga världen.

1772 Polens första delning. 1774—83 Nordamerikanska frihetskriget. 1780—90 Josef II i Österrike. 1786 Fredrik den store if†.

1787—92 Ryssland och Österrike i krig med Porten. 1789 Franska revolutionens utbrott. Förenta staternas författning antages.

1792 Revolutionskrigen börja. Frankrike republik.

1793 Första koalitionen. Polens andra delning. 1795 Polens tredje deln. Direktorialstyrelsen. 1796—7 Bonapartes segrar i Italien.

1799 Bonaparte förste konsul.

1801 Alexander I kejsare i Ryssland.

1804 Napoleon I kejsare.

1806 Tyska riket upplöst. Kontinentalsystemet.

1807 Freden i Tilsit.

1809—12 Napoleon på höjden af makt.

1812 Napoleons tåg till Moskva och återtåg.

1813 Fälttågen i Tyskland. Slaget vid Leipzig.

1814 Fälttågen i Frankrike. Freden i Paris.

1815 Kongressen i Wien. fall.

Napoleons återkomst och

Sverige.

1815 o. ff. Handelskris. Penningbetryck.

1818 Karl XIV Johan konung. 1823 Opposition vid riksdagen.

1830 Anckarsvärds och Richerts representationsförslag

1832 Göta kanal öppnas.

1834 Myntregleringen. Koleran.

1838 Förföljelse mot pressen. Upplopp i Stockholm.

1840 Häftig opposition vid riksdagen. Departementalsty relsen.

1842—50 Folkskoleväsendet ordnas.

1844 ff. Oskar I kon. Liberala reformer.

Norge.

1815—16 Finansnöd. Norges bank.

1821 Adelskapet upphäfves. Danska

likvidationsfrågan. 1826 Gränsfördrag med Ryssland. 1829 Firandet af 17 maj hindras med

våld. 1836—7 Stortinget upplöses och åter-

inkallas.

1844 Norge får egen örlogsflaggn.

Danmark.

1813 Statsbankrutt.

1818 Nationalbanken upprättas.

1835—36 Landtständernas första möten.

1839 Fredrik VI †. Kristian VIII konung.

1842 Hjort Lorenzen talar danska bland Slesvigs ständer.

Den öfriga världen.

1815 Heliga alliansen stiftad. Allmän

reaktion. 1818 Kongressen i Aachen. 1820—23 Hvälfningar i Spanien, Portugal

och Italien. 1825 Alexander I †. Nikolaj I kejsare.

1829 Grekland själfständigt.

1830 Juli-revolutionen. Uppror i Polen

och Belgien. 1832 Parlamentsreformen i England.

1840 Thiers och orientaliska frågan.

1846 Pius IX påfve. Span um ål sin gn.ru a ^

i England afskaffas. zj\Sverige.

1848 Ministär-förändring. Förbund med

Danmark. 1848—52 Reformsträfvanden. Reaktion.

1855 Novembertraktaten. Statens järnvägsbyggnader börja. Frihandel. 1857 Oskar I:s sjukdom. 1860 »Norska frågan».

1862 Nya kommunallagar.

1863 Nytt representationsförslag.

1864 Näringsfriheten fullbordas. 1865—6 Ny riksdagsordning.

1872 Karl XV †. Oskar II konung.

1873 »Kompromissen» i försvarsfrågan.

Nytt myntsystem. 1878—80 Nordostpassagen utförd af Nordenskiöld.

1887 Tullskyddspartiet får öfverhand.

1892 Urtima riksdag. Ny härordning antages.

1897 Skandinavisk konst- och industriutställning i Stockholm.

Norge.

1860 »Statholder-striden»

1869 Stortingen blifva årliga.

1873 Riksståthållarämbetet upphäfves. 1873—80 Fredrik Stang statsminister.

1884 Riksrättens dom. Joh. Sverdrup statsminister.

1896 F. Nansen återkommer från sin

pola-färd.

1897 Vänstern vinner en afgörande

seger vid stortingsvalen.

Danmark.

1848—9 Danmark får en fri författning. 1848—50 Slesvig-holsteinska kriget. 1852 Tronföljdstraktaten i London.

1863 Fredrik VII †. Kristian IX kon.

November- författningen.

1864 Krig med Tyskland. Fr. i Wien. 1866 Grundlagens revision. Prag-fredens § 5.

1870 Höger- och vänsterpartierna bilda sig.

1874 1875

Island får egen författning. Estrup konseljpresident.

1894 Förlikning emellan partierna. Estrup afgar.

Den öfriga världen,

1818 Revolutioner i Frankrike, Italien

och Tyskland. 1849 Reaktionen segrar. Krig i Ungern

och Italien.

1852 Napoleon III kejsare.

1853 Orientaliska kriget utbryter. 1855 Nikolaj I †. 1856 Freden i Paris.

1859 Italienska kriget. Fred i Zurich.

1860—1 Italiens enhet.

1861 Lifegenskapen upphäfd i Ryssland.

Inbördes krig i Nordamerika. 1863—64 Uppror i Polen. Krig i Slesvig.

1866 Krig i Tyskland o. Italien. Fred i Prag. Nordtyska förbundet.

1870 Krig mell. Frankrike och Tysk-

land. Frankrike republik. Rom Italiens hufvudstad.

1871 Tyska kejsardömet upprättadt.

Freden i Frankfurt.

1877—78 Krig mellan Ryssland o. Turkiet. Fred i San Stefano. Kongressen i Berlin.

1881 Alexander II mördas-af nihilisterna.

1882 England besätter Egypten.

1888 Vilhelm I †. Vilhelm II tysk kejsare.

1894—95 Krig emellan Kina och Japan. Kinesiska rikets upplösning börjar.

1898 Krig emellan Spanien och Förenta Staterna. Slut på Spaniens kolonialvälde.

rf*-Rättelse.

Sid. 291, nnder illustrationen, står Målning af Ehrenstrahl, skall vara Målning af Greorg de Marées, † 1775.Periodindelning.

Kartor. '

\

//

I

iförnim. *$ ']M4m$Mi

|Cf;f.,^';VKV- ' ^!v«," ,';/,; ./i^f ^V;^, Vv*:' "< rÄ#v $*

äte»- if.\-,(\ /' > i'. - ,, s ' ' y'<\\ ;'-. •' o * i« , .'x '/ ,v. ,-; Vt- '.- i > {,'£ '«fl

i-V: V Z"7'1 .'/'A" v '• V • "i "• N < •" M' 4' v ' - $••* • ^ .< Y^«'>"tf &' bVl^,'1 .M,'f w U\k •" ',,""'V ' Uv. ^v'^'V^V^^wto

my>: ,•>:<;">::'-w - \^^>"-. *;" v^Vl

v "v i v -^> \a< -d?

W ^ *,- I 'V . \,

0 t i^Tjnns

;åM^0^>Så^Sr